

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Αγνή Κ. Κολιαδήμου

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΞΟ ΤΗΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΠΕΛΛΑΣ:

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

(1890 – 1940)

Επόπτρια Καθηγήτρια: κ. Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού

Θεσσαλονίκη 2006

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Κατάλογος πινάκων, χαρτών και φωτογραφιών	σ. 4
Βραχυγραφίες	σ. 6
Πρόλογος	σ. 8
Εισαγωγή	σ. 10
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
ΑΞΟ(Σ) ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ: Η ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ	
1. Ένταξη στο χώρο	σ. 13
1.1. Ονομασία – Ιστορικά στοιχεία – Πληθυσμός	σ. 15
2. Οικονομική ζωή – Κοινωνική εξέλιξη	σ. 22
3. Διοικητική και Κοινοτική οργάνωση	σ. 30
4. Εκπαίδευση	σ. 38
5. Σχέση με τους Τούρκους	σ. 42
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Ο ΞΕΡΙΖΩΜΟΣ: ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΠΡΟΣ ΤΗ ΝΕΑ ΠΑΤΡΙΔΑ	
1. Η γνωστοποίηση της Ανταλλαγής στην Αξό	σ. 47
1.1. Η οργάνωση της Ανταλλαγής	σ. 48
1.2. Η εγκατάλειψη της Αξού	σ. 50
1.3. Η παραμονή των Αξενών στη Νίγδη	σ. 56
1.4. Η μετακίνηση των Αξενών στη Μερσίνα	σ. 58
2. Η αναχώρηση για την Ελλάδα	σ. 60
2.1. Διασπορά των Αξενών στην Ελλάδα	σ. 64
ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ - Η ΑΞΟΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ	
1. Ένταξη στο χώρο	σ. 69
2. Ο οικισμός Εσκιτζέ πριν την εγκατάσταση των προσφύγων	σ. 70
2.1. Ονομασία – Πληθυσμός – Διοικητική οργάνωση	σ. 70
2.2. Συνθήκες ζωής στο Εσκιτζέ πριν την έλευση των προσφύγων	σ. 74
3. Η ίδρυση και εγκατάσταση των Αξενών στην Αξό Γιαννιτσών	σ. 76
3.1. Δημιουργία του οικισμού	σ. 76
3.2. Πληθυσμιακές και διοικητικές ανακατατάξεις – Ονοματοθεσία	σ. 80
4. Οικονομική εξέλιξη του οικισμού – Συνθήκες ζωής	σ. 83
4.1. Αποζημιώσεις	σ. 97
5. Εκκλησία - Εκπαίδευση	σ. 100

6. Κοινοτικές αρχές – Σύλλογοι – Πολιτικές πεποιθήσεις	σ. 103
7. Σχέσεις με τους γηγενείς και τους υπόλοιπους πρόσφυγες	σ. 107
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ - Η ΧΡΥΣΗ ΑΛΜΩΠΙΑΣ	
1. Ένταξη στο χώρο	σ. 114
2. Η Χρυσή πριν την εγκατάσταση των προσφύγων	σ. 115
2.1. Ιστορικά στοιχεία – Πληθυσμός – Διοικητική οργάνωση	σ. 115
2.2. Συνθήκες ζωής στη Χρυσή πριν την έλευση των προσφύγων	σ. 119
3. Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Χρυσή Αλμωπίας	σ.121
3.1. Πληθυσμιακές και διοικητικές ανακατατάξεις - Μετονομασία του οικισμού	σ. 125
4. Οικονομική εξέλιξη του οικισμού – Συνθήκες ζωής	σ. 128
4.1. Αποζημιώσεις	σ. 135
5. Εκκλησία - Εκπαίδευση	σ. 136
6. Κοινοτικές αρχές – Σύλλογοι – Πολιτικές πεποιθήσεις	σ. 139
7. Σχέσεις με τους γηγενείς και τους υπόλοιπους πρόσφυγες	σ. 146
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σ. 149
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σ. 155
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	σ. 175
Πίνακες	
Χάρτες	
Φωτογραφίες	

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ, ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΠΙΝΑΚΕΣ

1. Οικισμοί και πόλεις της Καππαδοκίας και της Κεντρικής Ανατολίας με ελληνικούς πληθυσμούς που αναφέρονται στο κείμενο
2. Τουρκικοί οικισμοί και πόλεις της Καππαδοκίας και της Κεντρικής Ανατολίας που αναφέρονται στο κείμενο
3. Πληθυσμός της Επαρχίας Γιαννιτσών στις αρχές του 20ου αιώνα
4. Εθνολογική σύσταση της Επαρχίας Γιαννιτσών μετά το 1912
5. Εθνολογική σύσταση της Επαρχίας Αλμωπίας μετά το 1912
6. Οικισμοί γύρω από την Αξό Γιαννιτσών
7. Οικισμοί γύρω από τη Χρυσή Αλμωπίας

ΧΑΡΤΕΣ

1. Οι ελληνικοί οικισμοί της Καππαδοκίας, πριν την Ανταλλαγή, (Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, τ. 2, Αθήνα 1982)
2. Σύγχρονος Χάρτης του Μπουντάκ - οβά Καππαδοκίας, (Euro – Carte Touristique, *Turkiye Cappadoce*, 1: 250.000, Βερολίνο 1994/5).
3. Σύγχρονος Χάρτης του Νομού Πέλλας (Road Editions, Μακεδονία, Χάρτης 2, 1: 250.000, Αθήνα χ.χ. χ.αρ.).
4. Σκαρίφημα με τα γειτονικά, ελληνικά και τουρκικά, στην Αξό Καππαδοκίας χωριά, κατά τις αρχές του 20ου αιώνα (Γ. Π. Μαυροχαλυβίδης, *Η Αξό Καππαδοκίας*, τ. 1, Αθήνα 1990)
5. Σκαρίφημα της Αξού Καππαδοκίας (Γ. Π. Μαυροχαλυβίδης, *Η Αξό Καππαδοκίας*, τ. 1, Αθήνα 1990)

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. Η πρώτη σελίδα του Κώδικα 356 της Αξού (ΓΑΚ)
2. Προσφυγικό βιβλιάριο του Αλεξάνδρου Τσελίδη, Καυκάσιου που εγκαταστάθηκε στη Χρυσή (Αρχείο Κασσιανής Τσελίδου)

3. Μαθητές του δημοτικού σχολείου Χρυσής στη δεκαετία του 1930 με το δάσκαλο Αργυρίου (Αρχείο Ιορδάνη Γενίτσαρη)
4. Ανακεφαλαιωτική κατάσταση οριστικής διανομής Αγροκτήματος «Παλιό» Γιαννιτσών (Δ.Γ.Γ.)
5. Οικογένεια στην Αξό Γιαννιτσών τη δεκαετία του 1930 (Αρχείο Δημοτικού Σχολείου Αξού Γιαννιτσών)
6. Το χάνι στην Αξό Καππαδοκίας, όπως είναι σήμερα, Μάιος 2005 (Αρχείο Αγνής Κολιαδήμου)
7. Το ερειπωμένο κτίριο στην Αξό Καππαδοκίας, Μάιος 2005 (Αρχείο Αγνής Κολιαδήμου)
8. Η εκκλησία της Αγίας Μακρίνας στην Αξό Καππαδοκίας, Μάιος 2005 (Αρχείο Αγνής Κολιαδήμου)
9. Προσφυγική κατοικία στην Αξό Γιαννιτσών, Απρίλιος 2005 (Αρχείο Αγνής Κολιαδήμου)
10. Το δημοτικό σχολείο της Αξού Γιαννιτσών στεγάζεται στο κτίριο του 1928, που έχει ανακαινιστεί (Αρχείο Αποστόλου Τσολάκη).

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Α.Κ.Μ.Σ.	Αρχεία Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών
Α.Τ.Ε.	Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος
Β.Δ.	Βασιλικό Διάταγμα
Γ.Δ.Α.Π.	Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών
Γ.Δ.Ε.Μ.	Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας
Γ.Δ.Μ.	Γενική Διοίκηση Μακεδονίας
Γ.Ε.Γ.	Γραφείο Εποικισμού Γιαννιτσών
Δ.	Διάταγμα
Δ.Γ.Γ.	Διεύθυνση Γεωργίας Γιαννιτσών
Δ.Η.Τ.Γ.	Η κατασκευαστική εταιρεία Sommerfeld – Dehatege
Ε.Α.Γ.	Επιτροπή Απαλλοτριώσεως Γιαννιτσών
Ε.Α.Ε.	Επιτροπή Απαλλοτριώσεως Εδέσσης
Ε.Α.Π.	Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων
Ε.Π.Γ.	Εκπαιδευτική Περιφέρεια Γιαννιτσών
Ε.Τ.Ε.	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
Ι.Α.Μ.	Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας
ΙΑΠΕ	Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
Κ.Μ.Σ.	Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών
Κ.τ.Ε.	Κοινωνία των Εθνών
Λ.Α.	Λίρες Αγγλίας
Λ. Τ.	Λίρες Τουρκίας
μ.	μέτρα
Μ.Χ.	Μικρασιατικά Χρονικά
ΜΕΑΠ	Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Προσφύγων
ΜΕΕ	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια
ΜΙΕΤ	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
ΜΥΕΑΠ	Μικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών
Ν.Δ.	Νομοθετικό Διάταγμα
ΠΑΑΚ	Προσωπικό Αρχείο Αγής Κολιαδήμου
ΣΑΑΚ	Συνεταιρισμός Αποκατάστασης Ακτημόνων Καλλιεργητών
τμ	Τετραγωνικά μέτρα

Υ.Ε.	Υπουργείον Εξωτερικών
Υ.Ε.Ο.	Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας
Υ.Μ.Κ.	Υπηρεσία Μηχανικής Καλλιέργειας
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης
ΦΕΠΚ	Φύλλο Εφημερίδας της Προσωρινής Κυβέρνησης
χ.αρ.	χωρίς αρίθμηση
χλμ.	χιλιόμετρα
χ.χ.	χωρίς χρονολογία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι πρόσφυγες αποτελούσαν για μένα, ακόμα και μετά την ολοκλήρωση των πανεπιστημιακών μου σπουδών, πληθυσμιακές ομάδες που είχαν ενσωματωθεί στην ελληνική κοινωνία. Η χρήση της ποντιακής διαλέκτου σε σπίτια φίλων από τους γονείς τους, τα σχόλια της γιαγιάς μου για τη Σμυρνιά γειτόνισσα στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης, οι διηγήσεις για τα «προσφυγικά» μπροστά από το πατρικό της μητέρας μου στο Βαρδάρι δεν αποτελούσαν παρά γοητευτικές ιστορίες που αποδείκνυαν την ποικιλία και τις ιδιαιτερότητες των Ελλήνων. Το ενδιαφέρον μου για την προσφυγιά, τις συνθήκες ζωής τους στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, πριν τον ξεριζωμό, την εγκατάσταση και ενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα έγινε ουσιαστικό, όταν διορίστηκα στη Ν. Τρίγλια Χαλκιδικής ως φιλόλογος. Εκεί η πλειοψηφία των συναδέλφων και των μαθητών κατάγονται από πρόσφυγες και τα ονόματα των γύρω χωριών αντανakλούν την ανάμνηση από τις χαμένες πατρίδες: Νέα Σύλλατα, Νέα Φλογητά, Νέα Πλάγια, Νέα Τένεδος, Σήμαντρα, Νέα Μουδανιά. Οι διηγήσεις των παιδιών για τις δυσκολίες εγκατάστασης των προγόνων τους στην περιοχή, τα δάνεια, τα μικρά και ελώδη χωράφια, η αδελφοποίηση του Λυκείου μας με το σχολείο της Ν. Τρίγλιας της Βιθυνίας και οι διηγήσεις των συναδέλφων προσφυγικής καταγωγής από τα συχνά ταξίδια τους στην Τουρκία, και ιδιαίτερα, στα χωριά από όπου κατάγονται, ενέτειναν το ενδιαφέρον μου για την προσφυγιά.

Το ιδιαίτερο, όμως, ενδιαφέρον μου για την Καππαδοκία οφείλεται στο σύζυγό μου. Καππαδόκης και από τους δυο γονείς, μου έδειξε με μεγάλη συγκίνηση τα βιβλία για την «πατρίδα» που αγόραζε ο πατέρας του, ο οποίος είχε έρθει επτά χρόνων από την Αζό της Καππαδοκίας και είχε εγκατασταθεί στον Άγιο Αθανάσιο Δράμας. Στα επόμενα χρόνια, ανάμεσα στους άλλους συγγενείς του, γνώρισα και την κ. Κασσιανή Τσελίδου η οποία έχει πραγματικό πάθος για καθετί που σχετίζεται με την παλιά πατρίδα και στόχο τη διατήρηση των δεσμών μεταξύ των Αξενών. Αυτή με ενημέρωσε ότι οι περισσότεροι Αξενοί εγκαταστάθηκαν σε χωριά του νομού Πέλλας, το Εσκιτζέ (σήμερα ονομάζεται Αξός), τη Σλάτινα (σήμερα Χρυσή), την Καπίνιανη (σήμερα Εξαπλάτανος), το Καρλάτ (σήμερα Μηλιά) και στην Κρήτη. Έτσι, αποφάσισα να επιλέξω το συγκεκριμένο θέμα ως πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους συνέβαλαν στην εκπόνηση αυτής της εργασίας. Πρώτα, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επόπτρια και κύρια εισηγήτρια της εργασίας μου, Καθηγήτρια κ. Άρτεμη Ξανθοπούλου – Κυριακού που

με τις πολύτιμες υποδείξεις της, την εξαιρετική καθοδήγηση και την ηθική στήριξη που μου παρείχε συνέβαλε καθοριστικά στην ολοκλήρωση αυτού του πονήματος.

Θέλω ακόμα να ευχαριστήσω όσους με βοήθησαν στη συγκέντρωση του υλικού: Τους προϊσταμένους και υπαλλήλους των αρχείων του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, των Γενικών Αρχείων του Κράτους, του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, της Βιβλιοθήκης της Βουλής, του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας, του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα και του Συλλόγου «Μέγας Αλέξανδρος» της Έδεσσας. Τους προϊσταμένους και υπαλλήλους των Τοπογραφικών Υπηρεσιών και των Διευθύνσεων Γεωργίας Έδεσσας και Γιαννιτσών. Τον πρόεδρο του Κοινοτικού Συμβουλίου Αξού κ. Θεόδωρο Κουρπανίδη και το Διευθυντή του Δημοτικού Σχολείου Αξού κ. Απόστολο Τσολάκη. Τους υπαλλήλους του Σπουδαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης και της Βιβλιοθήκης του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Α.Π.Θ.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες χρωστώ στους πληροφορητές μου πολλοί από τους οποίους επανειλημμένα έσπευσαν πρόθυμα να μου λύσουν απορίες και να συμπληρώσουν κενά.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο σύζυγό μου Μιχάλη Γενίτσαρη για την υπομονή και την αμέριστη υποστήριξή του όλο το χρονικό διάστημα της εκπόνησης αυτής της εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Καππαδοκία αποτελεί μια περιοχή της κεντρικής Μικράς Ασίας με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού, παρόλες τις επιδρομές και τις επιδράσεις που δέχτηκε από εισβολείς τόσο κατά τους βυζαντινούς όσο και κατά τους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας, διατήρησε τους ελληνικούς πληθυσμούς της. Η γεωγραφική της θέση, αν και την απομόνωνε από τα μεγάλα κέντρα του ελληνισμού, συνετέλεσε ώστε οι πληθυσμοί αυτοί, παρά τις πιέσεις, να διατηρήσουν την ορθόδοξη πίστη, στοιχείο που τους ένωνε τόσο θρησκευτικά όσο και φυλετικά. Βασικό χαρακτηριστικό των Καππαδοκικών κοινοτήτων είναι ότι, αν και η πλειοψηφία των κατοίκων τους ήταν τουρκόφωνη, η γλώσσα δεν αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα προσδιορισμού της φυλετικής τους καταγωγής.

Η Μικρασιατική Καταστροφή επηρέασε καταλυτικά και τους πληθυσμούς της Καππαδοκίας, αφού, σύμφωνα με τα άρθρα 5-18 της Σύμβασης Ανταλλαγής της 30ης Ιανουαρίου 1923¹, οι ορθόδοξοι πληθυσμοί της κρίθηκαν ανταλλάξιμοι. Μεταξύ Ιουνίου - Οκτωβρίου του 1924 οι Καππαδόκες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πόλεις και τα χωριά τους και να ακολουθήσουν το δρόμο της προσφυγιάς. Μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα συμπεριλήφθηκαν στο πρόγραμμα αποκατάστασης των προσφύγων².

Το ερευνητικό ενδιαφέρον στην εργασία αυτήν επικεντρώνεται σε ένα Καππαδοκικό χωριό, την Αξό της περιφέρειας Νίγδης, στον ξεριζωμό και τη μετακίνησή τους στην Ελλάδα και στην εγκατάσταση μιας σημαντικής μερίδας των κατοίκων του στην Αξό Γιαννιτσών και στη Χρυσή Αλμωπίας του Νομού Πέλλας.

Η επιλογή της Αξού Καππαδοκίας οφείλεται στο γεγονός ότι αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους οικισμούς της περιοχής με αμιγώς ελληνορθόδοξο πληθυσμό. Επίσης, η Αξός είναι από τα χωριά της Καππαδοκίας που χρησιμοποιούσαν ως την Ανταλλαγή το δικό τους γλωσσικό ιδίωμα, το οποίο είχε δεχθεί έντονες επιρροές από την τουρκική γλώσσα. Τέλος, η Αξός αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα οικισμού της Καππαδοκίας που, παρά την ενασχόληση πολλών κατοίκων της με το εμπόριο, διατήρησε ως την Ανταλλαγή τα χαρακτηριστικά της κλειστής κοινωνίας.

¹ Υπουργείον Εξωτερικών (στο εξής Υ.Ε.), *Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών (υπογραφείσα εν Λωζάνη τη 30 Ιανουαρίου 1923)*, Αθήνα 1923.

² Η επίσημη έναρξη της αποκατάστασης των προσφύγων σηματοδοτείται με την υπογραφή του Ιδρυτικού Πρωτοκόλλου της Επιτροπής Αποκατάστασεως Προσφύγων (στο εξής Ε.Α.Π.) στη Γενεύη (29-9-1923), βλ. Ε.Α.Π., *Συλλογή νόμων, Διαταγμάτων κλπ. Αφορώντων την Ε.Α.Π.*, Αθήνα 1926, σ. 3.

Οι στόχοι της εργασίας είναι:

- α. να μελετηθούν οι συνθήκες ζωής των Αξενών στην Καπαδοκία και, ειδικότερα, η οικονομική οργάνωση, η κοινωνική εξέλιξη, η διοικητική και κοινοτική οργάνωση της Αξού Καπαδοκίας, πριν την Ανταλλαγή,
- β. να καταγραφούν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες συντελέστηκε η «Εξοδος» των κατοίκων της Αξού από την πατρίδα τους και οι τόποι εγκατάστασής τους στην Ελλάδα,
- γ. να διερευνηθούν οι συνθήκες ζωής στην Αξό Γιαννιτσών και τη Χρυσή Αλμωπίας του Νομού Πέλλας, πριν την εγκατάσταση των Αξενών, οι λόγοι που συνέβαλαν στην επιλογή τους ως τόπων εγκατάστασης των Αξενών και η σημασία των δημογραφικών αλλαγών που συντελέστηκαν και
- δ. να μελετηθούν τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Αξενοί όσον αφορά στην αποκατάστασή τους στα χωριά αυτά, η οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική οργάνωση της ζωής τους από το 1924 ως το 1940 και η διαδικασία ενσωμάτωσής τους στις τοπικές κοινωνίες.

Στη διάρκεια της έρευνας, εκτός της βιβλιογραφίας, αναζητήθηκε αρχειακό υλικό. Δε βρέθηκαν στοιχεία στα Αρχεία του Δήμου και του Ληξιαρχείου της Νίγδης όπου ανήκε διοικητικά η Αξός Καπαδοκίας. Δε βρέθηκαν, επίσης, τα Αρχεία των Μικτών Υποεπιτροπών Ανταλλαγής Πληθυσμών (στο εξής ΜΥΕΑΠ) Νίγδης και Μερσίνας, που θα παρείχαν στοιχεία για τη διαδικασία Ανταλλαγής. Σημαντικό εμπόδιο στην έρευνα αποτέλεσε η καταστροφή των Αρχείων της Νομαρχίας Έδεσσας το 1978 από πλημμύρα, των Κοινοτικών Αρχείων και του Δημοτικού Σχολείου της Αξού Γιαννιτσών που κάηκαν από επιδρομή των Γερμανών στο χωριό το 1944 και των Κοινοτικών Αρχείων της Χρυσής ως το 1930, καθώς κάηκε το κτίριο της Κοινότητας Ξυφωνείας στην οποία ανήκε η Χρυσή ως τη χρονιά αυτή. Κατεστραμμένα από εμπρησμό το 1985 είναι, επίσης, τα Αρχεία του Δημοτικού Σχολείου Χρυσής, ενώ δε βρέθηκαν Αρχεία για αυτήν την περίοδο στις Μητρόπολεις Έδεσσας και Γιαννιτσών. Επίσης, δε βρέθηκαν πλήρεις σειρές του τοπικού τύπου της εποχής· μάλιστα παντελής είναι η έλλειψη φύλλων για τη δεκαετία του 1920.

Στην εργασία αυτή, εκτός της βιβλιογραφίας και του αρχειακού υλικού, χρησιμοποιήθηκαν ως βοηθητικό υλικό προφορικές μαρτυρίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (στο εξής Κ.Μ.Σ.), ενώ συγκεντρώθηκαν και νέες από κατοίκους των 2 χωριών, που απάντησαν σε ερωτηματολόγιο, το οποίο

καταρτίστηκε για την εργασία αυτή. Ως υπόδειγμα για την κατάρτιση του χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού (στο εξής ΙΑΠΕ) του Δήμου Καλαμαριάς, ενώ λήφθηκαν υπόψη και οι παράμετροι για την προφορική ιστορία που τίθενται στο βιβλίο του Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν - Προφορική Ιστορία*, ελλην. μετάφρ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιάνος, επιμ. Κ. Μπάδα - Ρ. Β. Μπούσχοτεν, Αθήνα 2002 (τιτλ. πρωτ. *The Voice of the Past – Oral History*, Oxford University Press, 1978). Το ερωτηματολόγιο συντάχθηκε με βάση 3 βασικούς άξονες: τη ζωή στην Αξό της Καππαδοκίας, τη διαδικασία ανταλλαγής και τις συνθήκες ζωής στον τόπο εγκατάστασής τους. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική οργάνωση της παλιάς και νέας πατρίδας τους.

Τα χρονικά όρια της εργασίας είναι διευρυμένα, καθώς κρίνεται αναγκαίο να παρουσιαστούν οι συνθήκες ζωής των Αξενών τόσο πριν όσο και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή στην παλιά και στη νέα τους πατρίδα, αντίστοιχα. Έτσι, θα χρησιμοποιηθούν ως όρια η τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, από την οποία παρατηρείται ιδιαίτερη ανάπτυξη της Αξού της Καππαδοκίας και το 1940, αφού ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος λειτούργησε ως συνεκτικός κρίκος ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες που πολέμησαν για την κοινή τους πατρίδα και άμβλυσε τις διαφορές μεταξύ τους.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΑΞΟ(Σ) ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ: Η ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ

1. ΕΝΤΑΞΗ ΣΤΟ ΧΩΡΟ

Η Αξό(ς) βρίσκεται στο κέντρο περίπου του κεντρικού υψιπέδου της Καππαδοκίας³, του Μπουντάκ – οβά (Budak ona)⁴. Εντοπίζεται στο χαμηλότερο σημείο αυτής της επίπεδης και άνυδρης, με μικρούς λόφους, πεδιάδας, σε υψόμετρο περίπου 1.100 μέτρων⁵. Έτσι, γύρω από το χωριό απλώνεται ένας εκτεταμένος κάμπος. Το πλησιέστερο βουνό είναι το Γκιολλού νταγ (Gollu dag) που βρίσκεται δυτικά της Αξού και έχει υψόμετρο 2.143 μέτρα. Πίσω από αυτό, στα νοτιοδυτικά, διακρίνεται η οροσειρά Μελεντίζ νταγλαρί ((Melendiz Daglari) και ο κώνος του ηφαιστειογενούς όρους Χασάν νταγ (Hasan-Dag) με υψόμετρο 2.963 και 3.253 μέτρα, αντίστοιχα⁶. Το οροπέδιο του Μπουντάκ – οβά περιβάλλουν βόρεια τα όρη Αρντάς νταγ (Ardas dag) και Φοντούλ νταγ (Hodul dag) με υψόμετρο 1.966 και 1.937 μέτρα, αντίστοιχα. Νότια βρίσκεται το Κίρκπουναρ – Ούτσκπουλαρ Νταγ (Kirkpunar – Outskarular Dag) με ύψος 2.689 μέτρα. Ανατολικά το οροπέδιο οριοθετείται από τα όρη του Αντιταύρου, ενώ βορειοανατολικά δεσπόζει το

³ Η Καππαδοκία βρίσκεται στο σημείο όπου η Κεντρική Μικρά Ασία συνδέεται με τη Μεσοποταμία και τη Μέση Ανατολή. Γενικά για την Καππαδοκία κατά τα αρχαία και βυζαντινά χρόνια, βλ. Νότα Παντελεάκη, «Η φυσιογνωμία και η ιστορία της Καππαδοκίας από την αρχαιότητα μέχρι το τέλος των Βυζαντινών χρόνων», *Καππαδοκία, Περιήγηση στη χριστιανική Ανατολή*, Αθήνα 1991, σ. 8. Για την τύχη των ελληνικών πληθυσμών της Καππαδοκίας μετά την κατάκτησή της από τους Σελτζούκους, βλ. τη σημαντική εργασία του Spegos Jr. Vryonis, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)*, ελλην. μετάφρ. Κάτιας Γαλαταριάτου, Αθήνα 2000, σ. 105-244 (τιτλ. πρωτ. *The Decline of Medieval Hellenism and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, Λονδίνο 1971). Πρβλ. και Άννας Μπαλλιάν, «Η Καππαδοκία μετά την κατάκτηση των Σελτζούκων και οι χριστιανικές κοινότητες από το 16ο έως το 18ο αιώνα», *Καππαδοκία. Περιήγηση στη χριστιανική Ανατολή*, Αθήνα 1991, σ. 30-31.

⁴ Το υψόμετρο του Μπουντάκ Οβά κυμαίνεται από 1100-1500 μέτρα, βλ. Σίας Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. – 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 2008, σ. 169.

⁵ Βλ. Μέλπος Λογοθέτη – Μερλιέ, «Οι ελληνικές κοινότητες στη Σύγχρονη Καππαδοκία», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 1 (1977), σ. 41 και 54-55.

⁶ Για λεπτομερή γεωγραφικά στοιχεία και τοπωνύμια, βλ. μαρτυρία Δημητρίου Μισαηλίδη (Γεννήθηκε το 1898 στην Αξό της Καππαδοκίας. Αγωγήτης. Στην Ελλάδα κάτοικος Καισαριανής όπου είχε ψιλικατζίδικο): Αρχαία Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (στο εξής Α.Κ.Μ.Σ.), Αρχαία Καππαδοκίας / Περιφέρεια Νίγδης, Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Α', κεφ. Ε' : Γεωγραφικά στοιχεία. Θέση του οικισμού / 17-4-1959.

ηφαίστειο του Αργαίου που το ύψος του φτάνει τα 3916 μέτρα⁷. Λόγω του γεωγραφικού αναγλύφου της περιοχής οι χειμώνες στην Αξό είναι δριμείς με πολλά χιόνια, ενώ τα καλοκαίρια η θερμοκρασία φθάνει ως και τους 40° C.

Σε σχέση με τα αστικά κέντρα της περιοχής η Αξός βρίσκεται 28 χλμ. βόρεια - βορειοδυτικά της Νίγδης (Νίγντε)⁸, 44 χλμ. νότια της Νεάπολης (Νέβσεχιρ) και 88 χλμ. νοτιοδυτικά της Καισάρειας (Κάισερι)⁹. Ανατολικά και σε μικρή απόσταση από το χωριό διέρχεται ο δρόμος Νεάπολης - Μαλακοπής (Μαλακόπια) - Νίγδης, στο ύψος του χωριού Λίμνα (Γκολτζϋκ), από το οποίο η Αξό(ς) απέχει 6,5 χιλιόμετρα¹⁰. Ως το 1924 εκτός από τα πολλά τουρκικά χωριά που την περιέβαλλαν (Χάρτης 4 και Πίνακας 2)¹¹, στην ευρύτερη περιοχή υπήρχαν και πολλά χωριά με ελληνικούς πληθυσμούς (Χάρτης 1 και Πίνακας 1)¹², καθώς στο Μπουντάκ-οβά εντοπίζεται η μεγαλύτερη συσσώρευση ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, πριν την Ανταλλαγή¹³. Από

⁷ Για τα γεωγραφικά όρια της Καππαδοκίας εκτεταμένες αναφορές υπάρχουν σε παλαιότερες εργασίες βλ. ενδεικτικά, Ν. Σ. Ρίζου, *Καππαδοκικά. Ήτοι δοκίμιον ιστορικής περιγραφής της αρχαίας Καππαδοκίας, και ιδίως των επαρχιών Καισαρείας και Ικονίου*, Κωνσταντινούπολη 1856, σ. 14, όπου αναφέρονται τα σύνορα της αρχαίας Καππαδοκίας κατά το Στράβωνα. Πρβλ. και Παύλου Κ. Καρολίδη, *Καππαδοκικά*, Κωνσταντινούπολη 1874, τ. 1, σ. 2-3. Επίσης, βλ. Βασιλείου Α. Μυστακίδη, «Καππαδοκικά. Περιγραφή γεωγραφική, στατιστική, εκπαιδευτική, εμπορική, εκκλησιαστική της Μητροπόλεως Καισαρείας», *Παρνασσός*, 15 (1892), σ. 370 (Δακτυλογραφημένο ανάτυπο του Κ.Μ.Σ.). Για τα γεωγραφικά όρια της Καππαδοκίας κατά το 19ο -20ο αιώνα η λεπτομερέστερη εργασία είναι της Μερλιέ, «Οι ελληνικές», σ. 30-34. Πρβλ. και Παντελεάκη, «Η φυσιογνωμία», σ. 8-9. Βλ. και Χάρτη 1. Ειδικότερα, για τα βουνά κοντά στην Αξό, βλ. Γεωργίου Π. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό Καππαδοκίας*, Αθήνα 1990, τ. 1, σ. 7. Πρβλ. και Θανάση Π. Κωστάκη, *Το Μιστί της Καππαδοκίας*, Αθήνα 1977, σ. 6.

⁸ Στο εξής κάθε οικισμός θα αναφέρεται με τον τύπο που χρησιμοποιούν οι περισσότεροι πληροφορητές, βλ. Πίνακα 1.

⁹ Βλ. την εισαγωγή του Νεοκλή Σαρρή, «Μνημόνιο στο ανέκδοτο έργο του Γ. Π. Μαυροχαλυβίδη, “Η Αξό Καππαδοκίας”», στου Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, τ. 1, σελ. LXI. Πρβλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 170-171.

¹⁰ Στις αρχές του 19ου αιώνα ο κεντρικός δρόμος Νεάπολης - Νίγδης περνούσε από την Αξό. βλ. Κυρίλλου, Οικουμενικού Πατριάρχη, *Ιστορική περιγραφή του εν Βιέννη προεκδοθέντος χωρογραφικού πίνακος της Μεγάλης αρχισατραπείας Ικονίου*, Πατριαρχικό Τυπογραφείο 1815, Φωτοτυπία από το πρωτότυπο στο Κ.Μ.Σ., σ. 20. Τόσο ο παλιός όσο και ο νέος δρόμος Νεάπολης - Νίγδης ήταν καρόδρομοι. βλ. Μερλιέ, *ό.π.*, σ. 53. Η σιδηροδρομική γραμμή που ενώνει σήμερα την Καισάρεια με τη Νίγδη και περνά δυτικά της Αξού δεν είχε κατασκευαστεί ακόμα το 1924, βλ. της ίδιας, *ό.π.*, σ. 46.

¹¹ Νοτιοδυτικά βρίσκονταν τα Τριβούνια (Dirvin) σε απόσταση 3 χλμ., το Αντραβασό (Haciabdullah) στα 7 χλμ., το Μουρταντό (Murtaza) στα 11 χλμ και τα Τζίνινα (Cinarli) στα 12 χλμ. βόρεια το Αλάι (Alay) στα 3,5 χλμ., το Κυλέταρε (Kiletere) στα 11 χλμ. και το Ακτζέ Χισάρ (Agcasar) στα 12 χλμ. βορειοδυτικά το Μπάγλαμα (Baglama) στα 5 χλμ. και το Κομϋρτζήγες (Komurcu) στα 14 χλμ. βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 62-64. Και σήμερα τα περισσότερα από τα χωριά αυτά διατηρούν τα ίδια ονόματα, βλ. Χάρτη 2.

¹² Βόρεια της Αξού συναντούσε κανείς τα Φλογητά (Φλοϊτά) σε απόσταση 16 χλμ., τη Μαλακοπή στα 17 χλμ., τα Σύλλατα (Σίλατα ή Ζήλε) στα 25 χλμ., τη Δήλα στα 22 χλμ., την Ανακού (Enevi) στα 27 χλμ. Νότια, στο δρόμο για τη Νίγδη ήταν η Σεμέντρα (Σεμέντερε), το Ούλαγατς, το Ανταβάλ, το Γούρδονος, το Αραβανί, η Τελμησσός. Για τις αποστάσεις χωριών και κωμοπόλεων από την Αξό, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 62-64.

¹³ Γενικά στην Καππαδοκία και, κυρίως, γύρω από τα αστικά κέντρα της Καισάρειας, του Προκοπίου (Ουργιούπ) της Νεάπολης, του Ακσεράι (Άκσεραι) και της Νίγδης εντοπιζόταν η μεγαλύτερη συγκέντρωση οικισμών με ελληνικούς πληθυσμούς στη Μικρασιατική ενδοχώρα, βλ. Μερλιέ, *ό.π.*, σ.

αυτά γειτονικά της Αξού ήταν στα βόρεια η Τροχός (Τρεχός ή Τιρχάν) σε απόσταση μόλις 1,5 χιλιομέτρων, ανατολικά η Λίμνα και νοτιοανατολικά το Μιστί στα 14 χιλιόμετρα¹⁴ (Χάρτες 1, 2 και 4).

1.1. ΟΝΟΜΑΣΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ – ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Οι ίδιοι οι κάτοικοί του και οι γύρω χριστιανοί ονόμαζαν το χωριό Ναξό, Νάξο και, σπανιότερα, Αξό και τους κατοίκους Ναξενούς ή Αξενούς¹⁵. Οι Τούρκοι το αποκαλούσαν Χασά-κιοϊ, ονομασία που διατηρεί και σήμερα (Χάρτες 1 και 2)¹⁶. Στις αρχές του 19ου αιώνα το χωριό αναφέρεται από τον Πατριάρχη Κύριλλο ως αμιγώς χριστιανικό με το τουρκικό όνομα Χασά κιοϊ και το ελληνικό Αξώ¹⁷. Με αυτά τα ονόματα αναφέρεται το χωριό και από τους υπόλοιπους μελετητές¹⁸. Το τουρκικό όνομα πρέπει αρχικά να ήταν Χας – κιοϊ, δηλαδή χωριό αμιγές, αγνό, χωρίς ξένα στοιχεία και με το πέρασμα του χρόνου να εξελίχθηκε σε «Χασά» από «Χας»¹⁹. Η

43. Πρβλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 169. Σύμφωνα με την κατάταξη των οικισμών κατά περιφέρειες της Μερλιέ η Αξός εντάσσεται στην περιφέρεια Νίγδης, βλ. Μερλιέ, «Οι ελληνικές», σ. 58-61.

¹⁴ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 62.

¹⁵ Η πλειοψηφία των πληροφορητών, ιδίως οι μεγαλύτεροι, την αποκαλούν Νάξο ή Ναξό, βλ. μαρτυρία Προδρόμου Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ Δήμος Καλαμαριάς* (ΜΑ 161) / 16-8-1996. (Γεννήθηκε το 1912 στην Αξό της Καππαδοκίας και εγκαταστάθηκε στη Μουσθένη Καβάλας. Ήταν γεωργός). Πρβλ. μαρτυρία Ιορδάνη Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1 / 9-10-2003. (Γεννήθηκε το 1909 στην Αξό Καππαδοκίας. Εγκαταστάθηκε στην Αξό Γιαννιτών. Συμμετείχε σε εκδρομή στην Αξό της Καππαδοκίας το 1970. Παντρεμένος με Αξενή. Κάτοικος Γιαννιτών. Γεωργός). Βλ. και μαρτυρία Ιορδάνη Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8 / 1-4-2005. (Γεννήθηκε το 1933 στην Αξό Γιαννιτών, στην οποία και κατοικεί, από γονείς Αξενούς. Διετέλεσε πρόεδρος στο χωριό από το 1958, ξαναβγήκε το 1964 και το 1974. Στη διάρκεια της χούντας είχε αποπεμφθεί από τη θέση του. Γεωργός).

¹⁶ Σημ: Ο σύγχρονος χάρτης το αναφέρει ως Χασάνκιοϊ. Ωστόσο, η επιγραφή στην είσοδο του χωριού γράφει Χασάκιοϊ, αυτογία της γράφουσας.

¹⁷ Ο Κύριλλος, *Ιστορική*, σ. 20, αναφέρει ότι το όνομα προέρχεται από τη λέξη άξων.

¹⁸ Από τους υπόλοιπους μελετητές ο Ρίζος την αναφέρει ως Αξό και τουρκικά Χασά κιοϊ, βλ. Ρίζου, *Καππαδοκικά*, σ. 98-99. Ο Καρολίδης και ο Μυστακίδης την αποκαλούν Αξό, βλ. Παύλου Κ. Καρολίδη, *Γλωσσάριον συγκριτικόν Ελληνοκαππαδοκικών λέξεων, ήτοι η εν Καππαδοκία λαλουμένη Ελληνική διάλεκτος και τα εν αυτή σωζόμενα ίχνη της αρχαίας Καππαδοκικής γλώσσης*, Σμύρνη 1885, σ. 31, και Μυστακίδη, «Καππαδοκικά», σ. 458. Ο Λεβίδης Αξώ και Χασά-κοϊ, βλ. Αναστασίου Μ. Λεβίδη, *Αι εν μονολιθίοις μοναί της Καππαδοκίας και Λυκαονίας*, Κωνσταντινούπολη 1899, σ. 171· ο Φαρασόπουλος και ο Σαραντίδης Αξό, Ναξό και τουρκικά Χασάκιοϊ, βλ. Συμεών Σ. Φαρασοπούλου, *Τα Σύλλατα. Μελέτη του νομού Ικονίου υπό γεωγραφικήν, φιλολογικήν και εθνολογικήν έποψιν*, Αθήνα 1895, σ. 77, και Αρχελάου Ι. Σαραντίδη, *Η Σινασός. Ητοι θέσις, ιστορία, ηθική και διανοητική κατάστασις, ήθη, έθιμα και γλώσσα της εν Καππαδοκία κωμοπόλεως Σινασού, εν επιμέτρω δε και σύντομος περιγραφή των εν ταις επαρχίαις Καισαρείας και Ικονίου Ελληνικών κοινοτήτων, ως και των εν αυταις σωζομένων ελληνικών διαλέκτων εν σχέση προς την εν Σινασώ λαλουμένην*, Αθήνα 1899, σ. 135. Το περιοδικό «Ξενοφάνης» και ο Κοντογιάννης την αναφέρουν ως Νάξο, βλ. «Πίνακα Στατιστικής της θρησκευτικής και εκπαιδευτικής καταστάσεως των ομογενών εν Μικρά Ασία κοινοτήτων, Στατιστικός πίνακας επαρχίας Ικονίου», *Ξενοφάνης*, 3 (1905-1906), σ. 46 και Παντ. Μ. Κοντογιάννη, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1921, Ανατύπωση 1995, σ. 152.

¹⁹ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 341 – 342.

επικράτηση του τοπωνυμίου Νάξος έδωσε το έναυσμα να υποστηριχθεί ότι οι κάτοικοι του χωριού είναι μακρινοί απόγονοι μεταναστών από το ομώνυμο νησί²⁰. Η άποψη αυτή φαίνεται ότι ήταν διαδεδομένη ανάμεσα στους κατοίκους του χωριού, γιατί την ανέφεραν πολλοί πληροφορητές.

«Κοίταξε... Υπάρχει και Αξό, το νησί Ναξό. Εμείς λέμε ότι είμαστε από το νησί. Έτσι άκουγα. Γιατί το χωριό μας τόχαμε Νάξος. Κι ύστερα αυτός ο Μαυροχαλυβίδης είπε να το γυρίσει και τόβαλε Αξός. Έτσι λέγανε οι παππούδες»²¹.

«Τα τραγούδια, ο χορός με τα κουτάλια, όλα από εκεί (το νησί Νάξο) ξεκινάνε και είναι καθαρά από τα νησιά... Στην Κατοχή είχαμε στα Γιαννιτσία Δήμαρχο Τρεχιώτη, από τους υπόλοιπους χωριανούς μας. Ο Νομάρχης μας, ο Δεμενόπουλος, που ήταν από το νησί της Νάξου, ήρθε και λέει στο Δήμαρχο: «άντε πάμε στο κοινό μας χωριό». Και ήρθαν εδώ, στην Αξό (Γιαννιτσών)»²².

Ωστόσο, το πιθανότερο είναι ότι η χρήση του όρου Νάξος ή Ναξός οφείλεται στο γλωσσικό ιδίωμα του τόπου· σύμφωνα με αυτό το άρθρο τοποθετούνταν μπροστά από το ουσιαστικό σε αιτιατική και όχι σε ονομαστική πτώση πρόφεραν, δηλαδή, «την Αξό», (τ'ν Αξό) και όχι «η Αξός»²³. Επίσης, και η εικασία ότι πρόκειται για τοπωνύμιο που προέρχεται από την Κρήτη κρίνεται ως επισφαλής, καθώς δεν υπάρχουν ιστορικά τεκμήρια για να την επιβεβαιώσουν²⁴.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της Αξού είναι το γλωσσικό της ιδίωμα, καθώς αποτελεί έναν από τους 27 οικισμούς της Καπαδοκίας που οι κάτοικοί τους

²⁰ Τη θέση αυτή στηρίζουν πολλοί μελετητές της εποχής, επηρεασμένοι προφανώς και από ευσεβείς πατριωτικούς πόθους· βλ. Σαραντίδη, *Η Συνασός*, σ. 138, όπου αναφέρει ότι «οι κάτοικοι της Βαγδαονίας (Μπουτάκ οβά), αν κρίνουμε από τις παραδόσεις, τα ήθη-έθιμα, τους ελικοειδείς χορούς και τη γλώσσα, έλκουν την καταγωγή από μετανάστες από την Ελλάδα. Αλλά και τα ονόματα κωμών δε φαίνονται ξένα στον ελληνισμό· Δήλα (Δήλος), Ναξός (Νάξος), Λήμνα (Λήμνος), Άνδρουλος (Άνδρος) κλπ». Πρβλ. Δ. Μακρόα, «Η Μαλακοπή», *Ξενοφάνης*, 4 (1906-1907), σ. 410, όπου υποστηρίζει ότι όλα τα χωριά της περιοχής συνοικίστηκαν από άντρες του Βυζαντινού Στρατού κατά τον 8ο-10ο αιώνα, γι' αυτό και έχουν τα ελληνικά ονόματα, Δήλος, Λήμνος, Νάξος κ.λ.π.

²¹ Βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

²² Βλ. μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8.

²³ Βλ. Γ. Μαυροχαλυβίδη και Ι. Ι. Κεσίσογλου, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Αξού*, Αθήνα 1960, σ. 17. Πρβλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 341 – 342.

²⁴ Αναλυτική παρουσίαση των επιχειρημάτων για την Κρητική καταγωγή του τοπωνυμίου, βλ. στον Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 343-344. Πρβλ. μαρτυρία Προδρόμου Αρνάκη (γενν. 1916), *ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς* (ΜΑ 176) / 23-10-1997. Μάλλον το άκουσε από το Μαυροχαλυβίδη που ήταν δάσκαλός του. (Ο πληροφορητής γεννήθηκε το 1916 στην Αξό της Καπαδοκίας. Εγκαταστάθηκε αρχικά στην Αξό Γιαννιτσών και, στη συνέχεια, στη Θεσσαλονίκη. Παντρεμένος με Αξενή. Αρχικά γεωργός και κατόπιν αυτοκίνητιστής). Βλ. και μαρτυρία Κυριάκου Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α 6 / 18-3-2004. (Γεννήθηκε στο Τεφέλι Μονοφατίου Ηρακλείου Κρήτης από πατέρα Αξενό και μητέρα Κρητικά το 1960. Δικηγόρος. Κάτοικος Θεσσαλονίκης). Ο πληροφορητής πιστεύει ότι η Μινωική Αξός της Κρήτης είναι η γενέτειρα των Αξενών οι οποίοι από εκεί μετανάστευσαν, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, και εγκαταστάθηκαν στην Καπαδοκία. Αναφέρει ότι πολλά τοπωνύμια, π.χ. τα Μάταλα, είναι κοινά σε Κρήτη και Καπαδοκία.

χρησιμοποιούσαν, έστω παραφθαρμένη, την ελληνική γλώσσα²⁵. Η «ανακάλυψη» αυτών των οικισμών²⁶ έγινε στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν η πνευματική και η πολιτική ηγεσία του Ελληνισμού²⁷ επέδειξε ενδιαφέρον για τις χριστιανικές κοινότητες της Καππαδοκίας²⁸. Ως τότε οι οικισμοί αυτοί συμπεριλαμβάνονταν στις τουρκόφωνες χριστιανικές κοινότητες, την παρουσία των οποίων καταγράφουν οι περιηγητές ήδη από το 16ο αιώνα²⁹.

Για την ίδρυση του χωριού και για τις συνθήκες ζωής εκεί κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας δε στάθηκε εφικτό να βρεθούν συγκεκριμένες πληροφορίες. Οι κάτοικοί του θεωρούν ότι πρόκειται για πολύ παλιό οικισμό που η ύπαρξή του ανάγεται τουλάχιστον στα βυζαντινά χρόνια. Ο Λεβίδης την αποκαλεί «αρχαιοτάτη κώμη» και στηρίζει τη θέση αυτή στην ύπαρξη του μοναστηριού της Αγίας Μακρίνας και άλλων πέντε εκκλησιών βυζαντινής εποχής³⁰. Ασαφείς, επίσης, είναι οι

²⁵ Για το γλωσσικό ιδίωμα της Αζού, βλ. Μαυροχαλυβίδη – Κεσίσογλου, *Το γλωσσικό*, σ. 1-92. Πρβλ. και R. M. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor. A study of the dialects of Silli, Cappadocia and Farasa, with grammar, texts, translations and glossary*, Καίμπριτζ 1916, σ. 22-23.

²⁶ Η ανακάλυψη στην Καππαδοκία αμιγώς ελληνικών κοινοτήτων που χρησιμοποιούσαν παραφθαρμένα ελληνικά προκάλεσε πληθώρα εκδόσεων ιστορικοαρχαιολογικών, γεωγραφικών, γλωσσολογικών και λαογραφικών μελετών για να αποδειχθεί η ελληνικότητά τους. Βλ., κυρίως, Καρολίδη, *Καππαδοκικά* του ίδιου, *Τα Κόμανα και τα ερείπια αυτών, ήτοι μονογραφία αρχαιολογική και τοπογραφική περί Κομάνων*, Αθήνα 1882 του ίδιου, *Γλωσσάριον του ίδιου, Σημειώσεις τινές περί της Μικρασιατικής Ομοφυλίας*, Αθήνα 1886. Επίσης, ο Καρολίδης συνέλεξε και τραγούδια που δημοσιεύτηκαν από τον Paul de Legarde το 1886, βλ. Ηλία Αναγνωστάκη-Ευαγγελίας Μπαλτά, *Η Καππαδοκία των «ζώντων μνημείων». Η ανακάλυψη «της πρώτης πατρίδος της ελληνικής φυλής» (19ος αι.)*, Αθήνα 1990, σ. 41-43, όπου και συστηματική παρουσίαση των μελετών, σ. 28-45. Πρβλ. και Vryonis, *Η παρακμή*, σ. 404.

²⁷ Στόχοι ήταν η ανάδειξη της ιστορίας, η διατήρηση της γλώσσας και η ενίσχυση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, βλ. Αναγνωστάκη-Μπαλτά, *ό.π.*, σ. 21-23.

²⁸ Βλ. Ρίζου, *Καππαδοκικά*, σ. 99. Συνολικά στην Καππαδοκία εντοπίστηκαν 81 οικισμοί, 25 αμιγώς ελληνικοί και 56 μικτοί με Έλληνες και Τούρκους κατοίκους. Από τους αμιγώς ελληνικούς οικισμούς οι 32 ήταν ελληνόφωνοι και οι 49 τουρκόφωνοι. Αναλυτική παρουσίαση των στοιχείων, βλ. Κ.Μ.Σ., *Ο τελευταίος Ελληνισμός της Μικράς Ασίας. Το έργο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 1930-1973*, Αθήνα 1974, σ. 162-165.

²⁹ Βλ. Vryonis, *ό.π.*, σ. 400-403. Πρβλ. και Μπαλλιάν, «Η Καππαδοκία», σ. 32. Ειδικότερα για τους χριστιανικούς πληθυσμούς των πόλεων το 16ο αιώνα, βλ. Ronald. C. Jennings, «The Population, Society, and Economy of the Region of Erciyes Dagi in the Sixteen Century», *Contributions a l'histoire economique et sociale de l' Empire ottoman*, επιμ. Jean-Louis Bacque-Grammon et Paul Dumont, Λουβαίν 1983, σ. 180-187. Οι ελάχιστες εξαιρέσεις ελληνοφώνων χριστιανών θεωρούνταν ότι μιλούσαν τα ελληνικά της εκκλησίας, βλ. Αναγνωστάκη-Μπαλτά, *ό.π.*, σ. 16. Για την τουρκοφωνία των κατοίκων της Καππαδοκίας, βλ. Εμμανουήλ Τσαλίκογλου, «Πότε και πώς ετουρκοφώνησεν η Καππαδοκία», *Ανάπτυπο από τα Μικρασιατικά Χρονικά*, 14 (1970), σ. 26-27.

³⁰ Βλ. Λεβίδη, *Αι εν μονολιθίοις*, σ. 171-172. Η πληροφορία του Μαυροχαλυβίδη, *Η Αζό*, σ. 342, ότι επρόκειτο για αρχαίο ειδωλολατρικό ναό δεν είναι δυνατό να διασταυρωθεί. Η άποψη του Ch. Texier, *Γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή των πόλεων και των επαρχιών της Μικράς Ασίας, συγγραφείσα μεν γαλλιστί υπό του ακαδημαϊκού Καρόλου Τεζιέ, μεταφρασθείσα δε και πολλὰς σημειώσεσιν επαυξηθείσα υπό Πέτρου Γερακάρη ιερέως και εκδοθείσα προς όφελος του ιερού εν Σμύρνη Γρακτικού Νοσοκομείου*, Σμύρνη 1873, σ. 560, (τιτλ. πρωτ. *Asie Mineure, description géographique, historique et archeologique des provinces et des villes de la chersonnese d' Asie*, Παρίσι 1862), που αντιγράφει ο Λεβίδης, *ό.π.*, σ. 172, ότι οι κάτοικοι του προαστίου Χασ-κιοί της Κωσταντινούπολης

πληροφορίες για την κατάσταση του οικισμού ως το 18ο αιώνα. Αρκετοί, ιδίως μεγαλύτερης ηλικίας πληροφορητές, αναφέρουν ότι, για κάποιο χρονικό διάστημα, που το προσδιορίζουν περίπου στα μέσα του 18ου - αρχές του 19ου αιώνα, πρέπει να κατοίκησαν Τούρκοι στο χωριό³¹. Μια άλλη ομάδα πληροφορητών υποστηρίζει ότι το χωριό είχε εκτουρκιστεί και, στη συνέχεια, επανοικιστεί από Έλληνες κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας³². Σε αυτούς συγκαταλέγονται και όσοι υποστηρίζουν την προέλευση των Αξενών από τη Νάξο ή την Κρήτη³³. Πάντως, οι πληροφορητές συμφωνούν ότι, ως τα μέσα του 19ου αιώνα, η ζωή ήταν πολύ δύσκολη, οι επιδρομές συχνές³⁴ και, γι' αυτό, οι πρόγονοί τους ζούσαν ή κατέφευγαν, συχνά, στα υπόγεια καταφύγια, τα κερέρια ή κελλέρια, κατά το αξενίτικο ιδίωμα³⁵. Στην άποψη αυτή

ήταν μέτοικοι από την Αξό επί Κωνσταντίνου Κοπρωνύμου (748), δεν ευσταθεί. Για την αμφισβήτηση της άποψης αυτής, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 346-347.

³¹ Βλ. μαρτυρία Ανέστη Χατζήμαπαλη (Γεννήθηκε το 1863 στην Αξό Καπαδοκίας και ήταν εγκατεστημένος στο Ικόνιο· έμπορος. Στην Ελλάδα, κάτοικος Πειραιά), στου Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 351. Ο Χατζήμαπαλης αναφέρει ότι οι Τούρκοι είχαν καταλάβει με τη βία σπίτια στο χωριό, ενώ υπήρχαν και Αξενοί εξωμότες. Πρβλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Τούρκους δεν είχαμε. Μπήκαν λίγοι εγκαταστάθηκαν κοντά στον Αη- Γιώργη, τους έδιωξαν». Την ίδια θέση εκφράζει και ο Μακρόας, «Η Μαλακοπή», σ. 418, που υποστηρίζει ότι τα πρώτα τουρκικά χωριά στην περιοχή χτίστηκαν κατά το 18ο αιώνα, για να ερμηνεύσει τη διατήρηση των ελληνικών ιδιωμάτων.

³² Ο Πρόδρομος Ξενίδης (Γεννήθηκε το 1863 στην Αξό Καπαδοκίας. Κάτοικος Αξού Γιαννιτών) αναφέρει: «40, 60 χρόνια πριν γεννηθώ, υπήρχαν Τούρκοι. Λίγα ήταν τα χριστιανικά σπίτια στη Νάξο», βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Α', κεφ. Β': Ίδρυση / Σεπτέμβριος 1953. Πρβλ. και μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη: «Άλλοτε ήταν μόνο Τούρκοι στην Αξό. Ήρθαν κάποτε 17 οικογένειες χριστιανών και εγκαταστάθηκαν εκεί. Πότε; Δεν ξέρουμε», βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Α', κεφ. Β': Ίδρυση / 21-1-1958.

³³ Βλ. μαρτυρίες Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161), Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1, Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8, Κ. Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α 6.

³⁴ Μετά την ήττα των Βυζαντινών στο Ματζικέρτ το 1071 από τους Σελτζούκους Τούρκους η Καπαδοκία μεταβλήθηκε για αιώνες σε θέατρο αλληπάλληλων συγκρούσεων. Οι κάτοικοί της αντιμετώπισαν, ιδιαίτερα από τα τουρκομανικά φύλα, διώξεις, λεηλασίες, σφαγές· πολλοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, ενώ άλλοι εξισλαμίστηκαν ή αφομοιώθηκαν με επιγαμίες. Η σχετική ηρεμία που επήλθε στην περιοχή από τα τέλη του 15ου αιώνα με την εδραίωση της Οθωμανικής κυριαρχίας, και για έναν περίπου αιώνα, διαταράχθηκε με την επανάσταση των Τζελαλί (Djalali) το 1590-1620 με αποτέλεσμα οι διώξεις και οι εξισλαμισμοί να ενταθούν για τους δύο επόμενους αιώνες, βλ. Νγυονίς, *Η παρακμή*, σ. 105-244. Για πιο συνοπτικές πληροφορίες βλ. και Μπαλλιάν, «Η Καπαδοκία», σ. 30-31. Πρβλ. Jennings, «The Population», σ. 157-160. Για την επανάσταση των Τζελαλί, βλ. και W. J. Griswold, «Djalali», *The Encyclopaedia of Islam*², Supplement fasc. 3-4, σ. 338-339.

³⁵ Τα κερέρια ή κελλέρια, βρίσκονταν κάτω από τα παλιά σπίτια και τα αλώνια τους, στο κέντρο του χωριού. Αποτελούσαν ολόκληρη πολιτεία και, καθώς ήταν συνεχόμενα, μπορούσε να φτάσει κανείς υπογείως από τη μια άκρη του χωριού στην άλλη. Περιγραφή τους, βλ. στου Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, τ. 1, σ. 30-35. Σήμερα, τα κερέρια της Αξού είναι κατεστραμμένα, βλ. μαρτυρία Προδρόμου Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4 / 1-7-2004 (Γεννήθηκε στην Αξό Γιαννιτών το 1938 από γονείς Αξενούς. Η γυναίκα του κατάγεται από τα Φάρασα της Καπαδοκίας. Ιδιοκτήτης τριαξονικών φορτηγών. Κάτοικος Γιαννιτών. Το 1970 είχε οργανώσει ταξίδι στην Καπαδοκία στο οποίο συμμετείχαν 30 Αξενοί από την Αξό Γιαννιτών και από την Κρήτη). Πρβλ. και αυτοψία της γράφουσας (επίσκεψη στην Αξό Καπαδοκίας το Μάιο του 2005). Καταφύγια υπήρχαν και σε άλλα χωριά της Καπαδοκίας, στη Μαλακοπή, βλ. Μακρόα, «Η Μαλακοπή», σ. 419, στα Σύλλατα, βλ. Σάββα Β. Χωλοπούλου, «Μονογραφική ιστορία Ζήλης ή Σύλλατας», *Ξενοφάνης*, 2 (1904-1905), σ. 95-96, στο Μιστί, βλ. Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 150-154, στην Καρβάλη, βλ. Ελένης Καρατζά, *Καπαδοκία. Ο τελευταίος Ελληνισμός της περιφέρειας Ακσεράι- Γκέλβερι (Καρβάλης)*, Αθήνα 1985, σ. 160-161.

συνηγορούν και τα διάσπαρτα ερείπια οικισμών γύρω από την Αξό. Πολλά από τα τοπωνύμια που διατηρήθηκαν ως την Ανταλλαγή αποδεικνύουν ότι πρόκειται για χωριά, χριστιανικά ως επί το πλείστον, που είχαν εγκαταλειφθεί ή καταστραφεί από επιδρομές³⁶. Επίσης, αναφέρονται οικογένειες Αξενών που έλκουν την καταγωγή τους από γειτονικά τουρκικά χωριά, τα οποία φαίνεται ότι ήταν ελληνικά και στην πορεία των αιώνων εξισλαμίστηκαν³⁷. Καθώς οι πληροφορίες είναι αλληλοσυγκρουόμενες, δεν είναι εύκολο να καταλήξει κανείς σε ένα ασφαλές συμπέρασμα. Ενδείξεις που συναινούν στην παρουσία Τούρκων στην Αξό αποτελούν η ύπαρξη ερειπίων από τζαμί, οι επιτύμβιες πλάκες τουρκικών νεκροταφείων και τα, τουρκικής προέλευσης, βαφτιστικά ονόματα³⁸. Οι πληροφορητές συγκλίνουν στο ότι οι Τούρκοι εκδιώχθηκαν, παραθέτοντας διαφορετικές παραδόσεις³⁹. Πάντως, η συνύπαρξη με τους Τούρκους αντανακλάται και στο γλωσσικό ιδίωμα της Αξού που παρουσιάζει πολύ ισχυρή επίδραση από την τουρκική⁴⁰.

Ο πρώτος που παρέχει πληροφορίες για την Αξό είναι ο Πατριάρχης Κύριλλος στις αρχές του 19ου αιώνα. Αναφέρει ότι το χωριό είναι χριστιανικό και αποτελείται από 200 σπίτια⁴¹. Για την ίδια χρονική περίοδο σύμφωνα με δεδομένα του Μητροπολίτη

³⁶ Κάποια από τα τοπωνύμια αυτά είναι ελληνικά, όπως Ναλκουρή και Μασκαντό· στη Ζάναπα, που ο Κύριλλος την αναφέρει ως τουρκικό χωριό το 1815, υπήρχαν τα ερείπια εκκλησίας. Συστηματική παρουσίαση των τοπωνυμίων της περιοχής και εικασίες για τους παλαιότερους οικισμούς της, βλ. στον Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, τ. 1, σ. 45-54. Ο ίδιος υπολογίζει ότι οι οικισμοί αυτοί εγκαταλήφθηκαν στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, βλ. στον ίδιο, *ό.π.*, σ. 54.

³⁷ Πρόκειται για την οικογένεια του Ζαχαρία Ζαχαριάδη (Γεννήθηκε το 1870 στην Αξό Καππαδοκίας. Ήταν μαγγανατζής και έμπορος. Διετέλεσε και Μουχτάρης. Πρωτοστάτησε στην εγκατάσταση στην Αξό Γιαννιτών, της οποίας ήταν κάτοικος). Ο ίδιος αναφέρει ότι μάλλον καταγόταν από χριστιανική οικογένεια του εκτουρκισμένου γειτονικού χωριού Αντρούλος (Αντραβασού), βλ. μαρτυρία Ζαχαρία Ζαχαριάδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών» / Σεπτέμβριος 1953. Ο πληροφορητής Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος από τον Πόρο (Μπόρ), που έκανε 8 χρόνια δάσκαλος στην Αξό στις αρχές του 20ου αιώνα (μεταξύ 1908-1912), υποστηρίζει ότι το Αντρούλος και τα Τριβούνια ήταν χριστιανικά χωριά. Αναφέρει ότι η οικογένεια Τουμάν της Αξού καταγόταν επίσης από το Αντρούλος. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Γ': Τοπική Ιστορία / 1957. Άλλα τρία γεγονότα αναφέρει και ο Α. Χατζήμπαλης στον Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, τ. 2, σ. 358-359.

³⁸ Από μαρτυρία του Α. Χατζήμπαλη, στον Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 351. Για τα τουρκικά ονόματα στην Καππαδοκία, βλ. και Φώτη Δ. Αποστολοπούλου - Ερμούλου Ανδρεάδη, «Τα βαφτιστικά ονόματα ανδρών και γυναικών της Καππαδοκίας», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 1 (1977), σ. 94.

³⁹ Βλ. μαρτυρίες Α. Χατζήμπαλη, στο Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 351, και Δ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Α', κεφ. Β': Ίδρυση. Δε στάθηκε δυνατό να διασταυρωθούν οι πληροφορίες του Χρήστου Λελίδη από το Μιστί και του Λουκά Μωυσιδή από το Τσαρικλί ότι η Αξό ήταν αποικία των Μιστιωτών, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Γ': Τοπική ιστορία.

⁴⁰ Ανήκει στην ομάδα των Καππαδοκικών ιδιωμάτων που αντικατέστησαν το δ από d και έχασαν τη διάκριση του γραμματικού γένους του άρθρου των ονομάτων, χρησιμοποιώντας και στα τρία γένη το ουδέτερο άρθρο «το». Βλ. Ν. Π. Ανδριώτη, «Πρόλογος» στον Μαυροχαλυβίδη και Κεσίσογλου, *Το γλωσσικό*, σ. XIV.

⁴¹ Βλ. Κυρίλλου, *Ιστορική*, σ. 20.

Παΐσιου, που περιόδευσε στην Επαρχία Ικονίου το 1814, αναφέρονται 130 σπίτια⁴². Ο Ρίζος στα 1856 ανεβάζει τον αριθμό των σπιτιών σε 300, επισημαίνοντας για πρώτη φορά ότι οι κάτοικοί του είναι ελληνόφωνοι⁴³. Αν και τα δημογραφικά στοιχεία που παρέχει είναι επισφαλής, καθώς ο Ρίζος, σε μεγάλο βαθμό, αντιγράφει τον Κύριλλο και, ίσως να μην είχε άμεση εποπτεία, πρέπει πράγματι να αυξήθηκε ο αριθμός των κατοίκων⁴⁴. Οι μεταρρυθμίσεις οι οποίες εφαρμόστηκαν κατά την περίοδο του Τανζιμάτ (Tanzimat), 1839 – 1871⁴⁵, και σχετίζονταν με τη θέση των χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έδωσαν ώθηση στην οικονομική δραστηριότητα και συνέβαλλαν στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των Ελλήνων της Αυτοκρατορίας και στην αύξηση του πληθυσμού τους. Η αλλαγή αυτή αποτυπώνεται και στις τουρκικές απογραφές πληθυσμού του 19ου αιώνα, στη διάρκεια του οποίου καταγράφεται σταθερή αύξηση του μη μουσουλμανικού πληθυσμού της Αυτοκρατορίας⁴⁶.

Πράγματι, η πλειοψηφία των μελετών που δημοσιεύονται στα τέλη του 19ου αιώνα αναφέρουν μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση και στην Αζό. Αν και δεν αποτελούν αξιόπιστες πηγές, καθώς εντοπίζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσά τους, αντανακλούν ωστόσο τη βελτίωση του επιπέδου ζωής των κατοίκων του χωριού την περίοδο αυτή. Ενδεικτικά, ο Κάλφογλους αναφέρει 300 σπίτια το 1892⁴⁷, ενώ ο Λεβίδης 450 σπίτια το 1899⁴⁸. Ο Φαρασόπουλος⁴⁹ και ο Σαραντίδης⁵⁰ αναφέρουν

⁴² Η πληροφορία αναδημοσιεύεται από τον Ι. Η. Κάλφογλους, *Το εν τη κόμη Ζινδζίδερε ευρισκόμενον μοναστήρι Ιωάννου Προδρόμου ή η μονή Φλαβιανών*, ελλην. μετάφρ. από τα караμανλίδικα για το Κ.Μ.Σ. Χρήστου Τουργούτη και Γεωργίου Μαυροχαλυβίδη, χ.χ., σ. 95 (τιτλ. πρωτ. *Ζινδζίδερε καργεσινδέ πουλουαν Ιωάννης Πρόδρομος Μοναστηρί γιαχόδ Μονή Φλαβιανών*, Κωνσταντινούπολη 1898).

⁴³ Ρίζος, *Καππαδοκικά*, σ. 98-99.

⁴⁴ Ο Μαυροχαλυβίδης, *Η Αζό*, τ. 1, σ. 7 και 73 αναφέρει ότι, με βάση τον αριθμό των παλιών σπιτιών, τα οποία υπολογίζει σε 400 περίπου, κατοικούσαν στο χωριό 600 οικογένειες στα μέσα του 19ου αιώνα. Άλλος πληροφορητής αναφέρει ότι τα παλιά σπίτια, που ήταν κολλημένα γύρω από το χάνι στο κέντρο του χωριού, ήταν 500-600, βλ. μαρτυρία Γεωργίου Τζήτα (Γεννήθηκε στην Αζό Καππαδοκίας το 1900. Κάτοικος Αζού Γιαννιτσών. Γεωργός), Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αζό, ΚΠ 207, Μέρος Α', Κεφ. Ζ': Τοπωνύμια / Καλοκαίρι 1953. Αν υπολογίσουμε ότι, κατά μέσο όρο, κάθε οικογένεια είχε 5 μέλη, ανεβάζουν τους κατοίκους σε 3000, πληθυσμό υπερβολικό για την εποχή.

⁴⁵ Γενικά για το Τανζιμάτ, βλ. Erik Jan Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, ελλην. μετάφρ. Βαγγέλης Κεχριώτης, επιστ. επιμ. Σωκράτης Πετμεζάς, Αθήνα 2004, σ. 98-100 και 105-117 (τιτλ. πρωτ. *Turkey. A Modern History*, London 1993). Πρβλ. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Μόντρεαλ 1964, σ. 144-154. Βλ. και Paul Dumont, «La periode de Tanzimat (1839-1878)», *Histoire de l' Empire Ottoman*, επιμ. Robert Mantran, Παρίσι 1989, σ. 459-522.

⁴⁶ Ο Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press 1985, σ. 11, υποστηρίζει ότι μετά το 1830 ο μη μουσουλμανικός πληθυσμός της αυτοκρατορίας αυξανόταν κατά 2% ετησίως.

⁴⁷ Βλ. Κάλφογλους, τα στοιχεία του οποίου αναδημοσιεύονται από το Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 42.

⁴⁸ Βλ. Λεβίδης, *Αι εν μονολιθίοις*, σ. 171.

⁴⁹ Βλ. Φαρασοπούλου, *Τα Σύλλατα*, σ. 77.

4.500 κατοίκους το 1895 και 1899, αντίστοιχα· ο Ιωαννίδης το 1896 ανεβάζει τον αριθμό των κατοίκων σε 5.000⁵¹.

Και τα στοιχεία που δημοσιεύονται στις αρχές του 20ου αιώνα, παρόλες τις αποκλίσεις, επιβεβαιώνουν την αύξηση του πληθυσμού. Το 1905, στον «Πίνακα Στατιστικής της θρησκευτικής και εκπαιδευτικής καταστάσεως των ομογενών εν Μικρά Ασία κοινοτήτων» του «Ξενοφάνη», καταγράφονται 4.000 άτομα⁵². Το 1906 - 1907 ο Μακρόας αναφέρει ότι στην Αξό κατοικούσαν 680 οικογένειες⁵³. Το 1911, στη δεύτερη επίσκεψή του στην Αξό, ο Dawkins αναφέρει ότι κατοικείται από 3.000 ή, και περισσότερα, άτομα⁵⁴. Το 1916 ο Υποπρόξενος Ικονίου αναφέρει 600 οικίες⁵⁵. τον ίδιο αριθμό οικογενειών αναφέρει και ο Κοντογιάννης το 1920⁵⁶. Ο πληροφορητής του Κ.Μ.Σ., Πρόδρομος Κοτσερίδης, που χρημάτισε χρόνια Μουχτάρης (Muhtar) στο μεσαίο μαχαλά, ανεβάζει τον πληθυσμό της Αξού σε 995 οικογένειες· 425 του πάνω μαχαλά, 230 του μεσαίου, 340 του κάτω. Ο Μαυροχαλυβίδης θεωρεί ότι ο αριθμός των σπιτιών δεν πρέπει να ξεπερνούσε τα 800 ή, το πολύ, τα 850. Βέβαια, διευκρινίζει ότι σε πολλά σπίτια συγκατοικούσαν, συχνά, δύο με τρεις οικογένειες, η οικογένεια του αρχηγού – πατέρα και των παντρεμένων γιων του⁵⁷.

Την πιο αξιόπιστη πηγή αποτελούν οι ονομαστικοί κατάλογοι που καταρτίστηκαν από τη Μικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών Νίγδης το 1924 και βρίσκονται σήμερα στα αρχεία του Κ.Μ.Σ. Σύμφωνα με αυτούς από την Αξό ήρθαν στην Ελλάδα 1.112 οικογένειες, 3.687 άτομα⁵⁸. Όμως, είναι πιθανό σε αυτούς να

⁵⁰ Βλ. Σαραντίδη, *Η Σινασός*, σ. 126.

⁵¹ Βλ. Ιωάννη Ιωαννίδη, *Οι μητροπολίτες Καισαρείας και διάφορες πληροφορίες*, ελλην. μετάφρ. από τα καρμανλίδικα Χρήστου Χρηστίδη, αδημοσίευτη, σ. 99 (τιτλ. πρωτ. *Μητροπολιτερι βε μααλουμάτη μουτενεβία*, Κωνσταντινούπολη 1896).

⁵² Βλ. «Πίνακας», σ. 46-47. Είναι πολύ πιθανό και τα στοιχεία του «Ξενοφάνη» να παρουσιάζουν διογκωμένο τον ελληνικό πληθυσμό των Μικρασιατικών κοινοτήτων, καθώς οι στατιστικές του εξυπηρετούσαν πολιτικές σκοπιμότητες, βλ. Αναγνωστάκη- Μπαλτά, *Η Καππαδοκία*, σ. 44-45.

⁵³ Βλ. Μακρόα, «Η Μαλακοπή», σ. 412.

⁵⁴ Dawkins, *Modern Greek*, σ. 22.

⁵⁵ «Η της Νάξου ή Αξού χωρίου προς νότον της Λήμνου εις απόστασιν μιας ώρας αμιγής ελληνόφωνος ευτυχώς υπέρ τας εξακοσίας γεωργικάς. αριθμούσα οικογενείας αλλά δυστυχώς εν βαρβαρότητι διατελούσας», Προξενική αναφορά για την Καππαδοκία, ΙΑΥΕ, Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως, 1916. Β/59, δημοσιεύεται στις Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 591.

⁵⁶ Βλ. Κοντογιάννη, *Γεωγραφία*, σ.152. Τον ίδιο αριθμό αναφέρουν και οι Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 28.

⁵⁷ Μαυροχαλυβίδης, *Η Αξό*, σ. 7.

⁵⁸ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: Έξοδος. Πρβλ. μαρτυρίες που ανεβάζουν τον αριθμό των οικογενειών σε πάνω από 1.200. Βλ. μαρτυρία Προδρόμου Ζαχαριάδη (Γεννήθηκε το 1904 στην Αξό Καππαδοκίας. Κάτοικος Αξού Γιαννιτών. Γεωργός), Α.Κ.Μ.Σ., Καππαδοκία, Έξοδος / Περιφέρεια Νίγδης / Αξό, ΚΠ 26α / 18-4-1954. Ο Ελευθέριος Τσιμένογλου (Γεννήθηκε το 1873 στην Αξό Καππαδοκίας. Κάτοικος Πειραιά) αναφέρει 1200-1400 σπίτια, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207:

συμπεριλαμβάνονταν οι 70, περίπου, οικογένειες Αξενών που κατοικούσαν μόνιμα στο Ικόνιο και οι 10 που διέμεναν στο Καραμάν.

Παρόλες τις αποκλίσεις τα πληθυσμιακά στοιχεία είναι αποκαλυπτικά της μετεξέλιξης του χωριού, από ένα μικρό οικισμό στις αρχές του 19ου αιώνα σε ένα από τα μεγαλύτερα χωριά της περιοχής έναν αιώνα αργότερα. Στις αρχές του 20ου αιώνα η Αξός και το Μιστί ήταν τα μεγαλύτερα χωριά με χριστιανικό πληθυσμό στην Καπαδοκία⁵⁹.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Ως τα μέσα του 19ου αιώνα η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της Αξού ήταν γεωργοί και κατανέμονταν σε τρεις τάξεις: στους μεγάλους γαιοκτήμονες που κατείχαν 30-40 στρέμματα ποτιστικά και άλλα τόσα ξερικά και αποτελούσαν το 20% του πληθυσμού, στους μικροϊδιοκτήτες γης που αποτελούσαν την πλειοψηφία των κατοίκων (60%) και κατείχαν 10-15 στρέμματα ποτιστικά και λίγα ξερικά και στους ακτήμονες που ανέρχονταν σε 20% του συνολικού πληθυσμού⁶⁰. Εκτός από τους μεγαλοϊδιοκτήτες γης, που ζούσαν ανεκτά⁶¹, οι υπόλοιποι κάτοικοι αντιμετώπιζαν μεγάλες στερήσεις⁶². Καλλιεργούσαν, κυρίως, σιτηρά⁶³. Παρήγαν σιτάρι, κριθάρι, ρόβι (για τα ζώα), σίκαλη, φακές, μπιζέλια, ρόκα και τσιμένι. Κήπους ή δέντρα που απαιτούσαν νερό δεν είχαν, καθώς η περιοχή ήταν άνυδρη⁶⁴. Αρκετοί από τους κατοίκους εργάζονταν και ως μαγγανατζήδες στα ελληνικά⁶⁵ και τουρκικά χωριά, 4-5 μήνες το χρόνο, το χειμώνα. Ήταν δηλαδή ειδικοί στο χειρισμό ενός πρωτόγονου

«Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών» / 13-4-1935. Ο Ι. Νεοκοσμίδης, ΠΑΑΚ Α 1, αναφέρει 2.000 σπίτια. Όλοι υπερβάλλον.

⁵⁹ Βλ. Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 16, παραπομπή 1.

⁶⁰ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξός*, σ. 73. Πρβλ. Μαρία Ασβέστη, *Επαγγελματικές ασχολίες των κατοίκων της Καπαδοκίας*, Αθήνα 1980, σ. 109. Οι πιο πολλοί από τους μικροϊδιοκτήτες έδιναν τα χωράφια τους μισιακά στους μεγαλοκτηματίες βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 78. Ο Δανιήλ Σαββίδης (Γεννήθηκε στην Αξό Καπαδοκίας το 1912. Κάτοικος Αξού Γιαννιτσών) αναφέρει ως τσιφτοήδες (=παλιούς γεωργούς) όσους είχαν γη, τους προύχοντες και ως εσεκτζήδες (esecki=γαϊδάρους, περιφρονημένους) όσους δεν είχαν. Βλ. μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Β', Κεφ. ΣΤ': Οικονομία / Καλοκαίρι 1953). Εσεκτζήδες αποκαλούσαν στο Μιστί και όσους δεν είχαν ζευγάρι βοδιών για να οργώσουν, βλ. Κωστάκη, *ό.π.*, σ. 429.

⁶¹ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 73-78.

⁶² Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 78-80.

⁶³ Βλ. Ασβέστη, *Επαγγελματικές*, σ. 109.

⁶⁴ «Η Αξό είναι ένα ξερό χωριό στον κάμπο. Δέντρα, κήπους, πρασινάδες δε βλέπεις», βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Α', Κεφ. Δ': Δελτία με ποικίλο περιεχόμενο. Βλ. και Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 171.

⁶⁵ Αξενοί και Φλογητιανοί δούλευαν τους μάγγανους στο Μιστί, βλ. Κωστάκη, *ό.π.*, σ. 122-124.

εργοστασίου παραγωγής σπορελαίου, του μάγγανου⁶⁶. Καθώς ο μάγγανος αποτελούσε στα τουρκοχώρια ιδιοκτησία του Τούρκου μπέη του χωριού και η αμοιβή σε είδος κάλυπτε, συνήθως, μόνο τις ανάγκες της οικογένειας του μαγγανατζή, το επάγγελμα αυτό δεν ήταν, ως τα μέσα του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα επικερδές. Παρόλα αυτά αποτελούσε ένα πρόσθετο εισόδημα για πολλές οικογένειες. Επίσης, διασφάλιζε στους Αξενούς ελευθερία κινήσεων στην ευρύτερη περιοχή, αφού έχαιραν της προστασίας του Τούρκου μπέη⁶⁷.

Η αλλαγή άρχισε να συντελείται με την έκδοση του μεταρρυθμιστικού χάρτη, του Χαττ-ι Σεριφ του Γκιούλχανε (Khatt-i Sherrif του Gulhane) το 1839, που εγγυόταν τη ζωή, την τιμή και την περιουσία όλων των πολιτών του κράτους και την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων τους⁶⁸. Την περίοδο αυτήν πολλοί είτε απέκτησαν ιδιόκτητους μαγγάνους σε άλλα χωριά της Καππαδοκίας είτε τους νοίκιασαν⁶⁹. Ταυτόχρονα, στο χώρο δίπλα στο μάγγανο, οι περισσότεροι διατηρούσαν και ένα μικρό εμπορικό - ψιλικατζίδικο, που κάλυπτε τις ανάγκες του χωριού και του οποίου την επιστασία είχε κάποιος συγγενής τους. Μια άλλη ομάδα Αξενών, μικροκαλλιεργητές και ακτήμονες που ασφυκτιούσαν οικονομικά,

⁶⁶ Οι κάτοικοι μερικών χωριών της Καππαδοκίας φημίζονταν για κάποια συγκεκριμένη επαγγελματική ειδικότητα. Οι Αξενοί ήταν περίφημοι «μαγγανατζία». Παρήγαν ένα είδος σπορελαίου από λινάρι (εζερέκ ή ζεϊρέκ) ή ρόκα (μπεζίρ), ένα είδος καλαμποκιού, που ήταν ευρέως γνωστό ως μπεζιρόλαδο. Το χρησιμοποιούσαν για μαγείρεμα και ως φωτιστική ύλη για τα λυχνάρια, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 80-81 και 117. Πρβλ. Ασβέστη, *Επαγγελματικές*, σ. 110, 191-192. Βλ. και μαρτυρία Ιορδάνη Γενίτσαρη ΠΑΑΚ X 1 / 1-7-2003 και 7-9-2003 (Γεννήθηκε στην Αξό Καππαδοκίας το 1919. Η οικογένειά του εγκαταστάθηκε στη Χρυσή Αλμωπίας. Αρχικά γεωργός, αργότερα είχε τυροκομείο και υλικά οικοδομών. Σήμερα κατοικεί στον Πειραιά Αττικής και τα καλοκαίρια στη Χρυσή): «Ο πατέρας και ο παππούς μου είχαν μάγγανο στο Ιντζέσου» πρβλ. μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8: «Ο μπαμπάς μου ήταν τεχνίτης μάγγανου – σε ποιο χωριό, ποια πόλη ήτανε, δεν ξέρω. Άλλοτε είχε βουβάλια, άλλοτε είχε γαϊδούρι και γυρνούσε το μάγγανο. Βγάζανε σουσαμόλαδο, εζερέκ. Το παρήγαγε ο μπαμπάς μου...». Βλ. και μαρτυρίες Ζ. Ζαχαριάδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών»: «Πηγαίνοερχόμουν ανάμεσα στα τουρκικά χωριά και στην Αξό, κάνοντας μάγγανο το χειμώνα...» Δημήτρη Λαδόπουλου (Γεννήθηκε στα Ποτάμια (Ντερέκιοί) της Καππαδοκίας από πατέρα Αξενό): «Ο πατέρας μου ήταν Αξενός. Είχε λιτριβί στο Γαράσαρ (Garasar), χωριό 14 χλμ. ΝΑ από τα Ποτάμια», Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Γ': Τοπική ιστορία / 22-9-1956· μαρτυρία Χρυσάνθης Νεοκοσμίδου, ΠΑΑΚ Α 13 / 9-10-2003 (Γεννήθηκε στην Αξό Γιαννιτσών. Κόρη του Ι. Νεοκοσμίδη. Νοικοκυρά. Κατοικεί στα Γιαννιτσά): «Ο παππούς μου, από τη μητέρα μου, είχαν εργοστάσιο, βγάζαν λάδια». Επίσης, ο παππούς του Μαυροχαλυβίδη είχε μάγγανο στο Ατλαντί (Atlantii), 18 ώρες βόρεια του Ικονίου (Κόννα), βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 93. Για τη διαδικασία παραγωγής του λινόλαδου στην Καππαδοκία, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 117-130· πρβλ. Ι. Ι. Κεσίσογλου, «Το λινόλαδο. Η διαδικασία παραγωγής του στην Καππαδοκία», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 1 (1977), σ. 289-297.

⁶⁷ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 81.

⁶⁸ Βλ. Zurcher, *Σύγχρονη*, σ. 98-100. Πρβλ. Dumont, «La periode», σ. 497.

⁶⁹ Ο Μαυροχαλυβίδης αναφέρει ότι, σε σύνολο 75 μαγγάνων που βρίσκονταν σε 58 πόλεις και χωριά της ευρύτερης περιοχής της Καππαδοκίας, τους 56 τους δούλευαν Αξενοί. 8 τουλάχιστον αποτελούσαν ιδιοκτησία Αξενών. Επίσης, ενδιαφέρον είναι ότι η Αξός και τα Φλοϊτά είχαν από 5 μάγγανους. Τόσο πολλοί υπήρχαν μόνο στο Ικόνιο. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 131-132.

ακολουθώντας το παράδειγμα των μαγγανατζήδων, έγιναν καταρχήν γυρολόγοι στα ελληνικά⁷⁰ και τουρκικά χωριά⁷¹ και, στη συνέχεια, εγκαταστάθηκαν μόνιμα ως μικρέμποροι σε κάποιο χωριό, φροντίζοντας να αποκτήσουν την προστασία του Τούρκου μπέη⁷². Αυτή ήταν και η αρχή της ενασχόλησης της πλειοψηφίας των Αξενών με το εμπόριο, που τοποθετείται περίπου στα μέσα του 19ου αιώνα. Στοιχεία που επιβεβαιώνουν το τέλος της εσωστρέφειας των Αξενών είναι η ανακαίνιση της εκκλησίας της Αγίας Μακρίνας το 1843 (Χάρτης 5) και η εξασφάλιση νερού για το πότισμα των χωραφιών τους, και τα δύο με σουλτανικά φερμάνια⁷³.

Η τάση για εξεύρεση επαγγελματικής διεξόδου εκτός του χωριού ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο μετά τη δημοσίευση του Χάττ -i Χουμαγιούν (Khatt-i Humayun) το 1856. Η παραχώρηση ελευθεριών και οι εξαγγελίες για ισότητα και ευημερία όλων των υπηκόων της Αυτοκρατορίας ενθάρρυναν τις συναλλαγές με τους Τούρκους και ώθησαν περισσότερα άτομα στο εμπόριο. Οι Αξενοί έμποροι, εκμεταλλευόμενοι τη δυσκολία μεταφοράς των προϊόντων και την ευπιστία των Τούρκων χωρικών⁷⁴, αγόραζαν τα προϊόντα που παράγονταν στα τουρκικά χωριά, σε χαμηλές τιμές, με

⁷⁰ Ένα από τα ελληνικά χωριά ήταν το Μιστί: «...ερχόταν ο Σεραφεϊμ Γιώργης από την Αξό. Φόρτωνε το εμπόρευμα στο γαϊδουράκι του, νοίκιαζε ένα δωμάτιο κ' έμενε κάποτε στο χωριό μήνες ολάκερους. Έβαφε νήματα και υφάσματα, κ' έπαιρνε για πληρωμή αυγά, σίκαλη, χρήματα, ό,τι του έδιναν...», βλ. Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 431.

⁷¹ Τους αποκαλούσαν γιαβατζήδες (αποδήμους) και εσεκτζήδες (γαϊδουράρηδες), γιατί αυτοί ασχολήθηκαν πρώτοι με το εμπόριο, χρησιμοποιώντας γαϊδούρια. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 85. Πρβλ. και μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Β', Κεφ. Στ': Οικονομία.

⁷² «Στην αρχή έφευγαν μόνο οι μαγγανατζήδες, γιατί υπήρχε φόβος. Αυτούς τους προστάτευαν οι Τούρκοι. Μετά (έφευγαν) οι ψιλκατζήδες», βλ. μαρτυρία Πρ. Ξενίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Β', Κεφ. Στ': Οικονομία. Πρβλ. μαρτυρία Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161): «Πήγαιναν σε ένα τουρκοχώρι, άνοιγαν ένα μπακάλικο και εκμεταλλεύονταν ένα χωριό. Ένας γκιαούρης εκμεταλλεύονταν όλους τους Τουρκαλάδες» βλ. και Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 85. Ο Α. Χατζήμπαλης μαζί με τον πατέρα του είχε εμπορικό στο τουρκικό χωριό Σαράι Ινί (Saray İni), στου ίδιου, *ό.π.*, σ. 98. Ο Ανέστης Μπλεμπλής (Γεννήθηκε το 1900 στην Αξό της Καππαδοκίας. Παντρεμένος με Αξενή. Κάτοικος Αξού Γιαννιτσών. Γεωργός και καφετζής) ήταν από 13 χρονών και για 7 χρόνια μπακάλης στο Τσαρντάχ (Cardak), τουρκικό χωριό μεταξύ Άκσεραϊ και Κοτσεσάρ (Kocesar), Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών» / 18-12-1954. Ο Βασίλειος Τεμπεκίδης (Γεννήθηκε το 1900 στην Αξό της Καππαδοκίας. Παντρεμένος με Αξενή. Κάτοικος Αξού Γιαννιτσών. Γεωργός) έφυγε από το χωριό 18 χρονών και εγκαταστάθηκε στο Ακσέλ (Akcel), τουρκικό χωριό μεταξύ Άκσεραϊ – Ικονίου, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών» / 18-12-1954. Ο Γρηγόρης Χοτζαμανίδης (Γεννήθηκε το 1878 στην Αξό της Καππαδοκίας. Παντρεμένος με Αξενή. Κάτοικος Αξού Γιαννιτσών. Γεωργός) ήταν έμπορος στο Μερκέζ (Merkez), βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών» / Σεπτέμβριος 1953.

⁷³ Λεπτομέρειες για την ανακαίνιση του ναού της Αγίας Μακρίνας βλ. στου Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 12-20. Το φερμάνι είναι κατατεθειμένο στο Κ.Μ.Σ. Οι Αξενοί είχαν επιτύχει τη έκδοση φερμανιού, πιθανά επί Αμπτούλ Μετζίτ (Abdul Medjid I) (1839-1861), με το οποίο εξασφάλιζαν νερό για να ποτίσουν τα χωράφια τους μεταξύ 1-15 Μαΐου κάθε χρόνο. Βλ. μαρτυρία του δάσκαλου Κων. Παπαδόπουλου στου Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 180-181.

⁷⁴ Για τις αιτίες της εκμετάλλευσης, βλ. Καρατζά, *Καππαδοκία*, σ. 199-200.

αντάλλαγμα είδη πρώτης ανάγκης⁷⁵. Είναι ενδεικτικό ότι όλοι οι πληροφορητές αναφέρουν έναν τουλάχιστο συγγενή, από το άμεσο οικογενειακό τους περιβάλλον, που ήταν έμπορος⁷⁶. Οι περισσότεροι από τους εμπόρους ήταν μεταπράτες⁷⁷. Κάποιοι, εκτελούσαν και μεταφορές με κάρα⁷⁸. Ένα μικρό ποσοστό από αυτούς έγιναν μεγαλέμποροι⁷⁹. Η ευημερία αυτή αντανακλάται τόσο στην αναβάθμιση της ζωής των κατοίκων όσο και στην αναμόρφωση του χωριού. Οι γυναίκες των εμπόρων άρχισαν να αποκτούν καλύτερα ρούχα και κοσμήματα. Επίσης, στην Αξό χτίστηκαν πολλά νέα σπίτια και άνοιξαν 10-15 καταστήματα, παντοπωλεία, ψηλικάτζίδικα και εμπορικά, που εξυπηρετούσαν και πολλά γειτονικά, τουρκικά κυρίως, χωριά⁸⁰. Στο κέντρο του χωριού, την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα, χτίστηκε το νέο χάνι και το σχολείο και συγκεντρώθηκαν εκεί τα εμπορικά. Μερικά από αυτά το βράδυ λειτουργούσαν ως καφενεία και ταβέρνες⁸¹.

⁷⁵ Αγόραζαν από τους Τούρκους σάρι, τιφτίκ (τα μαλλιά από τα ζώα), δέρματα, τυρί, βούτυρο, καθώς πολλοί Τούρκοι ασχολούνταν με την κτηνοτροφία, ενασχόληση που συνδέεται με την τουρκομανική νομαδική τους καταγωγή βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 85-86. Πρβλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Τι τους πουλούσαν; Απ' όλα. Αλλά προπαντός υφάσματα. Είχε εργοστάσια και τα αγόραζαν...».

⁷⁶ «Το εμπόριο όλο ήταν οι δικοί μας. Στο κάθε χωριό είχαμε και έναν έμπορο», βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1. «Όλοι κοιτούσαν να φύγουν και να γίνουν έμποροι ή άνοιγαν μακαλάικο σε τουρκικό χωριό», βλ. μαρτυρία Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161). Ο Πρ. Θωμαΐδης, ΠΑΑΚ Α 4, αναφέρει: «Οι δικοί μας ήταν πολύ καλά, αλλά οι περισσότεροι ασχολούνταν με το εμπόριο. Ο Εφαρμοστίδης, ο Απόστολος Σαββίδης, ο Λαμπρίδης..., αυτοί κινούσαν το εμπόριο. Πήγαιναν μέχρι το Ικόνιο, τη Νίγντε...».

⁷⁷ Ο Α. Διονυσιάδης εμπορευόταν 9 μήνες το χρόνο στα τουρκικά χωριά της Άγκυρας, του Άκσεραϊ, της Ζαϊμάνας (Zaymana). Ο Ζ. Ζαχαριάδης πηγαίνονταν ανάμεσα στα τουρκικά χωριά του Άκσεραϊ, κάνοντας μάγγανο το χειμώνα και εμπόριο μαλλιών (τιφτίκ) την άνοιξη. Ο Α. Χατζήμπαλης έφυγε 8 χρονών για το Ικόνιο. Ήταν έμπορος 42 χρόνια (καβαλάρης κατά την έκφρασή του). Εμπορευόταν σιτηρά, μαλλιά, αφιόνια, πρόβατα, αρνιά, δέρματα ζώων, τυριά, βούτυρα. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών». Ο πατέρας του Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161) εμπορευόταν σιτάρια. Ο πατέρας αλλά και όλοι οι συγγενείς του Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176) ήταν εμπορευόμενοι στο Άκσεραϊ. Τροφοδοτούσαν 14 χωριά. Ο πατέρας του Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1, ασχολούνταν με τη γεωργία, αλλά έκανε και εμπόριο με το Ικόνιο.

⁷⁸ Ο Δ. Μισαηλίδης έκανε αγωγή από τη Μαλακοπή στο Έρεγλι, από το Έρεγλι στο Άκσεραϊ, από το Άκσεραϊ στο Ικόνιο. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Α', Κεφ. Δ': Δελτία με ποικίλο περιεχόμενο. Πρβλ. μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1: «Ο πατέρας μου είχε κάρο με άλογα. Έκανε μεταφορές». Βλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Οι Αξενοί μέχρι την Κωνσταντινούπολη κατέβαιναν αγών».

⁷⁹ Ένας από αυτούς ήταν ο Εφαρμοστίδης, βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

⁸⁰ Η αγορά της Αξού εξυπηρετούσε τα Τριβούνια, την Αντραβασό, το Αλάι, το Μπάγλαμα, τη Μουρταντό, τα Τζίναρα, το Κουμουρτζήγες, γειτονικά τουρκικά χωριά που δεν είχαν καταστήματα. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 133.

⁸¹ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 87-88 και 132-133. Οι ιδιοκτήτες των καταστημάτων ήταν έμποροι που αποφάσισαν να επιστρέψουν και να εγκατασταθούν στο χωριό, στον ίδιο, *ό.π.*, σ. 88. Το ποτό και τα τυχερά παιχνίδια ήταν ιδιαίτερα προσφιλή στους Αξενοί βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Εκεί κουμάρι πολύ έπαιζαν. Τι κουμάρι; Κότσια από πρόβατα, με λίρες. Παίζονταν όπως τα ζάρια. Παίζαμε ένα κουμάρ', πακίρ, στο ντουβάρ'. Στον τοίχο το χτυπούσες και, αν τόπιανες με την πιθαμή σου τόπιανες. Δεν τόπιανες!...».

Χαρακτηριστικό των κατοίκων ήταν ότι η πλειοψηφία των αποδήμων δεν είχε εγκατασταθεί μόνιμα εκτός Αζού, όπως συνέβαινε με άλλα χωριά⁸². Η συνήθης τακτική ήταν να εργάζονται εννέα μήνες το χρόνο και το χειμώνα, από το Δεκέμβριο ως το Πάσχα, να επιστρέφουν στα σπίτια τους⁸³. Επικράτησε, επίσης, η τάση να παίρνουν κοντά τους από μικρή ηλικία και τους γιους τους, ως μαθητευόμενους⁸⁴. Επίσης, πολλά παιδιά πήγαιναν να δουλέψουν ως τσιράκια σε άλλες πόλεις ή χωριά⁸⁵. Όσοι, όμως, διατηρούσαν καταστήματα σε κωμοπόλεις και χωριά ή διέμεναν, για επαγγελματικούς λόγους, στα μεγάλα αστικά κέντρα, συχνά, μετακινούσαν και τις οικογένειές τους στον τόπο εργασίας τους. Η μεγαλύτερη παρούκιά Αξενών υπήρχε στο Ικόνιο, στο οποίο εγκαταστάθηκαν από τα τέλη του 19ου αιώνα εβδομήντα οικογένειες Αξενών εμπόρων⁸⁶. Επίσης, Αξενοί μετανάστευσαν στην Κωνσταντινούπολη, τη Σαμψούντα, τη Μερσίνα, την Άγκυρα, το Άκσεραϊ, τη Σμύρνη, τη Νίγη, το Καραμάν, τα Άδανα, το Έρεγλι⁸⁷, ενώ λίγοι ήταν οι μετανάστες

⁸² Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αζό*, σ. 89. Για το μεταναστευτικό ρεύμα άλλων χωριών της Καππαδοκίας, βλ. Ειρήνης Ρενιέρη, «Ανδρονίκιο: ένα Καππαδοκικό χωριό κατά το 19ο αιώνα», *Μνήμων*, 15 (1993), σ. 27 και 30-31.

⁸³ Βλ. Δ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αζό, ΚΠ 207, Μέρος Α', Κεφ. Ε': Γεωγραφικά στοιχεία: «Το Δεκέμβριο γύριζαν οι ξενιτεμένοι, τη Λαμπρή φεύγαν» πρβλ. και Δ. Σαββίδη, Φάκελος Αζό, ΚΠ 207, Μέρος Β', Κεφ. Στ': Οικονομία: «Οι ξενιτεμένοι γύριζαν Χριστούγεννα - Πάσχα, από εγωισμό. Δε μοιάζαν με τους Τροχιώτες που γύριζαν καλοκαίρι να βοηθήσουν τις γυναίκες τους».

⁸⁴ Ο πατέρας του Γ. Χοτζαμανίδη, που ήταν έμπορος στην Άγκυρα, τον πήρε μαζί του, όταν έγινε 13 χρονών, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αζό, ΚΠ 207.: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών». Πρβλ. και Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 88: «...τα αγόρια λαχαρούσαν πότε θα τα πάρει ο πατέρας μαζί του να γλιτώσουν από τις βαριές γεωργικές δουλειές, να μπουν στο εμπόριο, να βγάλουν λεφτά...». Επίσης, πολλοί μαγγανατζήδες έπαιρναν μαζί τους τα παιδιά τους, γιατί ο μάγγανος χρειαζόταν 3-4 άτομα για να δουλέψει βλ. *στον ίδιο*, *ό.π.*, σ. 326.

⁸⁵ Τα παιδιά που εργάζονταν ως τσιράκια (υποτακτικοί) δούλευαν όχι με μεροκάματο, αλλά κατά αποκοπή (χρόνο ή εξάμηνο). Τη συμφωνία για την αμοιβή τους έκανε, συνήθως, ο πατέρας τους βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 327. «Φεύγαν τα παιδιά έξω. Πήαιναν, μάθαιναν τέχνες τσαγκάρης... Πήγαιναν στο Νίγη και δούλευαν εκεί», βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

⁸⁶ Κατάλογο με τις οικογένειες των Αξενών που είχαν εγκατασταθεί στο Ικόνιο, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 90-92.

⁸⁷ Ο Πρ. Ξενίδης έζησε 14 χρόνια στην Πόλη ως 20 χρονών, τσιράκι σε μπακάικο. Ο Ισαάκ Ξενίδης (Γεννήθηκε το 1904 στην Αζό Καππαδοκίας, Παντρεμένος με Αξενή. Κάτοικος Αζού Γιαννιτσών) έφυγε το 1918 μαζί με τους γονείς του για το Ικόνιο, όπου παρέμειναν 2 χρόνια. Το 1920 εγκαταστάθηκαν για 2 χρόνια στη Μαλακοπή και το 1923 πήγαν στην Πόλη, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αζό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών» / 18-4-1954. Ο Ε. Τσιμέντογλου, όταν ήταν 18-20 χρονών, έφυγε για τη Σαμψούντα, όπου έμεινε για 5-6 χρόνια δουλεύοντας ως μάγειρας. Έζησε άλλα 18 χρόνια στην Πόλη ως μπακάλης. Ο πατέρας του Πρ. Σαββίδη πέθανε χαμάλης στη Μερσίνα. Ο πατέρας του Γρ. Χοτζαμανίδη ήταν έμπορος στην Άγκυρα. Ο πατέρας του Ανέστη Διονυσιάδη (Γεννήθηκε το 1900 στο Άκσεραϊ της Καππαδοκίας από γονείς Αξενούς. Κάτοικος Αζού Γιαννιτσών) είχε εμπορικό στο Άκσεραϊ. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αζό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών». Ο παππούς, από μάνα, του Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8, ξενοδούλευε στη Σμύρνη. Ερχόταν στο χωριό κάθε 15 χρόνια. Αναφέρει, επίσης, ότι πολλοί Αξενοί δούλευαν στο Ικόνιο και τη Νίγη. Ο Πρ. Θωμαΐδης, ΠΑΑΚ Α 4, αναφέρει: «Ο Σαββίδης Απόστολος μου έδειξε ένα μαγαζί που είχε στη Νίγη και ήταν μπακάικο. Και νωρίτερα, ορισμένοι που ασχολούνταν με το εμπόριο είχαν εγκατασταθεί σε μεγαλύτερες πόλεις. Ο Σαββίδης ο Απόστολος, ο Νεοκοσμίδης ο Βασίλης, οι Λαμπριδαίοι, φύγαν αυτοί, για επαγγελματικούς λόγους και 10 χρόνια νωρίτερα από την Ανταλλαγή. Ο Εφαρμοστής πήγε στη Νίγη, πήγε στο Ικόνιο, έκανε δουλειές μεγαλύτερες, προχώρησε». Στο

σε υπερπόντιες χώρες⁸⁸. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της κινητικότητας αλλά και των δραστηριοτήτων που ανέπτυξαν αποτελεί η οικογένεια της κ. Σιμετούλας Χατζηαντωνίου. Ο παππούς της από τη μεριά του πατέρα της, μετανάστευσε στην Αμερική. Ο πατέρας της πήγε κοντά στο θείο του, στην Πόλη, ως τσιράκι και έμαθε το επάγγελμα του καφεκόπτη. Ο πατέρας της μητέρας της (ο Γεώργιος Κετσετζόγλου) ασχολήθηκε με το εμπόριο, πουλώντας αρχικά προϊόντα που αγόραζε από το Ικόνιο στα γύρω από την Αξό χωριά. Στη συνέχεια, άνοιξε στο Ικόνιο εργοστάσιο χαλιών, μεταφέροντας εκεί και την οικογένειά του⁸⁹.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό, που απαντάται και στα άλλα χωριά της Καππαδοκίας είναι η ενδογαμία, που αποτέλεσε κυρίαρχη τάση για το σύνολο του πληθυσμού της Αξού, ακόμα και για εκείνους που είχαν εγκατασταθεί μόνιμα σε άλλα χωριά ή πόλεις. Σύμφωνα με τους παραδοσιακούς κανόνες οι ξενιτεμένοι, όταν έφθαναν σε ηλικία γάμου, 18- 20 χρονών, επέστρεφαν στην Αξό για να παντρευτούν. Συνήθως άφηναν τη σύζυγο ως υπεύθυνη στα οικογενειακά κτήματα ή, σπανιότερα, την έπαιρναν μαζί τους⁹⁰. Λίγες ήταν οι φορές που παραβιαζόταν αυτός ο κανόνας και πάλι, όμως, οι γυναίκες είτε κατάγονταν από την Αξό είτε προέρχονταν από χωριά της ευρύτερης Καππαδοκίας, στα οποία είχαν εγκατασταθεί οι εμπορευόμενοι Αξενοί⁹¹.

Καραμάν είχαν εγκατασταθεί κάποιοι από τους Ζαχαριαδαίους, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 90. Η Μαγδαληνή Χατζήμπαλη (Γεννήθηκε το 1879 στην Αξό Καππαδοκίας από πατέρα Αξενοί και μητέρα Μαλακοπίτισσα. Από 21 χρονών εγκαταστάθηκε στο Ικόνιο. Κάτοικος Πειραιά) αναφέρει ότι ο πεθερός της είχε πάει χαμάλης στα Άδανα, εξαιτίας της πείνας του 1290 (1870). Είναι χαρακτηριστικό ότι η πληροφορήτρια και, γενικά, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία πληροφορητές, χρησιμοποιούν το έτος εγείρας βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 349, υποσ. 7.

⁸⁸ Ο Τριαντάφυλλος Τριανταφυλλίδης (Γεννήθηκε το 1889 στην Αξό της Καππαδοκίας. Παντρεμένος με Αξενή. Κάτοικος Αξού Γιαννιτσών) έζησε από το 1916-1928, με διακοπή 6 μηνών, στην Αμερική. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών». Ο θείος του Ι. Νεοκοσμίδη, που ήταν εγκατεστημένος με την οικογένειά του στο Ικόνιο, έφυγε για το Περού, βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1. Για την μεταναστευτική τάση των Καππαδοκών και τις συνέπειές της, βλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 236-338.

⁸⁹ Βλ. μαρτυρία Σιμετούλας Χατζηαντωνίου, ΠΑΑΚ Α 5 / 18-11-2004 (Γεννήθηκε το 1930 στη Θεσσαλονίκη από γονείς Αξενοί. Η μητέρα της προερχόταν από οικογένεια εύπορων Αξενοί εγκατεστημένων στο Ικόνιο. Παντρεύτηκε Αξενοί. Νοικοκυρά. Κάτοικος Θεσσαλονίκης).

⁹⁰ Ο Α. Μπλεμπές 20 χρονών επέστρεψε στην Αξό από το Τσαρνάχ, όπου ήταν μπακάλης, παντρεύτηκε και πήγε στο Άκσεραϊ. Ο Πρ. Ξενίδης 20 χρονών γύρισε από την Πόλη και παντρεύτηκε. Ο Γρ. Χοτζαμανίδης 20 χρονών πήγε στην πατρίδα, παντρεύτηκε και επέστρεψε στο Μερκέζ, όπου ήταν έμπορος, αφήνοντας τη γυναίκα του στην Αξό, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών».

⁹¹ Ελάχιστοι είναι οι πληροφορητές πρώτης γενιάς που δεν παντρεύτηκαν Αξενή. Ο Ελ. Τσιμένογλου εγκαταστάθηκε στα Ποτάμια και παντρεύτηκε εκεί. Ο Α. Χατζήμπαλης πήρε γυναίκα εγκατεστημένη στη Μαλακοπή, από πατέρα Αξενοί, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών».

Οι αλλαγές αυτές δημιούργησαν νέα δεδομένα, καθώς από τα τέλη του 19ου αιώνα αποτελούσαν μειοψηφία οι οικογένειες που συνέχιζαν να ασχολούνται αποκλειστικά με τη γεωργία. Οι πληροφορίες αναφέρουν ότι το 1924 μόνο 4-5 μεγαλοτσιφλικάδες και 100-200 ακόμα οικογένειες ήταν γεωργοί που δεν ασκούσαν άλλο επάγγελμα εκτός χωριού⁹². Με βάση τους πίνακες των ατόμων που ήρθαν στην Ελλάδα το 1924, σε σύνολο 400 οικογενειών (1.359 άτομα), 4 μόνο δήλωσαν ότι ήταν επαγγελματίες γεωργοί, 11 εργάτες (οι 6 σε μάγγανο), 26 έμποροι και 5 τεχνίτες⁹³. Όσα χωράφια ανήκαν σε οικογένειες εμπορευομένων συνέχισαν να τα καλλιεργούν είτε οι γυναίκες της οικογένειας, με τη βοήθεια των μικρών παιδιών και εργατών⁹⁴ είτε τα έδιναν «μισιακά» τα παραχωρούσαν, δηλαδή, για καλλιέργεια σε συντοπίτες τους με αντάλλαγμα μια συγκεκριμένη ποσότητα αγαθών⁹⁵. Ως εργάτες γης απασχολούνταν φτωχοί ακτήμονες, χήρες και Τούρκοι από τα γύρω χωριά. Ίσως αυτός να ήταν ένας από τους λόγους για τον οποίο η πείνα του 1874⁹⁶ δε φαίνεται να ανέκοψε την πρόοδο του χωριού. Επλήγησαν άμεσα οι πιο φτωχοί και όσοι ασχολούνταν αποκλειστικά με τη γεωργία. Κάποιοι πούλησαν χωράφια σε Τούρκους της Νίγδης, άλλοι ξενιτεύτηκαν⁹⁷. Μια ομάδα από αυτούς, 30-40 οικογένειες, ίδρυσαν το Μπέι-κιοϊ (Beykoy), του Αξενού το χωριό όπως το έλεγαν, κοντά στο Έρεγλι⁹⁸. Η ενασχόληση με το εμπόριο συνέβαλε, επίσης, στο να μην κλονιστούν σοβαρά τα οικονομικά των

⁹² «Από τα 800 σπίτια της Αξού ως το 1924 μείνανε 100-200 αληθινοί γεωργοί με το ζευγάρι τους. Αυτοί δε φεύγανε εκτός χωριού», βλ. μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Β': Οικονομία. Πρβλ. μαρτυρία Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176): «Υπήρχαν 4-5 τσιφλικάδες. Οι υπόλοιποι ήταν εμπορευόμενοι, 5-6 μήνες, στα γύρω χωριά. Εμπορεύονταν ψιλικά, ρούχα που τα αγόραζαν από το Ικόνιο».

⁹³ Βλ. Ασβέστη, *Επαγγελματικές*, σ. 139 και 143.

⁹⁴ «Οι γυναίκες έκαναν πολύ δουλειά, στ' αλώνια. Οι γυναίκες όλο δούλευαν, ήταν αυτές που δούλευαν περισσότερο. Οι άντρες, είπαμε, δε δούλευαν, όλο έξω ήταν. Με τη μάνα πήγαινα στο χωράφι. Αλλά άλλοι ζευγάρωναν, άλλοι τα σπέρνανε, εμείς βοηθούσαμε», βλ. μαρτυρία Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161).

⁹⁵ «Μισιακά» ονόμαζαν τα χωράφια που νοικιάζονταν και η παραγωγή μοιραζόταν ανάμεσα στον ενοικιαστή και τον ιδιοκτήτη, βλ. Καρατζά, *Καππαδοκία*, σ. 261. Στην Αξό έδιναν μισιακά τα χωράφια τους όσοι δεν είχαν βόδια για να τα οργώσουν. Ο σπόρος, το θέρισμα, το φαγητό των εργατών και οι βοηθητικές δουλειές κατά το αλώνισμα γίνονταν από κοινού. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 337. Πρβλ. μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Β': Οικονομία: «...Όσοι έμειναν δούλευαν μισιακά τα χωράφια των ξενιτεμένων που δεν είχαν ζευγάρι».

⁹⁶ Η πείνα του 1290, όπως αποκαλείται, με βάση το οθωμανικό ημερολόγιο. Ειδικότερα για την μεγάλη πείνα, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, τ. 2, σ. 348-349 και παραπ. 7.

⁹⁷ Για την εκποίηση κτημάτων στον καιρό της μεγάλης πείνας, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, τ. 1, σ. 160. Ο πατέρας του Α. Χατζήμπαλη πήγε στα Άδανα χαμάλης, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, τ. 2, σ. 349, παραπομπή 7. Ο πατέρας του Δ. Λαδόπουλου από τα Ποτάμια έφυγε από την Αξό λόγω πείνας το 1873, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Γ': Επιδημίες.

⁹⁸ Για την ίδρυση του Μπέι-κιοϊ, βλ. μαρτυρία Μαγδαληνής Χατζήμπαλη στο Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 348-349. Το χωριό αυτό είχε, το 1924, 22 οικογένειες (110 άτομα), βλ. Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, εισαγωγή-εποπτεία Πασχάλη Κιτρομηλίδη. επιμέλεια Γιάννη Μουρέλου, Αθήνα 1982, τ. 2, σ. 206.

Αξενών, όταν στα τέλη του 19ου αιώνα άρχισε να παρακμάζει το επάγγελμα του μαγγανατζή⁹⁹, λόγω της μεταφοράς πετρελαίου με το τρένο¹⁰⁰. Ελάχιστα, επίσης, ήταν τα άτομα που ασχολούνταν με την κτηνοτροφία. Οι περισσότεροι εξέτρεφαν περιορισμένο αριθμό ζώων για να καλύπτουν τις ανάγκες της οικογένειάς τους¹⁰¹.

Στην Αξό υπήρχε και βιοτεχνία αγγείων, καρχινιών, όπως τα αποκαλούσαν. Τα αγγεία αυτά ήταν χειροποίητα, ψήνονταν σε ανοιχτή φωτιά και ήταν κακότεχνα. Κατασκευάζονταν αποκλειστικά από γυναίκες¹⁰² σε διάφορα σχήματα για τοπική χρήση, ενώ διοχετεύονταν και στην ευρύτερη περιοχή¹⁰³. Ιδιαίτερα τα ταντούρια¹⁰⁴, που χρησιμοποιούνταν ως φούρνος και σόμπα και τα λονοειδή, που διατηρούσαν δροσερό το νερό το καλοκαίρι είχαν τη μεγαλύτερη ζήτηση¹⁰⁵. Επίσης, υπήρχαν και λίγοι τεχνίτες που κάλυπταν τις τοπικές ανάγκες: σιδεράδες, χτίστες, λατόμοι για τα λακκιά κλπ¹⁰⁶. Ορισμένες γυναίκες είχαν πρωτόγονους αργαλειούς για οικιακή χρήση¹⁰⁷.

Οι εμπορικές δραστηριότητες μετέβαλαν τη ζωή των Αξενών, αλλά και τις κοινωνικές τους σχέσεις. Κι ενώ, στην αρχή, όσοι είχαν χωράφια δεν καταδέχονταν

⁹⁹ Στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα μόνο 2 μάγγανοι, από τους 5 που υπήρχαν στο χωριό, βρίσκονταν σε λειτουργία. Οι άλλοι είχαν ερειπωθεί, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, τ. 1, σ. 22-23.

¹⁰⁰ Το τρένο έφτασε στην περιοχή του Ικονίου στα τέλη του 19ου αιώνα (1895), βλ. Αρ. Θ. Μουράτογλου, «Οι σιδηρόδρομοι της Μικράς Ασίας», *Ξενοφάνης*, 5 (1907-1908), σ. 173.

¹⁰¹ Είχαν βόδια για το όργωμα, αγελάδες, κασίκια και 4-5 πρόβατα, βλ. Ασβέστη, *Επαγγελματικές*, σ. 109. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Είχαμε καμιά δεκαριά ζώα. Αγελάδες είχαμε, πρόβατα, γίδια, κότες».

¹⁰² «Οι γυναίκες ξέραν και τα φτιάχναν. Πήγαιναν στα χωριά των Τούρκων. Αυτοί δεν ξέραν τέτοια πράγματα. Εμείς είχαμε το χόμα...Οι άντρες τα πουλούσαν», βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

¹⁰³ Για τη βιοτεχνία των πήλινων της Αξού, βλ. Dawkins, *Modern Greek*, σ. 22-23. Πρβλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 107-114, όπου και σχήματα αγγείων. Τα αγγεία πωλούνταν στα χωριά της περιφέρειας Νίγδης, συχνά με ανταλλαγή, λόγω του ότι τα χωριά της περιφέρειας Νεάπολης προμηθεύονταν πιο καλαίσθητα αγγεία από το Αβανός (Avanos). Τα ταντούρια, όμως, είχαν ευρεία ζήτηση στην περιοχή (Λίμνα, Μαλακοπή, Ποτάμια, Τζαλέλα, Σύλλατα, Σινασός, Ανταβάλ, Σεμέντερε, Ούλαγας, Κίτσαγας, περίχωρα Νίγδης), βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, τ. 1, σ. 114. Πρβλ. Ασβέστη, *ό.π.*, σ. 109-110.

¹⁰⁴ Τα ταντούρια ήταν περσικής προέλευσης. Ως καύσιμη ύλη για το ταντούρι χρησιμοποιούσαν κοπριά, γιατί η περιοχή δεν είχε ξυλεία. Για τις χρήσεις του βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 251-256. Για τη χρησιμότητά του μας μίλησαν όλοι οι πληροφορητές μας: βλ. ενδεικτικά μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Το ταντούρι ήταν καλό. Το ταντούρι ήταν καλοριφέρ. Ήταν ανοιχτό σα βαρέλι, εκεί φτιάχνανε το ψωμί. Το κολλούσαμε επάνω...Κι ύστερα το βράδυ, βάζαμε τα πόδια στο ταντούρι κι ύστερα ένα κλίμι από πάνω και κοιμόμασταν». Πρβλ. μαρτυρίες Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2, Ταμάμας Παπαδοπούλου, ΠΑΑΚ Χ 3 / 7-9-2003 (Γεννήθηκε στο καράβι για την Ελλάδα το 1924. Η οικογένειά της εγκαταστάθηκε στον Άβαντα Αλεξανδρούπολης. Παντρεύτηκε τον Ιορδάνη Γενίτσαρη και εγκαταστάθηκε στη Χρυσή Αλμωπίας. Νοικοκυρά. Σήμερα κατοικεί στον Πειραιά Αττικής και τα καλοκαίρια στη Χρυσή) και Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

¹⁰⁵ Οι Μιστιώτες αγόραζαν λονιά και σταμνιά από την Αξό με ανταλλαγή. Έδιναν 30 οκάδες σίκαλη για το καθένα, βλ. Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 77.

¹⁰⁶ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 133-135. Πρβλ. Ασβέστη, *ό.π.*, σ. 110.

¹⁰⁷ «Είχε ο καθένας για την οικογένειά του...», βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

να πάνε τσιράκια ή να ανοίξουν μαγαζί, στα τέλη του 19ου - αρχές του 20ου αιώνα, όλο και περισσότεροι άρχιζαν παράλληλα να ασχολούνται και με το εμπόριο. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί απόρροια της ανατροπής των κοινωνικών ρόλων, καθώς οι εμπορευόμενοι υποσκέλισαν τους μεγαλογαιοκτήμονες και αναδείχθηκαν στην κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Χάρη στην οικονομική τους άνοδο στις αρχές του 20ου αιώνα η Αξός άρχισε να προσλαμβάνει το χαρακτήρα κωμόπολης.

3. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Η περίοδος του Τανζιμάτ συνδέεται και με την προώθηση μεταρρυθμίσεων στην επαρχιακή διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁰⁸. Ιδιαίτερα, με το Γενικό Διοικητικό Κανονισμό των Βιλαγιέτ (1864) και το Γενικό Διοικητικό Κανονισμό (1871) εγκαινιάστηκε ένα πλήρες σύστημα διοικητικής ιεράρχησης των Επαρχιών και των υποδιαίρεσών τους¹⁰⁹. Σύμφωνα με αυτό η Αξό(ς) αποτελούσε Κοινότητα που ανήκε διαδοχικά στο Βιλαέτι (Vilayet) Ικονίου, στο Σαντζάκι (Sandjak) και στον Καζά (Kaza) Νίγδης¹¹⁰ και στο Ναχιγιέ (Nahiye) Λίμνας. Είχε τρεις Μουχτάρηδες έναν για κάθε μαχαλά, λόγω της μεγάλης έκτασής της¹¹¹. Ο σταθμός χωροφυλακής είχε συσταθεί στη Λίμνα, 40-50 χρόνια πριν την Ανταλλαγή¹¹², με υπεύθυνο το Μουδύρη (Mudur)¹¹³.

¹⁰⁸ Βλ. Zurcher, *Σύγχρονη*, σ. 110.

¹⁰⁹ Βλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 320.

¹¹⁰ Η βιβλιογραφία εντάσσει την Αξό στον καζά του Μπόρ, βλ. Σαρρή, «Πρόλογος» στου Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. LXI – LXII· πρβλ. και Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος*, *Μαρτυρίες*, σ. 208· ωστόσο, το χωριό πρέπει να ανήκε στον καζά της Νίγδης, καθώς με βάση τις Οθωμανικές στατιστικές του 1881/2 και του 1914, στον καζά της Νίγδης κατοικούσαν 15.700 και 26.156 Έλληνες, αντίστοιχα, ενώ στον καζά του Μπόρ 1.000 και 1.442. Όμως, μόνο η Αξός είχε τουλάχιστον 3.000 άτομα. Για τις στατιστικές βλ. Karpat, *Ottoman*, σ. 142 και 186.

¹¹¹ «Η Αξό είχε τρεις μαχαλάδες. Τον Ορτά Μαχαλέ (μεσαία συνοικία) που ήταν και ο πιο παλιός, τ' Απάνω το Μαχαλά, το Κάτω Μαχαλά», βλ. Δ. Μισσηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Πρβλ. και Κων. Παπαδόπουλου, Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Α', Κεφ. Ζ': Τοπωνύμια: «Υπήρχαν 3 συνοικίες. Γιακαρή, Ορτά, Ασσαρή». Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα εκλεγόταν ένας Μουχτάρης, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 141. Πρβλ. και Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 400.

¹¹² Προγενέστερα η έδρα του Ναχιγιέ ήταν στο Μιστί. Επειδή, όμως, το τελευταίο ως καθαρά χριστιανικό χωριό, δεν είχε τζαμί, η μεταφορά του κρίθηκε απαραίτητη, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 139.

¹¹³ Ο νόμος για την επαρχιακή οργάνωση ψηφίστηκε το 1864. Το Βιλαέτι ήταν μεγάλη διοικητική μονάδα που διαιρούνταν σε 4 Σαντζάκια ή Μουτασαριφλίκια, δηλαδή Νομούς. Το Σαντζάκι διαιρούνταν σε 4 Καζάδες, δηλαδή Επαρχίες και αυτά σε Ναχιγιέδες, δηλαδή Δήμους, στους οποίους έδρευε ο Μουδύρης· ο Ναχιγιές στον οποίο υπαγόταν η Αξός είχε 31 χωριά, βλ. Κωστάκη, *ό.π.*, σ. 400. Για τη διοικητική οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τις αλλαγές που επήλθαν σε αυτήν κατά το 19ο αιώνα, βλ. Karpat, *ό.π.*, σ. 8-9. Πρβλ. Dumont, «La periode», σ. 483. Βλ. και Μυστακίδη, «Καπλαδοκικά», σ. 604· Κοντογιάννη, *Γεωγραφία*, σ. 9.

Οι Μουχτάρηδες, που ήταν σύνδεσμοι των κατοίκων με τις τουρκικές αρχές, εκτελούσαν, ταυτόχρονα, και χρέη Προέδρου της ενορίας τους, καθώς δε λειτουργούσαν άλλοι κοινοτικοί θεσμοί στην Αζό ως τα τέλη του 19ου αιώνα. Εκλέγονταν από τους άνω των 20 ετών κάτοικους του μαχαλά μετά από συγκέντρωση ή και δια βοής για ετήσια ή δίχρονη θητεία. Την εκλογή τους επικύρωνε ο Μουδίρης¹¹⁴. Ο καθένας από τους 3 Μουχτάρηδες ονομαζόταν πρώτος (Muhtar evel). Μαζί με αυτούς, για κάθε μαχαλά, εκλεγόταν ένας δεύτερος Μουχτάρης (Muhtar sani), ένας Πάρεδρος και ένας Πατρίκος¹¹⁵, ο Κεχαγιάς. Αυτοί αποτελούσαν το Μουχταρικό Συμβούλιο του μαχαλά¹¹⁶.

Βασικό μέλημα των Μουχτάρηδων ήταν η είσπραξη των φόρων που ορίζονταν από την κυβέρνηση¹¹⁷. Η δίκαιη κατανομή τους ρυθμιζόταν από Ενοριακές Επιτροπές, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση κάθε οικογένειας. Στα πρώτα χρόνια του θεσμού, μετά το 1850, η είσπραξη γινόταν μόνο από το Μουχτάρη. Στη συνέχεια, όμως, επειδή οι οφειλότες συχνά δεν κατέβαλλαν το φόρο, συνοδευόταν από έναν κρατικό εισπράκτορα, τον Ταχσιλτάρη (Tahsildar) και χωροφύλακες από τη Λίμνα ή τη Νίγδη. Χωρίς την παρουσία του Μουχτάρη οι τουρκικές αρχές δεν μπορούσαν να παραβιάσουν το οικογενειακό άσυλο¹¹⁸.

Ένα δεύτερο μέλημα των Μουχτάρηδων μετά το 1909, όταν με το δεύτερο τουρκικό Σύνταγμα επιβλήθηκε η υποχρεωτική στρατολογία των χριστιανών¹¹⁹, ήταν να μεριμνήσουν για τη στρατολόγηση των ενοριτών τους, που όφειλαν να

¹¹⁴ Συνήθως ο Μουχτάρης ήταν ο εκλεκτός του μουδίρη, βλ. Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 400-401.

¹¹⁵ Ο Πατρίκος ήταν ο κλητήρας του χωριού. Τον διάλεγε ο Μουχτάρης και τον πλήρωνε το χωριό, βλ. Κωστάκη, *ό.π.*, σ. 403-404.

¹¹⁶ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αζό*, σ. 140 – 141. Οι ιερείς αποτελούσαν αυτοδίκαια μέλη του Μουχταρικού Συμβουλίου, στο οποίο λάμβανε μέρος και ο δάσκαλος, όταν χρειάζοταν να μεταφράσει έγγραφα, να συντάξει απαντήσεις, να κοινοποιήσει στην εκκλησία ανακοινώσεις. Για τα καθήκοντα των Μουχτάρηδων, βλ. Καρατζά, *Καππαδοκία*, σ. 207-209. Πρβλ. Κ. Λαμέρα, «Περί του θεσμού των επί Τουρκοκρατίας δημογερόντων», *Μ.Χ.*, 3 (1940), σ. 32-36· Κωστάκη, *ό.π.*, σ. 400-404· Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 325- 331 και 364-368.

¹¹⁷ Υπήρχαν οι κτηματικοί φόροι, οι στρατιωτικοί φόροι, ο φόρος αιγοπροβάτων και πολλοί έκτακτοι φόροι. Για το πλήθος των φόρων, βλ. Κωστάκη, *ό.π.*, σ. 438-440 και Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 316. Για τις φορολογικές αλλαγές μετά το 1840, που προέβλεπαν την καταβολή μόνο τριών φόρων και τις δυσκολίες εφαρμογής τους, βλ. Zurcher, *Σύγχρονη*, σ. 108-110.

¹¹⁸ Με φιρμάνι ανατέθηκε η είσπραξη των φόρων στους τοπικούς άρχοντες, για να περιοριστούν οι αυθαιρεσίες των Τούρκων εισπρακτόρων, βλ. Λαμέρα, «Περί του θεσμού», σ. 32. Παρόλες τις προσπάθειες, στις περισσότερες περιοχές της Αυτοκρατορίας, εισέπρατταν τη δεκάτη εκμισθωτές, βλ. στον ίδιο, *ό.π.*, σ. 109. Πρβλ. Κωστάκη, *ό.π.*, σ. 488-489.

¹¹⁹ Η υποχρεωτική θητεία, αν και υπήρχε από το 1845, επιβλήθηκε το 1909 με το δεύτερο τουρκικό Σύνταγμα. Ως τότε οι χριστιανοί άνω των 20 χρόνων μπορούσαν να την εξαγοράσουν, πληρώνοντας έναν ειδικό φόρο, τον μπεντέλ-ι-ασκερί (Bedel-i-Askeri), βλ. Zurcher, *ό.π.*, σ. 109. Ο φόρος αυτός ανερχόταν σε 100, 200 και 300 γρόσια, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση καθενός, βλ. Κωστάκη, *ό.π.*, σ. 439.

υπηρετήσουν στον τουρκικό στρατό. Αν κάποιος αντιδρούσαν, κατέφθανε η Χωροφυλακή από το σταθμό της Λίμνας. Παρόλα αυτά, ιδίως μετά την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πολλοί λιποτακτούσαν.

Μαζί με τις εκλογές των Μουχτάρηδων γινόταν και ο διορισμός των αγροφυλάκων, συνήθως δύο κατά μαχαλά, για την περιφρούρηση της καλλιεργούμενης έκτασης του χωριού και των νυχτοφυλάκων (kolcu), που ιδίως το χειμώνα προφύλασσαν τα τελευταία σπίτια του χωριού από τις κλοπές¹²⁰. Κατά την εποχή του ποτίσματος, για 20 περίπου μέρες, οι γαιοκτήμονες διόριζαν υδρονομείς (mirev) που κανόνιζαν τη διανομή του νερού¹²¹.

Κοινοτικά αρχεία στα οποία να καταχωρούνταν οι γεννήσεις και οι βαφτίσεις δε διέθετε η Αξό(ς)¹²². Τα παιδιά βαφτίζονταν κατά παράδοση στην εκκλησία της Παναγίας χωρίς να παίρνουν οι γονείς τους πιστοποιητικά. Οι Μουχτάρηδες σημείωναν σε ένα πρόχειρο σημειωματάριο τα νεογέννητα αγόρια και τα δήλωναν στο δημοτολόγιο της Νίγδης. Για κάθε αρσενικό παιδί ο ετήσιος στρατιωτικός φόρος ήταν 20 γρόσια. Από το 1875, με το μεταρρυθμιστικό διάταγμα επί Σουλτάνου Αμπντούλ Αζίζ (Abdul Aziz) (1861-1876), ο φόρος καταβαλλόταν μετά τη συμπλήρωση του 20ού έτους. Τα κορίτσια δε δηλώνονταν¹²³.

Για σοβαρές κοινωνικές υποθέσεις, κληρονομικές διαφορές, διενέξεις για κτηματικές διεκδικήσεις ο Μουχτάρης του χωριού καλούσε με προφορική πρόσκληση¹²⁴ Τοπική Ενοριακή Συγκέντρωση προυχόντων που οι αποφάσεις της ήταν σεβαστές. Για ζητήματα διαζυγίου λύση έδινε το Μητροπολιτικό Συμβούλιο στη Νίγδη¹²⁵. Στα καθήκοντα του Μουχτάρη συγκαταλεγόταν και η φιλοξενία κρατικών υπαλλήλων που περνούσαν από το χωριό και ο ορισμός των αγγαρειών για επισκευές δρόμων. Επίσης, όριζε τη μέρα της μεταφοράς των σταχυών και της συλλογής χόρτων από τα χωράφια¹²⁶.

¹²⁰ Μετά το 1914, όταν καθιερώθηκε ο θεσμός των νυχτοφυλάκων, ο διορισμός τους ήταν δουλειά του προέδρου, βλ. Κωστάκη, *Το Μισί*, σ. 403.

¹²¹ Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 143-144.

¹²² «Δεν υπήρχαν χαρτιά, δεν είχαμε πιστοποιητικά γεννήσεως και βαφτίσεως», Βλ. μαρτυρία Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176).

¹²³ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 209.

¹²⁴ Χρέη «τελάλη» εκτελούσε ο αγροφύλακας ή ο πατρίκιος, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 144.

¹²⁵ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 140.

¹²⁶ Βλ. Κωστάκη, *ό.π.*, σ. 402-403. Αναλυτικότερα για τα καθήκοντα και τη στάση των Μουχτάρηδων και των διοικητικών υπαλλήλων στην Αξό, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ.140-145.

Ταυτόχρονα με τις διοικητικές αλλαγές, στα πλαίσια των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ επικυρώθηκαν το 1862 από το οθωμανικό κράτος οι Εθνικοί Κανονισμοί των Πατριαρχείων. Με αυτούς κατοχυρώθηκε το δικαίωμα των μιλλέτ¹²⁷ να διαθέτουν κοινοτική οργάνωση υπό την εποπτεία των Εκκλησιαστικών τους Αρχών¹²⁸. Παρά την εξέλιξη αυτή, η Αξό(ς), σε αντίθεση με άλλες κοινότητες της Καππαδοκίας που εξέλιξαν τους κοινοτικούς τους θεσμούς¹²⁹, δε διέθετε παρά υποτυπώδη κοινοτική οργάνωση ως τα τέλη του 19ου αιώνα.

Τροχοπέδη στην κοινοτική συγκρότηση της Αξού αποτέλεσε η έλλειψη κοινωνικών ομάδων οικονομικά εύρωστων και με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, όπως και η απουσία ισχυρού παροικιακού στοιχείου. Ταυτόχρονα, ευθύνη φαίνεται ότι έφερε και η Μητρόπολη Ικονίου, όπου εκκλησιαστικά ανήκε η Αξό(ς)¹³⁰, καθώς δεν είχε μεριμνήσει για την κατάρτιση Γενικού Κανονισμού στην περιοχή που επέπτενε¹³¹. Ως το 1895 τις κοινοτικές αρχές του χωριού αποτελούσαν τρεις ντόπιοι, κατά κανόνα, ιερείς, συνήθως αγράμματοι, ένας ανά συνοικία¹³² και μια

¹²⁷ Για τον όρο μιλλέτ, βλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 24-26 και 46, υποσ. 16 και 17.

¹²⁸ Με βάση τα Εκκλησιαστικά Προνόμια κάθε ελληνική κοινότητα μπορούσε να διαθέτει τοπική αυτοδιοίκηση, δηλαδή Δημογεροντία, Σχολική Εφορία, Εκκλησιαστικές Επιτροπές. Τα δικαιώματα αυτά καταργήθηκαν το 1909 με την ανακήρυξη του δεύτερου τουρκικού Συντάγματος. Για τα προνόμια του Πατριάρχη βλ. Χ. Πατρινέλη, «Η οργάνωση του γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του», *ΙΕΕ*, 10 (1974), σ. 93-94. Για την κοινοτική οργάνωση και τους Κανονισμούς, βλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 325-331.

¹²⁹ Παραδείγματα αναπτυσσόμενης κοινοτικής οργάνωσης στην Καππαδοκία αποτελούν το Γκέλβερι, η Συνασσός, το Προκόπι, η Νεάπολη, βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 368-373.

¹³⁰ Βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Α', Κεφ. Α': Εκκλησιαστική εξάρτηση: «Ο Μητροπολίτης Ικονίου, υπέρτιμος και έξαρχος πάσης Λυκαονίας, είχε ως επίσημη έδρα το Ικόνιο, αλλά το μεγαλύτερο διάστημα διέμενε στον ελληνικό συνοικισμό της Νίγδης, το Καγάμπασι». Για τις δύο έδρες της Μητρόπολης Ικονίου, βλ. Αθανασίου Ε. Καραθανάση, *Καππαδοκία. Συμβολή στην ιστορία και τον πολιτισμό του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 43.

¹³¹ Ο εκάστοτε Μητροπολίτης περιόδευε στα χωριά μία φορά το χρόνο, χωρίς να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για την απόπνιση των χωρικών. Για τους λόγους της αδιαφορίας των, κατά καιρούς, Μητροπολιτών Ικονίου προς το ποιμνίο τους, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 169. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1, που αναφέρει ότι ο Μητροπολίτης αδιαφορούσε για την περιφέρειά του: «...μία φορά τον είδα στο θάνατο του πατέρα μου...». Μητροπολίτες Ικονίου από το 1835 διετέλεσαν οι Σαμουήλ (1835-840), Ιωακείμ, Μελέτιος, Νεόφυτος, Σωφρόνιος Χρηστίδης, Αγαθάγγελος (1873-1885), Δωρόθεος Χρηστίδης (1885-1887), Αμβόσιος Κοντός (1887-1889), Αθανάσιος Ηλιάδης (1889-1911) και Προκόπιος Λαζαρίδης (1911-1923), βλ. Καραθανάση, *ό.π.*, σ. 44. Βέβαια, φρόντιζαν για την είσπραξη της επιχορήγησής τους με τη μορφή φόρου στεφανώματος, που ήταν, συνήθως, 5 γρόσια. Τη δεσποτική επιχορήγηση εισέπραττε στην Αξό ένας λαϊκός, που λεγόταν Έξαρχος. Για το θεσμό της Εξαρχίας, βλ. Μάχης Παϊζή – Αποστολοπούλου, *Ο θεσμός της Πατριαρχικής Εξαρχίας, 14ος – 19ος αιώνας*, Αθήνα 1995, σ. 66. Αργότερα, καθιερώθηκε η είσπραξη της εισφοράς από τα εκκλησιαστικά ταμεία των κοινοτήτων εφάπαξ ή κατά δόσεις, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 144-145. Παράδειγμα είσπραξης του μητροπολιτικού φόρου από το κοινοτικό ταμείο, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού, αρ. 356: Έξοδα. Επιχορήγηση στο Δεσπότη λίρες χρυσές 10, (29-12-1919), σ. 80β.

¹³² Για την περίοδο 1908-1912 ιερείς στην Αξό ήταν ο παπα-Κυριάκος, ο παπα-Ευθύμης και ο παπα-Ζαχαριάς, ένας για κάθε μαχαλά, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 181. Το 1920 συνεχίζουν να εκτελούν χρέη ιερέα οι 2 πρώτοι, βλ. Κώδικας Αξού αρ. 82, δημοσιεύεται στον Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 496. Για

Εκκλησιαστική Επιτροπή, η οποία συγκροτούνταν από τρεις ευυπόληπτους ενορίτες, έναν από κάθε μαχαλά, που αναλάμβαναν τη διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Η επιτροπή αυτή τηρούσε βιβλία που τα αποκαλούσαν «κόνδικα», στα οποία καταχωρούσαν άτακτα τα έσοδα και τα έξοδα της εκκλησίας¹³³. Φαίνεται ότι τέτοια στοιχεία περιείχε κώδικας που καταστράφηκε, όταν Τσέτες που έκαναν επιδρομή στο χωριό, εισέβαλαν στο σπίτι του Επιτρόπου Δεμερτζή. Έτσι, μέχρι το 1888 δεν υπάρχουν στοιχεία για τη διαδικασία εκλογής ή παράδοσης της διαχείρισης του εκκλησιαστικού ταμείου από την απερχόμενη στη νεοεκλεγείσα Επιτροπή. Για πρώτη φορά καταγράφεται οφειλή Επιτρόπου το 1889¹³⁴.

Όπως και σε άλλες κοινότητες με παραδοσιακή οργάνωση¹³⁵, οι πρώτες προσπάθειες για εκλογή κοινοτικών αρχών και ψήφιση κοινοτικών θεσμών συνδέονται άρρηκτα με την οικονομική πρόοδο των αποδήμων Αξενών¹³⁶. Στα τέλη του 19ου αιώνα πολλοί ξενιτεμένοι που είχαν προκόψει επέστρεψαν, για να εγκατασταθούν μόνιμα στην πατρίδα τους. Στην προσπάθεια τους να αναβαθμίσουν το επίπεδο ζωής στο χωριό συγκαταλέγεται η ίδρυση της «Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας Αξού» (1895)¹³⁷ που έθετε ως «πρωταρχικό στόχο τη συγκέντρωση μόνιμου αποθεματικού κεφαλαίου, του οποίου τα έσοδα να επαρκέσουν στη θεραπεία των αναγκών των υφισταμένων στο χωριό σχολείων»¹³⁸. Το πρακτικό της Αδελφότητας, που υπογραφόταν από 50 άτομα, όριζε καταρχήν εξαμελές διοικητικό και εκτελεστικό συμβούλιο. Ακολουθούσε κανονισμός στον οποίο προβλεπόταν η εκλογή 10μελούς «Εφορείας» με διετή θητεία και διευκρινίζονταν τα καθήκοντα των μελών της. Μέλη θεωρούνταν όσοι είχαν καταβάλει 5 γρόσια μηνιαία συνδρομή. Αυτοί είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις της Αδελφότητας να ψηφίζουν και να θέτουν υποψηφιότητα κατά τις εκλογές. Επίσης, οριζόταν δμελής «Τημογεροντία» (Δημογεροντία), για να εποπτεύει τα σχολεία και τους δασκάλους.

την αμάθειά τους ο Φαρασόπουλος, *Τα Σύλλατα*, σ. 77, αναφέρει χαρακτηριστικά: «...Οι δε ιερείς ως προσόντα κέκτηνται εκτός της δεινής αμαθείας και την μέθην...». Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1, ο οποίος ανέφερε περιστατικό που δείχνει την αμάθεια και την αθυροστομία ενός θείου του, ιερέα στο χωριό.

¹³³ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 140.

¹³⁴ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού αρ. 355, σ. 377.

¹³⁵ Για τη διάκριση των κοινοτήτων της Καππαδοκίας σε κοινότητες με παραδοσιακή και αναπτυγμένη οργάνωση, βλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 361-373, όπου και τα ανάλογα παραδείγματα.

¹³⁶ Βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 364.

¹³⁷ Για τους συλλόγους της Καππαδοκίας βλ. Κ. Μαμώνη, «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μ. Ασία. Σύλλογοι Πόντου και Καππαδοκίας», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 6 (1986-87), σ. 355-388.

¹³⁸ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού, αρ. 356, σ. 1. Το πρακτικό και ο κανονισμός της Αδελφότητας έχουν μεταφραστεί από τα караμανλίδικα από το Μαυροχαλυβίδη για το Κ.Μ.Σ. και αναδημοσιεύονται στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 149-155.

Στο τέλος υπήρχε η σφραγίδα της Αδελφότητας και κατάλογος των 78 τακτικών μελών της¹³⁹. Η Αδελφότητα, δυστυχώς, διαλύθηκε σύντομα λόγω των διαφωνιών που προέκυψαν, ανάμεσα στους κατοίκους των τριών μαχαλάδων, για τον τόπο ανέγερσης του σχολείου. Πολλοί από τους εμπνευστές αυτής της πρωτοβουλίας, απογοητευμένοι από την αμάθεια και την οπισθοδρόμηση, προτίμησαν να εγκατασταθούν στο Ικόνιο, δημιουργώντας την εκεί παροικία των Αξενών. Μέρος των χρημάτων που συγκεντρώθηκαν χρησιμοποιήθηκαν αργότερα για την κατασκευή του κοινοτικού χανιού, ενώ άλλα ποσά τα δανείστηκαν ιδιώτες, χωρίς να τα επιστρέψουν¹⁴⁰.

Το 1898 καταγράφεται νέα πρωτοβουλία των κατοίκων του χωριού για την εκτέλεση κοινοτικών έργων. Στον κώδικα αρ. 355 της Αξού καταχωρείται σύντομο πρακτικό διορισμού εξαμελούς Ειδικής Επιτροπής, της «Εφορείας», με ημερομηνία 15-11-1899 και δικαιοδοσία να διεκπεραιώνει τις υποθέσεις της Κοινότητας¹⁴¹. Στον ίδιο κώδικα σημειώνονται οι έρανοι, οι δωρεές σπιτιών και κτημάτων και τα αφιερώματα προς την Αγία Μακρίνα, για την εξεύρεση πόρων¹⁴² με στόχο αρχικά, την ανέγερση σχολείου. Όσοι δεν είχαν χρήματα, υποσχέθηκαν να προσφέρουν προσωπική εργασία. Το χτίσιμο, όμως, του σχολείου αναβλήθηκε για άλλη μια φορά, καθώς δε στάθηκε εφικτό να υπερκεραστούν οι διαφωνίες για τη θέση του. Έτσι, οι 400 λίρες, που συγκεντρώθηκαν ως το 1900, διατέθηκαν για την ανέγερση χανιού, για την οποία υπήρξε συναίνεση. Το χάνι, η ανέγερση του οποίου ξεκίνησε το 1899 και ολοκληρώθηκε το 1901, χτίστηκε στο κέντρο του χωριού¹⁴³, πάνω στο δημόσιο δρόμο που συνέδεε τη Νεάπολη με τη Νίγδη¹⁴⁴, σε οικόπεδο που δόθηκε ως αφιέρωμα στην Αγία Μακρίνα¹⁴⁵. Η επιλογή αυτή συνδέεται με την εμπορική δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι κάτοικοι του χωριού και την επιθυμία τους για εξασφάλιση πόρων, καθώς τα έσοδα από τη διαχείριση του χανιού θα τα εισέπραττε η

¹³⁹ Τα άρθρα του Κανονισμού της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας Αξού υπάρχουν στον Κώδικα Αξού αρ. 356, αναδημοσιεύονται στον Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 151-155.

¹⁴⁰ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 156.

¹⁴¹ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού αρ. 355, σ. 9.

¹⁴² Για δωρεές και αφιερώματα αυτής της περιόδου, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού αρ. 355, σ. 10-12, 15-17, 20-21, 25, 26, 31-35.

¹⁴³ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού αρ. 355, σ. 203-211, 215, 219-220, 362, 364-365, 367, 373, 376-377, όπου αναφέρεται ο ορισμός διαχειριστή (του Χατζή, γιου του Χατζή Πέτρου), καθώς και λεπτομερής κατάλογος των υλικών που απαιτήθηκαν και των ποσών που δαπανήθηκαν για την ανέγερση του χανιού.

¹⁴⁴ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 158.

¹⁴⁵ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού αρ. 355, σ. 17. Πρόκειται για αφιέρωμα αλωνιού του Θόδωρου Χρήστου στην Αγία Μακρίνα (1898).

Κοινότητα. Αντίθετα, η μόρφωση συνέχισε να θεωρείται από τους περισσότερους κατοίκους δευτερεύον ζήτημα. Ο Μαυροχαλυβίδης επισημαίνει ότι και τα μέλη της Επιτροπής, που οι περισσότεροι ήταν αγράμματοι, δε διέθεταν το κύρος που χρειαζόταν, για να επιβάλουν την ανέγερση του σχολείου¹⁴⁶. Πάντως, αν και δεν υπάρχει στον κώδικα τακτικός ισολογισμός του χανίου, με βάση τα ποσά που άτακτα αναφέρονται, τα έξοδα για την ανέγερσή του υπερέβαιναν κατά πολύ τα έσοδα που απέφερε¹⁴⁷.

Στις προσπάθειες για αναβάθμιση των κοινοτικών θεσμών συγκαταλέγεται, το 1912, και η εκλογή δωδεκαμελούς Επιτροπής με την ονομασία «Εφοροεπιτροπή και Εφορεία»¹⁴⁸. Η πρωτοβουλία του 1912 οφειλόταν και αυτή σε επαναπατριζόμενο Αξενό, τον έμπορο Γρηγόρη Αχαιόπουλο, που επέστρεψε από την Κωνσταντινούπολη¹⁴⁹. Η «Εφορεία» όρισε 3 Εκκλησιαστικούς Επιτρόπους. Ήταν η πρώτη φορά, αν και για σύντομο χρονικό διάστημα (από τις 25-12-1912 ως τις 12-5-1913), που αναφέρεται απολογισμός για τη διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας¹⁵⁰. Η λειτουργία της, όμως, διακόπηκε, ίσως, λόγω της έκρηξης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η σημαντικότερη πρωτοβουλία για κοινοτική οργάνωση οφείλεται στο δάσκαλο Γ. Μαυροχαλυβίδη¹⁵¹ και διήρκεσε από το 1920 ως το 1922. Με πρότασή του συγκροτήθηκε Κοινοτική Επιτροπή, η «Εφοροεπιτροπή», που αποτελούνταν αρχικά από 25 και αργότερα από 15 μέλη, που εκλέγονταν από τη Γενική Συνέλευση των κατοίκων. Επίσης, από τα εκλεγέντα μέλη ορίστηκε Κοινοτικός Ταμίας,

¹⁴⁶ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Σημείωμα Μαυροχαλυβίδη για τον Κώδικα αρ. 355, Γενάρης 1957.

¹⁴⁷ Ο Μαυροχαλυβίδης που άθροιζε τα άτακτα ποσά που αναφέρονται στον Κώδικα 355, αναφέρει ως έξοδα 24.722 γρόσια και έσοδα 5.000 γρόσια, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Σημείωμα Μαυροχαλυβίδη για τον Κώδικα αρ. 355, Γενάρης 1957, σ. 4.

¹⁴⁸ Για το πρακτικό της συγκρότησής της, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού αρ. 354, σ. 45.

¹⁴⁹ Ο Αχαιόπουλος ήταν έμπορος στην Κωνσταντινούπολη και διέθετε σχετική μόρφωση, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 148, υποσ. 10. Πρβλ. και μαρτυρία Σ. Χατζηαντωνίου, ΠΑΑΚ Α 5: «Τον πατέρα μου τον είχαν στείλει στην Κωνσταντινούπολη για να μάθει την τέχνη του καφεκόπτη δίπλα στο θείο του (αδελφό της μητέρας του), τον Αχαιόπουλο».

¹⁵⁰ Η περιουσία ήταν στην πραγματικότητα εκκλησιαστική με μοναδικούς διαχειριστές τους Επιτρόπους της εκκλησίας της Αγίας Μακρίνας, που δεν ελέγχονταν από κανένα. Για το μέγεθος της περιουσίας, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 146-147.

¹⁵¹ Είχε τεθεί σε αναγκαστικό περιορισμό στην ιδιαίτερη πατρίδα του, από τους Κεμαλικούς, για προπαγάνδα υπέρ της Ελληνικής Κυβέρνησης, βλ. Ορέστη, Προδρόμου και Ανθούλας Γ. Μαυροχαλυβίδη, «Σύντομο βιογραφικό σημείωμα του Γεωργίου Π. Μαυροχαλυβίδη», Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 416-417.

Εκπαιδευτική και Εκκλησιαστική Επιτροπή¹⁵². Ο ίδιος εκλέχτηκε Πρόεδρος των Σωματείων της Κοινότητας¹⁵³. Οργανώθηκαν Ειδικές Συνελεύσεις των Σωματείων και Τακτικές Γενικές Συνελεύσεις των κατοίκων του χωριού, για την επίλυση των κοινοτικών υποθέσεων και την επικύρωση των αποφάσεων και συντάχθηκε Εσωτερικός Κανονισμός της Κοινότητας¹⁵⁴. Η διευθέτηση της Κοινοτικής περιουσίας, οι δημοπρασίες για εξασφάλιση εσόδων¹⁵⁵, ο έλεγχος όσων χρημάτισαν παλαιότερα Εκκλησιαστικοί Επίτροποι¹⁵⁶, ο καθορισμός των εισφορών για τις εκκλησιαστικές τελετές¹⁵⁷ ήταν θέματα που απασχόλησαν τις συνεδριάσεις των κοινοτικών οργάνων. Ήδη από τους πρώτους μήνες διαχείρισης υπήρξε σημαντικό υπόλοιπο¹⁵⁸. όμως, η επιστράτευση του Μαυροχαλυβίδη στα τάγματα εργασίας¹⁵⁹ έδρασε διαλυτικά στη συγκρότηση της κοινότητας. Ενδεικτικό στοιχείο της κακοδιαχείρισης που ακολούθησε τη φυγή του είναι η αναφορά 5 δασκάλων με ημερομηνία 21-1-1922 για καθυστέρηση μισθών με την απειλή να απόσχουν από τα καθήκοντά τους, αν δεν πληρωθούν άμεσα¹⁶⁰. Η εξέλιξη αυτή αποδεικνύει ότι στην Αξό, η δημιουργία μιας μικροαστικής τάξης συνέβαλε στην εφήμερη κοινοτική

¹⁵² Για τον τρόπο που γίνονταν οι αρχαιρεσίες και τον ορισμό των Επιτροπών, βλ. Κώδικα Αξού αρ. 82, Δεκάτη Γενική Συνέλευσις (27 Δεκεμβρίου 1920) και Ογδόη Συνέλευσις των Σωματείων (30 Δεκεμβρίου 1920), Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 508-509.

¹⁵³ Βλ. Κώδικα Αξού αρ. 82, Γενική Συγκέντρωσις της 28 Ιουνίου 1920, Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 493-494.

¹⁵⁴ Βλ. Κώδικα Αξού αρ. 82, Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 493-510.

¹⁵⁵ Βλ. Κώδικα Αξού αρ. 82, Δευτέρα Γενική Συνέλευσις (5 Ιουλίου 1920), Τρίτη Γενική Συνέλευσις (12 Ιουλίου 1920), Πέμπτη Γενική Συνέλευσις (19 Ιουλίου 1920), Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 496, 497 και 499 αντίστοιχα.

¹⁵⁶ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού (χωρίς αριθμό), Πρόχειροι λογαριασμοί των Επιτρόπων Αθανασίου Σιδηροπούλου, Βασιλείου Δουμάνογλου, Κωστή Καδέογλου με καθαρό υπόλοιπο 11. 559 γρόσια και 20 παράδες (1919), σ. 31. Βλ. και Κώδικα Αξού αρ. 82, Πέμπτη Γενική Συνέλευσις (19 Ιουλίου 1920) και Έβδομη Ειδική Συνεδρίασις της Εφοροεπιτροπής (15 Νοεμβρίου 1920), Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 500 και 506, αντίστοιχα.

¹⁵⁷ Βλ. Κώδικα Αξού αρ. 82, Τετάρτη Γενική Συνέλευσις (15 Ιουλίου 1920), Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 498.

¹⁵⁸ Ο ισολογισμός του εξαμήνου 1-7-1920 ως 31-12-1920 είναι: Έσοδα 188. 699, 50 γρόσια, έξοδα 158.719, υπόλοιπο 29.980,50 (Το μεροκάματο ήταν 2 με 2,5 γρόσια). Η ευμάρεια οφείλεται στην ενασχόληση των Αξενών με το εμπόριο, αλλά και στην άνοδο των τιμών λόγω του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στην περίοδο αυτή υπερτιμήθηκαν τα σιτηρά (από 7-8 γρόσια οι 24 οκάδες, έφτασαν τη μία χρυσή λίρα) και το μπεζιρόλαδο, προϊόντα που παρήγαγαν οι Αξενοί. Για τον ισολογισμό βλ. Κώδικα Αξού, αρ. 82, Ογδοη Συνεδρίασις των Σωματείων, Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 509. Οι υπόλοιπες πληροφορίες αναφέρονται στου Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 174. Μία χρυσή λίρα =5 μετζίτια =100 γρόσια = 4.000 παράδες. Για την αντιστοιχία των νομισμάτων και τις τιμές των προϊόντων, βλ. Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 435-438.

¹⁵⁹ Για τις προσπάθειες ανόρθωσης του εθνικού φρονήματος των Αξενών και την εκδίωξη του Μαυροχαλυβίδη από τους Τούρκους, βλ. Ορ., Πρ. και Α. Γ. Μαυροχαλυβίδη, «Σύντομο βιογραφικό», σ. 418-419.

¹⁶⁰ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού αρ. 356, σε ανεξάρτητο φύλλο. Πρόκειται για αναφορά των δασκάλων Ελένης Νεοκοσμίδη, Ανέστη Αγνίδη, Βασιλείου Βασιλειάδη, Ρεβέκκας Κ. και Σοφίας Ουρκισαπλή.

αφύπνιση. Όμως, τα μέλη αυτής της ομάδας δε διέθεταν το μορφωτικό επίπεδο ούτε την οικονομική και κοινωνική ισχύ, για να εδραιώσουν μια πάγια κοινοτική πολιτική.

4. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Από τις αρχές του 19ου αιώνα στα πιο ανεπτυγμένα κέντρα του Ελληνισμού της Καππαδοκίας άρχισαν να ιδρύονται σχολεία που χρηματοδοτούνταν από Συλλόγους Αποδήμων ή από τις ίδιες τις Κοινότητες¹⁶¹. Από το 1869, με το νέο Κανονισμό για τη Δημόσια Εκπαίδευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, προβλεπόταν και η ίδρυση σχολείων που θα χρηματοδοτούνταν από τα μιλλέτ¹⁶². Ωστόσο, στην Αζό η έλλειψη κοινοτικής οργάνωσης αποτέλεσε τροχοπέδη για τη χάραξη εκπαιδευτικής πολιτικής. Έτσι, ως τις αρχές του 20ου αιώνα δεν υπήρχε ούτε υποτυπώδης λειτουργία εκπαιδευτικού συστήματος, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να βρίσκονται «εν παχυλή αμαθία», σύμφωνα με το Σαραντίδη¹⁶³. Χρέη δασκάλου εκτελούσε είτε ο παπάς του χωριού είτε ιδιώτες δάσκαλοι, που γνώριζαν λίγα γράμματα¹⁶⁴ ή ημιμαθείς ντόπιοι, που είχαν μαθητεύσει στους δασκάλους αυτούς¹⁶⁵. Μερικές, μάλιστα, χρονιές δεν υπήρχε δάσκαλος ή παρέμενε στο χωριό λίγους μόνο μήνες¹⁶⁶. Ως αίθουσες

¹⁶¹ Ενδεικτικά, στη Νεάπολη το πρώτο κοινοτικό σχολείο λειτούργησε το 1805, βλ. Ι. Γεωργίου, «Η εν Καππαδοκία Νέβσεχιρ», *Μ.Χ.*, 1 (1938), σ. 445· στη Σινασσό το 1821, βλ. Αθανασίου Ιωαννίδη, «Οδοιπορικά σημειώσεις», *Ξενοφάνης*, 1 (1896-1897), σ. 325· στη Μαλακοπή το 1856, βλ. Μακρόα, «Η Μαλακοπή», σ. 530· στο Γκέλβερι το 1859, βλ. Καρατζά, *Καππαδοκία*, σ. 223. Γενικά για την εκπαίδευση στην Καππαδοκία, βλ. Χρήστου Σπ. Σολδάτου, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τ. 1, Αθήνα 1989, σ. 53-79, 160-174.

¹⁶² Βλ. Zurcher, *Σύγχρονη*, σ. 113.

¹⁶³ Βλ. Σαραντίδη, *Η Σινασός*, σ. 126. Πρβλ. και Φαρασοπούλου, *Τα Σύλλατα*, σ. 77, όπου αναφέρει ενδεικτικά: «...Δυστυχώς δεν εισεχώρησεν εις το πνεύμα των προϊσταμένων η εκπολιτιστική και η εξανθρωπίζουσα δράσις της Παιδείας και μέχρι σήμερον στερείται και αυτού του δημοτικού σχολείου, εν ω ήτο δυνατόν αναλόγως του πληθυσμού, να ανεγερθεί εκτός του δημοτικού σχολείου και ανώτερον...».

¹⁶⁴ Από αυτούς οι πιο καταρτισμένοι ήταν απόφοιτοι σχολείων των γύρω κοινοτήτων, της Νεάπολης, της Σινασού, της Μαλακοπής, του Μπόρ, του Γκέλβερι. Ο Γρ. Χοτζαμανίδης αναφέρει ότι στον καιρό του (1880-90) είχε έρθει στην Αζό καλός δάσκαλος από την Αραβησσό, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αζό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα Πληροφορητών». Στη δεκαετία 1890 -1900, για μερικά χρόνια δάσκαλος ήταν ο Ιωάννης Κοσμίδης από το Μπερεκετλί-Μαντέν, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αζό*, σ. 166. Στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν δάσκαλος ένας τελειόφοιτος της δημοτικής σχολής Σινασού, βλ. Φαρασοπούλου, *ό.π.*, σ. 77. Στις αρχές του 20ου αιώνα για 8 χρόνια ήταν δάσκαλος ο Κων. Παπαδόπουλος από τον Μπόρ, βλ. στου Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 181.

¹⁶⁵ Μαθητής των ντόπιων δασκάλων υπήρξε ο Α. Χατζήμπαλης, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 162.

¹⁶⁶ Ο Μαυροχαλυβίδης αναφέρει ότι το 1894 δεν είχε «κάτσει» δάσκαλος στο χωριό, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 166.

διδασκαλίας χρησιμοποιούνταν δωμάτια σε σπίτια¹⁶⁷. Η πληρωμή του δάσκαλου γινόταν σε είδος και αντιστοιχούσε σε 2 γρόσια¹⁶⁸ το μήνα για κάθε παιδί, ενώ την καθημερινή σίτισή του αναλάμβαναν, εκ περιτροπής, οι οικογένειες των μαθητών. Τα παιδιά μάθαιναν μηχανικά ανάγνωση από τη Φυλλάδα, μερικές προσευχές, και, στη συνέχεια, την Οκτάηχο, το Ψαλτήρι και την Καινή Διαθήκη¹⁶⁹. Ανάλογα με τις δυνατότητες του δασκάλου αποκτούσαν και αποσπασματικές γνώσεις Θρησκευτικών, Ελληνικής Ιστορίας και Αριθμητικής¹⁷⁰. Καθώς η συνήθης πρακτική ήταν η αποστήθιση των θρησκευτικών κειμένων, η εκμάθηση της ελληνικής ήταν ανέφικτη και η αμάθεια διαιωνιζόταν¹⁷¹. Ταυτόχρονα, η έλλειψη οργανωμένου σχολείου ευνοούσε την αυθαιρεσία και από την άνοιξη, που ξεκινούσαν οι αγροτικές δουλειές, πολλά παιδιά το εγκατέλειπαν. Έτσι, η πλειοψηφία των Αξενών παρέμεναν αγράμματοι, ενώ ελάχιστοι γνώριζαν ανάγνωση και γραφή. Η κατάσταση αυτή καταγράφεται στο «Στατιστικό Πίνακα» του περιοδικού «Ξενοφάνης» (1905-1906) όπου αναφέρεται η ύπαρξη ενός σχολείου, προφανώς οικιακού, με δύο μόλις τάξεις και ένα δάσκαλο για 250 μαθητές¹⁷². Γι' αυτό και το γλωσσικό ιδίωμα της Αξού διατηρήθηκε και δεν επηρεάστηκε από την κοινή ελληνική.

Το 1906 ο Γ. Μαυροχαλυβίδης, που καταγόταν από την Αξό και είχε διοριστεί ως δάσκαλος στο Ικόνιο, ανασύστησε εκεί την Αδελφότητα του 1895 με την επωνυμία «Η εν Ικονίω Φιλόπτωχος Αδελφότης των Αξενών η Αγία Μακρίνα» με στόχο να συγκεντρωθούν χρήματα για την ανέγερση σχολείου στο χωριό. Ο Μαυροχαλυβίδης είχε επιλεγεί το 1887, σε ηλικία 12 χρονών, από τον Αρχιμανδρίτη Ιωάννη Παντελεημονίδη στα πλαίσια της προσπάθειας του Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή» να μορφώσει νέους, ώστε να συντελέσουν στην αναβάθμιση της

¹⁶⁷ Ο Ζ. Ζαχαριάδης και ο Πρ. Ξενίδης, που είναι από τους παλαιότερους πληροφορητές, αναφέρουν ότι έμαθαν λίγα γράμματα σε σπιτικό σχολείο, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών».

¹⁶⁸ «4 γρόσια ήθελες για 24 οκάδες σίκαλη» βλ. μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Β', Κεφ. Στ': Οικονομία.

¹⁶⁹ Ο Πρ. Ξενίδης, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών» αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ένα φυλλάδα και ένα ψαλτήρι διάβασα...». Το Αλφαβητάριο (Φυλλάδα) χρησίμευε για μηχανική εκμάθηση της ανάγνωσης. Επίσης, μηχανικά αποστήθιζαν και τα θρησκευτικά κείμενα. Βλ. Καρατζά, *Καππαδοκία*, σ. 220-221. Για τους Κανονισμούς των σχολείων, βλ. Σολδάτου, *Η εκπαιδευτική*, τ. 1, σ. 141-143.

¹⁷⁰ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 163-166.

¹⁷¹ Λεπτομέρειες για τις πρωτόγονες συνθήκες εκπαίδευσης στην Αξό, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 163-169. Για τον τρόπο διδασκαλίας στα «οικιακά» σχολεία της Καππαδοκίας και, γενικότερα, για τα ατελέσφορα εκπαιδευτικά προγράμματα, βλ. Καρατζά, *Καππαδοκία*, σ. 219-222. Πρβλ. και Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 170-181.

¹⁷² «Πίνακας», σ. 46-47.

ελληνικής παιδείας στη Μικρά Ασία¹⁷³. Σπούδασε με υποτροφία της «Ανατολής» στο Σχολαρχείο Ικονίου και, στη συνέχεια, στο Ιεροδιδασκαλείο Πάτμου (1902-1906) που ανήκε στην «Ανατολή»¹⁷⁴. Με τα χρήματα που συγκεντρώθηκαν χτίστηκε το 1909 σχολείο στην Αζό¹⁷⁵. Ωστόσο, η λειτουργία του ήταν πάλι πλημμελής, αφού δεν υπήρχε Σχολική Εφορία που να μεριμνά για την οργάνωσή του. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Dawkins που αναφέρει την ύπαρξη του σχολείου κατά την πρώτη του επίσκεψη στην Αζό, το 1909, το οποίο, όμως, κατά τη δεύτερη, το 1911, δε λειτουργούσε λόγω έλλειψης δασκάλου¹⁷⁶.

Το 1920, με πρωτοβουλία του δασκάλου Γ. Μαυροχαλυβίδη, που είχε εκλεγεί και Πρόεδρος της κοινότητας, οργανώθηκε πεντατάξιο δημοτικό με νηπιαγωγείο και συντάχθηκε Εσωτερικός Σχολικός Κανονισμός. Με πρότασή του υπήρξε μέριμνα από το κοινοτικό ταμείο για την άμεση κάλυψη των αναγκών του, την επισκευή του κτιρίου, την αγορά εξοπλισμού και το διορισμό 2 δασκάλων, 2 διδασκαλισσών και ενός παιδονόμου¹⁷⁷. Στο σχολείο την εποχή αυτή φοιτούσαν 400 περίπου παιδιά, αγόρια και κορίτσια σε ξεχωριστές τάξεις, που διδάσκονταν γραφή, ανάγνωση, αριθμητική αλλά και τουρκικά, γαλλικά και τεχνικά. Επίσης, οργανώνονταν θρησκευτικές γιορτές και εκδηλώσεις για να ενισχυθεί το ελληνικό εθνικό φρόνημα. Για να καλυφθούν τα έξοδα η Κοινότητα είχε ορίσει δίδακτρα (εισιτήρια), τα οποία δεν πλήρωναν οι άποροι μαθητές¹⁷⁸. Πολλοί από τους πληροφορητές μας φοίτησαν σε

¹⁷³ Το 1891 ιδρύθηκε στην Αθήνα, ο Σύλλογος Μικρασιατών «Ανατολή», ο οποίος από το 1896 εξέδιδε και περιοδικό, τον «Ξενοφάνη». Με υποτροφίες της «Ανατολής» μορφώθηκαν πολλοί νέοι Μικρασιάτες με σκοπό να επιστρέψουν στην πατρίδα τους και να εμψυχήσουν την ελληνική παιδεία και συνείδηση. Επίσης, στον «Ξενοφάνη» δημοσιεύονταν μελέτες για τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας, καθώς και στοιχεία για τον πληθυσμό, τη θρησκευτική και εκπαιδευτική οργάνωσή του, βλ. Αναγνωστάκη – Μπαλτά, *Η Καππαδοκία*, σ. 44-45. Γενικότερα για τη συμβολή της Ανατολής, βλ. Σολδάτου, *Η εκπαιδευτική*, τ. 1, σ. 215-219.

¹⁷⁴ Για τη βιογραφία του Μαυροχαλυβίδη, βλ. Ιωάννη Ακακιάδη, *Η Καρβάλη Ναζιανζού και ο βίος Γρηγορίου του Θεολόγου. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή μετ' αρχαιοτήτων και των πέριξ χωρίων*, Αθήνα 1928, σ. 113. Πρβλ. και Μαυροχαλυβίδη, «Σύντομο βιογραφικό», *Μαυροχαλυβίδη, Η Αζό*, σ. 411-414.

¹⁷⁵ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αζό*, σ. 156.

¹⁷⁶ «...φαινεται ότι δεν υπήρχαν χρήματα για να πληρωθεί ο δάσκαλος...», βλ. Dawkins, *Modern Greek*, σ. 22. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: « Πάινραν ένα δάσκαλο αγράμματο. Είχαμε καλό σχολείο αλλά δάσκαλο δεν είχαμε...».

¹⁷⁷ Στοιχεία για τις ανάγκες του σχολείου, το διορισμό των δασκάλων και τη μισθοδοσία τους, βλ. Κώδικα Αζού αρ. 82, Γενική Συγκέντρωση (28 Ιουνίου 1920), Γενική Συνέλευσις (26 Ιουλίου 1920), Δευτέρα συνεδρία των Σωματείων (24 Σεπτεμβρίου 1920), Τετάρτη Έκτακτη Συνεδρίασις της Εφοροεπιτροπής (8 Οκτωβρίου 1920), Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 494, 501, 503-504 και 505, αντίστοιχα.

¹⁷⁸ Για το σχολικό έτος 1920-21 τα έξοδα του σχολείου ανέρχονταν σε 980 χάρτινες τουρκικές λίρες που κατανεμήθηκαν στους μαθητές, με εξαίρεση τους άπορους, βλ. Κώδικα Αζού αρ. 82, Πρακτικό 10 / Τετάρτη Συνεδρίασις της Εφοροεπιτροπής (8 Οκτωβρίου 1920), Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 505.

αυτό το σχολείο¹⁷⁹. Τα αποτελέσματα του εγχειρήματος αυτού δεν μπορούν να αξιολογηθούν, γιατί το σχολείο λειτούργησε μόλις ως το 1922 και δε διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για το πρόγραμμα σπουδών, τις μεθόδους διδασκαλίας και την αποτελεσματικότητά τους. Το γεγονός ότι οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν διάλεκτο, σίγουρα δυσχέραινε την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Εξάλλου τα εκπαιδευτικά προγράμματα και οι σωφρονιστικές μέθοδοι που εφαρμόζονταν στα σχολεία της Καπαδοκίας την εποχή αυτή δεν ήταν οι προσφορότερες¹⁸⁰. Πολλοί πληροφορητές σχολίασαν την αυστηρότητα του δασκάλου¹⁸¹ τον θαύμαζαν, όμως, για τον ενθουσιώδη πατριωτισμό του, τον οποίο φαίνεται ότι τους μετέδωσε. Επίσης, χρειάζεται να προστεθεί ότι πολλά παιδιά δεν παρακολουθούσαν ανελλιπώς τα μαθήματα ή διέκοπταν το σχολείο. Ιδιαίτερα τα κορίτσια, εξαιτίας των προκαταλήψεων και της νοοτροπίας, δεν τα έστελναν στο σχολείο ή και τα ίδια δεν ήθελαν να μορφωθούν¹⁸². Πάντως, η αδυναμία διατήρησης των κοινοτικών θεσμών που είχαν θεσπιστεί μετά την επιστράτευση του Μαυροχαλυβίδη στα τάγματα εργασίας οδήγησε σε μαρασμό και την εκπαίδευση, με αποτέλεσμα το σχολείο να κλείσει το 1922.

¹⁷⁹ Ο Πρ. Αρνάκης, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176), αναφέρει: «Είχαμε το καλύτερο δημοτικό. Οι Τούρκοι κάθε λίγο το κλείναν. Πηγαίναμε αγόρια και κορίτσια και πληρώναμε. Ο Μαυροχαλυβίδης ήταν διευθυντής. Δίδασκαν θρησκευτικά, ελληνικά, ελληνική ιστορία. Γι' αυτό το κλείναν». Ο ίδιος πήγε στην Αξό σχολείο ένα χρόνο. Τελείωσε το δημοτικό στην Αξό Γιαννιτών. Ο Λουκάς Ζαχαριάδης (Γεννήθηκε το 1906 στην Αξό Καπαδοκίας. Παντρεμένος με Τρεχιώτισσα. Κάτοικος Αξού Γιαννιτών. Γεωργός) και ο Ευδόκιμος Τσιρκινίδης (Γεννήθηκε το 1902 στην Αξό Καπαδοκίας. Παντρεμένος με Αξενή. Κάτοικος Αξού Γιαννιτών, όπου διετέλεσε και πρόεδρος. Γεωργός) πήγαν σχολείο ως την πέμπτη τάξη, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά Σημειώματα πληροφορητών» / 18-12-1954.

¹⁸⁰ Για τα προβλήματα της εκπαίδευσης στην Καπαδοκία στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου και την παταγώδη αποτυχία των εκπαιδευτικών συστημάτων, βλ. Καρατζά, *Καπαδοκία*, σ. 228-240.

¹⁸¹ Ο Ι. Νεοκοσμίδης, ΠΑΑΚ Α 1, ανέφερε ότι τον χτύπησε. Πρβλ. μαρτυρία Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161): «Ο διευθυντής ήταν πολύ αυστηρός...».

¹⁸² Ο Πρ. Σαββαΐδης, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161), αναφέρει: «Πήγα σχολείο 2-3 χρόνια. Αν δεν πήγαινε η αδελφή μου, δεν πήγαινα και εγώ. Υπήρχαν πολλά παιδιά και πολλοί δάσκαλοι». Ο Πρόδρομος Εζντερίδης (Γεννήθηκε το 1912 στην Αξό Καπαδοκίας. Το 1923 πήγε στο Έρεγλι. Στην Ελλάδα εγκαταστάθηκε στα Κύρια Δράμας) πήγε σχολείο ως την πρώτη τάξη, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών». Ο Ι. Νεοκοσμίδης, ΠΑΑΚ Α 1, πήγε μόνο νηπιαγωγείο. Η Κατίνα Ζαχαριάδου (Γεννήθηκε το 1916 στην Αξό Καπαδοκίας. Παντρεμένη με Αξενό. Οικοκυρά. Αγράμματη) δεν ήθελε να πάει. βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών» / Σεπτέμβριος 1953. Επίσης, και οι δύο άλλες γυναίκες-πληροφορητές του Κ.Μ.Σ. ήταν αγράμματες, βλ. μαρτυρία Μαρίας Παναγιωτίδου (Γεννήθηκε το 1914 στην Αξό Καπαδοκίας. Παντρεμένη με Αξενό. Κάτοικος Αξού Γιαννιτών) και Αναστασίας Παντελίδου (Γεννήθηκε το 1974 στην Αξό Καπαδοκίας. Παντρεμένη με Αξενό. Κάτοικος Αξού Γιαννιτών) Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών» / 18-12-1954.

5. ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ

Ως τις αρχές του 19ου αιώνα ο φόβος για τους Τούρκους ήταν μεγάλος. Οι πληροφορητές μεταφέρουν συγκεκριμένα στοιχεία από μνήμες των προγόνων τους για την καταπίεση που υφίσταντο από τις επιδρομές και τη βάρβαρη συμπεριφορά των Τούρκων¹⁸³. Δε στάθηκε εφικτό να διασταυρωθεί μαρτυρία ότι τα υπόγεια καταφύγια, τα κερέρια, χρησιμοποιούνταν για κατοικίες ως τις αρχές του 19ου αιώνα. Φαίνεται πάντως ότι για μεγάλο χρονικό διάστημα, κατά το απώτερο παρελθόν, τα κερέρια, αποτελούσαν το βασικό χώρο κατοικίας, μέσο προστασίας και άμυνας των κατοίκων κατά τις επιδρομές¹⁸⁴. Ως την εποχή του Χάττ-ι-Σερίφ δεν τολμούσαν να βγουν από το χωριό παρά μόνο οι μαγγανατζήδες. Αίσθημα φόβου είχαν ιδιαίτερα αυτοί που τα χωράφια τους συγγένευαν με τα τουρκικά.

Βελτίωση των σχέσεων Αξενών και Τούρκων καταγράφεται στην περίοδο του Τανζιμάτ. Από τα μέσα του 19ου αιώνα όσοι απέκτησαν καταστήματα σε τουρκικά χωριά, αλλά και οι περιοδεύοντες έμποροι ανέπτυξαν μεγαλύτερη οικειότητα με τους Τούρκους, αν και οι τουρκικές κοινότητες δεν τους αποδέχτηκαν ποτέ ως μέλη τους. Ταυτόχρονα, η αύξηση των συναλλαγών με τα γειτονικά τουρκικά χωριά, κυρίως με ανταλλαγές προϊόντων, έφερε τους πληθυσμούς σε πιο στενή επαφή. Οι Αξενοί αντάλλαζαν είδη ρουχισμού που έφερναν οι εμπορευόμενοι και αγγεία με είδη πρώτης ανάγκης, συνήθως αγροτικά, κτηνοτροφικά προϊόντα και υφαντά, που δεν παρήγαν στο χωριό τους¹⁸⁵. Επίσης, πλανόδιοι Τούρκοι έρχονταν στην Αξό και πουλούσαν ζώα, αλάτι, παράνομο καπνό και δροσιστικά ποτά το καλοκαίρι¹⁸⁶. Στο

¹⁸³ Ο Μαυροχαλυβίδης αναφέρει την αποστροφή της μητέρας του για τους Τούρκους εξαιτίας της πίεσης που δέχονταν οι πρόγονοί της από αυτούς, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 71, υποσ. 1.

¹⁸⁴ Ο Δ. Σαββίδης αναφέρει: « Η γιαγιά μου έλεγε ότι δεν υπήρχαν σπίτια επάνω, μόνο η εκκλησία. Τρέχαν από τα χωράφια οι γεωργοί να κρυφτούν», μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Γ', Θέματα Ιστορίας: Τοπική Ιστορία. Για τα κερέρια ο Πρ. Θωμαΐδης, ΠΑΑΚ Α 4, αναφέρει: «Οι γέροι μου δείχνανε τα κελλέρια. Λέγανε ότι ήταν ένας τρόπος κάλυψης...Ήταν ένας τρόπος να αμυνθούν από τον εχθρό, γιατί μέσα στην Αξό δεν κατοικούσε ούτε ένας Τούρκος». Ο Μαυροχαλυβίδης αναφέρει ότι, κατά την παράδοση, ειδοποιούσε τους κατοίκους ένας συγχωριανός σκαρφαλωμένος στον τρούλο του ναού της Παναγίας, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 36.

¹⁸⁵ Από τη Λίμνα προμηθεύονταν φασόλια, πατάτες, κρεμμύδια, αργάνι και υφαντά σαλβάρια από το Αλάι και το Μπάγλαμα περιστέρια, κοτόπουλα και κοκκόρια από τη Μουρταντό, την Αντραβασό, τα Τριβούνια, τα Τζίναρα φρέσκο βούτυρο και κοπριά, απαραίτητη για τη λειτουργία του ταντουριού από το Αλάι υφαντά κιλίμια από τα χωριά της Νίγδης φρούτα. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 66-67.

¹⁸⁶ «Από το χωριό περνούσανε δυο ειδών Τσέτηδες. Ένα πουλούσανε ζώα. Έλεγαν: “Δεν έχεις βόδι; Να σε δώσω, στο γυρισμό να με δώσεις...” μεγάλη ευκολία». Βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1 Για το λαθρεμπόριο καπνού από ενόπλους καβαλάρηδες, τους Αγιανκατζήδες, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 104-105.

μεγάλο παζάρι της Λίμνας οι αγοραπωλησίες μεταξύ χριστιανών και Τούρκων ήταν κοινός τόπος¹⁸⁷. Επίσης, μετά τη στροφή των Αξενών στο εμπόριο άρχισε να αυξάνεται ο αριθμός των Τούρκων από τα γειτονικά χωριά που δούλευαν ως εργάτες γης στα Αξενίτικα χωράφια· δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις Τούρκων που έπαιρναν τα κτήματα «μισιακά». Ενδεικτικό στοιχείο είναι ότι όσοι ασχολούνταν με το εμπόριο μάθαιναν τουρκικά, ενώ στο χωριό δεν ήταν διαδεδομένη η χρήση τους¹⁸⁸. Γι' αυτό και οι νεότερες γυναίκες, αλλά και τα παιδιά δε γνώριζαν την τουρκική γλώσσα. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν ότι οι σχέσεις των Αξενών με τους Τούρκους, ιδιαίτερα των γειτονικών χωριών, ήταν καλές¹⁸⁹. Μάλιστα, φαίνεται ότι ο σεβασμός και, κάποτε, η δουλοπρεπής στάση των Τούρκων ήταν ανάλογη με τη οικονομική άνεση και τον πλούτο που απέκτησαν οι κάτοικοι της Αξού¹⁹⁰. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που μπορεί να προστεθεί είναι ότι οι Αξενοί διατηρούσαν καλύτερες σχέσεις με τα γειτονικά τουρκικά χωριά που θεωρούσαν ότι ήταν χριστιανικά και εξισλαμίστηκαν απ' ό, τι με τα υπόλοιπα. Αλλά και αυτή η διάκριση αμβλύθηκε τις τελευταίες δεκαετίες πριν την Ανταλλαγή χάρη του εμπορικού κέρδους.

Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δε διατάραξε καταρχήν τις σχέσεις των Αξενών με τους Τούρκους, γιατί οι χριστιανοί κάτοικοι της Καπαδοκίας δεν υπέστησαν μαζικές διώξεις, όπως οι Αρμένιοι ή οι Πόντιοι¹⁹¹. Ωστόσο, οι σφαγές και η εξορία των Αρμενίων των περιφερειών Καισάρειας και Άκσεραϊ το 1915 δημιούργησαν κλίμα ανασφάλειας¹⁹². Ταυτόχρονα, η μαζική στρατολόγηση των νέων ανδρών, που άρχισε με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αναστάτωσε τους κατοίκους του χωριού και ιδιαίτερα όσους προέρχονταν από χαμηλά κοινωνικά

¹⁸⁷ «Είχε παζάρι στη Λίμνα. Εκεί ήταν το κρέας, πρόβατα σφαγμένα καταγής. Κομμάτια σε έδιναν...», βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

¹⁸⁸ Βλ. μαρτυρίες Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4 και Αντώνη Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3 / 1-7-2004 (Γεννήθηκε στην Αξό Γιαννιτσών το 1948, στην οποία και κατοικεί. Και οι δύο γονείς ήταν Αξενοί. Παντρεμένος με Πόντια). Οι γονείς τους, που ήταν αδέρφια, γνώριζαν και οι δύο τουρκικά, αφού δούλευαν εκτός χωριού με Τούρκους.

¹⁸⁹ «Έρχονταν στο χωριό, υπήρχε πάρε-δώσε. Τους είχαμε εργάτες, κουβαλούσαν ξύλα... Έρχονταν για να εισπράξουν τους φόρους. Κάθονταν σε ένα αυτό και εσύ πήγαινες. Τι έχεις; 10 γρόσια, 20 γρόσια, να τα πληρώσεις, να φύγεις», βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1. Πρβλ. μαρτυρία Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161): «Είχαμε καλή σχέση με τους γείτονες Τούρκους. Έρχονταν κι έσπερναν τα χωράφια μας, μισιακά. Έρχονταν να αγοράσουν πρόβατα, γελάδια...». Κανένας από τους πληροφορητές δεν ανέφερε κάποια επιδρομή ή προσπάθεια για λεηλασία από κατοίκους των γειτονικών χωριών τις τελευταίες δεκαετίες, όπως συνέβη στο Μιστί, βλ. Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 49.

¹⁹⁰ Βλ. Μαυρογαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 88.

¹⁹¹ «Ήμασταν βαθιά, μακριά. Δεν μας πείραζαν εμάς καθόλου. Τους Αρμεναίους τους κάναν εξορία, τους Πόντιους τους κάναν εξορία, εμάς όχι», βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

¹⁹² Για την εξόντωση και τον εκτοπισμό των Αρμενίων της Καισάρειας και των χωριών της περιφέρειάς της, βλ. μαρτυρίες των κατοίκων της περιφέρειας Καισάρειας στο Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, Μαρτυρίες*, σ. 43, 46-47, 58, 83, 92, 99 και 133, 123, 141.

στρώματα και δεν μπορούσαν να εξαγοράσουν τη θητεία τους. Οι περισσότεροι από αυτούς, λιποτακούσαν και περιπλανούνταν ή κρύβονταν στα κερέρια της Αξού¹⁹³. μερικοί κατέφυγαν σε άλλα χωριά ή εγκατέλειψαν τη χώρα¹⁹⁴. Οι συνέπειες της λιποταξίας την περίοδο αυτή δεν ήταν σοβαρές· αν τους συλλάμβαναν, τους ξανάστελναν στο μέτωπο¹⁹⁵.

Η κατάσταση επιδεινώθηκε με την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη το Μάιο του 1919¹⁹⁶ και την εκστρατεία για την κατάληψη της Άγκυρας το 1921¹⁹⁷. Μετά την οργάνωση του κεμαλικού κράτους στην Άγκυρα¹⁹⁸, πολλοί Αξενοί στρατολογήθηκαν στον κεμαλικό στρατό ή εξορίστηκαν, οι περισσότεροι στη Σεβάστεια (Sivas) του Πόντου¹⁹⁹. Ο πληροφορητής του Κ.Μ.Σ. Συμεών Καρατζάς αναφέρει χαρακτηριστικά: «Το 1921 ήταν έτος αναμπουμπούλας. Οι άνω των 18 και κάτω των 52 εκτοπίζονται προς το εσωτερικό κατά το Σιβάζ και πέρα»²⁰⁰. Επίσης,

¹⁹³ Ο Μαυροχαλυβίδης αναφέρει ότι πολλοί ομογενείς λιποτάκτες από τα τάγματα εργασίας κρύφτηκαν στα κερέρια της Αξού ως την Ανταλλαγή, χωρίς, όμως, να αναφέρει συγκεκριμένα παραδείγματα. Βλ. Μαυροχαλυβίδης, *Η Αξό*, σ. 370.

¹⁹⁴ Ο Δ. Μισαηλίδης στρατεύτηκε το 1914, λιποτάκτησε και, για ένα χρονικό διάστημα, κρυβόταν στα κερέρια της Αξού. Ως την ανακωχή του 1918 κυκλοφορούσε με πλαστή τουρκική ταυτότητα. Τον Τρ. Τριανταφυλλίδη τον πήραν στρατιώτη το 1912 και λιποτάκτησε αμέσως. Κατέφυγε στην Ελλάδα, γύρισε για λίγο το 1913 στην πατρίδα του και ξανάφυγε για την Ελλάδα και, μετά, για την Αμερική. Ο Γρ. Χοτζαμανίδης κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν στο στρατό στην Καυκασία. Δραπέτευσε και για 3 χρόνια κρύφτηκε στο Μπέκιοϊ, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών».

¹⁹⁵ Βλ. Καρατζά, *Καππαδοκία*, σ. 295-296. Στο Μιστί αναφέρεται ότι, μετά την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, συχνές ήταν οι επισκέψεις αστυνομικών αποσπασμάτων που κυνηγούσαν τους λιποτάκτες. Σε μια τέτοια «επίσκεψη» η αστυνομία έκλεισε τους Μιστιώτες στον Αι Βλάση και τους κακοποίησε, βλ. Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 49.

¹⁹⁶ Βλ. Έφης Αλαμανή-Κρίστας Παναγιωτοπούλου, «Η ελληνική απόβαση στη Σμύρνη. Προετοιμασία και πραγματοποίηση», *ΙΕΕ*, 10 (1978), σ. 116-118.

¹⁹⁷ Για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία, βλ. Νικολάου Οικονόμου, «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις Ιουνίου-Σεπτεμβρίου 1921», *ΙΕΕ*, 10 (1978), σ. 172-186.

¹⁹⁸ Ο Κεμάλ ανακηρύχθηκε πρόεδρος από την Εθνοσυνέλευση της Άγκυρας στις 23-4-1920. Γενικότερα, για την επικράτηση των Ενωτικών του Μουσταφά Κεμάλ, βλ. Zurcher, *Σύγχρονη*, σ. 208-213.

¹⁹⁹ Ο Βασίλειος Βασιλειάδης (Γεννήθηκε το 1909 στην Αξό Καππαδοκίας. Παντρεμένος με Αξενή. Κάτοικος Αξού Γιαννιτσών) εξορίστηκε το 1920 στο Σιβάζ, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών» / 18-12-1954. Ο Α. Μπλεμπές πήγε 20 χρονών στο Ικόνιο ως κατσάκης (φυγός) και κρύφτηκε στο χωριό Χοϊδούς, για να αποφύγει τη στρατεύση. Τον συνέλαβαν και τον έστειλαν εξορία στο Σιβάζ για 9 μήνες. Στη συνέχεια κατατάχτηκε ως στρατιώτης στο Ερζιγιάν. Λιποτάκτησε ξανά και από το Φενίκιοϊ (Ερζερούμ) βάρδιζε 32 νύχτες συνεχώς (τη μέρα κρυβόταν). Επέστειψε το 1922 στην Αξό, όπου τον ξανάπιασαν το '23 και τον πήγαν στον Άγιο Κωνσταντίνο (Ντέβελι). Λιποτάκτησε πάλι και κατέφυγε πρώτα στην Αξό και μετά στο Άκσεραϊ. Ο Δ. Μισαηλίδης ήταν στρατιώτης στον κεμαλικό στρατό το 1919-20. Λιποτάκτησε μαζί με άλλους πατριώτες και πλανιόταν οπλισμένος στα βουνά της Ανατολής. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών».

²⁰⁰ Άνδρες από πολλά χωριά της Καππαδοκίας επιστρατεύτηκαν στα τάγματα εργασίας και εκτοπίστηκαν στην περιοχή της Σεβάστειας, του Ερζερούμ (Erzurum) και του Ντιαρμπεκίρ (Diyarbakir). Ενδεικτικά, αναφέρουμε επιστράτευση ανδρών από το Άκσεχιρ, το Έρχιλετ, το Ζίλε, τον Ταξιάρχη, το Φερτέκι, το Ικόνιο, τη Σίλλη, βλ. Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 35, 58, 61, 120, 288, 347, 352-3, αντίστοιχα.

αναφέρονται διώξεις Αξενών στο Ικόνιο όπου Νομάρχης ήταν ο φανατικός κεμαλικός αξιωματούχος Αζμί Μπέγ (Azmi Bey)²⁰¹. Επειδή η περιοχή του Ικονίου είχε ανακηρυχθεί περιοχή ασφαλείας, πολλοί χριστιανοί στάλθηκαν στα τάγματα εργασίας. Ο εκτοπισμός των ανδρών που είχε αρχίσει από τον Αύγουστο του 1921 και διήρκεσε ως τον Αύγουστο του 1923, προκάλεσε πολλά δεινά και στους Αξενούς κατοίκους του Ικονίου. Πολλοί Τούρκοι αξιωματούχοι προσπαθούσαν να εγκατασταθούν σε ελληνικά σπίτια και να βιάσουν τις κοπέλες²⁰².

Την ταραγμένη αυτή περίοδο υπάρχουν μαρτυρίες για δύο επιδρομές ατάκτων Τούρκων ανταρτών στην Αξό²⁰³. Αν και τα στοιχεία των πληροφορητών δε συμπίπτουν χρονολογικά, μάλλον η πρώτη τοποθετείται κατά τα τέλη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επρόκειτο για 30-40 έφιππους οπλισμένους Βασιβουζούκους (Bachi-bozouk)²⁰⁴ που λυμαίνονταν τα χριστιανικά χωριά. Όταν επιτέθηκαν στην Αξό, οι κάτοικοι κατέφυγαν στα κερέρια. Ένας προύχοντας που δεν πρόφτασε να κρυφτεί στην υπόγεια πόλη βασανίστηκε, για να τους δώσει λίρες²⁰⁵. Η δεύτερη επιδρομή από άτακτους Τούρκους Τσέτες προσδιορίζεται κατά το 1920-21²⁰⁶. Τα περιστατικά αυτά ήταν μεμονωμένα, καθώς δεν αναφέρονται συστηματικές διώξεις και ακρότητες σε βάρος των κατοίκων της Αξού²⁰⁷.

²⁰¹ Ο Μαυροχαλυβίδης κατηγορήθηκε το 1920 για προπαγάνδα υπέρ των Ελλήνων και καταδικάστηκε σε θάνατο από το «Δικαστήριο Ανεξαρτησίας» της Νίγδης. Την ποινή του εξαγόρασε ο προύχοντας της Νίγδης Νίκος Σαράφογλου. Το 1922 συνελήφθη ξανά και στάλθηκε στα τάγματα εργασίας, βλ. Ορ., Πρ., Μαρ. Μαυροχαλυβίδη, «Σύντομο βιογραφικό», Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 416 και 418-19. Επίσης, η Σ. Χατχαντωνίου, ΠΑΑΚ Α 4, αναφέρει ότι και ο θείος της, Σάββας Κετσετζόγλου, που η οικογένειά του ήταν εγκατεστημένη στο Ικόνιο, φυλακίστηκε, γιατί εκφράστηκε υπέρ της Ελλάδας.

²⁰² Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 382.

²⁰³ Την περίοδο αυτή τα περισσότερα χωριά της Καππαδοκίας απειλήθηκαν ή δέχτηκαν επιδρομές από άτακτους ενόπλους αντάρτες. Αυτοί αποκαλούνταν Τσέτες ή Βασιβουζούκοι, βλ. μαρτυρίες κατοίκων από τη Σκοπή, το Τσάτ, τα Μάταλα, το Αφσάρι, την Κίσκα στο Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 111, 126, 226, 314, 320, αντίστοιχα. Σφαγές έγιναν στα χωριά Κουρούμζα, Μπερεκετλί-Μαντεν και στις αποικίες του Μπουγά-Μαντέν, βλ. Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, σ. 330, 265 και 272-73.

²⁰⁴ Πρόκειται για παράνομα σώματα πολιτοφυλάκων, βλ. Dumont, «La periode», σ. 513.

²⁰⁵ Για το περιστατικό βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 501, υποσ. 1 στον κώδικά 82, όπου αιτιολογείται η απώλεια παλαιότερου κώδικα από το σπίτι του Εκκλησιαστικού Επιτρόπου Σ. Ντεμιρτζή. Ο πληροφορητής του Κ.Μ.Σ. Πρόδρομος Εξντερίδης, που ήταν αυτόπτης μάρτυρας αυτής της επιδρομής και του βασανισμού του Επιτρόπου, την τοποθετεί εσφαλμένα το καλοκαίρι του 1920 ή '21. Η επιδρομή πρέπει να έγινε τουλάχιστον ένα χρόνο νωρίτερα, γιατί ο Ντεμιρτζής λογοδότησε για την απώλεια του κώδικα στη Γενική Συνέλευση της 26 Ιουλίου 1920. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 37 και 501. Πρβλ. και συνεντεύξεις Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2 και Τ. Παπαδοπούλου, ΠΑΑΚ Χ 3, που αναφέρουν ότι έγινε επιδρομή από Τούρκους Τσέτες στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

²⁰⁶ Βλ. μαρτυρία Πρ. Εξντερίδη στο Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 38, όπου αναφέρει ότι έγινε και δεύτερη επιδρομή Τσετών μετά από μερικούς μήνες, χωρίς να προκληθεί τόσος φόβος. Ο Δ. Ξενίδης, αντίθετα, αναφέρει ότι έγινε επιδρομή το 1922 και οι Αξενοί ξανακρύφτηκαν στα κερέρια. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Γ΄, Θέματα Ιστορίας: Τοπική Ιστορία.

²⁰⁷ «Χωροφύλακες είχε, δεν μας ενοχλούσαν, όμως. Αν ήταν να πάρουν στρατιώτες, έρχονταν, κάθονταν στο χάνι, πήαινες και παραδινόσουν», Βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

Επίσης, πολλοί ομογενείς από τα παράλια και την περιοχή του Ικονίου που λιποτακτούσαν από τα τάγματα εργασίας κατά τη διάρκεια της εξοντωτικής πορείας τους προς την ενδοχώρα κρύβονταν στα κερέρια της Αξού και απολάμβαναν, πολλοί μέχρι την Ανταλλαγή, τις περιποιήσεις των κατοίκων²⁰⁸. Ωστόσο, αν και οι σχέσεις με τα γειτονικά τουρκικά χωριά παρέμειναν, επιφανειακά τουλάχιστον, καλές ως τη γνωστοποίηση της Ανταλλαγής, ο φόβος και η ανασφάλεια μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν διάχυτη στους κατοίκους της Αξού²⁰⁹.

²⁰⁸ Μαυρογαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 370.

²⁰⁹ Βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, Μαρτυρίες*, σ. 210.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΞΕΡΙΖΩΜΟΣ – ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΠΡΟΣ ΤΗ ΝΕΑ ΠΑΤΡΙΔΑ

1. Η ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΣΤΗΝ ΑΞΟ

Η φήμη ότι είναι πιθανό να συμπεριληφθούν στους ανταλλαξιμους άρχισε να διαδίδεται στην Αξό μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή¹. Ωστόσο, η είδηση ότι υποχρεώνονται να εγκαταλείψουν τις εστίες τους πρέπει να έφτασε αρκετούς μήνες μετά την υπογραφή της Σύμβασης Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών πληθυσμών στις 30-1-1923². Το γεγονός πληροφορήθηκαν επίσημα οι εγγράμματοι Αξενοί από τις τουρκικές εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης που έφταναν με καθυστέρηση στη Νίγη³, καθώς η ανταλλαγή των κατοίκων της Καππαδοκίας δεν ήταν δεδομένη. Μάλιστα, όταν το Δεκέμβριο του 1922 συζητήθηκε το θέμα στη Συνδιάσκεψη της Λωζάνης, διαφάνηκε η διάθεση της τουρκικής κυβέρνησης να μην ανταλλάγουν οι τουρκόφωνοι ορθόδοξοι πληθυσμοί της Καππαδοκίας⁴. Η πρόταση αυτή έχαιρε υποστήριξης από πολλούς κεμαλικούς και απηχούσε τις απόψεις περί τουρκικής καταγωγής των ορθόδοξων της Καππαδοκίας, οι οποίες διατυπώθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου⁵. Συνδεόταν, επίσης, με τις ενέργειες για δημιουργία Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας στην Ανατολή (1920 - 1923) που υποστήριζε η κυβέρνηση της Άγκυρας⁶. Από την άλλη οι ακραίοι κεμαλικοί εκφράστηκαν υπέρ της ανταλλαγής τους, για να εξαλειφθεί κάθε πιθανότητα μελλοντικής παρέμβασης του Πατριαρχείου στην Ανατολή. Τελικά, μετά

¹ «Ο κόσμος ήταν ξεσηκωμένος. Ένα γύρω χωριά, τα Φλοϊτά, η Αξό, το Γκολτζίκ, το Τιρχάν, δε σπείρανε το 1922 και δε θερίσανε το 1923. Πεινάσανε...», βλ. μαρτυρία Ευγενίου Λαζαρίδη από τη Δίλα, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 158.

² Για την οριστικοποίηση των αποφάσεων της τουρκικής κυβέρνησης, βλ. Αλέξη Αλεξανδρή, «Απόπειρα δημιουργίας Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας στην Καππαδοκία», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 4 (1983), σ. 195. Για τη συμπερίληψη των Καππαδοκών στην Ανταλλαγή, βλ. Υ.Ε., *Σύμβασεις*, άρθρα 1 και 2. Μια αποτίμηση της Σύμβασης, βλ. στον Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and his Impact on Greece*, Λονδίνο 2002, (α΄ εκδ. Χάγη 1962), σ. 69-71.

³ Το πιθανότερο είναι ότι γνωστοποιήθηκε κατά τα τέλη του 1923 – αρχές 1924, βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη στο Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 204.

⁴ Στη Συνδιάσκεψη ο Τούρκος εκπρόσωπος Ισμέτ πασάς (Ismet Pasha) δήλωσε ότι δε διακρίνει τους μουσουλμάνους από τους ορθόδοξους Τούρκους της Ανατολής. Ο Βενιζέλος συμφώνησε να παραμείνουν οι 50.000 τουρκόφωνοι ορθόδοξοι στην Ανατολή, βλ. Αλεξανδρή, *ό.π.*, σ. 195.

⁵ Για τις απόψεις αυτές, βλ. Αλεξανδρή, *ό.π.*, σ. 174-176.

⁶ Οι ενέργειες με στόχο τη δημιουργία Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας συνδέονται με τη δράση του παπα-Ευθύμ Καραχισαρίδη, Έλληνα από το Κεσκίν (Keskin) του Πόντου και υποστηρικτή του Κεμαλικού κινήματος. Για τον παπα-Ευθύμ και τη δράση του, βλ. Αλεξανδρή, *ό.π.*, σ. 168-172.

την οριστικοποίηση της διατήρησης του Πατριαρχείου στο Φανάρι, η τουρκική κυβέρνηση απαίτησε να συμπεριληφθούν και οι ορθόδοξοι Καπαδόκες στη Σύμβαση.

Η Ανταλλαγή χαροποίησε αρχικά τους Αξενούς, καθώς η πύκνωση των διώξεων και η αβεβαιότητα για το μέλλον, που εντάθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ενίσχυε το αίσθημα ότι στην Ελλάδα θα ζούσαν καλύτερα. Εξάλλου η θητεία του Μαυροχαλυβίδη στο σχολείο της Αξού τα έτη 1920-1922 συνέβαλε στη μετάδοση των ελληνικών εθνικών αξιών και στην εδραίωση ενός θερμού πατριωτισμού⁷. Αυτό το κλίμα της αρχικής ευφορίας αποπνέουν και οι περισσότερες μαρτυρίες που συγκλίνουν στο ότι η Ανταλλαγή έγινε δεκτή με χαρά. Οι Αξενοί αγαπούσαν ιδιαίτερα την Ελλάδα, την οποία και αποκαλούσαν χαϊδευτικά «το μικρό το παιγί». Ήταν γι' αυτούς η πατρίδα, ενώ στην Τουρκία, όσο κι αν προόδευαν, δεν έπαυαν να θεωρούνται γκιαούρηδες. Ακόμα και οι ηλικιωμένοι και οι άρρωστοι έτρεφαν την ελπίδα ότι στην Ελλάδα θα ζούσαν καλύτερα⁸. Όμως, μετά τον πρώτο ενθουσιασμό, ιδίως όταν άρχισαν τα πρακτικά προβλήματα, τον ενθουσιασμό αντικατέστησε ο σκεπτικισμός. Η οριστική εγκατάλειψη της πατρογονικής γης, το ταξίδι προς το άγνωστο και η αβεβαιότητα για τις δυνατότητες αποκατάστασής τους από τη νέα τους πατρίδα προκάλεσε αγωνία και συναισθήματα φόβου⁹. Οι φήμες που έφταναν για τη φτωχή και ορεινή Ελλάδα, αλλά και το γεγονός ότι οι Τούρκοι πρόσφυγες ήταν πολύ λιγότεροι από αυτούς και οι εκτάσεις που άφηναν περιορισμένες, ενίσχυαν τη θέση ότι η εγκατάσταση στη νέα πατρίδα δε θα ήταν εύκολη¹⁰.

1.1. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Η Σύμβαση Ανταλλαγής, σύμφωνα με το πρώτο της άρθρο, προέβλεπε να αρχίσει η ανταλλαγή των πληθυσμών από την 1η Μαΐου 1923¹¹. τέθηκε όμως σε ισχύ, σύμφωνα με το 19ο άρθρο της, αμέσως μετά τη Συνθήκη Ειρήνης που υπογράφηκε στη Λωζάνη ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία στις 24 Ιουλίου 1923¹². Σε

⁷ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 418. Πρβλ. και μαρτυρία Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161): «Δεν ξέραμε τίποτα εμείς για την Ελλάδα. Ο Διευθυντής (ενν. του σχολείου) έλεγε ιστορίες...».

⁸ Βλ. μαρτυρίες Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1 και Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 210. Επίσης, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 369-370.

⁹ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 269-271. Πρβλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

¹⁰ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 371.

¹¹ Υ.Ε., *Σύμβασις*, άρθρα 1 και 19.

¹² Υ.Ε., *Συνθήκη Ειρήνης μετά της Τουρκίας υπογραφείσα εν Λωζάνη τη 24 Ιουλίου 1923*, Αθήνα 1923. Η Τουρκία επικύρωσε τη Συνθήκη στις 23 και η Ελλάδα στις 25 Αυγούστου του 1923. Λεπτομέρειες

λιγότερο από ένα μήνα, στις 17 Σεπτεμβρίου 1923, συστάθηκε η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών (στο εξής ΜΕΑΠ), όπως προβλεπόταν από το άρθρο 11 της Σύμβασης, με κύριες αρμοδιότητες την επιτήρηση και διευκόλυνση της μετακίνησης των ανταλλαξιμών, καθώς και την εκκαθάριση της κινητής και ακίνητης περιουσίας τους¹³. Την αποτελούσαν 11 μέλη, 3 πολίτες ουδετέρων κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κρατών, 4 Έλληνες και 4 Τούρκοι¹⁴.

Σύμφωνα με την παράγραφο 2 του άρθρου 12 της Σύμβασης η ΜΕΑΠ είχε το δικαίωμα να ιδρύσει Υποεπιτροπές σε περιοχές που έκρινε σκόπιμο, οι οποίες θα υπόκειντο στον άμεσο έλεγχό της. Οι Υποεπιτροπές ήταν τριμελείς και αποτελούνταν από έναν Ευρωπαίο από χώρα που δεν είχε λάβει μέρος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έναν Έλληνα και έναν Τούρκο¹⁵. Αρχικά, από το Νοέμβριο του 1923, η Καππαδοκία υπαγόταν στη δικαιοδοσία της ΜΥΕΑΠ Μερσίνας¹⁶. Καθώς, όμως, η τελευταία δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες του συνόλου των περιοχών που επόπτευε, το πρώτο τρίμηνο του 1924 συστάθηκε και η 12η ΜΥΕΑΠ που έδρευε στο Καγιάμπασι, το ελληνικό προάστιο της Νίγδης¹⁷. Η Αξό(ς), όπως και ολόκληρη η Καππαδοκία, πέρασε στη δικαιοδοσία της. Η ΜΥΕΑΠ Νίγδης είχε πρόεδρο το Δανό Σλίμπεν (W. Sliben) και μέλη τον Έλληνα Ξενοφώντα Μανδαλάκη και τον Τούρκο Αμπτουραχμάν Μπέη (Abdurahman Bey)¹⁸. Τα μέλη της, αμέσως μετά τη σύστασή της, περιόδευσαν στην περιοχή για να καταγράψουν προβλήματα και ζήτησαν τη συγκρότηση βοηθητικών Υποεπιτροπών που θα βρίσκονταν υπό την εποπτεία της, για να

για τις διαπραγματεύσεις και τις συμφωνίες βλ. στον Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη 1932, σ. 336-345. Πρβλ. Pentzopoulos, *The Balkan*, σ. 61-68 και Αθανασίου Πρωτονοταρίου, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1929, σ. 35-36.

¹³ Βλ. Υ.Ε., *Σύμβασις*, άρθρο 12.

¹⁴ Τα ουδέτερα μέλη της ΜΕΑΠ ήταν ο Σουηδός Έρικ Έκστραντ (Erik Einar Ekstrand), ο Ισπανός Μανουέλ ντε Λάρα (Don Manuel Manrique de Lara) και ο Δανός Κάρλ Γουίντινγκ (Karl Marius Widding). Μέλη της ελληνικής αντιπροσωπίας ήταν ο Ιωάννης Παπάς, ο Αλέξανδρος Πάλλης, ο Αντώνιος Καλβοκορέσης και ο Παναγιώτης Καναγκίνης. Την τουρκική αντιπροσωπία αποτελούσαν ο Τεβφίκ Ρουσντί μπέη (Dr. Tenvfic Ruchdi Bey), ο Χαμίτ μπέη (Hamid Bey), ο Ιχσάν μπέη (Ihsan Bey) και ο Σενιεντίν μπέη (Senieddin Bey). Οι αλλαγές των μελών της επιτροπής ήταν συχνές. Βλ. Ladas, *ό.π.*, σ. 354-356.

¹⁵ Αρχικά, στις 24 Οκτωβρίου 1923 είχαν συσταθεί 5 Υποεπιτροπές στην Ελλάδα για την επίβλεψη της ανταλλαγής των μουσουλμάνων που κατοικούσαν σε ελληνικά εδάφη. Στις 21 Νοεμβρίου του 1923 συγκροτήθηκαν άλλες 6 3 ακόμα στην Ελλάδα και 3 στην Τουρκία. Το Ιούνιο του 1924 υπήρχαν συνολικά 7 Υποεπιτροπές στην Ελλάδα και 5 στην Τουρκία. Βλ. Ladas, *ό.π.*, σ. 370-371.

¹⁶ Το Δεκέμβριο του 1923 λειτουργούσαν στην Τουρκία οι ΜΥΕΑΠ Κωνσταντινούπολης, Σαμψούντας και Μερσίνας. Βλ. Ladas, *ό.π.*, σ. 370.

¹⁷ Καρατζά, *Καππαδοκία*, σ. 308, υποσ. 786.

¹⁸ Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 α΄.

διευκολυνθεί και να οργανωθεί καλύτερα η μετακίνηση των κατοίκων¹⁹. Επίσης, γνωστοποίησαν σε όλες τις κοινότητες ότι επιβαλλόταν να εκλέξουν Τοπικές Επιτροπές με δικαιοδοσία να οργανώσουν την εκκένωση, να εκτιμήσουν και να καταγράψουν τις περιουσίες των κατοίκων κάθε χωριού, ώστε να αποζημιωθούν, όταν φτάσουν στην Ελλάδα²⁰.

1.2. Η ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ

Η Αξός συγκαταλέγεται στα χωριά που δε συγκρότησαν Τοπική Επιτροπή, για να οργανώσει την αναχώρηση. Καθώς η κοινοτική οργάνωση είχε ατονήσει από το 1921, στις αρχές του 1924 και για ένα μικρό μόνο διάστημα, φαίνεται ότι οι Μουχτάρηδες σύστησαν Επιτροπές ανά μαχαλά, για να καταγράψουν τα περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων. Ο πληροφορητής του Κ.Μ.Σ. Δ. Μισαηλίδης αναφέρει ότι, πριν τα μέσα Μαρτίου του 1924, που ο ίδιος έφυγε από την Αξό, συστάθηκαν τρεις Επιτροπές, μία για κάθε μαχαλά. Σε καθεμιά συμμετείχαν έξι άτομα²¹, ενώ υπήρχαν και 6 σύμβουλοι από τους παλιούς γεωργούς, για να επιβεβαιώνουν τις δηλώσεις περιουσίας των κατοίκων. Αναφέρει, μάλιστα, ότι μερικοί κάτοικοι παρέλαβαν τότε και «δηλώσεις εκκαθαρίσεως»²². Η προσπάθεια αυτή σταμάτησε λίγο καιρό μετά την έλευση των μουσουλμάνων προσφύγων.

Επίσης, οι Αξενοί, αμέσως μόλις πληροφορήθηκαν επίσημα από τη ΜΥΕΑΠ Νίγδης την επικείμενη ανταλλαγή και το δικαίωμά τους να διαχειριστούν όπως

¹⁹ Πράγματι, συστάθηκαν μια Υποεπιτροπή με έδρα το Άκσεραϊ, μια βοηθητική Επιτροπή στο Γκέλβερι, μια Κεντρική βοηθητική Επιτροπή στη Νεάπολη, μια βοηθητική Επιτροπή στο Ντέβελι και μια στην Καισάρεια. Βλ. Καρατζά, *Καππαδοκία*, σ. 308 · Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 ια', έγγραφο 13 και 133 ιβ', έγγραφο 1 · Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, Μαρτυρίες*, σ. 38, αντίστοιχα.

²⁰ Για τις υποχρεώσεις των Τοπικών Επιτροπών, βλ. μαρτυρία Σεραφείμ Ρίζου από τη Συνασσό στο Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, ό.π.*, σ. 295-299.

²¹ «Χιγιέτ λέγαμε την επιτροπή. Στον Ασαά μαχαλέ που έμενα στην επιτροπή ήταν και ο παπάς. Την επιτροπή του μαχαλά μας αποτελούσαν ο Τσιτίρ Πέτρο (ή Γενίντουνια Πέτρο), ο Τοχλή Σάββα, ο Τζιναριώτ Νικόλα, ο Ντεμιρτζή Ντηρμήτ, ο Λάζαρης. Στον Ορτά μαχαλά θυμάμαι μόνο τον Ντουμάνογλου Βασίλη. Στο Γιοκαρί μαχλέ θυμάμαι το Χατζή Σίλιστρε Ντηρμήτ και το Ζαχαρία Λουκά...Τίμιοι άνθρωποι του θεού ήτανε. Δεν αδικούσαν κανέναν. Έλεγαν: Να μη γράψουμε υπερβολικά πράγματα. Δε θα φτάσουν τα λεφτά της Ελλάδας. Εχτιμούσαν τα σπίτια μας και μας έδιναν χαρτιά». Βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., *Έξοδος, Αξό*, ΚΠ 26α.

²² Πρόκειται για το απογραφικό δελτίο περιουσιακών στοιχείων που μοίραζε η ΜΥΕΑΠ σε όλους τους κατοίκους των υπό ανταλλαγή κοινοτήτων. Υπήρχαν οι εξής στήλες: «Ακίνητα ανήκοντα εις τον αιτούντα εις την πόλιν ή χωρίον», «Κινητή Περιουσία εγκαταλειφθείσα παρά του αιτούντος», «Στέρησις εισοδήματος εκ κατασχεθείσης Περιουσίας» και «Στέρησις Περιουσίας ένεκα απαλλοτριώσεως μετά την 18η Οκτωβρίου 1912», βλ. Μαξίμου Χαρακοπούλου, *Ρωμιοί της Καππαδοκίας*, Αθήνα 2003, σ. 108-110.

επιθυμούν την κινητή περιουσία τους, άρχισαν να την εκποιούν²³. Οι πληροφορητές αναφέρουν ότι έρχονταν Τούρκοι από τα γειτονικά τουρκικά χωριά, το Αλάι, τα Τριβούνια, το Μπάγλαμα, το Αντραβασό, το Αγτζέ Χισάρ γύριζαν τα σπίτια και αγόραζαν ζώα, καζάνια, τεντζερέδες, κιλίμια, μπαούλα, κάσες και, γενικά, κάθε είδους βαριά αντικείμενα που οι Αξενοί δεν μπορούσαν να πάρουν μαζί τους. Ωστόσο, οι τιμές που έδιναν ήταν εξευτελιστικές²⁴.

Τη δυσθυμία για την εγκατάλειψη της πατρίδας επέτεινε η άφιξη των πρώτων μουσουλμάνων προσφύγων²⁵ από την περιοχή της Κοζάνης²⁶. Οι μαρτυρίες συγκλίνουν ότι άρχισαν να καταφθάνουν κατά ομάδες από τις αρχές Μαρτίου του 1924 μέχρι τον Ιούλιο είχαν εγκατασταθεί στην Αξό 180 οικογένειες²⁷. Οι περισσότεροι από αυτούς δε μιλούσαν ελληνικά. Την εγκατάστασή τους επέβλεπαν ο Μουχτάρης²⁸ του χωριού και η αστυνομία που έδρευε στη Λίμνα²⁹. Επίσης, από την αρχή ορίστηκαν τρεις νυχτοφύλακες από τους Αξενούς και τρεις από τους

²³ Μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Ήταν να γίνει Ανταλλαγή, μας ειδοποίησαν ‘ετοιμαστείτε, τα πράγματα θα τα πουλήσετε, τι θα τα κάνετε, κάντε τα’, δεν μας εμπόδιζε κανένας για τα πράγματά μας. Τα πουλούσες, μόνο το χωράφι δεν μπορούσες να πουλήσεις. Τα χωράφια ταφήσαμε σπαρμένα, φυτρωμένα και φύγαμε».

²⁴ Βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 210. Πρβλ. και μαρτυρίες Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1 Δ. Σαββίδη και Πρ. Ζαχαριάδη, Α.Κ.Μ.Σ., Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α.

²⁵ Στην πρώτη συνεδρίαση της ΜΕΑΠ που έγινε στις 8 Οκτωβρίου 1923 στην Αθήνα, οι κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Τουρκίας αποφάσισαν να αρχίσει εκατέρωθεν η μεταφορά των πληθυσμών από το Μάιο του 1924, ώστε να μεσολαβήσει ένα διάστημα για την προετοιμασία της. Αρχικά, στόχος ήταν η ταυτόχρονη μεταφορά πληθυσμών από τα δύο κράτη, ώστε οι ανταλλάξιμοι να εγκατασταθούν σε εκκενωμένες περιοχές. Τελικά αποφασίστηκε να φύγουν, πριν από την 1η Μαΐου του 1924, 150.000 μουσουλμάνοι από την Ανατολική Μακεδονία και άλλοι 50.000 από τη Δυτική. Ως τον Ιανουάριο του 1924 είχαν μεταφερθεί στην Τουρκία 53.000 μουσουλμάνοι. Αντίθετα, για τους Έλληνες αποφασίστηκε ότι δεν πρέπει να εγκαταλείψουν την Τουρκία, πριν το Μάιο του 1924. Η εξέλιξη αυτή είχε την αποδοχή της ελληνικής κυβέρνησης η οποία επιθυμούσε την εσπευσμένη μεταφορά των μουσουλμάνων, γιατί πιεζόταν ασφικτικά να εγκαταστήσει τους πρόσφυγες που είχαν συρρεύσει στη χώρα. Ωστόσο, δημιούργησε πολλά προβλήματα στους οικισμούς της Καπαδοκίας που δεν είχαν εκκενωθεί ακόμα από τους Έλληνες, βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 424-427.

²⁶ Η εκκένωση της Δυτικής Μακεδονίας ξεκίνησε την 1η Μαρτίου 1924. Υπό την εποπτεία της ΜΥΕΑΠ Κοζάνης μεταφέρθηκαν στην Τουρκία 13 άτομα το 1923 και 26.610 το 1924 βλ. Ladas, *ό.π.*, σ. 428 και 438. Με βάση τα στοιχεία της ΜΕΑΠ ως τις 8 Δεκεμβρίου 1924 είχε εκκενωθεί η περιοχή Κοζάνης – Καϊλαριών, απ’ όπου μεταφέρθηκαν συνολικά 98.718 μουσουλμάνοι, βλ. Αρχείο Πάλλη, Φακ. Β’ - Γ, «Transport d’ emigrants musulmans jusqu’ au 18 Decembre 1924».

²⁷ Ο Δ. Μισαηλίδης τις ανεβάζει σε 200 οικογένειες. Έγγραφο από το Αρχείο Μανδαλάκη αναφέρει ότι η εγκατάσταση των Μουσουλμάνων προσφύγων στην Αξό άρχισε το Μάιο και διήρκεσε ως τον Ιούλιο του 1924 (1.5 - 1.7.1924), βλ. Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 γ’, έγγρ. 1. Ωστόσο, φαίνεται πιο πιθανό οι πρώτες αφίξεις να έγιναν το Μάρτιο, καθώς ο πληροφορητής Δ. Μισαηλίδης δηλώνει ότι έφυγε από την Αξό στα μέσα Μαρτίου και ότι οι Τούρκοι πρόσφυγες άρχισαν να καταφθάνουν 15 ημέρες, πριν την αναχώρησή του. Βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, σ. 211. Πρβλ. και Α.Κ.Μ.Σ., Μηνά Ιακωβίδη, *Χειρόγραφο αρ. 83 α /α , 404*, σ. 16: «Μια μέρα του Μαρτίου ήρθαν Τούρκοι πρόσφυγες...».

²⁸ Δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί ποιος ήταν και από ποιο μαχαλά προερχόταν. Στην Αξό εκλέγονταν 3 μουχτάρηδες, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 140-141.

²⁹ Μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, σ. 211.

μουσουλμάνους πρόσφυγες³⁰. Οι τελευταίοι προτίμησαν να εγκατασταθούν στα καινούρια σπίτια που βρίσκονταν στις άκρες του χωριού. Ο λόγος ήταν ότι τους προκαλούσαν φόβο η πυκνή δόμηση του κεντρικού χωριού, όπου τα σπίτια ήταν ενωμένα μεταξύ τους και δεν είχαν παράθυρα ούτε στο χώρο υποδοχής (*musafir oda*). Επίσης, θεωρούσαν επικίνδυνα για την ασφάλειά τους τα κερέρια, που βρίσκονταν κάτω από τα παλιά σπίτια³¹. Όλοι οι πληροφορητές συμφωνούν ότι οι νεοαφιχθέντες ήταν άγριοι και άξεστοι³². Καταλάμβαναν σπίτια βγάζοντας τους ιδιοκτήτες έξω ή τους περιόριζαν σε ένα δωμάτιο και άρπαζαν δια της βίας όσα αντικείμενα και αγαθά χρειάζονταν³³. Έκλεβαν αδιάκριτα οικιακά σκεύη, στρωσίδια, ζώα. Δε δίσταζαν να ζευτούν οι ίδιοι, για να οργώσουν ακόμα και κήπους σπιτιών, αδιαφορώντας για τους ενοίκους τους. Η συμπεριφορά τους εκτραχυνόταν όσο κατέφθαναν καινούριες ομάδες³⁴.

Η άφιξη των μουσουλμάνων προσφύγων προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση στο χωριό. Οι κλοπές στις οποίες επιδίδονταν συχνά οδηγούσαν σε συμπλοκές. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Δ. Μισαηλίδη: «Πολύ άτιμοι ήταν οι Τούρκοι πρόσφυγες. Πολύ μαλώναμε μαζί τους. Μας έκλεβαν. Μια μέρα πήγαν να λεηλατήσουν το σπίτι του Κοσμά Λάζαρη. Αντισταθήκαμε. Μας έδειραν και τους δείραμε. Σωστό πόλεμο κάναμε μαζί τους. Ήταν αυτοί τριακόσιοι κι εμείς άλλοι τόσοι σ' εκείνον τον καυγά. Πήραν και οι γυναίκες μας μέρος. Με ξύλα και πέτρες τους χτυπούσαμε. Ανεβήκαμε στα ντώματα των σπιτιών, απ' εκεί τους πετροβολούσαμε. Πήραμε και το ντουφέκι του αγροφύλακά μας. Μια σφαίρα είχε μόνο. Τη ρίξαμε στον αέρα. Φοβήθηκαν οι Τούρκοι και έφυγαν. Ήταν η ζωή μας αβίωτη εκεί. Ήθελα να φύγω και να πάω στη Νίγη. Δε με άφησαν οι Τούρκοι πρόσφυγες. Δυο φορές με γύρισαν πίσω. Ήθελαν να τους δωροδοκήσουμε»³⁵.

³⁰ Μαρτυρία Πρ. Ζαχαριάδη, Α.Κ.Μ.Σ., Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α.

³¹ Μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α.

³² Βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Σκληροί άνθρωποι, άγριοι άνθρωποι ήτανε. Πρώτα δημιούργησαν προβλήματα και μετά σηκωθήκαμε, φύγαμε και τελειώσαν (εννοεί τα προβλήματα). Πήγαμε εμείς σε άλλα χωριά». Πρβλ. μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1: «Απ' τη Μακεδονία όταν φύγανε, ήτανε φανατισμένοι...».

³³ «Μια ημέρα του Μαρτίου ήρθαν Τούρκοι πρόσφυγες και μας έβγαλαν έξω από τα σπίτια και αναγκαστήκαμε να στριμωχτούμε ανά 2 και 3 οικογένειες σε μερικά παλιά σπίτια που δεν άρεσαν στους Τούρκους, μέχρις ότου μας υποχρέωσαν με λεηλασίες και διώξεις και αναγκαστήκαμε να πάμε στη Νίγη, όπου παραμείναμε άλλοι 3 και άλλοι 4 μήνες μέχρις ότου νάρθει η αποστολή Ανταλλαγής να μας στείλει κατά αποστολές και δια μέσου της Μερσίνας στην Ελλάδα», βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Μ. Ιακωβίδη, *Χειρόγραφο αρ. 83 α/α*, 404, σ. 16. Πρβλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 371.

³⁴ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 370-371.

³⁵ Μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, σ. 21. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2: «Πώς μας φέρθηκαν όταν φεύγαμε; Σ' όποιου τα χέρια έπεφτες. Άλλος άσχημα, άλλος πιο

Σύμφωνα με τη Σύμβαση οι κυβερνήσεις Ελλάδας και Τουρκίας όφειλαν να μεριμνήσουν, ώστε να μην ασκηθεί καμιά πίεση στους υπό ανταλλαγή πληθυσμούς. Είχαν το δικαίωμα να παραμείνουν στα σπίτια τους και να διατηρήσουν την περιουσία τους μέχρι την ημερομηνία ανταλλαγής τους, να μην πληρώσουν φόρους και να απολαμβάνουν τα περιουσιακά τους στοιχεία³⁶. Προσπαθώντας να προασπιστούν αυτά τα δικαιώματα οι Αξενοί έστειλαν επίσημη αναφορά στο Διοικητή (Mutasarrıf) της περιφέρειας Νίγδης, διαμαρτυρόμενοι για τις αυθαιρεσίες και βιαιοπραγίες των Τούρκων προσφύγων. Ο διοικητής, όμως, φανατικός κεμαλικός και ανθέλληνας, πήγε στην Αξό και υποστήριξε φανερά τους μουσουλμάνους πρόσφυγες, ενώ εκστόμισε απειλές προς τους Αξενούς³⁷. Ταυτόχρονα, ενθάρρυνε κρυφά τις αυθαιρεσίες των νεοαφιχθέντων³⁸, γεγονός που έκανε ακόμα πιο προκλητική τη συμπεριφορά τους: απαγόρευαν στους Αξενούς να πουλήσουν την κινητή τους περιουσία ή παζάρευαν αντικείμενα κι έπειτα, όταν οι Αξενοί ζητούσαν να τα πληρωθούν, τους ξυλοκοπούσαν³⁹.

Τη συμπεριφορά αυτή υιοθέτησαν και οι Τούρκοι από τα γειτονικά χωριά. Καθώς οι σχέσεις τους με τους Αξενούς δεν ήταν φιλικές⁴⁰, δε λυπήθηκαν καθόλου για την Ανταλλαγή. Χαίρονταν και λέγανε περιπαικτικά: «Να πάτε στον παππού σας στην Ελλάδα»⁴¹. Μάλιστα, παρατηρήθηκε ανταγωνισμός μεταξύ των γηγενών και των νεοφερμένων Τούρκων για το ποιος θα επωφεληθεί περισσότερο από τη συγκυρία. Παρόλα αυτά οι πληροφορητές θεωρούν καλύτερη τη στάση των παλιών τους

άσχημα...Χρησιμοποίησαν μεγάλη βαρβαρότητα...». Τα ίδια προβλήματα αντιμετώπισαν και οι Μιστιλήδες, βλ. Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 532-534.

³⁶ Βλ. Υ.Ε., *Σύμβασις*, άρθρο 16. Πρβλ. Πρωτονοταρίου, *Το προσφυγικόν*, σ. 44-46.

³⁷ «Αυτοί όλο μας κλέβανε. Αναφορά κάναμε στο Νομάρχη ήρθε στην Αξό και απείλησε εμάς: “Δεν ντρέπεστε για την αναφορά σας; Αυτοί άφησαν στην Ελλάδα τα κόκκαλά τους κι ήρθανε εδώ. Εσάς, αν σας στείλω στη Σμύρνη ούτε οι μισοί δε θα μείνετε”», μαρτυρία Πρ. Ζαχαριάδη, Α.Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α. Πρβλ. και μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 211: «Να τους περιποιηθείτε τους πρόσφυγες. Να τους ταγίσετε με κρέας και φασόλια. Να μην τους δέρνετε. Αλλιώς θα σας στείλω στην Ελλάδα μέσω Σμύρνης. Τότε χαθήκατε! Εκεί θα τα τραβήξουν τα κρέατά σας με τα τσιμπίδια».

³⁸ Πρβλ. και μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, σ. 209: «Ξεσηκωθήκανε να μας κλέψουν τα πράγματά μας. Ο Νομάρχης τους διαφώτισε: “Κάντε ό,τι θέλετε”, τους είπε. “Φτάνει να μη σας δει κανείς”». Βλ. και μαρτυρία Πρ. Ζαχαριάδη, Α.Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α: «... τους αγρίεψε ο Νομάρχης της Νίγδης...».

³⁹ Μαρτυρία Πρ. Ζαχαριάδη και Δ. Σαββίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α.

⁴⁰ Η ανάπτυξη φιλικών σχέσεων με Τούρκους, αν και υπαρκτή, αποτελούσε εξαίρεση. Παράδειγμα, είναι η αλληλογραφία που διατηρούσε ο Θωμάς Θωμαΐδης με Τούρκο από γειτονικό χωριό, ο οποίος μάλιστα τον επισκέφθηκε στη δεκαετία του '50 στην Αξό Γιαννιτσών, όπου εγκαταστάθηκε, βλ. μαρτυρία του γιου του, Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3.

⁴¹ Μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 212. Πρβλ. και Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 370 και 372, όπου αναφέρει ότι η άρνηση των Αξενών να δεχτούν Τούρκους κατοίκους στο χωριό τους, η αγάπη τους για την Ελλάδα και ο ανυπότακτος χαρακτήρα τους δεν επέτρεπαν τη δημιουργία εγκάρδιων σχέσεων με τους Τούρκους των γειτονικών χωριών.

γειτόνων που τους γνώριζαν και γι' αυτό πλήρωναν τα αγαθά που αγόραζαν. Οι συναλλαγές αυτές γίνονταν συνήθως το βράδυ, κρυφά, γιατί οι μουχατζήδες (muhadjir)⁴² παραμόνευαν και άρπαζαν από τους ντόπιους Τούρκους ό,τι είχαν αγοράσει με το αιτιολογικό ότι τους ανήκαν τα αγαθά των Αξενών. Τότε οι ντόπιοι επέστρεφαν στην Αξό και έπαιρναν πίσω τα χρήματα που είχαν δώσει⁴³. Δεν έλειπαν και διαμάχες ανάμεσα στους ντόπιους Τούρκους και στους πρόσφυγες, καθώς και οι δύο διεκδικούσαν τα χωράφια των Ελλήνων. Η στάση των μουσουλμάνων προσφύγων ήταν τόσο προκλητική που δε δίστασαν να ξυλοκοπήσουν άγρια έναν από τους προεστούς της Αξού, το μεγαλοκτηματία Ζαχαρία Ζαχαριάδη, όταν διαμαρτυρήθηκε για τις αυθαιρεσίες τους⁴⁴. Από την πλευρά της η ΜΥΕΑΠ Νίγδης, επιφορτισμένη με τις διαδικασίες μετακίνησης όλων των κατοίκων της Καπαδοκίας, δεν ήταν σε θέση να προστατεύσει αποτελεσματικά όλους τους υπό αναχώρηση πληθυσμούς και να απαιτήσει από τις τουρκικές αρχές την εφαρμογή του άρθρου 16 της Σύμβασης⁴⁵.

Οι συνθήκες αυτές σε συνδυσμό με την έλλειψη κοινοτικών αρχόντων οδήγησαν στην εγκατάλειψη της προσπάθειας που είχε ξεκινήσει για οργανωμένη αναχώρηση από το χωριό. Καθώς τα μουχατζικά συμβούλια του χωριού αδράνησαν και σταμάτησε η λειτουργία των Επιτροπών, δεν υπήρχε στην Αξό κάποιος επίσημος φορέας, ώστε να εξασφαλίσει από τη ΜΥΕΑΠ Νίγδης τα απαιτούμενα χρηματικά ποσά για την αναχώρησή⁴⁶. Ούτε το αποθεματικό του κοινοτικού ταμείου του χωριού

⁴² Πρόσφυγες.

⁴³ Βλ. μαρτυρία Πρ. Ζαχαριάδη, Α.Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α: «Οι παλιοί Τούρκοι έρχονταν να μας αγοράσουν τα πράγματά μας, όταν φεύγαμε. Αν αγόραζαν και φεύγαν με τα γαϊδούρια φορτωμένα, βγαίνουν στο δρόμο και τους τα κλέβανε οι μουχατζήδες μας. Γυρίζανε τότε και εκείνοι στην Αξό και πέρνανε από τα χέρια μας τα λεφτά, που μας είχανε δώσει για τα πράγματά μας». Πρβλ. μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α. Βλ. και Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 372.

⁴⁴ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 372. Πρβλ. και Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικό σημείωμα Ζ. Ζαχαριάδη», όπου αναφέρεται ότι, μετά την απόπειρα των Τούρκων προσφύγων να τον σκοτώσουν, έφυγε στη Νίγδη, ένα μήνα πριν φύγει όλο το χωριό (περίπου στις αρχές Απριλίου).

⁴⁵ Η κατάσταση ήταν γνωστή και στην ελληνική αντιπροσωπία της ΜΕΑΠ στην Κωνσταντινούπολη η οποία με έγγραφο, στις 8 Σεπτεμβρίου 1924, επισημαίνει στη ΜΥΕΑΠ Νίγδης ότι οι Έλληνες απαλλάσσονται παντός φόρου και δε θα καταβάλλουν τη δεκάτη, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 ιβ', έγγρ. 9.

⁴⁶ Η ελληνική κυβέρνηση είχε διαθέσει στη ΜΥΕΑΠ το ποσό των 50.000 δολαρίων για τη μεταφορά των απόρων στα λιμάνια επιβίβασης. Απαιτούνταν, ωστόσο, επικυρωμένοι ονομαστικοί κατάλογοι από τη ΜΕΑΠ και αποδείξεις των εταιριών ή των αγωγιατών που εκτελούσαν τη μεταφορά, για να εγκρίνει τις δαπάνες, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 η', έγγρ. 8, με ημερομηνία 27 Σεπτεμβρίου 1924, όπου η ελληνική αντιπροσωπία της ΜΕΑΠ που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη αναφέρει ότι έχουν διατεθεί 50.000 δολάρια από την ελληνική κυβέρνηση για να καλυφθούν οι δαπάνες μεταφοράς απόρων ανταλλαξιμών από το εσωτερικό της Μ. Ασίας στα λιμάνια επιβίβασης και ορίζει τα απαιτούμενα δικαιολογητικά. Πρβλ. Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, 1.2.1β., υποσ. 2, σ. 132. Επίσης, οι κρατικοί σιδηρόδρομοι πρόσφεραν μειώσεις στα εισιτήρια των τρένων, βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 423.

μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες της μεταφοράς των πολιτών και των κινητών περιουσιακών στοιχείων⁴⁷. Θύματα αυτής της κατάστασης υπήρξαν οι φτωχοί, που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το χωριό ακόμα και πεζοί⁴⁸. Αντίθετα, πολλοί από τους ευκατάστατους διέθεταν δικά τους κάρα και ζώα τα οποία πούλησαν, αφού μετέφεραν τις οικογένειες και την οικοσκευή τους στη Νίγη⁴⁹. Η μόνη ενέργεια που έγινε από μια αυτοδιορισμένη επιτροπή, στην οποία επικεφαλής ήταν ο Ζ. Ζαχαριάδης, ήταν η αποστολή της καμπάνας και των εικόνων της εκκλησίας της Αγίας Μακρίνας, καθώς και των κοινοτικών βιβλίων (5 κωδίκων) στη Μερσίνα⁵⁰.

Η κατάσταση πανικού που δημιουργήθηκε και η υπερίσχυση του ατομικού έναντι του συλλογικού συμφέροντος φαίνεται στο τρόπο εκκένωσης του χωριού⁵¹. Πρώτοι, εγκατέλειψαν το χωριό οι πλούσιοι, ήδη από το Φεβρουάριο. Ο πληροφορητής Δ. Σαββίδης τους υπολογίζει σε 100-150 οικογένειες. Μια άλλη ομάδα, επίσης ευκατάστατων ατόμων, έφυγε στα μέσα Μαρτίου. Η πλειοψηφία των κατοίκων εξαναγκάστηκε να εγκαταλείψει το χωριό μετά το Πάσχα, το Μάιο και τον Ιούνιο, καθώς η επιθετικότητα των μουσουλμάνων προσφύγων αυξανόταν⁵². Οι τελευταίοι

⁴⁷ Πολλές κοινότητες της Καππαδοκίας συνέστησαν επιτροπές οι οποίες με την αρωγή των Εφορειών τους στην Κωνσταντινούπολη, τη χρησιμοποίησαν του αποθεματικού του κοινοτικού ταμείου τους και την ενίσχυση της ΜΥΕΑΠ Νίγδης ναύλωσαν κάρα και μετέφεραν οργανωμένα τους πολίτες και τις περιουσίες τους στη Μερσίνα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι Επιτροπές που συστάθηκαν στη Συνασό, τη Μαλακοπή, το Γκέλβερι, το Μπορ, βλ. Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 295-297, 166, 12 και 233, αντίστοιχα.

⁴⁸ Ο πληροφορητής Δ. Σαββίδης εκφράζει την πικρία ότι οι προύχοντες και, γενικά, οι πλούσιοι Αξενοί τους εγκατέλειψαν στο έλεος των προσφύγων. «Τι μας ζητάς χαρτιά και φαρμάνια; Τι ρωτάς μέλη και Επιτροπές Ανταλλαγής του χωριού μας; Τις κεφαλές μας ρώτα! Αυτοί μας άφησαν έτσι και φύγανε. Ποιος γύρισε να μας κοιτάξει εμάς;», βλ. μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, σ. 208.

⁴⁹ «Με κάρα και ζώα φύγαμε από την Αξό για τη Νίγη. Μερικοί είχαν δικά τους κάρα. Τα πούλησαν στη Νίγη», μαρτυρία Δημ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α.

⁵⁰ Οι κοινότητες είχαν το δικαίωμα να μεταφέρουν τα τιμαλφή τους, βλ. Πρωτονοτάριου, *Το προσφυγικόν πρόβλημα*, σ. 45. Πρβλ. Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, *ό.π.*, 133 η', *έγγρ.* 17 και 18, όπου απόδειξη του μεταφορέα Σοφοκλή Γιατζόγλου ότι παρέλαβε από τη 12η ΜΥΕΑΠ 148 εκκλησιαστικά είδη, για να τα μεταφέρει στη Μερσίνα. Από τα τιμαλφή της Αξού η καμπάνα και η εικόνα χάθηκαν. Επίσης, έχουν χαθεί τα φαρμάνια του νερού και του σχολείου. Οι 5 κώδικες βρίσκονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 373. Πρβλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α.: «Κατεβάσαμε τα εικονίσματα, τα βάλαμε σε κάσες. Όλα τα πράγματα της εκκλησίας μπήκαν σε κάσες. Τι έγιναν ύστερα; Νομίζω ότι έμειναν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης». Βλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Τάφεραν...την καμπάνα, ταφέρανε στην Αθήνα και δεν μας τα δώσανε. Δεν μπορούσαμε να τα πάρουμε. Φέρανε τις εικόνες..., στείλαμε τις εικόνες, μπήκαν στο λιμάνι και εκεί έμειναν... Τότες όποιος άρπαζε ήταν».

⁵¹ «Η Έξοδος της Αξού δεν έγινε σε μια μέρα. Κάθε βδομάδα, 10 μέρες, ξεκινούσαν και λίγοι», βλ. μαρτυρία Γ. Μαυροχαλυβίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών» / 30-3-1948. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1 : «Κομμάτια-κομμάτια φύγαν. Όποιος έβρισκε σπίτι, πήγαινε στη Νίγη, στην πόλη, γιατί ήτανε πόλη. Εμείς είχαμε στο Αραβανί. Εκεί τα χωριά ήταν ελληνικά και καθόμασταν εκεί».

⁵² Ο Δ. Σαββίδης περιγράφει αδρά τον πανικό και τη σύγχυση που επικρατούσε, πριν την Έξοδο: «Όταν οι πλούσιοι φύγαν απ' την Αξό, καλά φύγανε. Ησυχία είχε ακόμα. Εμείς βασανιστήκαμε. Φεύγοντας οι μεγάλοι, ανοργάνωτοι μείναμε εμείς. Ο καθένας μας έφευγε, όταν έβλεπε το γείτονά του να φεύγει. Έπειτα, όσο πιο πολύ αγρίευαν οι μουχαζιρηδες, μπουλουόκι φύγαμε. Στα τελευταία φεύγαμε

κάτοικοι έφυγαν από την Αζό λίγο μετά τα τέλη Ιουλίου. Σε έγγραφο που έστειλε ο Μανδαλάκης στον Έλληνα πρόξενο στην Άγκυρα, στις 27 Ιουλίου, αναφέρει ότι παρέμεναν ακόμα στην Αζό 300 άτομα. Ενημερώνει, επίσης, ότι είναι από τα χωριά που «θα εκκενωθούν κατά προτεραιότητα, αφού οι υπόλοιποι κάτοικοί τους κατέφυγαν και μένουν ακόμα στη Νίγδη»⁵³. Ελάχιστες είναι οι μαρτυρίες για Αξενούς που αλλαξοπίστησαν. Οι πληροφορητές αναφέρουν δύο γυναίκες που παρέμειναν, γιατί παντρεύτηκαν Τούρκους και έναν άντρα που τούρκεψε⁵⁴.

1.3. Η ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΤΩΝ ΑΞΕΝΩΝ ΣΤΗ ΝΙΓΔΗ

Οι περισσότεροι Αξενοί παρέμειναν προσωρινά στο Καγιάμπασι, το ελληνικό προάστιο της Νίγδης. Εκεί η κοσμοσυρροή ήταν μεγάλη, γιατί καθημερινά κατέφθαναν κάτοικοι από γειτονικά χωριά, χωρίς την άδεια της ΜΥΕΑΠ, για να βρουν καταφύγιο από τις διώξεις των Τούρκων⁵⁵. Το συνωστισμό επιδεινώνει το γεγονός ότι από τη Νίγδη διέρχονταν και οι εκτοπισμένοι στο εσωτερικό της Μ. Ασίας, που είχαν απελευθερωθεί σύμφωνα με το άρθρο 4 της Σύμβασης, στην πορεία τους προς τη Μερσίνα⁵⁶. Όσοι Αξενοί είχαν οικονομική άνεση νοίκιασαν σπίτια, ενώ οι υπόλοιποι στοιβάχτηκαν σε εκκλησίες και σχολεία⁵⁷. Μερικές οικογένειες, που δεν

όλοι νύχτα, φορτώναμε τα γαϊδούρια μας ή παίρναμε στον ώμο ό,τι μπορούσε να σηκώσει ο καθένας. Στα σκοτεινά να μη μας κλέβουνε οι μουχαζιρήδες ό,τι μας είχε μείνει. Γιατί γι' αυτά τα πράματα και τα ζώα μας είχε γίνει όλο το κακό...Η τελευταία λειτουργία που κάναμε το Πάσχα ήτανε. Νύχτα μπήκαμε στην εκκλησία μας, νύχτα βγήκαμε. Άλλοτε βγαίναμε την Ανάσταση όταν ξημέρωνε», βλ. μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, Αζό, ΚΠ 26α..

⁵³Μαζί με την Αζό θα εκκενώνονταν τα χωριά Μιστί, Φλοϊτά, Λίμνα, Σουλούτζοβα και Ούλαγατς, που βρίσκονταν στην ευρύτερη περιοχή της Νίγδης, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 ζ'. Το Μιστί απείχε 26,5 χιλιόμετρα από τη Νίγδη, τα Φλοϊτά 29, η Λίμνα 30, η Αζός 28, η Σουλούτζοβα 41, το Ούλαγατς 16 βλ. Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 228, 183, 225, 208, 243, 231, αντίστοιχα. Μετά την εκκένωση των χωριών της Νίγδης, θα ακολουθούσε η εκκένωση των χωριών της Καισάρειας και του Άκσεραϊ, Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη, ό.π.*, 133 ζ'.

⁵⁴Ο Πρ. Θωμαΐδης, που επισκέφθηκε την Αζό το 1970, είπε ότι συνάντησε την αδελφή συγχωριανής του που ήταν παντρεμένη με Τούρκο στο Αλάι, χωριό γειτονικό της Αζού. Επίσης, αναφέρει και άλλη μία γυναίκα που ήταν παντρεμένη στη Νίγδη, βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1 που συμμετείχε στο ίδιο ταξίδι στην Αζό και επιβεβαιώνει το γεγονός. Επίσης, αναφέρει και έναν άντρα που αλλαξοπίστησε και παρέμεινε στην Τουρκία».

⁵⁵Τηλεγράφημα του Σλίμπεν προς τη ΜΕΑΠ στην Κωνσταντινούπολη με ημερομηνία 2 Αυγούστου 1924. Αναφέρει ότι κατά την απουσία του στην Πόλη 10.000 άτομα των χωριών Ανταβάλ, Φλοϊτά, τη Λίμνα, Τσαρικλί, Μιστί, Κίτσαγατς πήγαν στη Νίγδη χωρίς άδεια της ΜΥΕΑΠ Νίγδης, για να διαμαρτυρηθούν στο βαλή για βιαιοπραγίες σε βάρος τους. Επίσης, 500 άτομα από την Τρεχό κατέβηκαν στη Νίγδη μετά την εγκατάσταση μουσουλμάνων προσφύγων στο χωριό, επειδή δεν ήταν ασφαλείς, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 ια', έγγρ. 4.

⁵⁶Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αζό*, σ. 376. Αν και από το άρθρο 4 της Σύμβασης προβλεπόταν η άμεση απελευθέρωση και μεταφορά τους, άρχισε μόλις τον Ιανουάριο του 1924, επειδή κωλυσιεργούσε η τουρκική πλευρά, βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 434-435.

⁵⁷«Δύο τρεις μήνες μείναμε στη Νίγδη – στην εκκλησία, στο σχολείο μας ακουμπήσαμε», μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, ό.π., σ. 209.

μπόρεσαν να βρουν κατάλυμα στη Νίγδη, εγκαταστάθηκαν στο Μπόρ και συμπεριλήφθηκαν στον εκεί κατάλογο των μετακινηθέντων⁵⁸. Λίγες οικογένειες, επίσης, εγκαταστάθηκαν στο Αραβανί⁵⁹. «Πώς μετακινηθήκαμε; Με τα κάρα. Όποιος είχε. Όποιος δεν είχε, τραβούσε!... Εκεί – εννοεί στο Αραβανί όπου είχε εγκατασταθεί προσωρινά η οικογένειά του - δε δουλεύαμε πουθενά αλλού. Όποιος είχε λεφτά, έτρωγε. Δεν είχε λεφτά; Φουκαράς ήταν...»⁶⁰. Στη Νίγδη η ΜΥΕΑΠ φρόντισε, με τη συνεργασία Τοπικής Επιτροπής Αξενών που συστάθηκε εκεί⁶¹, να εφοδιάσει τους κατοίκους του χωριού με «δηλώσεις εκκαθαρίσεως»⁶² και να τους εξασφαλίσει μέσα μεταφοράς ως τη Μερσίνα. «Εμάς μόνο σαν φτάσαμε στη Νίγδη μας προστάτησε η Κεντρική Επιτροπή. Τότε έγινε και μια Τοπική Επιτροπή. Μαζί με την Κεντρική Επιτροπή μας στείλανε δωρεάν έως τη Μερσίνα. Εκεί στη Μερσίνα καταγράψανε τα κτήματά μας»⁶³.

Πολλοί από τους φτωχούς Αξενούς, για να εξοικονομήσουν χρήματα, επέστρεψαν στο χωριό το καλοκαίρι, για να θερίσουν τα χωράφια τους, αλλά τους έδιωξαν οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες⁶⁴. Την ίδια συμπεριφορά αντιμετώπισαν όλοι οι κάτοικοι των κοινοτήτων της περιφέρειας Νίγδης, καθώς ο διοικητής της είχε παραχωρήσει τη σοδειά στους νεοαφιχθέντες, κατά παράβαση του άρθρου 16 της Σύμβασης Ανταλλαγής⁶⁵. Από την πλευρά της η ελληνική αντιπροσωπία της ΜΕΑΠ, ζήτησε από τη ΜΥΕΑΠ Νίγδης εκτίμηση των κατασχέσεων συγκομιδής, για να απαιτήσει η

⁵⁸ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αζό*, σ. 377. Το Μπόρ βρισκόταν 13 χιλ. ΝΔ της Νίγδης, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, Μαρτυρίες*, σ. 233.

⁵⁹ Το Αραβανί βρισκόταν 3,5 χιλ. Δ-ΒΔ της Νίγδης, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, Μαρτυρίες*, σ. 214. Εκεί εγκαταστάθηκαν προσωρινά οι οικογένειες του Δ. Μισαηλίδη και του Ι. Νεοκοσμίδη, βλ. μαρτυρίες Δ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, Αζό*, ΚΠ 26α και Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

⁶⁰ Μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

⁶¹ Στην Επιτροπή συμμετείχε ο Ζ. Ζαχαριάδης, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αζό, «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών».

⁶² Οι «δηλώσεις εκκαθαρίσεως» παραδίδονταν από τους ανταλλάξιμους στην αρμόδια ΜΥΕΑΠ στο λιμάνι από το οποίο θα μετακινούνταν. Οι ίδιοι κρατούσαν ένα αντίγραφο για να διευκολυνθεί η εγκατάστασή τους στη νέα χώρα, βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 421.

⁶³ Βλ. μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, ό.π.*, σ. 208. Αυτήν τη συμπεριφορά ενθάρρυνε και η τουρκική κυβέρνηση. Εξάλλου, είχε επιδιώξει την άμεση εγκατάσταση των μουσουλμάνων ανταλλάξιμων στην Τουρκία, για να καρπωθούν τη συγκομιδή των δημητριακών, βλ. Ladas, *ό.π.*, σ. 426.

⁶⁴ Μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, ό.π.*, σ. 209.

⁶⁵ Έγγραφο της 14ης Αυγούστου 1924, που έστειλε ο Μανδαλάκης στον Ιωάννη Παπά, πρόεδρο της ελληνικής αντιπροσωπίας της ΜΕΑΠ, που βρισκόταν στην Άγκυρα, αναφέρει επιτάξεις συγκομιδής στα χωριά Μιστί, Λίμνα, Τσαρικλί, Φλοϊτά, Σεμέντερε. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 ια', έγγρ. 5. Αντίθετα, στους ανταλλάξιμους της περιφέρειας Καισαρείας επιτράπηκε η συγκομιδή και η πώληση της παραγωγής τους, βλ. μαρτυρία Αβραάμ Ελβανίδη από το Καρατζορεν, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, ό.π.*, σ. 78.

ελληνική κυβέρνηση τις ανάλογες αποζημιώσεις⁶⁶. Επίσης, πολλά χωριά διαμαρτύρονταν στη ΜΥΕΑΠ Νίγδης για κατασχέσεις ή επιτάξεις αγαθών, προσωπικών ειδών και εκκλησιαστικών σκευών⁶⁷. Παρόλο που οι επιτάξεις αποτελούσαν παραβιάσεις των άρθρων 9-10 και 16 της Σύμβασης, η ΜΕΑΠ δεν μπόρεσε να τις θέσει υπό έλεγχο, καθώς οι ίδιες οι τουρκικές αρχές προέβαιναν σε αυθαιρεσίες⁶⁸. Βέβαια, δε λείπουν μαρτυρίες σύμφωνα με τις οποίες διοικητές περιφερειών ή ντόπιοι αγάδες προστάτευσαν ελληνικούς πληθυσμούς⁶⁹.

1.4. Η ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΑΞΕΝΩΝ ΣΤΗ ΜΕΡΣΙΝΑ

Οι Αξενοί, που είχαν καταφύγει στη Νίγδη και στα γύρω χωριά μετακινήθηκαν προς το λιμάνι της Μερσίνας με τη φροντίδα της 8ης ΜΥΕΑΠ⁷⁰. Όπως και οι κάτοικοι των υπολοίπων κοινοτήτων της περιφέρειας Νίγδης που δεν έφυγαν οργανωμένα από τον τόπο τους, οι Αξενοί μεταφέρθηκαν από τη Νίγδη στη Μερσίνα κατά τυχαίες ομάδες. Καθώς η κατάσταση στη Νίγδη ήταν χαοτική, οι προσπάθειες για συντονισμό της μετακίνησης από τη 12η και 8η ΜΥΕΑΠ δεν ήταν επιτυχείς. Και επειδή τα αρχεία των δύο αρμόδιων ΜΥΕΑΠ, της 8ης και της 12ης, δεν έχουν διασωθεί, είναι πάρα πολύ δύσκολο να βρεθούν ακριβή στοιχεία και να προσδιοριστούν οι αποστολές με τις οποίες μετακινήθηκαν οι Αξενοί από τη Νίγδη προς το λιμάνι της Μερσίνας. Οι πληροφορίες που μπορούν να συγκεντρωθούν προέρχονται, σχεδόν αποκλειστικά, από προφορικές μαρτυρίες. Αποσπασματικά μόνο στοιχεία παρέχει ο κατάλογος που συντάχθηκε από τη 12η ΜΥΕΑΠ και υπάρχει στο Αρχείο Μανδαλάκη σύμφωνα με αυτόν μέχρι τις 29 Ιουλίου είχαν φύγει από τη

⁶⁶ Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 1β', έγγρ. 11. Οι ΜΥΕΑΠ της Μερσίνας, της Σαμψούντας και της Κωνσταντινούπολης ανέφεραν στη ΜΕΑΠ ότι οι τουρκικές αρχές κατάσχασαν ζώα και δημητριακά αξίας πολλών χιλιάδων δολαρίων, χωρίς να αποζημιώσουν τους ανταλλάξιμους στους οποίους ανήκαν. Βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 446.

⁶⁷ Στο Αρχείο Μανδαλάκη υπάρχουν έγγραφα διαμαρτυρίας προς τη ΜΥΕΑΠ Νίγδης από το Ντέβελι, τη Σινασσό, το Ζήλε, το Τζιντζίντερε, την Ανακού, τα Σύλλατα. Έχουν σταλεί τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο του 1924. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 ια' έγγρ. 13 και 133 ιβ' έγγρ. 1.

⁶⁸ Συνολικά, η ελληνική αντιπροσωπία της ΜΕΑΠ παρουσίασε 97 περιπτώσεις στις οποίες κατασχέθηκαν κινητά περιουσιακά στοιχεία Ελλήνων και βγήκαν σε πλειστηριασμό από τις τουρκικές αρχές, βλ. Ladas, *ό.π.*, σ. 499.

⁶⁹ Ο μουτσαρίφης της Καισάρειας Μουαμέρ μπέης (Muamer Bey) συμπαθούσε τους Έλληνες και τους προστάτευσε από βιαιότητες. Βλ. μαρτυρία Θωμά Μίλκογλου στο Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 40. Επίσης, στο Βέξε της περιφέρειας Καισάρειας ο Τούρκος Αγάς του χωριού, Χαβούζ εφέντης, δεν άφησε ούτε τους Τσέτες ούτε τους μουσουλμάνους πρόσφυγες να μουν στο χωριό, πριν ολοκληρωθεί η αποχώρηση των Ελλήνων, βλ. μαρτυρία Καλλιόπης Μουράτογλου στο Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, σ. 54.

⁷⁰ Έδρα της 8ης ΜΥΕΑΠ ήταν η Μερσίνα. Αντιπρόσωπος της Ελλάδας σε αυτήν είχε οριστεί ο Οικιάδης. Για τις αρμοδιότητές της, βλ. Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, 1.2.1β., υποσ. 1, σ. 32.

Νίγδη 9.000 ανταλλάξιμοι που είχαν συγκεντρωθεί εκεί από γειτονικά χωριά⁷¹. Στους ανθρώπους αυτούς πρέπει να συμπεριλαμβάνονταν και Αξενοί, αλλά δεν εντοπίστηκαν συγκεκριμένα αριθμητικά στοιχεία.

Πάντως, με την εποπτεία της 8ης ΜΥΕΑΠ, που ήταν υπεύθυνη για τη μεταφορά των ανταλλαξίμων στη Μερσίνα, νοικιάστηκαν κάρα. Με αυτά οι Αξενοί που είχαν καταφύγει στη Νίγδη και στα γύρω χωριά μεταφέρονταν στο σιδηροδρομικό σταθμό του Ουλούκισλα (Ulukisla), όπου επιβιβάζονταν στο τρένο. Στο σταθμό αυτό είχε τοποθετηθεί ειδικός παρατηρητής από τη ΜΥΕΑΠ, για να αποφευχθούν τυχόν επεισόδια με Τούρκους. Από εκεί κατευθύνονταν προς τη Μερσίνα, αλλάζοντας τρένο στον κόμβο του Γένιτζε (Genitze)⁷² αφού περνούσαν έλεγχο, επιβιβάζονταν σε άλλο τρένο για τη Μερσίνα.⁷³

«Και στις 17 Μαΐου φύγαμε από τη Νίγδη για τη Μερσίνα. Ήρθε στη Νίγδη ελληνική επιτροπή από τη Μερσίνα. Έκανε δημοπρασία και νοίκιασε 200 κάρα για να μεταφέρουν τον κόσμο στο Ουλούκισλα. Από τους πρώτους που φύγαμε ήμασταν εμείς. 40 κάρα η πρώτη αποστολή. Μια μέρα κάναμε να πάμε στο Ουλούκισλα. Κοιμηθήκαμε μια νύχτα εκεί, στο ύπαιθρο. Άλλα 80 κάρα ήρθαν την επόμενη μέρα. Ύστερα μπήκαμε όλοι στο τρένο... Στο Ουλούκισλα το τρένο φάνηκε παράξενο στον κόσμο... Μπήκαμε σε φορτηγά βαγόνια. Βγήκαμε στο σταθμό Γένιτζε. Μια μέρα κάναμε. Εκεί είναι ψαλίδι, δηλαδή διασταύρωση. Κάναμε οχταρμά. Αλλάξαμε τρένο. Ήρθε τρένο από τη Μερσίνα και μας πήρε. Κάναμε έξι οκτώ ώρες, για να πάμε εκεί»⁷⁴. Φαίνεται ότι ορισμένοι από τους εύπορους Αξενούς ταξίδεψαν ιδιωτικά από τη Νίγδη ως τη Μερσίνα⁷⁵.

Ωστόσο, και αυτή η μετακίνηση δεν ήταν πάντα χωρίς προβλήματα. Αν και η 8η ΜΥΕΑΠ κατέβαλε κάθε προσπάθεια για την ασφαλή μεταφορά των ανταλλαξίμων στη Μερσίνα, με την πάροδο των μηνών, η συμπεριφορά των Τούρκων γινόταν όλο

⁷¹ Ως τις 29 Ιουλίου 1924 είχαν, επίσης, φύγει 8.145 άτομα από την περιφέρεια Καισάρειας και 7.200 από την περιφέρεια Άκσεραϊ, Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 ζ'.

⁷² Το Ουλούκισλα ήταν σιδηροδρομικός σταθμός της γραμμής Ικόνιο-Άδανα, ΝΔ της Νίγδης. Από το σταθμό αυτόν επιβιβάζονταν στο τρένο οι πρόσφυγες από την Καππαδοκία. Στο Γένιτζε, που ήταν σιδηροδρομικός κόμβος της γραμμής Άδανα - Μερσίνα, γινόταν μετεπιβίβαση σε άλλο τρένο που πήγαινε στη Μερσίνα. Η γραμμή Καισάρειας - Ουλούκισλα δεν είχε κατασκευαστεί ακόμη, Βλ. Μουράτογλου, «Οι σιδηρόδρομοι της Μικράς Ασίας», σ. 169-173.

⁷³ Στο Γένιτζε είχε τοποθετηθεί ως επιθεωρητής ο Π. Ιωαννίδης, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 ιστ'.

⁷⁴ Μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, Μαρτυρίες*, σ. 212. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Μετακινήθηκα με κάρα. Αγωγή ήτανε, τα περισσότερα νοικιασμένα... Μακρυνά ήτανε. Τέσσερα-πέντε μέρες δρόμο».

⁷⁵ «Από τη Νίγδη πήγαμε με αυτοκίνητα (ενν. κάρα) στο κολούζ (λιμάνι)...», βλ. μαρτυρία Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176).

και πιο επιθετική. Η επίταση του μίσους των Τούρκων κατοίκων τόσο επειδή επηρεάζονταν από φανατικούς όσο και επειδή αισθάνονταν ότι οι Έλληνες βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση, καταγράφεται στις μαρτυρίες των προσφύγων. Αξενοί που έφυγαν στο τέλος της άνοιξης για τη Μερσίνα αναφέρουν ότι οι Τούρκοι κάτοικοι χωριών εχθρικών προς τους Έλληνες δεν τους πείραξαν⁷⁶. Αντίθετα, συντοπίτες τους που μετακινήθηκαν τον Αύγουστο αναφέρουν ότι οι κάτοικοι τουρκικών χωριών είχαν εξαγριωθεί⁷⁷.

2. Η ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Οι Αξενοί άρχισαν να καταφθάνουν κατά ομάδες στη Μερσίνα από το Μάιο του 1924. Όμως, αν και ο σχεδιασμός της ΜΕΑΠ προέβλεπε να διεκπεραιωθεί στην Ελλάδα το σύνολο των κατοίκων της Καππαδοκίας τους μήνες Ιούνιο και Ιούλιο⁷⁸, οι ρυθμοί ήταν ιδιαίτερα αργοί. Οι Αξενοί, όπως και οι υπόλοιποι πρόσφυγες, αναγκάστηκαν να παραμείνουν στη Μερσίνα, συχνά πάνω από ένα μήνα, αφού τα πλοία που είχε ναυλώσει η ελληνική κυβέρνηση αργούσαν⁷⁹. Το γεγονός ότι στις 4 Σεπτεμβρίου 1924 στο λιμάνι της Μερσίνας βρίσκονταν 6.000 άτομα και καθημερινά κατέφθαναν από το εσωτερικό περίπου άλλα 700 αποκαλύπτει την αποτυχία της 8ης ΜΥΕΑΠ να οργανώσει αποτελεσματικά τη μεταφορά των προσφύγων⁸⁰. Οι πληροφορητές θυμούνται τον αφόρητο συνωστισμό που επικρατούσε, καθώς

⁷⁶ «Για να πάμε από τη Νίγη στο Ουλούκισλα (μετακινήθηκε το Μάιο), περάσαμε από το τουρκικό χωριό Κισάσαρ (Kisasar). Πολύ άτιμο χωριό. Ξακουστοί ληστές και μαχαιροβγάλτες οι κάτοικοί του. Δε μας πείραξαν», βλ. Μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 212.

⁷⁷ «Τέλη Αυγούστου η επιτροπή μας έστειλε για τη Μερσίνα. Σαν μήκαμε στο σιδηρόδρομο, στο Ουλούγουσλι, με κλειστά παράθυρα ταξιδέψαμε: μας πετροβολούσαν οι Τούρκοι έξω από το τρένο», βλ. μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, σ.209.

⁷⁸ Σύμφωνα με απόφαση της ΜΕΑΠ, της 16ης Φεβρουαρίου 1924, είχε προγραμματιστεί να διεκπεραιωθούν, τον Ιούνιο του 1924, 10.000 άτομα από τα Άδανα, τη Νίγη, την Καισάρεια, το Άκσεραϊ και τη Μερσίνα και άλλα 10.000 τον Ιούλιο από τις ίδιες περιοχές. Για τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο προβλεπόταν η μεταφορά 25.000 ατόμων ανά μήνα από περιοχές ανατολικά της Μερσίνας. Όμως, ως τον Ιούλιο του 1924, που εγκαταστάθηκε η ΜΕΑΠ στην Κωνσταντινούπολη, το πλάνο της εκκένωσης των κοινοτήτων και η μεταφορά των κατοίκων τους στην Ελλάδα εκτελούνταν με πολύ βραδείς ρυθμούς. Βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 431.

⁷⁹ Στην πρώτη συνεδρίαση της ΜΕΑΠ, στις 8 Οκτωβρίου 1923, στην Αθήνα καταστρώθηκε σχέδιο εκκένωσης και καθορίστηκαν τα λιμάνια από τα οποία θα μετακινούνταν οι ανταλλάξιμοι. Οι δύο κυβερνήσεις ανέλαβαν τη δέσμευση να διαθέσουν πλοία για τη μετακίνηση των νέων υπηκόων τους και να καταστρώσουν σχέδιο μεταφοράς και εγκατάστασής τους, Βλ. Ladas, *ό.π.*, σ. 421-423.

⁸⁰ Η ίδια κατάσταση επικρατούσε σε ολόκληρη τη Μ. Ασία, στην οποία βρίσκονταν ακόμα 25.000 ανταλλάξιμοι, βλ. Α.Υ.Ε. Φ. 1924/ΚΤΕ/ΑΠ-3/42, Τηλεγράφημα της ελληνικής αντιπροσωπίας της ΜΕΑΠ προς το Υπουργείο Γεωργίας της Ελλάδας, Κωνσταντινούπολη, 4 Σεπτεμβρίου 1924. Δημοσιεύεται στου Ευσταθίου Πελαγίδη, *Η αποκατάσταση των προσφύγων της Δ. Μακεδονίας (1923-30)*, Θεσσαλονίκη 1992, κεφ. 1ο, υποσ. 120, σ. 100.

κατεύθαναν συνεχώς ομάδες ατόμων από την ενδοχώρα. Στερούμενοι ακόμα και τα απαραίτητα διέμεναν προσωρινά σε εκκλησίες, δημόσια κτίρια, αντίσκηνα ή σε γειτονικά χωριά. Δεν εντοπίστηκαν Αξενοί που να έμειναν, με δικά τους έξοδα, σε χάνι.

Σύμφωνα με μαρτυρίες είχαν οργανωθεί συσσίτια, τα οποία όμως δε φαίνεται ότι κάλυπταν τις ανάγκες όλων των προσφύγων⁸¹. Καθώς οι συνθήκες δε βελτιώνονταν, πολλοί αρρώστησαν και πέθαναν. Λόγω του συνωστισμού, των κακών συνθηκών υγιεινής και της αλλαγής κλίματος εκδηλώνονταν κρούσματα ελονοσίας, τύφου, οφθαλμίας (πονόματου)⁸².

Στα προβλήματα αυτά προσθέτονταν και οι διενέξεις με Τούρκους που προσπαθούσαν να τους κλέψουν ή να τους εκμεταλλευτούν. Οι πληροφορητές αναφέρουν ότι είχαν προστριβές τόσο με Τούρκους της Μερσίνας όσο και με πρόσφυγες. Ακόμα και οι Τούρκοι βαρκάρηδες που τους μετέφεραν στα καράβια, υπό την απειλή ότι θα τους πετάξουν στη θάλασσα, τους αποσπούσαν χρήματα και τιμαλφή. Φαίνεται ότι η Ανταλλαγή είχε αφυπνίσει το μίσος και τα επεισόδια αυτά ήταν πολύ συχνά⁸³.

Δε στάθηκε δυνατό να διαπιστωθεί με βεβαιότητα ποια διαδικασία τηρούνταν για τη μεταφορά των ανταλλαξίμων στην Ελλάδα. Με βάση τις προφορικές μαρτυρίες που βρίσκονται στη διάθεσή μας οι περισσότεροι Αξενοί μετακινήθηκαν δωρεάν με πλοία που είχε ναυλώσει η ελληνική κυβέρνηση⁸⁴. Επίσης, η 8η ΜΥΕΑΠ τους

⁸¹ Ήδη από το Μάρτιο του 1924 η 8η ΜΥΕΑΠ Μερσίνας έστειλε τηλεγράφημα στη ΜΕΑΠ στην Κωνσταντινούπολη, στο οποίο περιέγραφε τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων στην πόλη και ζητούσε την άδεια να αγοράσει αλεύρι για τη σίτισή τους, βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 499.

⁸² Βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος*, *Μαρτυρίες*, σ. 212: «Στη Μερσίνα μείναμε ένα μήνα. Ήταν γιομάτη από πρόσφυγες. Στην εκκλησία μείναμε εμείς. Μας έδιναν συσσίτιο κάθε μέρα». Πρβλ. μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2: «Όταν πήγαμε στη Μυρσίνη, σου λέει δεν έχει καράβι. Τι να κάνουμε; Μείναμε εκεί, σ' ένα χωριό της Μυρσίνης κι, όπως ήρθαν πολλοί, ρωτούσαμε, μαθαίναμε. Κι εκεί ο παππούς μου από το χωριό μάζ έφερε τρόφιμα. Σου λέει τι κάνουν αυτοί, τι τρώνε... Το καράβι ήρθε μετά από αρκετό καιρό, ταλαιπωρηθήκαμε εκεί. Ήταν Μάιος - Ιούνιος, γιατί πήγα να πάρω ένα βερίκοκο και με κυνήγησε ο Τούρκος έμπορος». Πρβλ. και μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος*, *ό.π.*, σ. 209: «Σε εκκλησιές και σε αντίσκηνα μας βάλαν στη Μερσίνα. Απ' την πολυκοσμία, απ' τις βρώμες και τις ψείρες αρρωστήσαμε. Αλλάξαμε κλίμα κι όλοι αρρωστήσαμε. Κι εγώ αρρώστησα από ελονοσία. Ήταν και κολλητική αρρώστια. Ήταν και τύφος». Βλ. και μαρτυρία Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161): «Ένα μήνα μείναμε στη Μερσίνα. Πολύ προσφυγιά είχε εκεί. Πεθάναν άνθρωποι!».

⁸³ Βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος*, *ό.π.*, σ. 212: «Και στη Μερσίνα τσακονόμασταν με τους Τούρκους. Βγαίναμε στο τσαρσί και μας χτυπούσαν οι άτιμοι!». Πρβλ. και μαρτυρία Δ. Σαββίδη, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος*, *ό.π.*, σ. 209: «Εκεί, στη Μερσίνα, συναντήσαμε κι άλλους μουχαζιρηδες, ελληνόφωνους χασάπηδες Τουρκοκρητικούς. Μας υποχρεώνανε να πάρουμε το κρέας τους - με το ζόρι».

⁸⁴ Ο Ladas *ό.π.*, σ. 423, αναφέρει ότι η ΜΕΑΠ διέθεσε δωρεάν εισιτήρια για τους απόρους σε ποσοστό 10-15%. Όμως, η πλειοψηφία των πληροφορητών από την Καπαδοκία αναφέρει ότι μετακινήθηκαν δωρεάν, βλ. Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος*, *ό.π.*, σ. 5 - 342.

προμήθευσε με ταξιδιωτικά έγγραφα (διαβατήρια) που ήταν απαραίτητα για τη μετακίνησή τους. Όμως, η ημερομηνία αναχώρησή τους δεν ήταν συγκεκριμένη σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι εξαρτιόταν από το χρόνο άφιξης της κάθε ομάδας στη Μερσίνα, χωρίς αυτό να αποτελεί κανόνα. Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν εντοπίστηκαν Αξενοί που ταξίδεψαν ιδιωτικά⁸⁵. Πρέπει, όμως, κάποιοι ευκατάστατοι να μετακινήθηκαν με δικά τους έξοδα, γιατί πληροφορήτρια μας ανέφερε ότι ο παππούς της, που ήταν έμπορος χαλιών στο Ικόνιο, μετέφερε μεγάλο αριθμό από αυτά στην Ελλάδα⁸⁶.

Η πρώτη ομάδα Αξενών, σύμφωνα με τις πληροφορίες μας, αναχώρησε από τη Μερσίνα με το πλοίο «Λέσβος» στις 17 Ιουνίου και έφτασε μετά από 3 μέρες στο λοιμοκαθαρήριο του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι. Εκεί παρέμειναν σε καραντίνα για 16 μέρες μέσα σε τσαντίρια. Στη συνέχεια, με άλλο καράβι, μεταφέρθηκαν στην Ηγουμενίτσα της Ηπείρου⁸⁷, καθώς το σχέδιο της ελληνικής κυβέρνησης ήταν να εγκατασταθούν οι Καπαδόκες στην Ήπειρο και στην Κέρκυρα⁸⁸. Στις αρχές Ιουλίου αναφέρεται άλλη αποστολή που μετέφερε Αξενούς. Πρόκειται για το φορτηγό πλοίο «Ζάννος Σιφναίος» που μετέφερε άτομα και από τη Σεμέντρα, το Τάλας και τη Σελεύκεια. Αυτοί έφτασαν μετά από 5 ημέρες ταξίδι στον Πειραιά και παρέμειναν στο λοιμοκαθαρήριο 15 ημέρες κάτω από δύσκολες συνθήκες. Η ομάδα αυτή με άλλο καράβι μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου έμειναν στο Χαρμάνκιοϊ 15-20 ημέρες σε αντίσκηνα⁸⁹.

Προφανώς μεταφέρθηκαν και άλλοι Αξενοί κατά τη διάρκεια του Ιουλίου και του Αυγούστου, δεν υπάρχουν, όμως, επαρκείς πληροφορίες που να διασαφηνίζουν με ποιες αποστολές ήρθαν στην Ελλάδα. Τη μόνη σαφή αναφορά γι' αυτήν την περίοδο αποτελεί η μαρτυρία ότι βρίσκονταν Αξενοί στο πλοίο «Πελαγία» που έφυγε από τη

⁸⁵ Τα άτομα που διέθεταν οικονομική άνεση και μπορούσαν να ταξιδέψουν με δικά τους έξοδα, έφευγαν ιδιωτικά, με ξένα πλοία, σε χρόνο που επέλεγαν. Βλ. έγγραφο της 17 Ιουλίου 1924 με το οποίο ο Μανδαλάκης ενημερώνει τον Έλληνα πρεσβευτή στην Άγκυρα ότι όλοι οι ανταλλάξιμοι Έλληνες της περιοχής έχουν εφοδιαστεί με διαβατήρια από τη ΜΥΕΑΠ Νίγδης και είναι έτοιμοι να αναχωρήσουν. Αναφέρει, επίσης, ότι η ΜΥΕΑΠ μεριμνά, ώστε να απέλθουν όποτε θελήσουν, εφόσον μπορούν να ταξιδέψουν με δικά τους έξοδα, Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 η', έγγρ. 6.

⁸⁶ Βλ. μαρτυρία Σ. Χατζηαντωνίου, ΠΑΑΚ Α 5.

⁸⁷ Βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 212-213.

⁸⁸ Για την εγκατάσταση των Καπαδοκών στην Κέρκυρα, βλ. Σπυρίδωνα Μουρατίδη, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα (1922-1932)*, Αθήνα 2005, σ. 40-41.

⁸⁹ Βλ. μαρτυρία Ευγενίου Σαμουηλίδη από τη Σεμέντρα, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 239-240. Το Χαρμάνκιοϊ περιελάμβανε τις περιοχές του Σταθμού, της Ν. Μαινεμένης, του Ν. Κορδελιού και του Ν. Κουκλουτζά. Εκεί υπήρχαν νοσοκομειακές εγκαταστάσεις των Άγγλων από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο που μετατράπηκαν σε προσφυγικούς οικισμούς, βλ. Σπύρου Λαζαρίδη, *Από το Βαρδάρι ως το Δερβένι. Ιστορική καταγραφή μέχρι το 1920. Μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 119, 122-124.

Μερσίνα περίπου στα τέλη Ιουλίου - αρχές Αυγούστου⁹⁰. Γύρω στις 15 Σεπτεμβρίου αναφέρονται Αξενοί ως επιβάτες του πλοίου «Μαϊάνδρος» που αποβιβάστηκαν στον Άγιο Γεώργιο και, μετά από ένα - ενάμισι μήνα, μεταφέρθηκαν στη Μακεδονία⁹¹. Τέλος, Αξενοί αναφέρεται ότι είχαν επιβιβαστεί και σε μια από τις τελευταίες αποστολές για την Ελλάδα, γύρω στις 20 Οκτωβρίου⁹², με το πλοίο «Βασίλειος Τσοτούνης»⁹³.

Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες μετακινήθηκαν οι Αξενοί, αν και δεν ήταν πάντα ίδιες, ήταν ιδιαίτερα δυσχερείς. Στα καράβια συνωστίζονταν 3.000, και συχνά, 5.000 άτομα από διάφορα χωριά της Καππαδοκίας. Πολλά από αυτά δεν ήταν επιβατικά, αλλά φορτηγά, ενώ πληροφορητές παραπονιούνται ότι επρόκειτο για σαπιοκάραβα⁹⁴. Η συμπεριφορά καπετάνιων και ναυτών επίσης ποίκιλε. Άλλοι αναφέρουν ότι τους φέρθηκαν καλά και τους μοίρασαν τρόφιμα, ενώ άλλοι ότι τους έβριζαν και τους έδωσαν μόνο νερό. Ιδίως, ηλικιωμένα άτομα πέθαναν στη διάρκεια του ταξιδιού, καθώς στα καράβια λόγω του συνωστισμού και των κακουχιών εκδηλώνονταν ασθένειες. Επίσης, ενδιαφέρον είναι ότι κάποιοι από τους πληροφορητές γεννήθηκαν στη διάρκεια του ταξιδιού⁹⁵.

⁹⁰ «Πολύς κόσμος ήταν στο πλοίο. Περίπου 5.000 ψυχές. Στον Πειραιά δεν μας άφησαν να βγούμε έξω, μείναμε στο πλοίο 4 - 5 μέρες. Μας έστειλαν πίσω στη Θεσσαλονίκη. Μείναμε εκεί 2 - 3 μήνες στην Αγία Παρασκευή, στο ύπαιθρο κάτω από τσαντίρια», βλ. μαρτυρία Χαράλαμπου Θωμαΐδη από το Τασσί, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 333-334.

⁹¹ «Μέσα στο βαπόρι είχε και Χασάκοιληδες και Μιστηλήδες και από το Σουβερμέζ. Σαν σαρδέλες ήμασταν, πολλοί είχαν αρρώστια και 2 πεθάνανε στο δρόμο και τους πετάξανε στη θάλασσα», μαρτυρία Σοφίας Μεταλλείδου από το Ούλαγατς, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, σ. 232.

⁹² Σύμφωνα με το πρόγραμμα της ΜΕΑΠ η αναχώρηση των τελευταίων Ελλήνων από τη Μ. Ασία έπρεπε να ολοκληρωθεί ως τα τέλη Οκτωβρίου, βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 423. Παρά τα προβλήματα ο μεγάλος όγκος των προσφύγων διεκπεραιώθηκε από το λιμάνι της Μερσίνας ως τις αρχές Νοεμβρίου 1924. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία μεταφέρθηκαν από εκεί, ως τις 5 Ιανουαρίου 1925, 48.923 άτομα. Σε αυτά δε συμπεριλαμβάνονται όσοι ταξίδεψαν ιδιωτικά από τη Μερσίνα, όσοι μετακινήθηκαν μέσω Κωνσταντινούπολης και οι εκτοπισμένοι στην ενδοχώρα Καππαδόκες που διεκπεραιώθηκαν στην Ελλάδα μέσω Συρίας, βλ. Αρχείο Πάλλη, Φακ. Β' - Γ', «Transport d' emigrants Grecs jusqu' au 5 Janvier 1925». Ο Ladas, *ό.π.*, σ. 438, αναφέρει ότι μεταφέρθηκαν από τη Μερσίνα το 1924 49.943 άτομα και το 1925 181 άτομα. Σε αυτά δε συμπεριλαμβάνονται οι Έλληνες της Κιλικίας (6.393 άτομα) που την εγκατέλειψαν στα τέλη του 1921 - αρχές 1922 και του Ικονίου που μετακινήθηκαν στην Ελλάδα από τα τέλη του 1922 και κατά τη διάρκεια του 1923, βλ. Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, VIII.1.1., υποσ. 1-4, σ. 535 και μαρτυρίες Ελένης Μαναήλογλου και Γεωργίας Μπατζόγλου, στο *ίδιο*, σ. 347-349.

⁹³ «Θα ήτανε στο πλοίο τρεις χιλιάδες ψυχές, χώρια το φορτίο. Και από πού δεν ήταν! Είχε και απ' το Προκόπι, απ' το Νέβσεχιρ, απ' τη Μαλακοπή, απ' τη Τζελάλα, απ' τα Φλοϊτά, από την Αξό, τη Συνασσό», Μαρτυρία Ελισάβετ Ξυροσταλίδου από τα Σύλλατα, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *ό.π.*, σ. 181.

⁹⁴ Βλ. μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2: «...Φύγαμε μ' ένα καράβι!, τι καράβι...πού! Σαπιοκάραβο!».

⁹⁵ Βλ. μαρτυρία Τ. Παπαδοπούλου, ΠΑΑΚ Χ 3 : «Γεννήθηκα στο καράβι. Επειδή έκλαιγα, πολλοί λέγαν στη μάνα μου να με πετάξει στη θάλασσα». Πρβλ. μαρτυρία Σοφίας Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 8 / 23-2-2005 (Γεννήθηκε στο καράβι. Κάτοικος Χρυσής Αλμωπίας. Νοικοκυρά): «Γεννήθηκα στο δρόμο για την Ελλάδα...» και Ανέστη Μελετιάδη, ΠΑΑΚ Χ 9 / Πάσχα 2006 (Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη

Η συντριπτική πλειοψηφία των Αξενών, πριν μετακινηθεί στον τόπο εγκατάστασής της, πέρασε από το λοιμοκαθαρήριο του Αι - Γιώργη στο Κερατσίνι. Όλοι θυμούνται την απολύμανση, τις σκηνές, το άθλιο συσσίτιο ως τραυματική εμπειρία. Ιδιαίτερα οι γυναίκες εκφράστηκαν με αγανάκτηση για το κόψιμο των μαλλιών, που αποτελούσε ντροπή και μορφή τιμωρίας στην Καππαδοκία⁹⁶. Άθλιες ήταν οι συνθήκες και στο Χαρμάνκιοϊ, στη Θεσσαλονίκη. Σε αυτόν τον προσωρινό καταυλισμό η ελονοσία και η φυματίωση αποδεκάτιζαν τους πρόσφυγες⁹⁷. Οι περιγραφές των πληροφορητών αποδίδουν τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν: «Μεγάλο φορτηγό βαπόρι ήταν το «Λέσβος». Τρεις χιλιάδες ψυχές μπήκαμε μέσα. Ήταν από διάφορα χωριά της Νίγδης. Το βαπόρι ήταν έξω, στ' ανοιχτά της Μερσίνας. Με βάρκες πήγαμε εκεί. Μόλις πατήσαμε το πόδι μας στη βάρκα, φοβηθήκαμε που κουνιόταν. Ήταν 17 Ιουνίου η μέρα εκείνη. Μόλις πατήσαμε το πόδι μας στο βαπόρι χαρήκαμε πολύ. Ο καπετάνιος ήταν καλός! Μας περιποιήθηκε. Τους αρρώστους τους έβαλε σε ξεχωριστό μέρος. Τους έδιναν τσάι, γιατρικά. Μας μοίρασαν παξιμάδια, σαρδέλες του κουτιού, γάλα του κουτιού. Ένα - δύο γριές πέθαναν στο δρόμο. Τις έριξαν στη θάλασσα. Σε τρεις μέρες φτάσαμε στον Αι - Γιώργη. Εκεί περάσαμε από καραντίνα. Μείναμε 16 μέρες κάτω από τσαντίρια»⁹⁸. «Η Μερσίνα δεν ήταν λιμάνι. Έπρεπε να βγεις με τη βάρκα για το πλοίο. Δεν ήμασταν μαθημένοι στη θάλασσα. Μάνα, αδελφές πέσαν πεθαμένοι στη βάρκα, μόνο εμένα δεν πείραξε...Φθινόπωρο πήραμε το πλοίο. Έδιναν ψωμί και νερό, αλλά δε βαριέσαι...Στον Πειραιά είχε καραντίνα. Μείναμε ένα μήνα. Κόβαν μαλλιά, μας γύμνωναν...Είχε και συσσίτιο με καζάνι. Πήαινες και έπαιρνες μερίδιο»⁹⁹.

2.1. ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΑΞΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Οι κάτοικοι της Αξού διασκορπίστηκαν σε πολλές περιοχές της Ελλάδας και, όπως οι περισσότεροι πρόσφυγες, παρουσίαζαν μεγάλη κινητικότητα, ιδίως τα πρώτα

από γονείς Αξενούς. Συνταξιούχος τραπεζικός. Κάτοικος Θεσσαλονίκης), του οποίου ο πατέρας γεννήθηκε στο καράβι.

⁹⁶ Βλ. μαρτυρία Τ. Παπαδοπούλου, ΠΑΑΚ Χ 3, που αναφέρει ότι κάποιες κοπέλες αυτοκτόνησαν, όταν τους έκοψαν τα μαλλιά.

⁹⁷ Βλ. Δημητρίου Γουσίδη, «Η πολεοδομική διαμόρφωση της Θεσσαλονίκης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 992 (26-4-1973), σ. 91-92.

⁹⁸ Μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α.

⁹⁹ Μαρτυρία Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161).

χρόνια της εγκατάστασή τους¹⁰⁰. Ανάλογα με το καράβι στο οποίο επέβαιναν αποβιβάστηκαν σε διαφορετικές περιοχές¹⁰¹. Μια μεγάλη ομάδα Αξενών, που οι περισσότεροι ήρθαν με τις πρώτες αποστολές, αποβιβάστηκαν στην Ήπειρο. Εκεί υπέστησαν πολλές ταλαιπωρίες, ιδίως γιατί οι μουσουλμάνοι της περιοχής πέτυχαν να χαρακτηριστούν Αλβανοί και δεν ανταλλάχθηκαν¹⁰². Δεν είναι εξακριβωμένος ο αριθμός των οικογενειών που εγκαταστάθηκαν στην Ήπειρο ούτε ο αριθμός των αποστολών με τις οποίες στάλθηκαν εκεί. Ο Μηνάς Ιακωβίδης αναφέρει ότι αποβιβάστηκαν στην Ήπειρο 360 οικογένειες, 300 οικογένειες με την πρώτη αποστολή στην Ηγουμενίτσα και 60 τον Αύγουστο, με την αποστολή στην οποία βρισκόταν και ο ίδιος, στην Πάργα. Αναφέρει ότι οι πρώτες 300 οικογένειες Αξενών διασκορπίστηκαν στα ελληνοαλβανικά σύνορα και ιδίως στα χωριά Λιόψη, Σκιφάρι, Σμίρτο και Φιλιάτες, όπου λόγω των κακουχιών, των διαφόρων ταλαιπωριών και, ιδίως, της αλλαγής του κλίματος αποδεκατίστηκαν και, πολλές, ξεκληρίστηκαν¹⁰³. Στην αποστολή αυτή βρισκόταν ο Δ. Μισαηλίδης, ο οποίος, όμως, αναφέρει ότι αποβιβάστηκαν, στις αρχές Ιουλίου, στην Ηγουμενίτσα 300 άτομα από την Αξό¹⁰⁴. Αν και δεν είναι εφικτό να προσδιοριστεί ο ακριβής αριθμός Αξενών που

¹⁰⁰ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δ. Μισαηλίδη που από την Ήπειρο πήγε στη Δράμα και από εκεί στην Αλεξανδρούπολη. Στην Κατοχή αναγκάστηκε να φύγει για την Αθήνα λόγω των διώξεων από τους Βουλγάρους, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών».

¹⁰¹ Βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Εμείς βγήκαμε με πολλά πλοία. Δεν ήταν ένα πλοίο. Πήγε ένα πλοίο βγήκε στο Ήπειρο, ένα βγήκε Σαλονίκη, ένα βγήκε Καβάλα. Τότε εμείς είδαμε πολλά... Ο αδελφός μου βγήκε στο Ήπειρο με την αδελφή μου ήρθαν πρώτα. Αυτό πέθανε, τον κάναν και πλάφι. Και ύστερα εμφανίστηκε... Ο παππούς μου πέθανε στο Ήπειρος 110 χρονών... Εγώ ήρθα εδώ στην Αξό (Γιαννιτσών) με τον πατέρα μου». Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2 :«Εγώ, η μάνα μου, ο πατέρας μου, η θεία Μαρία (αδελφή του πατέρα του) ήρθαμε μαζί. Ο παππούς και ο μικρότερος αδελφός μου ήρθαν αργότερα, 3-4 μήνες. Πηγαίναμε κατά σόγια, μεγάλα σόγια. Κάθε ομάδα είχε και ένα αρχηγό».

¹⁰² Την απόφαση να μην ανταλλάγουν οι μουσουλμάνοι Αλβανικής καταγωγής με ελληνική υπηκοότητα έλαβε καταρχήν η ΜΕΑΠ στις 14 Μαρτίου 1924. Ως τις 5 Ιανουαρίου 1925 είχαν φύγει από την Ήπειρο 1.133 άτομα. Στις 11 Ιουνίου 1925 οριστικοποιήθηκε η παραμονή στην Ήπειρο 20.160 μουσουλμάνων, ενώ την εγκατέλειψαν 2.993. Την τελική έκθεση για τη μη ανταλλαγή των μουσουλμάνων της Ηπείρου και την παραμονή τους στην Ελλάδα έστειλαν στην Κοινωνία των Εθνών τα ουδέτερα μέλη της ΜΕΑΠ στις 16 Ιουλίου 1926. Λεπτομέρειες για τις ενέργειες που έγιναν, βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 384-390.

¹⁰³ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Μ. Ιακωβίδη, *Χειρόγραφο αρ. 83 α/α*, 404, σ. 18.

¹⁰⁴ «Ήρθε άλλο βαπόρι (στον Πειραιά) και μας πήρε, τους ίδιους τους 3.000. Μας πήγαν στην Ηγουμενίτσα της Ηπείρου. Μας έβαλαν σε τσαντίρια, κάτω από τις ελιές. Μας μοίρασαν σε αρβανίτικα χωριά. Δηλαδή να φύγουν αυτοί με την Ανταλλαγή, να μπούμε εμείς στα σπίτια τους. Αυτοί όμως δεν έφευγαν. Έλεγαν: “Εμείς θα μέινουμε εδώ. Δε φεύγουμε για την Τουρκία. Δεν είμαστε Τούρκοι”. Ήρθαν χοτζιάδες από την Αθήνα και έκαναν ενέργειες. Τελικά έμειναν. Τρία χωριά ήταν αυτά: Λόψη, Σκεφέρε, Φυλλάδιο. Τρεις μήνες μέιναμε εκεί στα τσαντίρια. Πολύς κόσμος πέθανε. Πολλά μνήματα αφήσαμε εκεί. Μας πειραζε το καλαμποκίσιο ψωμί. Δεν ήμασταν μαθημένοι... Ύστερα από ένα μήνα παραμονής κάτω από τα ελαιόδεντρα, εδέησε να μας δώσουν από ένα αντίσκηνο και να μας στείλουν σε δύο χωριά της Παραμυθιάς, το Καρβουνάρι και το Κουρτίσι, όπου και παραμείναμε μέχρι τέλους Δεκεμβρίου 1924», βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, Αξό, ΚΠ 26α.

αποβιβάστηκαν στην Ήπειρο, πρέπει να μην απείχε πολύ από τις 360 οικογένειες που αναφέρει ο Μ. Ιακωβίδης. Καταρχήν γιατί στην Ήπειρο κατέπλευσαν πολλά καράβια με Καπαδόκες. Έπειτα, η πλειοψηφία των Αξενών που αποβιβάστηκαν εκεί (266 περίπου οικογένειες)¹⁰⁵, μετά από διάβημα στην κυβέρνηση, μεταφέρθηκαν στην Κρήτη και εγκαταστάθηκαν σε 19 χωριά της επαρχίας Μονοφατσίου Ηρακλείου¹⁰⁶. Αρκετοί, επίσης, αναζήτησαν τους συγγενείς τους στη Μακεδονία¹⁰⁷. Ελάχιστοι είναι αυτοί που παρέμειναν, τελικά, στην Ήπειρο· οι περισσότεροι από αυτούς εγκαταστάθηκαν στην περιοχή των Ιωαννίνων¹⁰⁸. Λίγα άτομα κατοικούν σήμερα και στην Κόνιτσα¹⁰⁹.

Αξενοί είχαν αποβιβαστεί και στην Κέρκυρα. Μια μικρή ομάδα από αυτούς, μαζί με πρόσφυγες από το Ζίλε και το Καράτζορεν (Βερεκιού), πήγε στα Ιωάννινα το Μάιο του 1925. Μετά από επιτυχημένες ενέργειες ίδρυσαν τη Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων και εγκαταστάθηκαν εκεί¹¹⁰.

Μια άλλη ομάδα, που επίσης πρέπει να έφτασε σχετικά νωρίς και, πιθανά από τη Θεσσαλονίκη μεταφέρθηκε με πλοίο στην Καβάλα, εγκαταστάθηκε στην πόλη της Δράμας και στα κοντινά χωριά Κύρια και Άγιος Αθανάσιος¹¹¹. Σημαντικός αριθμός

¹⁰⁵ Με βάση στοιχεία που συγκέντρωσε ο Μ. Ιακωβίδης και δημοσιεύει ο Μαυροχαλυβίδης, *Η Αξό*, σ. 396 – 398.

¹⁰⁶ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Μ. Ιακωβίδη, *Χειρόγραφο αρ. 83 α /α , 404*, σ. 18. Τα χωριά της Κρήτης στα οποία εγκαταστάθηκαν Αξενοί είναι το Τεφέλι, το Αποσελέμι, τα Ίνια, οι Αμουργέλες, το Πυράθι, ο Λιγόρτυνος, ο Μπαδιάς, το Καλό Χωριό, η Γαρίπα, η Φιλίσσα και οι Ασπρακοί Πεδιάδος, τα Στείρωνα, τα Γουρνιά, ο Πύργος, το Αποϊνί, το Βελούλι, τα Μετόχια Σοκαράς, τα Φαραγγιανά, το Κατσικάλι, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 393. Σήμερα τα χωριά είναι 14, βλ. μαρτυρία Κ. Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α 6.

¹⁰⁷ Βλ. μαρτυρία Σ. Χατζηαντωνίου, ΠΑΑΚ Α 5, η οποία αναφέρει ότι ο πεθερός της, που ήταν στρατευμένος όταν έγινε η Ανταλλαγή, πήγε στην Ήπειρο. Βρήκε την οικογένειά του 2 χρόνια μετά στον Άγιο Αθανάσιο Δράμας, Πρβλ. και μαρτυρίες Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1 και Κασσιανής Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5 / 2-7-2003 και 21-10-2004 (Γεννήθηκε στη Χρυσή Αλμωπίας το 1955 από πατέρα Καυκάσιο και μητέρα Αξενή. Υπάλληλος της Νομαρχίας Έδεσσας. Κάτοικος Έδεσσας).

¹⁰⁸ «Τα υπόλοιπα χωριά των Ιωαννίνων στα οποία εγκαταστάθηκαν Αξενοί σήμερα έχουν εγκαταλειφθεί, επειδή ήταν άγονα. Οι οικογένειες των Αξενών ζουν σήμερα στα Γιάννενα», βλ. μαρτυρία Κ. Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α 6.

¹⁰⁹ Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

¹¹⁰ «Φύγαμε από την Κέρκυρα και πήγαμε στα Ιωάννινα. Ήρθαν μαζί μας οι πρόσφυγες από το Καράτζορεν και λίγες οικογένειες από το Χασάκοι. Ένας πατριώτης μας, ο Ελευθέριος Χατζηπέτρος, βρήκε τρόπο να κάνουμε δικό μας χωριό. Έτρεξε στο υπουργείο, απ' εδώ απ' εκεί κατάφερε να απαλλοτριωθεί μια έκταση κοντά στα Ιωάννινα. Μείναμε ένα χρόνο κάτω από τα αντίσκηνα», βλ. μαρτυρία Ελευθερίου Ιωσηφίδη από το Ζίλε, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, Μαρτυρίες*, σ. 65-66.

¹¹¹ Αναφέρονται 6 οικογένειες στη Δράμα και 6 στον Αγ. Αθανάσιο. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 404 και Α.Κ.Μ.Σ., Μακεδονία Α – Γ, *Σημερινή Εγκατάσταση Προσφύγων*, Σ.Ε. 44, Περιφέρεια Γιαννιτσών, *Νέο Παλαιό ή Αξός*. Η ομάδα αυτή πρέπει να έφτασε τους πρώτους μήνες του καλοκαιριού (Ιούνιο – Ιούλιο), γιατί αρκετοί από αυτούς μετακινήθηκαν το φθινόπωρο στα χωριά της Αλμωπίας μετά από πρόσκληση συγγενών τους που είχαν εγκατασταθεί εκεί. Βλ. μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2 και Φωτούλας (Φούλας) Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1 / 2-7-2003 (Γεννήθηκε στη Χρυσή Αλμωπίας το 1933 από γονείς Αξενούς. Παντρεμένη με Καυκάσιο. Κάτοικος Χρυσής Αλμωπίας. Νοικοκυρά).

Αξενών αποβιβάστηκε στη Θεσσαλονίκη και εγκαταστάθηκε σε χωριά του νομού Πέλλας. Περίπου 200 οικογένειες ίδρυσαν τη σημερινή Αξό Γιαννιτσών¹¹². 4-5, εγκαταστάθηκαν στο γειτονικό χωριό Μελίσσι¹¹³, 20 στα Γιαννιτσά και λίγες στη Σκύδρα¹¹⁴. Μια μεγάλη ομάδα οικογενειών επέλεξε τα χωριά της επαρχίας Αλμωπίας: 22 εγκαταστάθηκαν στη Χρυσή, 30 στον Εξαπλάτανο, 17 στη Μηλιά, 12 στην Αριδαία, 16 στον Πολυπλάτανο και 5 στο Λιποχώρι¹¹⁵. Επίσης, Αξενοί εγκαταστάθηκαν στον Ευρωπό του Νομού Κιλκίς¹¹⁶.

Επίσης, 70 οικογένειες¹¹⁷ Αξενών εγκαταστάθηκαν στον Άβαντα Αλεξανδρούπολης¹¹⁸ και, περίπου, 10 οικογένειες στη Μουσθένη Καβάλας¹¹⁹. 150 περίπου οικογένειες εντοπίστηκαν σε μικρές ομάδες των δύο οικογενειών στο Δοξάτο, στους Ποταμούς, στους Παπάδες Δράμας, στους Φιλίππους, στην Καβάλα, στο Καλαμάκι Καβάλας, στην Προσωτσάνη. Μικρές ομάδες, επίσης, κατοικούν στο Ξηροχώρι Θεσσαλονίκης και στο Ομορφοχώρι Λάρισας¹²⁰. Υπάρχουν και άλλοι που ζουν σε χωριά γύρω από τη Λάρισα και στην Κοζάνη¹²¹.

Σχετικά μικρός είναι ο αριθμός των οικογενειών που επέλεξαν ως τόπο διαμονής τα μεγάλα αστικά κέντρα. Η επιθυμία της συντριπτικής πλειοψηφίας των Αξενών να εγκατασταθούν στην επαρχία ασφαλώς σχετίζεται με τη μη αστική καταγωγή τους.

¹¹² Ο Μαυροχαλυβίδης, *Η Αξό*, σ. 398, αναφέρει ότι στην Αξό Γιαννιτσών είχαν εγκατασταθεί 250 οικογένειες Αξενών. Μαζί τους εγκαταστάθηκαν και 60-100 οικογένειες από την Τρεχό, γειτονικό χωριό στην Καπαδοκία που απείχε 2,5 χιλιόμετρα από την Αξό, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Σημερινή Εγκατάσταση Προσφύγων, *Αξός*. Πρβλ. μαρτυρία Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176): «Πολλοί από το χωριό μεταφερθήκαμε με ελληνικό πλοίο στον Πειραιά. Από εκεί πήγαμε με άλλο καράβι στη Θεσσαλονίκη και μείναμε 40 μέρες στα Ελευθέρια (Χαρμάνκιοι). Εκεί είχε δημιουργηθεί προσφυγικός συνοικισμός από παράγκες και αντίσκηνα. Από εκεί μας πήγαν στα Γιαννιτσά, σ' ένα τσιφλικι και μας βάλαν γεωργούς». Βλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Το πλοίο ήρθε από τον Αι-Γιώργη. Βγήκαμε στον Αι - Γιώργη και από εκεί ήρθαμε Σαλονίκη. Ήτανε τέτοια εποχή (τέλη Σεπτεμβρίου – αρχές Οκτωβρίου). Με τον πατέρα μου εγκατασταθήκαμε στην Αξό».

¹¹³ Βλ. μαρτυρία Σ. Χατζηαντωνίου, ΠΑΑΚ Α 5: «Στο Μελίσσι είχε συγγενείς ο άντρας μου».

¹¹⁴ Μαυροχαλυβίδης, *ό.π.*, σ. 403 και Α.Κ.Μ.Σ., Σημερινή εγκατάσταση Προσφύγων, *Αξός*.

¹¹⁵ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 400-403.

¹¹⁶ Βλ. μαρτυρία Μιχάλη Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Α 14 (Γεννήθηκε στη Δράμα το 1954 από γονείς Αξενούς. Κάτοικος Θεσσαλονίκης. Γιατρός) / 8-10-2006, που ανέφερε ότι ο πατέρας του είχε συγγενείς στον Ευρωπό.

¹¹⁷ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Σημερινή Εγκατάσταση Προσφύγων, *Αξός*.

¹¹⁸ «Τους πήγε στην Αλεξανδρούπολη το καράβι. Εκεί ρώτησαν πού βγήκαν οι δικοί τους. Άκουσαν στον Άβαντα, πήγαν εκεί...Όσοι ήταν στα χωριά εκεί γύρω ήρθαν σε επαφή πάλι», μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2. Πρβλ. και μαρτυρία Τ. Παπαδοπούλου, ΠΑΑΚ Χ 3, της οποίας η οικογένεια εγκαταστάθηκε στον Άβαντα Έβρου.

¹¹⁹ «Από εκεί (το λοιμοκαθατήριο του Αγ. Γεωργίου) μας πήγαν στη Θεσσαλονίκη για κανα-δυο μέρες – είχε παράγκες στη Θεσσαλονίκη, μείναμε κάπου πιο μέσα (στο Χαρμάνκιοι) - και από εκεί, με άλλο πλοίο στην Καβάλα. Καμιά δεκαριά οικογένειες ήρθαμε στην Καβάλα και από εκεί στο χωριό, γιατί είχαμε συγγενείς. Ήταν φθινόπωρο (Σεπτέμβριος)», βλ. μαρτυρία Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161).

¹²⁰ Μαρτυρία Κ. Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α 6.

¹²¹ Μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5: «Γνωρίζω Αξενούς που κατοικούσαν σε χωριά γύρω από τη Λάρισα. Στην Κοζάνη έχω φίλους που κατάγονται από την Αξό».

Περίπου 30 οικογένειες εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα και τον Πειραιά και 18 στη Θεσσαλονίκη· οι περισσότερες από αυτές προέρχονταν από τις παρειακές των Αξενών του Ικονίου και του Καραμάν που είχαν αστικοποιηθεί, πριν από την Ανταλλαγή. Το σύνολο, σχεδόν, από αυτές είχαν εγκαταλείψει την Τουρκία, πριν το 1924, καθώς αντιμετώπιζαν σοβαρές διώξεις¹²².

Στην παρούσα εργασία το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί στην εγκατάσταση των Αξενών σε δύο οικισμούς του νομού Πέλλας, την Αξό Γιαννιτσών και τη Χρυσή Αλμωπίας. Η επιλογή της Αξού Γιαννιτσών οφείλεται στο γεγονός ότι εκεί εγκαταστάθηκε μεγάλος αριθμός προσφύγων από την Αξό της Καππαδοκίας (περίπου το ένα τέταρτο του πληθυσμού της), ενώ της Χρυσής Αλμωπίας, γιατί ήταν εφικτή η πρόσβαση σε πληροφορητές. Ο δεύτερος λόγος που συνέβαλε στην επιλογή τους σχετίζεται με τη διαφορετική πληθυσμιακή σύσταση των δύο χωριών. Η Αξός Γιαννιτσών είναι νέος αμιγώς προσφυγικός οικισμός, που δημιουργήθηκε από πρόσφυγες που κατάγονται από την Αξό της Καππαδοκίας και από το γειτονικό της χωριό στην Καππαδοκία, την Τρεχό. Η Χρυσή είναι μικτός οικισμός με κατοίκους ντόπιους σλαβοφώνους και πρόσφυγες Καππαδόκες, Πόντιους του Καυκάσου και της Αργυρούπολης και Μικρασιάτες από την Προύσα. Έτσι, παρέχεται η δυνατότητα να μελετηθούν δύο οικισμοί με διαφορετικά χαρακτηριστικά.

¹²² Οι Έλληνες κάτοικοι του Ικονίου άρχισαν να το εγκαταλείπουν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ήδη από το Δεκέμβριο του 1922 αναφέρονται αφίξεις στην Κέρκυρα. Οι περισσότεροι από αυτούς έφυγαν για τον Πειραιά. Βλ. μαρτυρία Ελένης Μαναήλογλου και Γεωργίας Μπατζόγλου, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 348-349. Οι 11 οικογένειες Αξενών που κατοικούσαν στο Καραμάν το εγκατέλειψαν την άνοιξη του 1923. Μεταφέρθηκαν καταρχήν στην Κέρκυρα (όπου πέρασαν το Πάσχα) και, στη συνέχεια, στη Σαγιάδα της Ηπείρου και στη γύρω από αυτήν ενδοχώρα. Πολλοί πέθαναν από τις κακουχίες. Κανένας τους τελικά δεν έμεινε στην Ήπειρο, βλ. μαρτυρία Μακρίνας Πεπονίδου στο Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 388. Η Μ. Πεπονίδου μαζί με το γιο της εγκαταστάθηκε αρχικά στον Πειραιά, κοντά στον αδελφό της στη συνέχεια, στον Εξαπλάτανο Αλμωπίας και, τέλος, στη Θεσσαλονίκη, βλ. μαρτυρία Σ. Χατζηαντωνίου, ΠΑΑΚ Α 5.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΑΞΟΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

1. ΕΝΤΑΞΗ ΣΤΟ ΧΩΡΟ

Η Αξός¹ βρίσκεται στην επαρχία Γιαννιτσών του νομού Πέλλας². Είναι χτισμένη σε υψόμετρο μόλις 35 μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας³ και αποτελεί ένα από τα πολλά χωριά του κάμπου των Γιαννιτσών⁴. Ο εκτεταμένος αυτός κάμπος οριοθετείται βόρεια από τους γηλόφους που κλείνουν το υψίπεδο της Αλμωπίας, βορειοανατολικά από το όρος Πάικο, δυτικά από τις παρυφές του Βερμίου (περιοχή Νάουσας) και νότια από τον ποταμό Λουδία. Ο Λουδίας διαρρέει την πεδιάδα της Θεσσαλονίκης και αποτελεί φυσικό όριο μεταξύ των νομών Πέλλας και Ημαθίας (Χάρτης 3)⁵. Το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο, που διαμόρφωνε το χώρο και καθόριζε τη ζωή των κατοίκων της περιοχής, ως την αποξήρανσή της (1928-1935), ήταν η λίμνη των Γιαννιτσών. Επρόκειτο για ένα βάλτο με ασαφή όρια και μέγιστο βάθος 3 μέτρα, γύρω από τον οποίο εκτεινόταν ένα έλος αβαθές, γεμάτο καλαμιώνες. Τη θερινή περίοδο λίμνη και έλη κάλυπταν 25.000 έως 30.000 στρέμματα γης και τη χειμερινή 220.000 έως 350.000 στρέμματα. Στη λίμνη χύνονταν όλα τα γύρω ποτάμια και οι χείμαρροι, καθώς και η υπερχειλίση των ποταμών Αξιού και Αλιάκμονα⁶. Λίγα μόλις χιλιόμετρα βορειοδυτικά της ελώδους

¹ Σημ: Για την περιγραφή των συνθηκών ζωής στον προϋπάρχοντα, πριν την εγκατάσταση των Αξενών, οικισμό θα χρησιμοποιείται το παλιό του όνομα (Εσκιτζέ). Για την ταυτόχρονη αναφορά και στους δύο οικισμούς, παλιό και νέο θα χρησιμοποιείται η κοινή ονομασία Παλαιό. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις θα χρησιμοποιούνται τα καινούρια ονόματα των οικισμών: Ποντοχώρι για τον παλιό οικισμό και Αξός για τον καινούριο.

² Ο νομός Πέλλας βρίσκεται στην Κεντρική Μακεδονία βορειοδυτικά του νομού Θεσσαλονίκης. Αποτελεί παραμεθόριο νομό, αφού προς βορρά συνορεύει με τη Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (τότε Σερβία). Βορειοδυτικά οριοθετείται από το όρος Καϊμακτσαλάν (Βόρας) (2.525 μ.) και βόρεια - βορειοανατολικά από την οροσειρά της Τζένας (2.183 μ.). Τις ανατολικές παρυφές του καταλαμβάνει το όρος Πάικο (1.430 μ.) και τις δυτικές το Βέρμιο (2.525 μ.). Νότια απλώνεται η πεδιάδα της Θεσσαλονίκης (Βλ. Χάρτη 3).

³ Βλ. Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα / Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, I.M.M.A. / K.E.M.I.T., *Αρχείο δημογραφικών – Στοιχεία τόπων, Εσκιτζέ*.

⁴ Ο κάμπος των Γιαννιτσών καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, η οποία ορίζεται βόρεια από την οροσειρά του Πάικου και το υψίπεδο της Αλμωπίας, δυτικά από το υψίπεδο της Έδεσσας και το όρος Βέρμιο, νοτιοανατολικά από τον κόλπο της Θεσσαλονίκης και νότια από τα Πιέρια όρη, βλ. Κωνσταντίνου Αγαμ. Κωνσταντινίδη, *Τα εγχειροβελτιωτικά έργα στην πεδιάδα Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 13.

⁵ Βλ. Ανδρέου Ι. Αρβανίτου, *Η Μακεδονία εικονογραφημένη*, Αθήνα 1919, σ. 24.

⁶ Τα πλεονάζοντα νερά της λίμνης σχημάτιζαν τον ποταμό Λουδία. Λεπτομερή στοιχεία για τη λίμνη των Γιαννιτσών βλ. Κωνσταντινίδη, *ό.π.*, σ. 16-25. Από παλαιότερες εργασίες πρβλ. Νικολάου Θ.

έκτασης που περιέβαλλε τη λίμνη και ανατολικά των ελωδών εκτάσεων της Μπαλίτσης, που κάλυπταν 25.000 στρέμματα, και του Όμπαρ οι Αξενοί δημιούργησαν το 1924 το χωριό τους⁷.

2. Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΕΣΚΙΤΖΕ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

2.1. ΟΝΟΜΑΣΙΑ – ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ – ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Το χωριό κοντά στον οποίο εγκαταστάθηκαν οι Αξενοί ονομαζόταν Εσκιτζέ (Eskice) και βρίσκεται 7 χιλιόμετρα βορειοδυτικά των Γιαννιτσών. Πρόκειται για παλιό οικισμό, που πιθανότατα υπήρχε, πριν την κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς του Γαζή Αχμέτ Εβρενός Μπέη (Evrenos Bey) το 14ο αιώνα⁸. Οι σλαβόφωνοι κάτοικοι της περιοχής αποκαλούσαν το Εσκιτζέ Στάρ Παζάρ (Star Pazar), Παλαιό Παζάρι ή Βετκί Παζάρ (Vetki Pazar), κυριευθείσα αγορά. Φαίνεται ότι μετά την ίδρυση των Γιαννιτσών (Γενιτζέ, νέος τόπος στα τουρκικά)⁹ από τον Εβρενός, περίπου το 1385¹⁰, δόθηκε σε αντιδιαστολή στο γειτονικό αυτόν οικισμό το τουρκικό όνομα Εσκιτζέ (παλιός τόπος)¹¹.

Σχινά, *Οδοιπορικοί Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οριοθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, Τεύχος 3, Αθήνα 1887, σ. κς', κς' και λς' Αρβανίτου, *Η Μακεδονία*, σ. 82-84 Μαξίμου Ιωσήφ Μαραβελάκη, *Γεωφυσικά έρευναι εν Μακεδονία, τόμος Α', Γεωμορφολογία – Κλιματολογία – Υδρογεωλογία*, Θεσσαλονίκη 1926, σ. 20 και 25 Jacques Ancel, *La Macedoine. Son evolution contemporaine*, Paris 1930, σ. 191. Οι χείμαρροι που χύνονταν στη λίμνη ήταν ο Τσεσμέ, ο Τσιναρλή, η Μπάλιτσα (Όμπαρ), ο Γράμμος, ο Λάκκας, ο χείμαρρος-ποταμός Μογλένιτσα, ο Σκροπ, ο Κουτίχα, ο Τριπόταμος, η Αραπίτσα, βλ. Κωνσταντινίδη, *ό.π.*, σ. 16.

⁷ Βλ. Χαράλαμπου Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική περιγραφή περιφέρειας Γιαννιτσών», *Γεωργικόν Δελτίον*, 16-18 (1933-1934), σ. 173-175. Πρβλ. και Ιακώβου Ζ. Ακτσόγλου, *Η Γενική Διοίκηση (VILAYET) Θεσσαλονίκης το έτος εγείρας 1318*, Διατριβή επί διδακτορία (Παράρτημα: Φάκελος φύλλων χαρτών K.K.M.G.I., φύλλο χάρτου B2, Βοδενά), υπό δημοσίευση.

⁸ Για τη συμβολή του Εβρενός στην κατάκτηση της Μακεδονίας, βλ. Αποστόλου Βακαλοπούλου, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 38-40 και 51-55. Στοιχεία για το Χατζή – Εβρενός, βλ. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν. Μεθοδική και συστηματική συμπύκνωσης και εκλαϊκευσις όλων των ανθρωπίνων γνώσεων*, Έκδοσις της Εγκυκλοπαιδικής Επιθεωρήσεως «Ηλιος», Αθήνα χ.χ., τ. 6, σ. 294.

⁹ Για την προέλευση του ονόματος της πόλης των Γιαννιτσών, βλ. Βασίλη Δημητριάδη, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 62-64. Ο Γεώργιος Χατζιδάκις υποστήριξε ότι το όνομα της πόλης είναι βυζαντινό και προέρχεται από το αντρικό όνομα Γιάννης (ο Γιαννίτσης, ο Γιαννιτσάς), βλ. Δημήτρη Χατζηβρέττα, «Η πόλη κατά την Τουρκοκρατία», *Εν Γενιτσοις (sic). Τα Γιαννιτσαά και η ιστορική διαδρομή τους*, Δήμος Γιαννιτσών 1994, σ. 8. Με βάση την άποψη αυτή η πόλη των Γιανιτσών μετονομάστηκε σε Γιαννιτσαά, ο Δήμος και η Υποδιοίκηση Γενιτσών σε Γιαννιτσών, Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97 / 18-3-1926), βλ. Μιχαήλ Γ. Χουλιάρη, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήνα 1975, τ. 2, σ. 239-240. Στο εξής θα χρησιμοποιούνται οι νέοι όροι.

¹⁰ Η άποψη του περιηγητή του 19ου αιώνα Εβλιγιά Τσελεμπή (Evliya Celebi) ότι τα Γιαννιτσαά κατακτήθηκαν από τον Εβρενός το 1361-62 είναι εσφαλμένη, βλ. Δημητριάδη, *ό.π.*, σ. 23. Εσφαλμένη είναι και η άποψη του Τούρκου γεωγράφου Χατζή Κάλφα, που αναπαράγει ο Υποδιοικητής Ενωτίας, βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 21 / Υποφ. 1: «Γενικά θέματα κοινοτήτων και επαρχιών Πέλλης, Κοζάνης,

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληθυσμιακή σύσταση του οικισμού, οι κάτοικοι του οποίου, κατά την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας, ήταν σλαβόφωνοι¹², όπως και η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της περιφέρειας Γιαννιτσών (Πίνακας 3). Η παλαιότερη ελληνική στατιστική, που δίνει στοιχεία για τον πληθυσμό του οικισμού, χρονολογείται στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και αναφέρει ότι στο Εσκιτζέ κατοικούσαν 25 χριστιανικές οικογένειες¹³, υπονοώντας ότι διέθεταν ελληνική εθνική συνείδηση. Μάλιστα, κατά το σχολικό έτος 1902-1903 αναφέρεται ότι στο χωριό υπήρχε Έλληνας δάσκαλος, ο Στέργιος Γιαννούσης¹⁴. Από την άλλη, με βάση τη βουλγαρική στατιστική του Brancoff του 1905 υποστηρίζεται ότι οι κάτοικοι του χωριού ήταν 280, όλοι Βούλγαροι εξαρχικοί, ενώ δεν αναφέρεται η ύπαρξη σχολείου¹⁵. Το 1910 ο Χαλκιάπουλος, που ισχυρίζεται ότι βασίζει τα στοιχεία του στην απογραφή του Χιλμή πασά (Hilmi pasa), αναφέρει ότι στο Εσκιτζέ κατοικούσαν 135 Έλληνες που, από το 1905, ζούσαν υπό την τρομοκρατία των Βουλγάρων. Υποστηρίζει, δηλαδή, ότι οι σλαβόφωνοι κάτοικοι του χωριού, αν και διέθεταν ελληνική εθνική συνείδηση, υπό την πίεση των Βουλγάρων, είχαν ασπαστεί την εξарχία. Για να τεκμηριώσει τη θέση αυτήν αναφέρει ότι στο χωριό υπήρχε ορθόδοξη «πατριαρχική»¹⁶ εκκλησία την οποία είχαν κλείσει οι Βούλγαροι την ίδια χρονιά¹⁷. Όμως, το κριτήριο της εθνικής συνείδησης στο οποίο στηρίχτηκαν οι

Κατερίνης, Λαγκαδά, Λιγκοβάνης, Ενωτίας» (7-12-1921), σ. 71, σύμφωνα με την οποία ο Εβρενός κατέλαβε τα Γιαννιτσά το 1373-1374. Για τη σωστή χρονολογία, βλ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 40-41.

¹¹ Η εκδοχή της ίδρυσης του Εσκιτζέ από τον Εβρενός είναι λιγότερο πιθανή. Για την εκδοχή αυτή, βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 164-165. Πρβλ. και Σ. Η. Θαλασσινού, εφημερίδα «Εδεσσα», αρ. φ. 4 / 15-2-1919, σ. 8.

¹² Για την καθιέρωση του όρου σλαβόφωνοι από την ελληνική κυβέρνηση μετά το 1925 αντί των όρων βουλγαρίζοντες, βουλγαρόφωνοι, βουλγαρόφιλοι, βλ. Λένας Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα 31999, σ. 322-323.

¹³ Βλ. Σχινά, *Οδοιπορικά*, τ. 3, σ. 821.

¹⁴ Βλ. I.M.M.A. / K.E.M.I.T., *Αρχειό δημογραφικών – Εσκιτζέ*.

¹⁵ Βλ. D.M. Brancoff, *La Macedoine et sa population Chretienne*, Παρίσι 1905, σ. 102-103.

¹⁶ Χρειάζεται να επισημανθεί ότι δε θεωρείται ασφαλής από τους ειδικούς η ταύτιση «πατριαρχικού» – «ελληνόφρονα» και «εξαρχικού» – «βουλγαρόφρονα». Γενικά για τον αριθμό και τα φρονήματα των σλαβοφώνων της Μακεδονίας και τη διάκρισή τους σε «ελληνόφρονες» και «βουλγαρόφρονες», βλ. Ιωάννου Σ. Κολιοπούλου, *Δηλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 21994, τ. Α', σ. 8-20, όπου και εκτενής βιβλιογραφία. Πρβλ. Ιακώβου Μιχαηλίδη, «Η Μακεδονία του 1930 μέσα από τις στατιστικές. Η περίπτωση των σλαβοφώνων», *ΙΕ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (27-29 Μαΐου 1994)*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 409-421. Ελισάβετ Κοντογεώργη, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 10 (1998), σ. 197-224.

¹⁷ Βλ. Αθανασίου Χαλκιοπούλου, *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου, Αθήνα 1910*, σ. 30.

ελληνικές στατιστικές δεν είναι αξιόπιστο, καθώς οι σλαβόφωνοι δήλωναν πίστη στο Πατριαρχείο ή στην Εξαρχία ανάλογα με τις πιέσεις που δέχονταν¹⁸.

Η πρώτη ελληνική απογραφή του 1913, που έγινε στη Μακεδονία μετά την απελευθέρωσή της, αναφέρει ότι στο Εσκιτζέ κατοικούσαν 212 άτομα¹⁹, τα οποία καταγράφονται ως Έλληνες στην καταγωγή με γλώσσα τη βουλγαρική²⁰. Μάλιστα, σύμφωνα με στοιχεία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (στο εξής Γ.Δ.Μ.) οι κάτοικοί του μεταστράφηκαν σε «πατριαρχικούς». Όμως, την αλήθεια του ισχυρισμού αυτού θέτει υπο αμφισβήτηση η απογραφή του 1920 που παρουσιάζει μείωση των κατοίκων του Εσκιτζέ, καθώς καταγράφονται 155 κάτοικοι, 91 άνδρες και 64 γυναίκες²¹. Δύο χρόνια αργότερα παρατηρείται περαιτέρω συρρίκνωση του πληθυσμού του χωριού σε 100 άτομα²². Οι Αξενοί, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή το 1924, επιβεβαιώνουν ότι στο Εσκιτζέ υπήρχαν λιγότερα από 20 σπίτια ντόπιων σλαβοφώνων²³. Το 1930 στα μεριδολόγια της οριστικής διανομής αναφέρεται ότι πήραν κλήρο μόλις 9 οικογένειες ντόπιων²⁴. Είναι προφανές ότι η επιτεινόμενη πληθυσμιακή συρρίκνωση συνδέεται με τη μετανάστευση στη Βουλγαρία κατοίκων που είχαν βουλγαρική εθνική συνείδηση ιδιαίτερα μετά το 1922, όταν άρχισαν να εγκαθίστανται μεγάλες ομάδες προσφύγων στην περιοχή²⁵.

¹⁸ Βλ. Ιακώβου Δ. Μιχαηλίδη, *Μετακινήσεις Σλαβοφώνων Πληθυσμών (1912-1930): Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα 2003, σ. 45. Πρβλ. και Βασιλή Κ. Γούναρη, «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος», *Μακεδονικά*, 29 (1993-94), σ. 213, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

¹⁹ Βλ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική*, τ. 2, σ. 81.

²⁰ Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 52 / Υποφ. 2: «Πίναξ Α'. Εθνολογική στατιστική του πληθυσμού των κατοίκων της περιφέρειας Γενιτσών», χ.αρ.

²¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Απογραφή πληθυσμού 1920*, Αθήνα 1923, σ. 241.

²² Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 21 / Υποφ. 1: «Αίτηση των κατοίκων της πρώην κοινότητας Βουδρίστης, όπως επανασυσταθή αυτή» (16 Ιουνίου 1922), σ. 84-86.

²³ Βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη ΠΑΑΚ Α 1: «...Υπήρχε χωριό, αλλά καμιά εικοσαριά σπίτια ήταν. Το Παλιό Έσκιτζε...Οι κάτοικοι ήταν ντόπιοι, όχι Τούρκοι...». Πρβλ. και μαρτυρία Λίνας Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2 / 1-7-2004 (Γεννήθηκε στην Αξό Γιαννιτσών το 1946 από γονείς Αξενούς, Συνταξιούχος Δασκάλα. Κάτοικος Γιαννιτσών).

²⁴ Βλ. Διεύθυνση Γεωργίας Γιαννιτσών, «Μητρώα Αγροκτημάτων», *Ανακεφαλαιωτική κατάσταση διανομής αγροκτήματος Παλαιό Γιαννιτσών (1930)*.

²⁵ Η καταγραφή των μετακινήσεων των σλαβοφώνων με βουλγαρική εθνική συνείδηση δεν είναι απλή υπόθεση. Για το χρονικό διάστημα 1913-1919 δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τον αριθμό των σλαβοφώνων που εγκατέλειψε το νομό Πέλλας. Φαίνεται, επίσης, ότι και μετά τη συνθήκη του Νεϊγύ και τη Σύμβαση για την εκούσια ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, το 1919, και ως τον Ιούνιο του 1923 περιορισμένος αριθμός σλαβοφώνων οικογενειών είχε εκφράσει την επιθυμία να μεταναστεύσει από την Ελλάδα, βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 105. Οι περισσότεροι μετανάστευσαν από το 1923-1925 υπό την πίεση των προσφύγων που συνέρεαν στην περιοχή και τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης. Για τους λόγους της μετανάστευσης των σλαβοφώνων και για τις περιοχές από τις οποίες μετανάστευσαν, βλ. Κοντογεώργη, «Σλαβόφωνοι», σ. 202-204. Πρβλ. Μιχαηλίδη, *Μετακινήσεις*, σ. 69-72. Από την Επαρχία Γιαννιτσών αναχώρησαν μεταξύ 1923-1932

Διοικητικά το Εσκιτζέ κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας ανήκε στη Γενική Διοίκηση (Βιλαέτι) Θεσσαλονίκης, στη Διοίκηση (Σαντζάκι) Θεσσαλονίκης και στην Υποδιοίκηση (Καζά) Γενιτζέ – Βαρδάρ (Γιαννιτσών)²⁶. Μετά τη νικηφόρα για την Ελλάδα έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων και την ενσωμάτωση με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1913) του 51,57 % των εδαφών της Μακεδονίας²⁷, το Εσκιτζέ εντάχθηκε στη Γ.Δ.Μ.²⁸. Ως το 1917 ανήκε στη Νομαρχία - Νομό (πρώην Σαντζάκι) Θεσσαλονίκης και στην Επαρχία - Υποδιοίκηση (πρώην Καζά)²⁹ Γιαννιτσών³⁰. Από το 1917 εντάχθηκε στο νεοσύστατο Νομό Πέλλας³¹, καθώς σε αυτόν υπάχθηκε η Επαρχία Γιαννιτσών. Με το Β.Δ. 28-6-1918 (ΦΕΚ 152 / 8-7-1918) «Περί αναγνωρίσεως κοινοτήτων εν τη Γενική Διοικήσει Θεσσαλονίκης» το Εσκιτζέ αποτέλεσε μαζί με τους οικισμούς Βούδριστα, Μπαλίτσα και Πούργας την κοινότητα Βουδρίστης³². Η κοινότητα αυτή καταργήθηκε με το Β.Δ. 7-2-1922 (ΦΕΚ 19 / 11-2-1922) και οι οικισμοί Βούδριστα, Εσκιτζέ και Μπαλίτσα ενώθηκαν με την κοινότητα Γιαννιτσών³³ παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των κατοίκων τους³⁴. Στη συνέχεια, με το Δ. 16-9-1924 (ΦΕΚ 234 / 23-9-1924),

6.670 άτομα, βλ. Μιχαηλίδη, *Μετακινήσεις*, σ. 141-144. Για τις δημογραφικές ανακατατάξεις στην Επαρχία Γιαννιτσών, βλ. Πίνακα 4.

²⁶ Για τη διοικητική διαίρεση της Μακεδονίας επί τουρκοκρατίας, βλ. Δημητρίου Φιλιππίδου, *Η Μακεδονία ιστορικά, εθνολογικά, γεωγραφικά, στατιστικά*, Αθήνα 1906, σ. 66-72. Πρβλ. και Αρβανίτου, *Η Μακεδονία*, σ. 60-61.

²⁷ Βλ. Ι. Κ. Χασιώτη, «Η ελληνική Μακεδονία μετά την απελευθέρωση: Γενικές παρατηρήσεις και κύριες φάσεις», *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία*, επιμ. Ιωάννη Κολιοπούλου – Ιωάννη Χασιώτη, Θεσσαλονίκη 1992, τ. 2, σ. 10.

²⁸ Για τα πρόσωπα που στελέχωσαν τη Γ.Δ.Μ., τις εκτελεστικές και νομοθετικές δικαιοδοσίες του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, βλ. Αναστ. Ι. Τάχου, *Η συμβολή της ελληνικής διοικήσεως στην παλιγγενεσία των νέων χωρών (τα πρόσωπα υπεράνω των θεσμών)*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 19-20 πρβλ. Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης, «Η ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο Ελληνικό κράτος», *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία*, επιμ. Ιωάννη Κολιοπούλου – Ιωάννη Χασιώτη, Θεσσαλονίκη 1992, τ. 2, σ. 28-29.

²⁹ Στο εξής θα χρησιμοποιούνται οι όροι Νομός και Επαρχία.

³⁰ Λεπτομέρειες για την οργάνωση της Μακεδονίας αμέσως μετά την ενσωμάτωση της στο ελληνικό κράτος, βλ. Παπαστάθης, «Η ενσωμάτωση», *Η Νεότερη*, σ. 28-30. Ειδικά για την Υποδιοίκηση Έδεσσας, βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 3: «Υποδιοικήσεις Εδέσσης: Πολιτική και εθνολογική κατάσταση, δήμοι και κοινότητες, εκπαίδευση, γεωργία, συγκοινωνία» (1913)», σ. 34-39.

³¹ Ο Νομός Πέλλης, όπως ονομάστηκε αρχικά, συστάθηκε με το Δ. 1972 / 29-3-1917 της Προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης (ΦΕΠΚ 64 / 1916), βλ. Χουλιάρη, *Γεωγραφική*, σ. 125. Για τα χωριά και τις κωμοπόλεις που ανήκαν στις Υποδιοικήσεις του Νομού Πέλλας, βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 10 / Υποφ. 1: «Υποδιοικήσεις Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής, Καρατζόβας, Γιαννιτσών, Εδέσσης, Λαγκαδά, Κατερίνης, Κιλκίς. Πίνακες των πόλεων που ανήκουν σε αυτές και των αρχών που είναι εγκατεστημένες» (Νοέμβριος 1914), σ. 14-35.

³² Βλ. Χουλιάρη, *Γεωγραφική*, σ. 133.

³³ Με το ίδιο διάταγμα ο οικισμός Πούργας εντάχθηκε στην κοινότητα Καδινόβου.

³⁴ Βλ. Χουλιάρη, *ό.π.*, σ. 207. Οι κάτοικοι της πρώην κοινότητας Βουδρίστης διαμαρτυρήθηκαν με έγγραφό τους στις 16-6-1922, βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 21 / Υποφ. 1: «Αίτηση των κατοίκων της πρώην κοινότητας Βουδρίστης, όπως επανασυσταθή αυτή» (16 Ιουνίου 1922), σ. 84-86. Την αίτηση διαβιβάζει ο Υποδιοικητής Γιαννιτσών προς το Νομάρχη Πέλλας.

εντάχθηκαν στο νεοσύστατο Δήμο Γιαννιτσών³⁵. Η κατάργηση της κοινότητας Βουδρίστης οφειλόταν στη πληθυσμιακή συρρίκνωση των οικισμών που την αποτελούσαν και επιβεβαιώνει την άποψη ότι στο Εσκιτζέ, όπως και στα άλλα τρία χωριά της πρώην κοινότητας Βουδρίστης, μεγάλος αριθμός κατοίκων είχε βουλγαρική εθνική συνείδηση και γι' αυτό επέλεξε να μεταναστεύσει στη Βουλγαρία³⁶.

2.2. ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ ΣΤΟ ΕΣΚΙΤΖΕ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Όπως τα περισσότερα χωριά της περιοχής, το Εσκιτζέ μέχρι την Ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν τουρκικό τσιφλίκι που ανήκε στους απογόνους του Χατζή Εβρενός³⁷. Το γεγονός αυτό, οι πολεμικές συρράξεις και οι φυλετικοί ανταγωνισμοί που είχαν ενταθεί από τις γεωπολιτικές βλέψεις, κυρίως, της Βουλγαρίας στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας δεν επέτρεπαν κανενός είδους ανάπτυξη. Ταυτόχρονα, οι λίγοι κάτοικοι του χωριού ήταν για αιώνες κολλήγοι του εκάστοτε Τούρκου μπέη, στοιχείο που διαίωνιζε το χαμηλό βιοτικό επίπεδο και τη στασιμότητα σε όλα τα επίπεδα³⁸. Σημαντικότερη, επίσης, αιτία της εξαθλίωσης των κατοίκων του χωριού αποτελούσε η νοσηρότητα του κλίματος, που ήταν ανθυγιεινό λόγω της γειτνίασης με τη λίμνη των Γιαννιτσών και τα έλη που την περιέβαλλαν. Για τους λόγους αυτούς ως την έλευση των προσφύγων οι εκτάσεις που καλλιεργούνταν ήταν περιορισμένες και οι συνθήκες διαβίωσης μεσαιωνικές.

Ταυτόχρονα, το παραμελημένο οδικό δίκτυο της Μακεδονίας εμπόδιζε την επικοινωνία των χωριών τόσο μεταξύ τους όσο και με τα αστικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής. Μέχρι το 1912 οι κάτοικοι της επαρχίας Γιαννιτσών

³⁵ Βλ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική*, σ. 207.

³⁶ Γενικότερα, η μακεδονική ύπαιθρος κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας είχε εγκαταληφθεί από τους Έλληνες κατοίκους που είχαν εγκατασταθεί στις πόλεις ή στα ορεινά και είχε εδραιωθεί το καθεστώς μεγάλης ιδιοκτησίας (τσιφλίκια). Για τους λόγους, βλ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 49-50 και 99-102. Πρβλ. και Νίκου Καλογήρου, «Η γεωγραφία του εκσυγχρονισμού: οι μετασχηματισμοί του βορειοελλαδικού χώρου στο μεσοπόλεμο», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γεωργίου Θ. Μαυρογορδάτου–Χρήστου Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο ²1992, σ. 85.

³⁷ Νικολάου Αθ. Σινοπούλου, *Πέλλα. Έδεσσα. Γιαννιτσά. Αρδέα*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 107. Στον Εβρενός, μάλιστα, είχε παραχωρηθεί από το σουλτάνο το 1426 όλη η περιοχή της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης νότια των Γιαννιτσών, βλ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 54-55.

³⁸ Για τη ζωή των κολλήγων στα τσιφλίκια της Μακεδονίας, βλ. Κ. Δ. Καραβίδα, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαβικαίς χώραις. Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα 1931, σ. 111-114. Πρβλ. Έλσα Κοντογεώργη, «Προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 9 (1992), σ. 51-52. Βλ. και Καλογήρου, *ό.π.*, σ. 85.

εξυπηρετούνταν από την παλιά Εγνατία οδό που διερχόταν από τη Θεσσαλονίκη, τα Γιαννιτσία, την Έδεσσα και τη Φλώρινα, ενώ τα χωριά της περιοχής συνδέονταν μεταξύ τους με στενούς δρόμους ή μονοπάτια. Ταυτόχρονα, τα έλη και οι πλημμύρες της λίμνης των Γιαννιτσών, των ποταμών και των χειμάρρων της περιοχής καταντούσαν δύσβατους ως και αδιάβατους πολλούς δρόμους, ιδίως στον κάμπο³⁹. Αλλά και μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας η Ελλάδα, λόγω της εμπλοκής της σε αλληπάλληλους πολέμους, δε φρόντισε να φτιάξει δρόμους⁴⁰. Έτσι, οι περισσότερες μετακινήσεις γίνονταν με γαϊδουράκια⁴¹.

Το μόνο στοιχείο πολιτισμού στο Εσκιτζέ, που επιβεβαιώνει τον εθνικό ανταγωνισμό Ελλάδας και Βουλγαρίας στην περιοχή, είναι η ύπαρξη σχολείου. Επρόκειτο για βουλγαρικό κοινοτικό σχολείο που λειτουργούσε με αυτήν τη μορφή ως το σχολικό έτος 1912-13. Τη χρονιά αυτή φοιτούσαν στο σχολείο 20 μαθητές και 10 μαθήτριες, 6-12 ετών. Το οίκημα του σχολείου ήταν σε καλή κατάσταση και διέθετε δύο δωμάτια: το πρώτο χρησίμευε ως αίθουσα διδασκαλίας και το δεύτερο ως κατοικία του δασκάλου. Επίσης, ήταν αρκετά καλά οργανωμένο για την εποχή, καθώς υπήρχαν 5 θρανία, 1 πίνακας και 4 χάρτες της Ελλάδας, της Αφρικής, της Αμερικής και της Ευρώπης⁴². Σύμφωνα με στοιχεία της Γ.Δ.Μ. μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος η ελληνική διοίκηση απέπεμψε το Βούλγαρο δάσκαλο και μετέτρεψε το σχολείο σε ελληνικό. Από τη σχολική περίοδο 1913-14 λειτούργησε, καταρχήν, νηπιαγωγείο με 21 μαθητές και 4 μαθήτριες και δάσκαλο τον Αθανάσιο Καβαντάρη⁴³. Τα επόμενα χρόνια άρχισε να λειτουργεί και μονοθέσιο δημοτικό σχολείο.

³⁹ Για τους δρόμους που ένωναν τα Γιαννιτσία με τη Θεσσαλονίκη, τη Νάουσα, τη Γουμένισσα και την Έδεσσα, βλ. Αρβανίτου, *Η Μακεδονία*, σ. 170-174.

⁴⁰ Βλ. Μ. Ι. Μαυρογορδάτου – Α. Χ. Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη 1931, σ. 128-129. Πρβλ. Αρβανίτου, *ό.π.*, σ. 51· Σινοπούλου, *Πέλλα*, σ. 118. Βλ. χαρακτηριστικό άρθρο του Γεωργίου Μόδη σε άρθρο της 16-7-1957 στην εφημερίδα *Βήμα* που αναδημοσιεύεται από τον Κωνσταντινίδη, *Τα εγγειοβελτιωτικά*, σ. 9-10: «Για να μεταβώ τον Μάϊον του 1916, ως Έπαρχος από την Θεσσαλονίκη εις Γιαννιτσία, εδέησε, λόγω τεραστίας πλημμύρας, που είχε παρασύρει όλες τας γέφυρας, να ταξιδεύσω 6-7 ημέρας με αμφίβιον τρένον, που διέσχιζεν νέαν άγνωστον θάλασσαν, με αμφίβια βουβαλοαμάξια που έπλεαν στα νερά, με μονόξυλα (πλάβες) που έμοιαζαν με αυτά της κεντρίας Αφρικής! Αξιοματικοί της φρουράς Γιαννιτσών, με τους οποίους συνεταξίδευα, είχαν κινητοποιήσει τα ετερόκλητα αυτά μεταφορικά μέσα».

⁴¹ Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 166 και 219-220.

⁴² Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 52 / Υποφ. 2: «Εκπαιδευτική περιφέρεια Γενιτσών – Γουμέντζης» (1913-14), σ. 37.

⁴³ Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 52 / Υποφ. 1: «Πίναξ Β΄. Στατιστική των ελληνικών σχολείων», σ. 3.

3. Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΞΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΞΟ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

3.1. ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Η αγροτική εγκατάσταση της πλειοψηφίας των προσφύγων στη Μακεδονία αποτελούσε τον κυρίαρχο στόχο των φιλελευθέρων βενιζελογενών κυβερνήσεων της περιόδου αυτής⁴⁴. Βασική επιδίωξη ήταν να αυξηθεί η αγροτική παραγωγή και να αφομοιωθούν οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί⁴⁵, ώστε να επιτευχθεί η εθνική ομοιογένεια και μια νέα εθνική ταυτότητα⁴⁶. Στο πλαίσιο αυτό η πλειοψηφία των προσφύγων αποβιβαζόταν στη Θεσσαλονίκη και από εκεί διοχετευόταν στη μακεδονική ύπαιθρο. Στη Θεσσαλονίκη αποβιβάστηκε από τον Ιούλιο ως τα τέλη Οκτωβρίου του 1924 και ένας μεγάλος αριθμός Αξενών, αρκετοί από τους οποίους παρέμειναν, ανάλογα με την ημερομηνία άφιξής τους, από μέρες ως λίγους μήνες, στον καταυλισμό του Χαρμάνκιοϊ. Φαίνεται ότι είχαν δημιουργήσει μια υποτυπώδη επιτροπή που στάλθηκε για να εντοπίσει περιοχή κατάλληλη για εγκατάσταση. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες στην επιτροπή συμμετείχαν ο Ζαχαρίας Ζαχαριάδης⁴⁷, ο Χριστόφορος Μελετιάδης, ο Βασίλειος Αρνάκης και ο Βασίλειος Βασιλειάδης⁴⁸. Την εγκατάσταση των προσφύγων είχε αναλάβει η Ε.Α.Π., που είχε ήδη συσταθεί με το πρωτόκολλο της 29ης Σεπτεμβρίου 1923 της Κοινωνίας των Εθνών (στο εξής Κ.τ.Ε.) το οποίο είχε κυρωθεί με το Ν.Δ. της 13-10-1923 του Βασιλείου της Ελλάδος⁴⁹. Η Ε.Α.Π. ερχόταν σε επαφή με τους εκπροσώπους των προσφύγων και τους έστελνε, με έξοδά της, να περιοδεύσουν με σκοπό να εντοπίσουν τον κατάλληλο τόπο εγκατάστασης. Δε στάθηκε εφικτό να διαπιστωθεί, αν η επιτροπή των Αξενών είχε έρθει σε επαφή με την Ε.Α.Π. και αν είχε δεχτεί υποδείξεις για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης από εκπροσώπους της. Πάντως, αν και βασικός στόχος του προγράμματος εγκατάστασης των προσφύγων ήταν ο εποικισμός των πεδιάδων και της

⁴⁴ Βλ. Γρηγορίου Δαφνή, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 21997, τ.2, σ. 90.

⁴⁵ Η Ελλάδα, αν και χώρα κατεξοχήν αγροτική δεν είχε επάρκεια σε αγροτικά προϊόντα. Βλ. Κοντογεώργη, «Αγροτικές», σ. 52-57.

⁴⁶ Βλ. Γεωργίου Θ. Μαυρογορδάτου, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γεωργίου Θ. Μαυρογορδάτου – Χρήστου Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο 21992, σ. 10.

⁴⁷ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, Κ.Π. 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών», Ζ. Ζαχαριάδης.

⁴⁸ Βλ. μαρτυρίες Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8, Μωυσή Αρνάκη, ΠΑΑΚ Α 9 / 1-4-2005 (Γεννήθηκε στην Αξό Καπαδοκίας το 1923. Κάτοικος Αξού Γιαννιτσών. Γεωργός), Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

⁴⁹ Βλ. Ε.Α.Π., *Συλλογή νόμων*, σ. 3. Γενικότερα, για το περιεχόμενο του πρωτοκόλλου σύστασης της Ε.Α.Π. και τις δικαιοδοσίες της, βλ. Ε.Α.Π., *ό.π.*, σ. 4-14.

παραμεθορίου⁵⁰, τις περισσότερες φορές, δεν ήταν εύκολο να τους κατευθύνουν προς μια συγκεκριμένη περιοχή. Ίσως οι Αξενοί να δέχτηκαν υποδείξεις, γιατί οι Καππαδόκες ήταν από τους τελευταίους που κατέφθασαν στη Μακεδονία και οι θέσεις που είχαν απομείνει για εγκατάσταση ήταν περιορισμένες. Ενδεικτικό είναι ότι πολλοί κάτοικοι χωριών της Καππαδοκίας εγκαταστάθηκαν γύρω από τη λίμνη των Γιαννιτσών⁵¹, που λόγω της νοσηρότητας του κλίματος, δεν είχε εποικισθεί ασφυκτικά από τα προγενέστερα προσφυγικά ρεύματα.

Η επιτροπή των Αξενών επέλεξε ως τόπο εγκατάστασης την περιοχή του Εσκιτζέ. Ο πρόχειρος καταυλισμός που δημιούργησαν βρισκόταν περίπου ένα χιλιόμετρο βορειοανατολικά από το χωριό αυτό⁵², στην ανατολική άκρη της σημερινής Αξού, εκεί όπου βρίσκεται σήμερα το γήπεδο. Οι Αξενοί προτίμησαν να εγκατασταθούν στο χωριό και να δηλώσουν γεωργοί, αν και στην Καππαδοκία τα τελευταία χρόνια πολλοί ασχολούνταν με το εμπόριο⁵³. Η επιλογή αυτή συνδέεται με το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Αξενών δεν είχε ποτέ αστικοποιηθεί, αλλά και με το ότι μόνο στους αγροτικά αποκατασταθέντες πρόσφυγες η Ε.Α.Π. εξασφάλιζε κατοικία και παραχωρούσε γη⁵⁴. Εξάλλου, στην πατρίδα, παρά τις άλλες επαγγελματικές δραστηριότητες που ανέπτυξαν, κάθε οικογένεια συνέχιζε να καλλιεργεί τα κτήματά της⁵⁵.

Την επιλογή του τόπου φαίνεται ότι επηρέασε η ύπαρξη ελεύθερου χώρου, αλλά και ο γεωγραφικός παράγοντας. Η ομώνυμη πεδιάδα παρουσίαζε ομοιότητες με το τοπίο της πατρογονικής γης, καθώς πρόκειται για ένα μεγάλο σχεδόν επίπεδο κάμπο

⁵⁰ Βλ. Κοντογεώργη, «Αγροτικές», σ. 48.

⁵¹ Στα χωριά γύρω από τη λίμνη των Γιαννιτσών Μυλότοπο, Αχλαδοχώρι, Μελίσσι, Αραβησσό, Αμπελιές, Καριώτισσα, Πλατύ είχαν εγκατασταθεί πολλοί Καππαδόκες, βλ. μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8.

⁵² Βλ. Βάσεις δεδομένων Ι.Μ.Μ.Α. / Κ.Ε.Μ.Ι.Τ., *Εσκιτζέ*. Βλ. επίσης, μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Αυτοί σύμφωνα με τις κλιματολογικές συνθήκες διαλέξανε και πήγανε προς τους λόφους, γιατί υπήρχε ελονοσία εδώ κάτω...».

⁵³ «...Βγήκαν στο Χαρμάνκιοϊ. Ήρθαν ο Μελετιάδης ο Χριστόφορος και ένας Βασιλειάδης. Λένε: Σας βρήκαμε ένα τσιφλίκι. Υπήρχε Επιτροπή και ήρθαν εδώ και είδαν πως ήταν καλό μέρος, καλλιεργήσιμο. Γεωργοί ήτανε, είδανε τα χωράφια και μας φέρανε», βλ. μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8. Πρβλ. και μαρτυρία Μ. Αρνάκη, ΠΑΑΚ Α 9: «Ήρθαν οι περισσότεροι από τους δικούς μας στη Θεσσαλονίκη, στο Χαρμάνκιοϊ. Όταν ήρθαν οι πρόσφυγες είχαν Επιτροπές. Οι Επιτροπές αναζητούσαν μέρη, ήρθαν εδώ και το είδαν, το έλεγξαν. Και ο πατέρας μου ανακατεύτηκε και ο Μελετιάδης ήταν...». Βλ. και μαρτυρία Κ. Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α 6: «Στόχος τους ήταν να βγάλουν σοδειά, για να επιβιώσουν».

⁵⁴ Διατέθηκαν για αγροτική αποκατάσταση σε όλη τη χώρα το 71% των δαπανών, ενώ για την εγκατάσταση στα αστικά κέντρα της Μακεδονίας μόλις το 5,16%, βλ. Κοντογιώργη, «Αγροτικές», σ. 48.

⁵⁵ Βλ. Βερονίκης Δαλακούρα, «Η εγκατάσταση των προσφύγων της Καππαδοκίας στον Ελληνικό χώρο», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 11 (1995-96), σ. 269.

που περικλείεται από βουνά⁵⁶. Σύμφωνα με τους πληροφορητές δεν εγκαταστάθηκαν στο Εσκιτζέ, επειδή η θέση στην οποία βρισκόταν ήταν βαλτώδης και, ταυτόχρονα, πλημμύριζε πολύ συχνά, όταν υπερχειλίζει η λίμνη. Προτίμησαν τους παρακειμένους σε αυτό λόφους που, την εποχή της εγκατάστασής τους, ήταν καλλιεργήσιμα χωράφια. Χρειάζεται, βέβαια, να ληφθεί υπόψη και το γεγονός ότι ήδη στο Εσκιτζέ είχαν εγκατασταθεί από το 1922 Πόντιοι που είχαν καταλάβει τα εγκαταλειμμένα από τους σλαβοφώνους σπίτια⁵⁷.

Οι πρώτες οικογένειες Αξενών εγκαταστάθηκαν κοντά στο Εσκιτζέ το φθινόπωρο του 1924⁵⁸. Αν και δεν είναι επίσημα γνωστός ο αριθμός τους, οι πληροφορητές υπολογίζουν ότι πρέπει να ήταν περίπου 100 οικογένειες. Στη συνέχεια, άρχισαν να καταφθάνουν και άλλα μέλη των οικογενειών αυτών και, γενικότερα, Αξενοί που είχαν αποβιβαστεί σε άλλες περιοχές της Ελλάδας⁵⁹. Στην αρχή οι Αξενοί έμειναν σε σκηνές και σε αυτοσχέδιες παράγκες για έναν περίπου χρόνο. Ο νέος οικισμός χτίστηκε δυτικά του καταυλισμού, ρυμοτομήθηκε και χωρίστηκε σε οικοπέδα των 600 τετραγωνικών μέτρων με την παρουσία των μελών του κοινοτικού συμβουλίου⁶⁰. Γι' αυτό το χωριό έχει κάθετους και οριζόντιους δρόμους κατά μήκος των οποίων είναι χτισμένα τα σπίτια. Η πρόβλεψη κοινόχρηστων χώρων ήταν πλημμελής, όπως σε όλους τους οικισμούς αυτού του

⁵⁶ Προσωπική αυτοψία της γράφουσας. Για την επίδραση του γεωγραφικού παράγοντα στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης των προσφύγων, βλ. Πελαγίδη, *Η αποκατάσταση*, σ. 112.

⁵⁷ Βλ. Δ.Γ.Γ., «Μητρών Αγροκτημάτων», *Παλαιό Γιαννιτσών* (1930). Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8.

⁵⁸ Λεπτομέρειες για τον τρόπο σχηματισμού της αγροτικής κοινότητας, βλ. Ν.Δ. «Περί αγροτικής εγκαταστάσεως προσφύγων», ΦΕΚ 190 / 13-7-1923, τεύχος Α', άρθρα 3 και 6 στο Ε.Α.Π., *Συλλογή νόμων*, σ. 167-168. Πρβλ. Κ.τ.Ε., *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, ελλ. μετάφρ. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου, Αθήνα 1977 ((τιτλ. πρωτ. Societe des Nations, *L' Etablissement de refugies en Grece*, Γενεύη 1926), σ. 43-45.

⁵⁹ Ο πληροφορητής του Κ.Μ.Σ. Δανιήλ Σαββίδης από το 1924 ως το 1930 εγκαταστάθηκε πρώτα στην Πάργα και μετά στην Κρήτη. Το 1930 εγκαταστάθηκε στο Εσκιτζέ. Ο Τρ. Τριανταφυλλίδης το 1928 επέστρεψε στην Ελλάδα από την Αμερική. Εγκαταστάθηκε αρχικά στην Αριδαία και μετά στο Εσκιτζέ. Ο Ε. Τσιρικινίδης καταρχήν πήγε στα Μάλγαρα και μετά στο Παλαιό (Εσκιτζέ), βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κ.Π. 207, Αξό: «Βιογραφικά Σημειώματα πληροφορητών». Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Εγώ και ο πατέρας μου εγκατασταθήκαμε εδώ, στην Αξό. Είχαμε φτάσει στο Χαρμάνκιο της Θεσσαλονίκης τον Οκτώβριο (του 1924). Ο αδελφός μου με την αδελφή μου, που ήρθαν στην Ελλάδα νωρίτερα, βγήκε στο Ήπειρο και ύστερα εμφανίστηκαν εδώ...». Βλ. και μαρτυρία Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3: «Όταν ήρθαν με το καράβι, βγήκαν στον Πειραιά. Τους κράτησαν εκεί, πόσο διάστημα δε γνωρίζω, και μετά πήγαν στην Πρέβεζα. Από εκεί πήγαν στα Γιάννενα και στην Ηγουμενίτσα είχαν φτάσει. Αλλά δεν τους δώσανε χωράφια, γιατί ήταν οι ντόπιοι εκεί και τα μοιράστηκαν εκείνοι. Ακούσαν ότι εδώ στα Γιαννιτσά δίνουν χωράφια και εγκαταστάθηκαν σε αυτό το χωριό».

⁶⁰ «Όταν εγκαταστάθηκαν η κοινότητα ενδιαφέρθηκε - ο πατέρας μου ήταν αντιπρόεδρος ... πήραν τον κλήρο τους, τα χωράφια τους, έγινε η διαρρύθμιση του χωριού, οι δρόμοι, μοιράσανε στην κάθε οικογένεια 600 τετραγωνικά οικοπέδα, που είχαν τα σπίτια τους εκεί και κάναν τη διαμόρφωση του χωριού καθώς έγινε...», βλ. μαρτυρία Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3. Για τον τρόπο στέγασης, βλ. ΦΕΚ 190 /13-7-1923, άρθρο 6 στο Ε.Α.Π., *Συλλογή νόμων*, σ. 169.

τύπου, καθώς παρέμειναν λίγα τετράγωνα κενά στο κέντρο του χωριού, για να χτιστούν το σχολείο, η εκκλησία και να διαμορφωθεί η πλατεία ⁶¹.

Το χτίσιμο των σπιτιών του οικισμού είχε αναλάβει η γερμανική εταιρεία Sommerfeld – Dehatege (στο εξής D.H.T.G.), που από το καλοκαίρι του 1924 είχε συμβληθεί με την Ε.Α.Π. για την κατασκευή αγροτικών οικιών⁶². Στην Αξό, όπως και σε πολλά γειτονικά χωριά που τα σπίτια κατασκευάστηκαν από την D.H.T.G.⁶³, κάθε οίκημα αποτελούσε μία κατοικία⁶⁴. Τα οικήματα, που ήταν ομοιόμορφα, αποτελούνταν από δύο δωμάτια, ένα μεγάλο και ένα μικρό και μια μακρόστενη κουζίνα, ανεξάρτητα από τον αριθμό των μελών της οικογένειας που θα κατοικούσε. Είχαν πέτρινα θεμέλια, σκελετό από ξύλο, πατώματα από πατημένο χώμα και στέγες από κεραμίδι. Ωστόσο, όταν τους παραδόθηκαν, ένα περίπου χρόνο μετά την εγκατάστασή τους στην περιοχή, ήταν ημιτελή. Οι Αξενοί αναγκάστηκαν να γεμίσουν μόνοι τους τα κενά ανάμεσα στα ξύλινα δοκάρια με πλιθιά και πέτρες και να τα σοβατίσουν με λάσπη⁶⁵. Τα επόμενα χρόνια άρχισαν να προσθέτουν δωμάτια, αποθήκες και στάβλους, για να καλύψουν τις ανάγκες στέγασης των πολυμελών οικογενειών τους, να αποθηκεύσουν τα προϊόντα τους και να προστατεύσουν τα ζώα τους⁶⁶. Παρόλες τις κακοτεχνίες και το μικρό μέγεθος των σπιτιών, το κόστος τους

⁶¹ «Το Εσκιτζέ βρισκόταν εκεί που είναι σήμερα το Ποντοχώρι. Εκεί κοντά εγκαταστάθηκαν σε σκηνές και παραπήγματα, όταν πρωτοήρθαν οι Αξενοί. Η περιοχή στην οποία βρίσκεται σήμερα η Αξός ήταν καλλιεργήσιμα χωράφια. Επειδή, όμως, η περιοχή ήταν βαλτώδης στο Ποντοχώρι λόγω της γειννίωσης με τη λίμνη και, ταυτόχρονα, πλημμύριζε, μετακινήθηκαν λίγο ψηλότερα στη θέση που βρίσκεται σήμερα η Αξός και εγκαταστάθηκαν εκεί», μαρτυρία Κ. Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α 6. Για τη ρυμοτομία των νέων προσφυγικών οικισμών, βλ. Αλέκα Καραδήμου – Γερολύμπου, «Προσφυγική εγκατάσταση στις βορειοελλαδικές πόλεις», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα 1997, σ. 98.

⁶² Στην D.H.T.G. είχε ανατεθεί από την Ε.Α.Π. η ανέγερση, θεμελίωση και κεράμωση 10.000 ξύλινων σκελετών αγροτικών σπιτιών, τριών τύπων, στη Μακεδονία (ένα κατάλυμα ανά σπίτι). Ωστόσο, παρατηρήθηκαν κακοτεχνίες και καθυστερήσεις στην παράδοσή τους και αυξήθηκε υπερβολικά η δαπάνη για καθένα από αυτά. Γενικά για τη σύμπραξη Ε.Α.Π. – D.H.T.G. και τα προβλήματα που προέκυψαν, βλ. Μιχ. Ι. Νοταρά, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934, σ. 65-66 και 81. Πρβλ. Κ.τ.Ε, *Η εγκατάσταση*, σ. 67 και Μαυρογορδάτου – Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 26.

⁶³ Βλ. μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8: «Το χωριό είναι νέο. Πρώτα κάναν παράγκες για να μπουνέ οι πρόσφυγες, για προσωρινά. Μετά αυτά τα σπίτια δεν υπήρχαν. Υπήρχαν γερμανικά. Τα ανέλαβε μια εταιρεία, σχεδόν κάμποσα χωριά, Αξός, Μυλότοπος, Αραβησσός, Κουφάλια, Μάλγαρα, Παλαΐφυτο, Καρυώτισσα, Γαλατάδες...».

⁶⁴ Βλ. Ευστρατίου Πελαγίδη, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 243-245, όπου και τα σχέδια των σπιτιών της D.H.T.G.

⁶⁵ Βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Ένα χρόνο κάτσαμε στην παράγκα. Ένα χειμώνα. Μετά ήρθαν οι Γερμανοί και φτιάξαν τα σπίτια του εποικισμού. Είχαν δύο κάμαρη κι ένα μικρό δωμάτιο (ενν. την κουζίνα). Όλα με ξύλα, σανίδα ήταν. Ύστερα τα κάναν με τούβλα...». Πρβλ. και μαρτυρίες Πρ. Θωμαΐδη ΠΑΑΚ Α 4, Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176).

⁶⁶ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου ΠΑΑΚ Α 2: «Γενικά στον κεντρικό δρόμο είχε ομοιόμορφα φτιαγμένα σπίτια, στα οποία εγκαταστάθηκαν οι οικογένειες που ήρθαν. Όλοι είχανε το ίδιο σπίτι. Ένα μεγάλο δωμάτιο, ένα μικρό. Από πίσω μετέπειτα έφτιαχναν σαν αποθηκούλες. Ήταν τα σπίτια τα λεγόμενα του εποικισμού. Ήταν με πλιθιά και ενδιάμεσα είχαν ξύλα, κοτρόνια για να στηρίζονται. Ήταν

ανερχόταν σε 37.000 δραχμές, τις οποίες χρεώθηκαν οι Αξενοί⁶⁷. Τα σπίτια αυτά διατέθηκαν σε όσες οικογένειες είχαν επίσημα αναγνωριστεί ως ομάδες⁶⁸ μετά την άφιξη και εγκατάστασή τους. Όσοι παντρεύτηκαν αργότερα έφτιαξαν μόνοι τους σπίτια σε διαθέσιμα οικόπεδα μέσα στο χωριό⁶⁹.

3.2. ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ - ΟΝΟΜΑΤΟΘΕΣΙΑ

Μετά την εγκατάσταση των Καππαδοκών κοντά στο Εσκιτζέ, δημιουργήθηκαν δύο οικισμοί. Στον παλιό οικισμό, το Εσκιτζέ, κατοικούσαν 9 οικογένειες Ντόπιων σλαβοφώνων που ασχολούνταν με την κτηνοτροφία και 64 οικογένειες Ποντίων, που εγκαταστάθηκαν εκεί, πριν την έλευση των Αξενών⁷⁰. Στο νέο οικισμό, που ήταν αμιγώς προσφυγικός, οι κάτοικοι ήταν αποκλειστικά Καππαδόκες, από την Αξό και την Τρεχό της Καππαδοκίας.

Επίσημα στοιχεία από την κοινότητα για τον ακριβή αριθμό των ατόμων που εγκαταστάθηκαν στο νεοσύστατο οικισμό το 1924 δεν υπάρχουν, καθώς τα αρχεία της έχουν καταστραφεί ολοσχερώς το 1944, όταν οι Γερμανοί πυρπόλησαν το χωριό⁷¹. Στα Αρχεία του Κ.Μ.Σ. είναι καταγεγραμμένες δύο εκδοχές. Με βάση την πρώτη εγκαταστάθηκαν περίπου 200 οικογένειες από την Αξό της Καππαδοκίας και 100 από την Τρεχό, χωριό που απείχε μόλις 1,5 χιλιόμετρα από την Αξό στην Καππαδοκία. Οι Τρεχέτες, Τροχιώτες ή Τραχείτες, όπως αποκαλούνται,

σοβαντισμένα με λάσπη. Τα σπίτια των Γιαννιτών ήταν καλύτερα, γιατί ήταν ασβεστομένα». Πρβλ. και μαρτυρία Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3: «Τα σπίτια τάδωσε το κράτος, του εποικισμού που λέμε. Ήταν ομοιόμορφα φτιαγμένα. Δύο δωμάτια και κουζίνα, όσα παιδιά κι αν είχες. Όλοι είχαν τα ίδια εδώ. Μετά από χρόνια κάναμε μερικές επεκτάσεις, κανά δωμάτιο ακόμη, παιδιά βλέπεις πολλά...».

⁶⁷ Βλ. Pentzopoulos, *The Balkan*, σ. 108.

⁶⁸ «Όταν έγινε η διανομή τα χωράφια δίνονταν σύμφωνα με τις ομάδες. Μια οικογένεια, στην οποία περιλαμβάνονταν και τα ανύπανδρα αδέρφια ή κάποιος ξάδελφος, θεωρούνταν μία ομάδα. Σύμφωνα με τα άτομα τους δίνανε τον κλήρο. Γι' αυτό και βλέπεις ορισμένοι έχουν 1,5 κλήρο, ανάλογα με τα μέλη της οικογένειας...», βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

⁶⁹ «Οι πρώτοι που ήρθαν από εκεί κι ήταν παντρεμένοι, τους είχανε φτιάξει τα σπίτια με Γερμανό εργολάβο. Μετέπειτα, παντρεύεται ο πατέρας μου, παίρνει ένα οικόπεδο, διαθέσιμο λέγεται, παίρνει ένα μέρος από την άκρη του χωριού και φτιάχνει ένα σπίτι. Τα οικόπεδα ήταν κατεχόμενα, διαθέσιμα. Δηλαδή έφτιαξε ένα σπίτι, έκανε οικογένεια, έμεινε μέσα. Και, σιγά – σιγά, η Επιτροπή Απαλλοτριώσεως έκανε χαρτιά και τους νομιμοποίησαν», Βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

⁷⁰ Βλ. Δ.Γ.Γ., «Μητρώα Αγροκτημάτων», *Παλιό Γιαννιτών (1930)*. Βλ. και μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8: «Το Έσκιτζε που λένε ήταν πολύ παλιό. Όταν λέμε το Έσκιτζε εννοούμε το Ποντοχώρι. Από εδώ και πέρα...Στο Ποντοχώρι φέραν 64 οικογένειες Ποντίων, το θυμάμαι από τα κτηματολόγια...».

⁷¹ Το 1944 οι Γερμανοί πήγαν στο χωριό και έκαψαν την κοινότητα, το σχολείο, την εκκλησία και το 70% των σπιτιών. Επίσης, εκτέλεσαν πολλούς κατοίκους, βλ. μαρτυρίες Μ. Αρνάκη, ΠΑΑΚ Α 9, Θεοδώρου Κουρπανίδη, ΠΑΑΚ Α 10 / 1-4-2005 (Γεννήθηκε στην Αξό Γιαννιτών όπου και κατοικεί. Είναι πρόεδρος του Κοινοτικού Συμβουλίου της Αξού), Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2.

εγκαταστάθηκαν στο βόρειο τμήμα του χωριού και οι Αξενοί στο νότιο⁷². Στην ίδια πηγή καταγράφεται δεύτερη εικασία σύμφωνα με την οποία εγκαταστάθηκαν 110 οικογένειες από την Αξό, 100 από την Τρεχό, 3 από το Μιστί, 2 από τα Φλογητά, 2 από την Αραβησσό και 1 από το Αραβανί⁷³. Ο Μαυροχαλυβίδης αναφέρει 250 οικογένειες Αξενών και 60 – 100 Τρεχετών⁷⁴. Πιο αξιόπιστα είναι τα στοιχεία της Γενικής Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας (στο εξής Γ.Δ.Ε.Μ.) και της επίσημης απογραφής του 1928, στα οποία, όμως, δεν καταγράφεται χωριστά ο πληθυσμός των δύο οικισμών ούτε η προέλευση των κατοίκων τους. Σύμφωνα με τη Γ.Δ.Ε.Μ. το 1928 στους δύο οικισμούς είχαν εγκατασταθεί 267 οικογένειες προσφύγων (904 άτομα)⁷⁵. Η απογραφή του 1928, η πρώτη που έγινε μετά την εγκατάσταση του συνόλου των προσφύγων, αναφέρει ότι στην κοινότητα Παλαιού κατοικούσαν 894 άτομα, 413 άνδρες και 481 γυναίκες⁷⁶. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονταν οι Καππαδόκες κάτοικοι του νέου χωριού και οι κάτοικοι του παλιού χωριού, ντόπιοι και Πόντιοι. Πιο σαφή στοιχεία για την φυλετική προέλευση των κατοίκων των δύο οικισμών εξάγονται από τους ονομαστικούς καταλόγους που περιλαμβάνονται στην οριστική διανομή του 1930, με την οποία αποδόθηκαν συνολικά 279 κλήροι στους κατοίκους και των δύο χωριών⁷⁷. Λαμβάνοντας υπόψη τους πολλούς θανάτους που σημειώθηκαν τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης και με τη βοήθεια των πληροφορητών, που με βάση το κτηματολόγιο υπέδειξαν ονομαστικά την καταγωγή των οικογενειών, φαίνεται ότι εγκαταστάθηκαν στον νέο οικισμό περίπου 200 οικογένειες Αξενών και 60-100 Τρεχετών⁷⁸.

Η εγκατάσταση μιας τόσο μεγάλης ομάδας προσφύγων στην περιοχή του Εσκιτζέ επέφερε και διοικητικές αλλαγές. Καθώς ο αριθμός των κατοίκων αυξήθηκε

⁷² Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2.

⁷³ Α.Κ.Μ.Σ., Σημερινή εγκατάσταση προσφύγων, Σ.Ε. 44, Αξός.

⁷⁴ Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 398.

⁷⁵ Βλ. Ε.Α.Π. / Γ.Δ.Ε.Μ. / Τμήμα Στατιστικής, *Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών της Μακεδονίας με τας νέας ονομασίες*, Θεσσαλονίκη 1928, δημοσιεύεται στον Πελαγίδη, *Προσφυγική*, σ. 165.

⁷⁶ Υ.Ε.Ο., Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15 -16ης Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Αθήνα 1935, σ. 285.

⁷⁷ Η απογραφή του 1940, όπου καταγράφονται χωριστά οι κάτοικοι των 2 οικισμών, καταδεικνύει ότι την πλειοψηφία των κατοίκων της κοινότητας Παλαιού αποτελούσαν οι Καππαδόκες κάτοικοι του Νέου Παλαιού (Αξού). Η κοινότητα Παλαιού είχε συνολικό πληθυσμό 1.369 άτομα, 695 άνδρες και 674 γυναίκες. Στο Νέο Παλαιό κατοικούσαν 1.117 άτομα, 571 άνδρες και 546 γυναίκες και στο Παλαιό Παλαιό (Ποντοχώρι) 252, 124 άνδρες και 128 γυναίκες, βλ. Υ.Ε.Ο., Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940. Πραγματικός πληθυσμός*, Αθήνα 1950, σ. 314.

⁷⁸ Βλ. εργασία μαθητών δημοτικού σχολείου Αξού, *Αξός του νομού Πέλλας*, (αδημοσίευτη), σ. 28.

σημαντικά, το 1926 οι δύο οικισμοί, μαζί με τα γειτονικά χωριά Βούδριστα, Μπαλίτσα (Μελίσσι) και Πούργας (Πυργάρι)⁷⁹, αποσπάστηκαν από το Δήμο Γιαννιτσών και εντάχθηκαν στην κοινότητα Βουδρίστης, που επανασυστήθηκε⁸⁰. Στη συνέχεια, με το Δ. της 25-9-1933 (ΦΕΚ 29-9-1933) οι δύο οικισμοί αποτέλεσαν ξεχωριστή κοινότητα⁸¹.

Ένα θέμα που προέκυψε ήταν αυτό της ονομασίας του νέου οικισμού. Οι περισσότεροι κάτοικοι αμιγώς προσφυγικών συνοικισμών επιζητούσαν να δώσουν στο νέο χωριό το όνομα της παλιάς πατρίδας ή της περιοχής προέλευσής τους. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις τα ονόματα των οικισμών αυτών προέρχονταν από την τοπική ιστορική παράδοση της νέας πατρίδας, παρόλο που οι σχετικές οδηγίες του Υπουργείου Εσωτερικών προωθούσαν την ονοματοθεσία με βάση χαρακτηριστικά του νέου τόπου εγκατάστασης⁸². Η διαδικασία ήταν η εξής. Οι Νομάρχες συγκροτούσαν Τοπικές Επιτροπές που υπέβαλλαν προτάσεις στην Κεντρική Επιτροπή Τοπωνυμίων του Υπουργείου Εσωτερικών για τελική έγκριση. Πολλές φορές λάμβαναν υπόψη και τις προτάσεις των Κοινοτικών Συμβουλίων⁸³.

Η Αξός αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα οικισμού προσφύγων, που έστω και καθυστερημένα, οι κάτοικοί του κατόρθωσαν να επιβάλλουν το όνομα της παλιάς πατρίδας. Οι αλλαγές στην ονοματοθεσία ήταν αρκετές, ίσως γιατί για πολλά χρόνια τα δύο χωριά, ο παλιός οικισμός του Εσκιτζέ και ο καινούριος των Καππαδοκών, αποτελούσαν μία κοινότητα. Ως το 1926, που οι δύο οικισμοί παρέμειναν διοικητικά στο δήμο Γιαννιτσών, διατήρησαν το κοινό όνομα Εσκιτζέ⁸⁴. Τη χρονιά αυτήν επικράτησε η μετάφραση του τουρκικού ονόματος Εσκιτζέ και τα δύο χωριά πήραν το κοινό όνομα Παλαιό (Δ. της 2-3-1926, ΦΕΚ 97 / 18-3-1926). Στη στατιστική του 1940, ο παλιός οικισμός αναφέρεται ως Παλαιό Παλαιό και ο νέος συνοικισμός ως

⁷⁹ Η Μπαλίτσα και το Πούργας μετονομάστηκαν σε Μελίσσι και Πυργάρι, αντίστοιχα, με το Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97 / 18-3-1926), βλ. Χουλιάρáκη, *Γεωγραφική*, σ. 240. Στο εξής θα χρησιμοποιούνται τα νέα ονόματα των οικισμών.

⁸⁰ Δ. της 16-6-1926 (ΦΕΚ 217 / 30-6-1926) «Περί αναγνώρισεως κοινοτήτων εν Μακεδονία», βλ. Χουλιάρáκη, *ό.π.*, τ. 2, σ. 245.

⁸¹ Βλ. Χουλιάρáκη, *ό.π.*, σ. 377.

⁸² Βλ. Κ. Κολοκοτρώνη, *Μελέτη περί εξελληνισμού των ξένων τοπωνυμίων της Μακεδονίας, μετά τινών παρατηρήσεων επί της διοικητικής διαιρέσεως του ελληνικού κράτους*, Αθήνα 1925, σ. 5. Πρβλ. Στίλπωνος Κυριακίδη, *Οδηγία δια την μετονομασίαν κοινοτήτων και οικισμών εχόντων τουρκικόν ή σλαβικόν όνομα*, Αθήνα 1926.

⁸³ Βλ. Πελαγίδη, *Η αποκατάσταση*, σ. 112-113. Οι εγκεκριμένες ονομασίες δημοσιεύονταν, μεμονωμένα ή ομαδικά, κατά επαρχίες στην εφημερίδα της κυβέρνησης.

⁸⁴ Η Κοινότητα Γιαννιτσών αναβαθμίστηκε στον ομώνυμο Δήμο με το Δ. της 16-9-1924 (ΦΕΚ 234 / 23-9-1924), βλ. Χουλιάρáκη, *ό.π.*, τ. 2, σ. 207.

Νέο Παλαιό⁸⁵. Με το Δ. της 6-1-1953 (ΦΕΚ 10 / 1953) οι Πόντιοι κάτοικοι του Παλαιού Παλαιού, που υπερτερούσαν των σλαβοφώνων, κατάφεραν να γίνει αποδεκτή η μετονομασία του χωριού τους σε Ποντοχώρι. Έτσι, την ονομασία Παλαιό διατήρησε μόνο ο οικισμός των Καππαδοκών⁸⁶. Επειδή, όμως, πολλοί Αξενοί κάτοικοι δυσανασχετούσαν για το όνομα, αν και είχαν παρέλθει πολλά χρόνια από την εγκατάστασή τους στο χωριό, το 1956 το Κοινοτικό Συμβούλιο ζήτησε τη μετονομασία του χωριού, προτείνοντας να δοθεί το όνομα της παλιάς πατρίδας. Μάλιστα, η πρώτη απόφαση του Κοινοτικού Συμβουλίου ήταν να ονομαστεί Ναξός, όπως δηλαδή αποκαλούσαν στη διάλεκτό τους το χωριό στην Καππαδοκία. Το Υπουργείο έκανε το αίτημα δεκτό, αλλά για να μη συγχέεται με το νησί της Νάξου, ενέκρινε την ονομασία Αξός⁸⁷.

4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ – ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ

Η Ε.Α.Π. ήταν εκείνη που ανέλαβε την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων από τον Ιανουάριο του 1924 μέχρι το Δεκέμβριο του 1930⁸⁸. Πριν από την ίδρυσή της το έργο της αγροτικής αποκατάστασης ασκούσε η Διεύθυνση Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας και της αστικής το Υπουργείο Πρόνοιας⁸⁹. Με το Ν.Δ. της 17 - 12-1923 μεταβιβάζονταν από τα Υπουργεία Γεωργίας και Πρόνοιας στην Ε.Α.Π. όλες οι δικαιοδοσίες για την προσφυγική αποκατάσταση και όλες οι αρμοδιότητες που αφορούσαν στον εποικισμό των προσφύγων. Επίσης, αποσπώνταν στην Ε.Α.Π. οι αρμόδιες για τον εποικισμό Υπηρεσίες των παραπάνω Υπουργείων με τους υπάλληλους τους.

⁸⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940. Πραγματικός πληθυσμός*, Αθήνα 1950.

⁸⁶ Βλ. Δ. της 11-6-1954 (ΦΕΚ 131 / 1954).

⁸⁷ Βλ. Β.Δ. της 18-5-1956 (ΦΕΚ 125 / 21-5-1956). Βλ. μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8: «Όταν ήταν Πρόεδρος του Πρόδρομου του Τογλή ο πατέρας, αλλάξαν το όνομα του χωριού. Η πρώτη απόφαση του Κοινοτικού Συμβουλίου για το όνομα του χωριού ήταν Ναξός. Το στείλαμε στο υπουργείο για την έγκριση. Είπαν να μην είναι «Να» να είναι «Α», για να μη μπερδευτεί με το νησί της Νάξου. Και έγινε Αξός». Πρβλ. και μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Ο Παυλίδης και άλλοι πολλοί δυσανασχετούσαν: “Τι όνομα είναι αυτό! Λέγεται Νέο Παλαιό;” Ο βασικός, βέβαια, λόγος ήταν να το βγάλουμε Αξό».

⁸⁸ Βλ. Πελαγίδη, *Προσφυγική*, σ. 77. Διερευνητικά το έργο της Ε.Α.Π. αρχίζει το Νοέμβριο του 1923 από τη Θεσσαλονίκη και την επίσκεψη των μελών της επιτροπής σε περιοχές της Μακεδονίας, για να εκτιμήσουν το μέχρι τότε εποικιστικό έργο της κυβέρνησης, βλ. Henry Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης*, ελλην. μετάφρ. Σήφης Κασσιάν, Αθήνα 1994, σ. 164-179 (τιτλ. πρωτ. *I was sent to Athens. An International Drama*, Νέα Υόρκη 1929).

⁸⁹ Βλ. Πελαγίδη, *Η αποκατάσταση*, σ. 75, υποσ. 2. Η κυβέρνηση είχε συστήσει και ειδικές Επιτροπές για τη μελέτη της προσφυγικής εγκατάστασης, βλ. Πελαγίδη, *ό.π.*, σ. 70-77.

Η Αξός υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Διεύθυνσης Εποικισμού Κεντρικής Μακεδονίας⁹⁰ και, ειδικότερα, στο Γραφείο Εποικισμού Γιαννιτσών (στο εξής Γ.Ε.Γ.) που είχε ιδρυθεί στις 7-12-1923 με απόφαση του Υπουργού Γεωργίας Α. Δοξιάδη⁹¹. Σε αυτό το Γραφείο Εποικισμού υπάγονταν 6 έδρες επιστατών με έδρες τα χωριά Γκούρμπες (Αγριοσυκιά), Καλλίνιτσα (Καλή), Λωζάνοβο (Παλαίφυτο), Βούδριστα (Ν. Μυλότοπο)⁹², Άγιοι Απόστολοι (Πέλλα)⁹³, Κουφάλια. Η έδρα επιστατών στην οποία ανήκε η Αξός βρισκόταν στο Ν. Μυλότοπο, χωριό 3 χιλιόμετρα βόρεια της Αξού⁹⁴.

Στόχος της Ε.Α.Π. ήταν να αποκαταστήσει αγροτικά τους πρόσφυγες, ώστε να είναι οικονομικά αυτόνομοι⁹⁵. Για να τον επιτύχει, όμως, χρειαζόταν να αντιμετωπίσει μια σειρά από εμπόδια. Ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Αξενοί, μετά τη δημιουργία του οικισμού τους, ήταν το ιδιοκτησιακό καθεστώς του αγροκτήματος στο οποίο εγκαταστάθηκαν. Η Ε.Α.Π., για να προχωρήσει στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, έπρεπε να προβεί σε διανομή γαιών⁹⁶. Ήταν, όμως, αδύνατο να δώσει στους πρόσφυγες τίτλους κυριότητας, καθώς οι ιδιοκτήτες των μουσουλμανικών κτημάτων πίεζαν, ώστε να μην παραχωρηθούν τα χωράφια τους στην ελληνική κυβέρνηση, πριν την τελική τους εκκαθάριση⁹⁷.

⁹⁰ Η Διεύθυνση Εποικισμού Κεντρικής Μακεδονίας υπαγόταν στη Γ.Δ.Ε.Μ. Για τα διατάγματα που αφορούν στην οργάνωσή της, βλ. Βασιλείου Δ. Κρίμπα, «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 13 (1999-2000), σ. 234-235. Για την οργάνωση των υπηρεσιών της Ε.Α.Π., βλ. Πελαγίδη, *Η αποκατάσταση*, σ. 109.

⁹¹ Στη δικαιοδοσία του Γ.Ε.Γ. υπάγονταν 38 αμιγώς προσφυγικοί οικισμοί στους οποίους εγκαταστάθηκαν 5.044 οικογένειες (18.227 άτομα) και 6 μικτοί με 1.810 οικογένειες προσφύγων (6.347 άτομα). Συνολικά ο αριθμός των προσφύγων που υπάγονταν σε αυτό ανερχόταν σε 6.584 οικογένειες (24.574 άτομα), βλ. Πελαγίδη, *Προσφυγική*, σ. 164-166. Το 1926 η Ε.Α.Π. καταγράφει μεγαλύτερο αριθμό εγκατεστημένων προσφύγων στην περιφέρεια του Γ.Ε.Γ. Αναφέρονται 6.729 οικογένειες, 25.663 άτομα, βλ. Ε.Α.Π. / Γ.Δ.Ε.Μ. / Τμήμα Στατιστικής, *Εποικιστικός Χάρτης Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1926, δημοσιευμένο στον Πελαγίδη, *ό.π.*, παράρτημα.

⁹² Οι μετονομασίες των οικισμών αυτών έγιναν με το Δ. 20-8-1927 (ΦΕΚ 179 / 30-8-1927), βλ. Χουλιάρη, *Γεωγραφική*, σ. 288. Στο εξής θα χρησιμοποιούνται τα νέα ονόματα των οικισμών.

⁹³ Ο οικισμός Άγιοι Απόστολοι μετονομάστηκε σε Πέλλα με το Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ 97 / 18-3-1926), βλ. Χουλιάρη, *ό.π.*, σ. 240. Στο εξής θα χρησιμοποιείται το νέο όνομα του οικισμού.

⁹⁴ Για τις έδρες των επιστατών, βλ. Ε.Α.Π. / Γ.Δ.Ε.Μ., Τμήμα Στατιστικής, *Εποικιστικός Χάρτης Μακεδονίας*, στον Πελαγίδη, *ό.π.*, παράρτημα.

⁹⁵ Για τον όρο «οικονομικά αυτόνομοι», βλ. Κοντογεώργη, «Αγροτικές», σ. 49.

⁹⁶ Η Ελληνική Κυβέρνηση είχε αναλάβει τη δέσμευση, σύμφωνα με το άρθρο 2 του πρωτοκόλλου της Γενεύης, να της παραχωρήσει εκτάσεις όχι λιγότερες των 5.000.000 στρεμμάτων. Με νομοθετικό διάταγμα (ΦΕΚ 390 / 31-12-1923) μεταβιβάστηκαν στη Ε.Α.Π. τα αγροτικά κτήματα που ανήκαν στο ελληνικό δημόσιο, περίπου 1.500.000 στρέμματα. Τα υπόλοιπα 3.500.000 στρέμματα ήταν γαίες που ανήκαν στους μουσουλμάνους και Βουλγάρους ανταλλαξιμους. Βλ. Πρωτόκολλο της 29-9-1923 της Κ.τ.Ε. στο Ε.Α.Π., *Συλλογή νόμων*, σ. 4. Λεπτομέρειες για τις κατηγορίες των γαιών, βλ. Κ.τ.Ε, *Η εγκατάσταση*, σ. 38. Πρβλ. Νοταρά, *Η αγροτική*, σ. 32-35.

⁹⁷ Σε πολλά μικτά χωριά οι περιουσίες των μουσουλμάνων είχαν καταληφθεί από ντόπιους Έλληνες. Άλλα ακίνητα ήταν νοικιασμένα για χρόνια σε ντόπιους Έλληνες, ενώ είχαν γίνει και πολλές «ανώμαλες δικαιοπραξίες», δηλαδή είχαν αγοραστεί μουσουλμανικά χωράφια σε χαμηλές τιμές από

Αποτέλεσμα ήταν τα μουσουλμανικά κτήματα στα οποία η Ε.Α.Π. είχε εγκαταστήσει πρόσφυγες να περάσουν στη δικαιοδοσία της μόλις το 1926⁹⁸ και να καθυστερήσει η απαλλοτριώσή τους.

Ένα δεύτερο πρόβλημα που επιβράδυνε την οριστική διανομή ήταν η ανάγκη καταμέτρησης των χωραφιών, γιατί το τουρκικό κτηματολόγιο βασιζόταν σε απλή περιγραφή των ορίων κάθε κτήματος και ο υπολογισμός της έκτασής του γινόταν κατά προσέγγιση και ήταν αρκετά αυθαίρετος. Συχνά υπήρχαν μεγάλες διαφορές μεταξύ της πραγματικής έκτασης των κτημάτων και της αναγραφόμενης στον τίτλο ιδιοκτησίας. Για αυτούς τους λόγους η Ε.Α.Π. επιχορήγησε πρόγραμμα καταμετρήσεων των χωραφιών και κατάτμησης σε κατηγορίες ποιοτήτων. Οι ενέργειες αυτές θα επέτρεπαν την οριστική διανομή των χωραφιών, θα προλάμβαναν κτηματικές διαφορές και θα αποτελούσαν βάση για τη στρεμματική φορολογία από το κράτος⁹⁹.

Με αυτά τα δεδομένα οι εκπρόσωποι των Αξενών παρέλαβαν τη γη και υπέγραψαν το σχετικό πρακτικό η παραλαβή, όμως, έγινε χωρίς τοπογράφιση και τα σύνορα του τσιφλικιού που τους παραχωρήθηκε σημειώθηκαν κατά προσέγγιση. Οι κάτοικοι και των δύο οικισμών χωρίστηκαν σε ομάδες. Σε καθεμιά από αυτές παραχωρήθηκε προσωρινός γεωργικός κλήρος, ο οποίος ανερχόταν περίπου σε 20 στρέμματα¹⁰⁰. Αποτέλεσμα της πρόχειρης διανομής γαιών, της έλλειψης οριστικών συνόρων μεταξύ των κτημάτων και της επισφαλούς καταμέτρησης του κλήρου ήταν οι προστριβές με τους γηγενείς¹⁰¹. Επίσης, ο προσωρινός χαρακτήρας της διανομής εμπόδιζε την πρόοδο, καθώς δε δημιουργούσε αίσθημα οριστικής κυριότητας της γης. Οι πρόσφυγες δεν προσπαθούσαν να βελτιώσουν την παραγωγή ή να την αλλάξουν,

τους ιδιοκτήτες τους, όταν έφευγαν. Στα προβλήματα αυτά προσθέτονταν η έλλειψη κτηματολογίου, οι δυσκολίες οριοθέτησης και καταμέτρησης των κτημάτων, η συχνή έλλειψη τίτλων ιδιοκτησίας και η προσπάθεια για εγκατάσταση σε γαίες που μέχρι τώρα κάποιои εκμεταλλεύονταν φεουδαλικά. Οι δυσχέρειες αυτές δεν επέτρεπαν να δοθούν εξαρχής τίτλοι ιδιοκτησίας στους εγκατεστημένους πρόσφυγες. Βλ. Πελαγίδη, *Προσφυγική*, σ. 245-247. Πρβλ. Κ.τ.Ε, *ό.π.*, σ. 38. Βλ. και μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8: «Έγιναν ορισμένες κομπίνες. Όταν φύγαν οι Τούρκοι, μερικοί κατάφεραν και έγιναν τσιφλικάδες. Παράδειγμα εδώ στην Κρύα Βρύση...».

⁹⁸ Τότε πέρασαν στη δικαιοδοσία της Ε.Α.Π. και τα βουλγαρικά κτήματα, βλ. Ν.Δ. της 22-5-1926 που τροποποιήθηκε με το Δ. της 27-7-1926. Για το κείμενο του Ν.Δ., βλ. Ε.Α.Π., *Συλλογή*, σ. 129-134.

Βλ. Κ.τ.Ε, *Η εγκατάσταση*, σ. 37. Πρβλ. Πελαγίδη, *ό.π.*, σ. 245.

⁹⁹ Βλ. Αρχείο Πάλλη, Φακ. Β'- Γ', «Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορουσών την ανταλλαγή», Αθήνα 1929, σ. 20-21.

¹⁰⁰ Το μέγεθος του γεωργικού κλήρου που χορηγούνταν σε κάθε οικογένεια από την Ε.Α.Π. ποίκιλλε ανάλογα με την περιοχή και την ποιότητα της παραχωρούμενης έκτασης, βλ. Κρίμπα, «Το έργο», σ. 236.

¹⁰¹ Βλ. Μαυρογορδάτου - Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 24.

επειδή τα χωράφια που καλλιεργούσαν μπορεί να περνούσαν σε άλλους με την οριστική διανομή¹⁰².

Εκτός από τα χωράφια και τα οικόπεδα στους Αξενούς χορηγήθηκαν και εφόδια¹⁰³. Κάθε οικογένεια πήρε ένα βόδι για όργωμα, τροφή για τα ζώα και σπόρο για την πρώτη χρονιά, καθώς και εργαλεία για την καλλιέργεια. Φαίνεται ότι χορηγήθηκαν και άροτρα. «...Μας έδωσαν από ένα βόδι, μας έδωσαν 2 ρόδες και κάναμε χωράφια. Μας βοήθησαν καλά. Μας έδιναν και τροφές»¹⁰⁴. Στον πίνακα που ακολουθεί καταγράφονται τα γεωργικά εφόδια που, με βάση τις εκτιμήσεις της Ε.Α.Π., απαιτούνταν για μια αγροτική οικογένεια που καλλιεργούσε δημητριακά¹⁰⁵. Παρόλα αυτά ένα μόνο μέρος των εφοδίων αυτών παραχωρήθηκαν σε κάθε οικογένεια.

Δαπάνες για μια αγροτική οικογένεια¹⁰⁶
με βάση τις εκτιμήσεις της Ε.Α.Π.

ΕΦΟΔΙΑ	ΑΞΙΑ ΣΕ ΔΡΑΧΜΕΣ
1 σπίτι	18.000
2 βόδια	8.000
Επίδομα συντηρήσεως	2.000
Σπόρος	1.500
Ιπποσκευή	400
Βοσκή	1.500
Αλέτρι	300
Κάρο	5.500
Άλλα εργαλεία	200

¹⁰²Βλ. Κ.τ.Ε, «Το έργον», σ. 50.

¹⁰³Βλ. Κρίμπα, *ό.π.*, σ. 241. Πρβλ. και Κοντογεώργη, «Προσφυγικές», σ. 48.

¹⁰⁴ Μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1. Σύμφωνα με τη στατιστική του 1927 στην περιφέρεια Γιαννιτσών είχαν διατεθεί 8.867 ζώα και πολλά εργαλεία. Επίσης, το Εποικιστικό Γραφείο Γιαννιτσών διέθετε πολλά μηχανήματα για τη βελτίωση της καλλιέργειας στην περιοχή, Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 189-190.

¹⁰⁵ Για τον αριθμό των εφοδίων που χορηγήθηκαν στη Μακεδονία από την Ε.Α.Π., βλ. Μαυρογορδάτου - Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 28-29.

¹⁰⁶Για τις εκτιμήσεις της Ε.Α.Π., βλ. Ancel, *La Macedoine*, σ. 124 Πελαγίδη, *Προσφυγική*, σ. 76.

Γενικά έξοδα (10%)	3.740
Σύνολο	41.140 ή 152 Λ.Α.

Τα πρώτα χρόνια οι Αξενοί χρειάστηκε να καταβάλλουν μεγάλη προσπάθεια, για να μετατρέψουν την περιοχή στην οποία εγκαταστάθηκαν σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Όπως σε όλα τα τσιφλίκια υπήρχαν καλλιεργημένα χωράφια, αλλά και εκτεταμένες περιοχές που ήταν χέρσες ή βοσκοτόπια¹⁰⁷. Έτσι, από την αρχή της εγκατάστασής τους, εκχέρσωναν, αρκετές φορές και αυθαίρετα, βοσκοτόπους ή δασώδεις περιοχές, για να τις καλλιεργήσουν. Υπήρξαν και μερικοί που κατέλαβαν και καλλιεργούσαν χωράφια κοντά στο βάλτο¹⁰⁸. Οι πρακτικές αυτές συνεχίστηκαν ως την οριστική διανομή των κλήρων¹⁰⁹.

Καθώς τα εδάφη που κλήθηκαν να καλλιεργήσουν οι Αξενοί ήταν αργιλλοαμμώδη και γι' αυτό λιγότερο εύφορα σε θρεπτικά στοιχεία από τα πεδινά¹¹⁰, τα αρδευτικά έργα ήταν απαραίτητα για την ανάπτυξη του χωριού¹¹¹. Κατανοώντας αυτήν την αναγκαιότητα ο Διευθυντής Γεωργίας της Γ.Δ.Μ. Συμεών Γούδας συνέταξε το 1926 μια μελέτη χρησιμοποίησης για αρδευτικούς σκοπούς των πηγών Όμπαρ (Αραβησσού)¹¹². Υπολόγισε ότι μπορούσαν να αρδευτούν 10 στρέμματα ανά οικογένεια καλλιεργητών των γύρω συνοικισμών, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν και η Αξός, αφού το νερό έφτανε να αρδεύσει 35.000 στρέμματα. Από το 1927 άρχισαν να εκτελούνται τα έργα κεντρικής διανομής των νερών και επιδιόρθωσης των κεντρικών χαντακιών μεταφοράς του στις αρδευόμενες περιοχές, καθώς και η χωρογράφηση των προς άρδευση εκτάσεων¹¹³. Μέχρι το τέλος του 1928 οι αρδευόμενες εκτάσεις ήταν περίπου 1.000 στρέμματα των συνοικισμών Αραβησσού,

¹⁰⁷ Το τσιφλίκι χωριζόταν σε 3 περιοχές η πρώτη καλλιεργούνταν, η δεύτερη ήταν σε αγρανάπαυση και η τρίτη περιλάμβανε χέρσες εκτάσεις που νοικιάζονταν ως βοσκές σε νομάδες, βλ. Καραβίδα, *Αγροτικά*, σ. 179. Πρβλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Όλο ανοικτό ήτανε. Όλο τσαλιά ήτανε...».

¹⁰⁸ Βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

¹⁰⁹ Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», *ό.π.*, σ. 195.

¹¹⁰ Βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 179.

¹¹¹ Το πόσο σημαντική ήταν η εκτέλεση αρδευτικών και άλλων έργων υποδομής στη Μακεδονία για την επιτυχή αγροτική αποκατάσταση γίνεται αντιληπτό από τις ενέργειες της Ε.Α.Π. που διέθεσε για αυτά, κατά παράβαση των όρων του Πρωτοκόλλου της Γενεύης, μεγάλο μέρος του δεύτερου προσφυγικού δανείου, βλ. Κοντογεώργη, «Αγροτικές», σ. 54.

¹¹² Το Όμπαρ μετονομάστηκε σε Αραβησσό με το Δ. 2-3-1926 (ΦΕΚ / 18-3-1926). Στο εξής θα χρησιμοποιείται η νεότερη ονομασία του οικισμού.

¹¹³ Τα νερά των πηγών Αραβησσού χρησιμοποιούνταν και επί τουρκοκρατίας για αρδευτικούς σκοπούς από τα χωριά Αραβησσό και Μυλότοπο. Βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 171.

Μυλοτόπου, Μανδάρου και Παλαιού¹¹⁴. Δυστυχώς, όμως, η εκτέλεση των έργων σταμάτησε για οικονομικούς λόγους.

Επίσης, το Γ.Ε.Γ., ιδιαίτερα μετά το 1927-28, όταν είχε ολοκληρωθεί, σε μεγάλο βαθμό, η εγκατάσταση των προσφύγων, έδωσε βαρύτητα στην οργάνωση των υπαρχόντων καλλιεργειών και στην προώθηση νέων κατάλληλων για τα εδάφη της περιοχής¹¹⁵. Μάλιστα, εφαρμόστηκε και πρόγραμμα άρωσης, για να προετοιμαστούν κατάλληλα τα εδάφη, αλλά και για να μετατραπούν βοσκότοποι σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις¹¹⁶. Ωστόσο, τα προϊόντα που, αρχικά τουλάχιστον, επέλεξαν να σπείρουν οι Αξενοί δείχνουν την προσκόλλησή τους σε καλλιέργειες που γνώριζαν από την πατρίδα. Οι περισσότεροι παρήγαν σιτάρι και κριθάρι και σε μικρότερες ποσότητες βρώμη και σίκαλη. Ιδιαίτερα το κριθάρι υπερερούσε ως καλλιέργεια, γιατί αποτελούσε βασική τροφή των ζώων και, ταυτόχρονα, το αναμείγνυαν με το σιτάρι για να τραφούν οι ίδιοι¹¹⁷. Επίσης, με τη μέθοδο της αμειψισποράς, εναλλακτικά με τα σιτηρά, καλλιεργούσαν όσπρια σε μικρή, όμως, έκταση. Στόχος τους ήταν να καλύψουν μόνο τις διατροφικές τους ανάγκες, αν και το Γ.Ε.Γ. τους παρότρυνε να επεκτείνουν την καλλιέργεια των οσπρίων, επειδή ήταν αποδοτική και μπορούσε να τους εξασφαλίσει πρόσθετο εισόδημα. Επίσης, καλλιεργούσαν τσιμένι, αποκλειστικά για οικιακή χρήση, το οποίο χρησιμοποιούσαν για να συντηρήσουν το βόειο κρέας, κατασκευάζοντας τον παραδοσιακό παστουρμά. Για να εξασφαλίσουν τροφή για τα ζώα τους καλλιεργούσαν κυρίως ρόβι, όπως και στην παλιά πατρίδα μικρές ποσότητες τις πουλούσαν σε νομάδες κτηνοτρόφους που κατασκήνωναν στην περιοχή¹¹⁸. Αν και από την εποχή της τουρκοκρατίας υπήρχαν μουριές κοντά στο

¹¹⁴ Το πρόγραμμα προέβλεπε δυνατότητα άρδευσης από τις πηγές Αραβησσού 100.000 στρεμμάτων στην περιοχή, Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 188-189.

¹¹⁵ Γενικά για τα προϊόντα που καλλιεργήθηκαν, βλ. Κρίμπα, «Το έργο», σ. 245.

¹¹⁶ Βλ. Κρίμπα, *ό.π.*, σ. 249. Ειδικότερα, η Εποικιστική Υπηρεσία Γιαννιτών είτε επειδή ήθελε να μεταβάλλει βοσκοτόπους σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις είτε επειδή ήθελε να προετοιμάσει τα εδάφη για την εφαρμογή μιας νέας καλλιέργειας προέβη σε άρωση εκτάσεων με βενζινάρωτρα Stock, καθώς το έδαφος απαιτούσε ειδική επεξεργασία. Από τις εκτάσεις που ανήκαν στην περιοχή του Παλαιού 705.400 στρέμματα υποβλήθηκαν σε συνήθη άρωση, 554.300 σε μέτρια και 996.250 σε βαθιά, βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 214-215.

¹¹⁷ Βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 199.

¹¹⁸ Βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 203-205. Πρβλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Εδώ καλλιεργούσαν περισσότερο σιτάρια. Είχανε τ' αμπέλια τους και καλλιεργούσαν το σουσάμι, το ρόβι... Συνήθως αυτά τα προϊόντα που ξέραν από την πατρίδα εξακολουθούσαν να παράγουν και εδώ. Τα αρδευτικά έγιναν, αλλά και μετέπειτα απ' τ' αρδευτικά δεν τα σπέρναν, τα σπέρναν καλαμπόκια... το βαμβάκι μετά το '50 καλλιεργήθηκε στον κάμπο των Γιαννιτών». Πρβλ. επίσης και μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8: «Στην αρχή οι καλλιέργειες ήταν σιτάρια, δημητριακά ως επί το πλείστον. Δε γινόταν τίποτις άλλο. Δεν υπήρχαν τα νερά που υπάρχουν σήμερα, δεν υπήρχαν αρδευτικά έργα, δεν υπήρχε τίποτα. Τι μπορούσαν να σπείρουν; Σιτάρια και καλαμπόκια στη λίμνη. Εδώ και 35-40 χρόνια έχουμε βαμβάκια, καλαμπόκια, καπνά και το ροδάκινο...». Βλ. και μαρτυρία Λ.

χωριό¹¹⁹ και το Γ.Ε.Γ. έκανε προσπάθειες για συστηματοποίηση της μωρεοκαλλιέργειας στην περιοχή, οι κάτοικοι αντέδρασαν στην εφαρμογή του προγράμματος που είχε εκπονηθεί. Πιο συγκεκριμένα προβλεπόταν η δημιουργία συνεχόμενων μορεώνων, ώστε μετά από τετραετία κάθε οικογένεια να έχει 90 δέντρα¹²⁰. Αντίδραση υπήρξε και στις ενέργειες του Γραφείου Εποικισμού για προώθηση της καλλιέργειας τριφυλλιού που επίσης είχε κριθεί από τους αρμόδιους ως καλλιέργεια κατάλληλη για την περιοχή¹²¹. Είναι ευνόητο ότι η συστηματική άρνηση των κατοίκων να δοκιμάσουν νέες καλλιέργειες τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά την εγκατάστασή τους και η χρησιμοποίηση των εκτάσεων για σπορά σιτηρών και, γενικά, οικείων τους προϊόντων ανέστειλε την ανάπτυξη της περιοχής. Χρειάζεται, όμως, να ληφθεί υπόψη ότι τα πρώτα χρόνια οι Αξενοί αγωνίζονταν να επιβιώσουν και δεν αποτολμούσαν καλλιέργειες που δε θα τους απέδιδαν σίγουρα σοδειά.

Επίσης, ως, τουλάχιστον, την οριστική διανομή υπήρχε δυστοκία και στη χρήση λιπασμάτων. Η κοπριά, συνήθως, στοιβαζόταν στις αυλές των σπιτιών και δε χρησιμοποιούνταν. Ο λόγος ήταν η αβεβαιότητα και η αοριστία που επικρατούσε λόγω του προσωρινού χαρακτήρα της διανομής. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την οριστική διανομή οι κάτοικοι έσπευσαν να σκορπίσουν την κοπριά στα χωράφια τους. Ταυτόχρονα, επιδείκνυαν δυσπιστία και απέναντι στα χημικά λιπάσματα, τα οποία άργησαν να χρησιμοποιήσουν. Αιτία ήταν η άγνοια της αξίας τους και η έλλειψη σωστής ενημέρωσης για τα προϊόντα αυτά από τις εταιρείες που τα διακινούσαν¹²².

Ούτε η κτηνοτροφία ήταν ανεπτυγμένη στο χωριό, παρά το γεγονός ότι στο παρελθόν αποτελούσε κύρια απασχόληση των κατοίκων της περιοχής όπου υπήρχαν άφθονα βοσκοτόπια. Κοπάδια είχαν οι ντόπιοι κάτοικοι του παλιού οικισμού και

Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Στην αρχή πιο πολύ καλλιεργούσαν σιτάρια, κουκιά, ρόβι. Μετά τριφύλλια..., βαμβάκια και δέντρα: αχλάδια και μήλα στάρκιν».

¹¹⁹ Πρβλ. μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8: «Εκεί που είναι τα αμπέλια ήταν όλο μουριές, ήταν λίγο αψηλό».

¹²⁰ Στα εδάφη που έγινε βαθιά άρωση προβλεπόταν, σύμφωνα με το παραπάνω πρόγραμμα του Γούδα, να ξεκινήσει από το 1928 μορεωφύτευση και καλλιέργεια τριφυλλιού. Μάλιστα, η υπηρεσία εποικισμού είχε προμηθευτεί συνολικά για την περιοχή 105.000 μορεωδενδρύλλια, βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 214-215.

¹²¹ Βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 196-197.

¹²² Βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 191. Για τις συνέπειες της αδυναμίας απορρόφησης βιομηχανικών προϊόντων από τους αγρότες, βλ. Κώστα Κωστή, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917 – 1940», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γεωργίου Θ. Μαυρογορδάτου – Χρήστου Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο ²1992, σ. 154.

ελάχιστες οικογένειες Αξενών¹²³. Παρά τις παροτρύνσεις από το Γ.Ε.Γ., οι περισσότεροι από τους τελευταίους είχαν ζώα, κυρίως βοοειδή, που χρησιμοποιούσαν στις καλλιεργητικές τους εργασίες και στις μεταφορές¹²⁴. Επίσης, επιδίδονταν στην οικιακή πτηνοτροφία και κτηνοτροφία χωρίς κανένα σύστημα με μοναδικό σκοπό να καλύψουν τις διατροφικές ανάγκες των οικογενειών τους¹²⁵.

Οι λόγοι της περιορισμένης ενασχόλησης με την κτηνοτροφία¹²⁶ χρειάζεται να αναζητηθούν καταρχήν στις συνήθειες που είχαν από την πατρίδα. Και εκεί όλοι είχαν λίγα ζώα για να καλύπτουν τις οικιακές τους ανάγκες, ελάχιστοι, όμως, ασχολούνταν συστηματικά με την εκτροφή κοπαδιών. Επίσης, τα πρώτα χρόνια οι πρόσφυγες δε διέθεταν τα αναγκαία κεφάλαια για αγορά ζώων. Εμπόδιο στην ανάπτυξη της κτηνοτροφίας ήταν, επίσης, η έλλειψη στάβλων· οι δίχωρες προσφυγικές κατοικίες του χωριού με δυσκολία κάλυπταν τις ανάγκες στέγασης των οικογενειών. Ταυτόχρονα, η φτώχεια και η έλλειψη αγαθών ανάγκαζε τους πρόσφυγες να υποσιτίζουν τα ζώα τους. Τα τάζαν άχυρο σιτηρών, ρόβι και σανό μόνο όταν τα χρησιμοποιούσαν για εργασίες και, όταν ο καιρός ήταν κακός. Τις άλλες μέρες τα άφηναν στα βοσκοτόπια¹²⁷. Επίσης, στην περιοχή υπήρχε άφθονο κυνήγι, ιδιαίτερα κατά το χειμώνα, γεγονός που εμπόδιζε την ανάπτυξη της πτηνοτροφίας¹²⁸. Χρειάστηκε να περάσει τουλάχιστον μία δεκαετία, για να αρχίσουν οι κάτοικοι να χτίζουν συμπληρωματικά στα σπίτια τους μια αποθήκη ή έναν στάβλο¹²⁹ και να αυξάνουν τα ζώα που είχαν στην κατοχή τους¹³⁰.

Παρά το γεγονός ότι οι Αξενοί αποκαταστάθηκαν αγροτικά, από πολύ νωρίς πολλοί από αυτούς στράφηκαν στο εμπόριο. Βασικός λόγος είναι ότι ασφυκτιούσαν στο περιβάλλον του χωριού, αφού στην πατρίδα είχαν εγκαταλείψει τη γεωργία στη

¹²³ «Δεν είχαν ζώα, δεν είχαν κοπάδια... πρόβατα... Κτηνοτρόφοι ήταν 3-4 οικογένειες το πολύ. Αργότερα, στη δεκαετία του '50 είχαν βουβάλια πάρα πολλά στο χωριό», βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2.

¹²⁴ «Ο πατέρας μου είχε ένα γαϊδούρι, μετά και ένα βόδι, σιγά – σιγά, πήραμε δύο βόδια. Είχε κι ένα άλογο με το οποίο αλώνιζε...», βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

¹²⁵ «Το βασικό ήταν να εξασφαλίσεις το στάρι σου, γιατί το περισσότερο ήταν το ψωμί. Το άλλο ήταν ένα γουρούνι, ένα κατσίκι, κότες, μ' αυτά βολεύονταν. Είχανε τα γουρούνια, τα σφάζανε παίρνανε το βούτυρο και το λίπος. Εκείνο το ψήνανε και το βάζανε στα φασόλια και δίνανε στο φαί μια γεύση», βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

¹²⁶ Για την κατακόρυφη μείωση της παραγωγής κτηνοτροφικών προϊόντων και τις επιπτώσεις της στην οικονομία της χώρας και στους νομάδες κτηνοτρόφους, βλ. Κωστή, «Αγροτική», σ. 151.

¹²⁷ Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 192.

¹²⁸ Βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 218-221.

¹²⁹ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2.

¹³⁰ «Εδώ είχαν βουβάλια, γουρούνια, όχι εκεί, γιατί δεν είχαν νερό... Ο πατέρας μου το 1950 είχε 18 βουβάλια», μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4. Γενικά για τους λόγους μείωσης της κτηνοτροφικής παραγωγής στην Ελλάδα, βλ. Χρήστου Πασίoka, «Περί της κτηνοτροφίας εν Ελλάδι», *Γεωργικόν Δελτίον*, 3 (1930), Ειδική έκδοση των πρακτικών του κτηνοτροφικού συνεδρίου 1-6-1930, σ. 15-44.

φροντίδα των γυναικών και ασχολούνταν με το εμπόριο¹³¹. Έτσι, όπως και στην Καπαδοκία, έγιναν αρχικά αγωγιάτες και μεταπράτες. Αγόραζαν δηλαδή από όλα τα χωριά της περιοχής αγροτικά προϊόντα και τα πουλούσαν στις αγορές των Γιαννιτσών και της Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα, εφοδίαζαν τα χωριά με είδη πρώτης ανάγκης¹³². Αξενοί ήταν και οι προμηθευτές υλικών οικοδομής, όταν οι κάτοικοι των χωριών της περιοχής άρχισαν να προσθέτουν χώρους στα σπίτια τους¹³³.

Στην Αξό δεν αναπτύχθηκε κάποια οικοτεχνία. Σε αντίθεση με την παλιά πατρίδα, τα αγγεία που κατασκεύαζαν, ιδίως τα ταντούρια, χρησιμοποιούνταν μόνο στο χωριό τους, γιατί δεν υπήρχε αγορά να τα διοχετεύσουν. Επίσης, δεν υπήρχε υφαντουργείο ούτε και αργαλειοί στα σπίτια για οικιακή χρήση, αν και στην Καπαδοκία Αξενές ήξεραν να χειρίζονται αργαλειό, κυρίως όσες δούλευαν στο Ικόνιο σε εργαστήρια κατασκευής χαλιών¹³⁴. Είδη ένδυσης προμηθεύονταν οι Αξενοί από τα Γιαννιτσά¹³⁵. Ούτε υδρόμυλος υπήρχε στο χωριό. Οι κάτοικοι άλεθαν το σιτάρι τους στον υδρόμυλο του Μυλοτόπου. Ορισμένοι από αυτούς, παράλληλα με την γεωργία, εξασκούσαν και επαγγέλματα, για να εξυπηρετήσουν τους κατοίκους. Ο πληροφορητής Ι. Νεοκοσμίδης εργάστηκε και ως τσαγκάρης, κουρέας και

¹³¹ «Ο πατέρας μου εδώ ήταν γεωργός. Εκεί ήταν αγωγιάτης και έμπορος στο Ικόνιο», βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

¹³² Βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Οι περισσότεροι εκεί ασχολούνταν με το εμπόριο. Όταν ήρθαμε εδώ, την ίδια δουλειά - αγωγή και εμπόριο - την κάναν κι εδώ! Ξεκινούσαν από το χωριό ή από τα Γιαννιτσά και παίρναν παραγγελίες και πήγαιναν στη Θεσσαλονίκη. Κι έλεγε ο άλλος “θέλω εγώ 5 κάσες λουκούμια, ένα τσουβάλι ζάχαρη”...πηγαίνουν και αγώι, ασκούσαν και το εμπόριο...Ο Εφαρμοστής, ήρθε πρώτα εδώ, στην Αξό. Παίρνουνε το σπίτι μαζί με την αδελφή του, αλλά έμπορος αυτός, σου λέει στην Αξό τι να κάνω; Εκεί που υπάρχει ο πολύς κόσμος, εκεί γίνεται το εμπόριο, και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Στην αρχή, ερχότανε από εδώ, αγόραζε από εδώ σουσάμι, αγόραζε αυτό το τσιμέν’, καλαμπόκια, σιτάρια, τόκανε σε είδος χονδρεμπόριο, τα φόρτανε στα κάρα και είχε ανθρώπους, τα προωθούσε εκείπέρα. Εκεί στην παλιά αγορά, στα λαδάδικα γινόνταν οι μεγαλύτερες συναλλαγές. Φόρτωνε κι ένα κάρο σουσάμι και το πήγαινε. Εδώ ρωτούσε, τι θέλετε, έφερνε χοντρό αλάτι, άλλα είδη και, σιγά - σιγά, το γύρισε στο μεγάλο εμπόριο. Αργότερα, στα Γιαννιτσά είχε ένα εκκοκκιστήριο βαμβακιού...». Πρβλ. και μαρτυρία Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176): «...έμαθα λίγα τουρκικά, γιατί δίπλα στην Αξό είχε τουρκόφωνα χωριά και εμπορευόμουν μαζί τους...». Βλ., επίσης, μαρτυρία Κ. Κόρσαββα ΠΑΑΚ Α 6: «Στην παλιά πατρίδα τις τελευταίες δεκαετίες πολλοί άντρες ασχολούνταν με το εμπόριο και άφηναν τις γυναίκες στα χωράφια. Οι πιο πολλοί κάναν μεταφορές με αραμπάδες, τους έλεγαν Γιοτζήδες. Γι αυτό και εδώ ασχολήθηκαν με εμπόριο».

¹³³ Βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: « Άλλοι Αξενοί, όταν οι κάτοικοι του χωριού θέλανε να προσθέσουν έναν αχυρώνα, ένα στάβλο, έγιναν μεταπράτες κεραμιδιών...».

¹³⁴ Βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1. Πρβλ. και μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Στα Γιαννιτσά έρχονταν οι δικοί μας για να κάνουν τις δουλειές τους, για να ψωνίσουν...οι δικοί μας δεν ασχολούνταν με υφαντουργία και τέτοια...κιλίμια να φτιάχνουν...θυμάμαι η μάνα μου τα έπαιρνε εδώ στα Γιαννιτσά και έκανε. Γιατί δεν είχαν χρόνο να ασχοληθούνε, είχανε πολλές δουλειές με τα χωράφια, με τα παιδιά τα πολλά...».

¹³⁵ Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 217.

μπακάλης¹³⁶. Ο πληροφορητής του Κ.Μ.Σ. Ανέστης Μπλεμπλές ήταν και καφετζής¹³⁷.

Η οριστική διανομή του τσιφλικιού στο οποίο εγκαταστάθηκαν οι Αξενοί έγινε το 1930, καθώς η διαδικασία απαλλοτριώσης και καταμέτρησης των κτημάτων δεν προχώρησε γρήγορα¹³⁸. Από τη συνολική έκταση των 13.303,051 στρεμμάτων του αγροκτήματος Παλαιού, όπως αναφέρεται στο κτηματολόγιο, μόλις τα 2/3 ήταν καλλιεργήσιμες εκτάσεις, ενώ οι υπόλοιπες ήταν, στην πλειοψηφία τους, βοσκοτόπια¹³⁹. Επίσης, διανεμήθηκαν οριστικά τα οικόπεδα στα οποία είχαν ανεγερθεί ή προϋπήρχαν κατοικίες στους δύο συνοικισμούς, στον παλιό και το νέο, συνολικής επιφάνειας 602,366 στρεμμάτων.

Οι δικαιούχοι γεωργικών κλήρων ήταν 270 οικογένειες προσφύγων και 9 γηγενών. Επίσης, από έναν κλήρο έπαιρναν το Σχολείο, ο Γεωργικός Συνεταιρισμός και το Υπουργείο Γεωργίας. 3 κλήροι έμεναν αδιάθετοι. Με αυτούς το σύνολο των δικαιούχων ανερχόταν τελικά σε 285 και των κλήρων σε 350, 1/2. Καθώς οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις ανέρχονταν σε 8.492 στρέμματα, ο βασικός γεωργικός κλήρος καθορίστηκε σε 24 στρέμματα και αναλογούσε σε οικογένεια 2 ατόμων. Οικογένεια 3-4 ατόμων έπαιρνε επιπλέον 1/4 κλήρου, 5-7 ατόμων 1/2 κλήρου, ενώ σε οικογένεια άνω των 8 ατόμων χορηγούνταν 2 κλήροι¹⁴⁰. Κάθε δικαιούχος πήρε εκτάσεις από 5 διαφορετικές κατηγορίες γαιών¹⁴¹ οι οποίες είχαν χωριστεί από το Γ.Ε.Γ. με στόχο να μοιραστούν μερίδια ίσης αξίας¹⁴².

Τα στοιχεία αυτά αποδεικνύουν ότι ούτε η προσωρινή ούτε η οριστική διανομή ήταν ικανοποιητικές. Ο κλήρος των 24 στρεμμάτων για καλλιέργεια δημητριακών ήταν από τους μικρότερους που δόθηκαν στη Μακεδονία, καθώς ο παραχωρούμενος

¹³⁶ Βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

¹³⁷ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κ.Π. 207, Αξό: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών», Α. Μπλεμπλές.

¹³⁸ Βλ. Πελαγίδη, *Η αποκατάσταση*, σ. 121-123. Πρβλ. στον ίδιο, *Προσφυγική*, σ. 257-259.

¹³⁹ Συγκεκριμένα, τα 8.492,000 ήταν καλλιεργήσιμες και τα 4.811,015 μη καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Από τις τελευταίες 1.488,680 στρέμματα καταλάμβαναν τα πεδινά και 1.857,270 τα ορεινά βοσκοτόπια, 16,375 στρέμματα ένα τμήμα της λίμνης, 479,050 χέρσες εκτάσεις, 30, 750 τα αλώνια, 36 στρέμματα οι δρόμοι, 138 τα ρέματα και 13 στρέμματα οι κοινόχρηστοι χώροι (εκκλησία, νεκροταφείο), βλ. Δ.Γ.Γ., «Μητρώα Αγροκτημάτων», *Παλιό Γιαννιτών (1930)*.

¹⁴⁰ Βλ. Νοταρά, *Η αγροτική*, σ. 35. Μεγαλύτερο κλήρο πήραν όσοι ασχολούνταν συστηματικά με τη γεωργία και στην πατρίδα, φροντίζοντας να συγκεντρώσουν γύρω τους ηλικιωμένους γονείς, απορραφισμένα μέλη συγγενικών οικογενειών κλπ., βλ. Δαλακούρα, «Η εγκατάσταση», σ. 270.

¹⁴¹ Βλ. Δ.Γ.Γ., «Μητρώα Αγροκτημάτων», *Παλιό Γιαννιτών (1930)*. Για το ότι οι κλήροι που χορηγούνταν δεν αποτελούσαν συνεχή έκταση, αλλά απαρτίζονταν από διάφορα τεμάχια γαιών, βλ. Νοταρά, *ό.π.*, σ. 35-36.

¹⁴² Για τα προβλήματα από την κατάτμηση της γης και τους τρόπους μεταβίβασης ή αφαίρεσής της, βλ. Κ.τ.Ε, *Η εγκατάσταση*, σ. 50-51.

κλήρος κυμαινόταν, συνήθως, από 20 - 60 στρέμματα, με μέσο όρο τα 35 στρέμματα¹⁴³. Επίσης, η κατάτμηση του κλήρου σε 5 κατηγορίες δυσχέρανε τη διαδικασία παραγωγής, γιατί αύξανε το κόστος της και την απώλεια χρόνου, επιβάλλοντας διαρκείς μετακινήσεις. Παρόλα αυτά ο πολυκερματισμός του κλήρου επιλέχθηκε από την Ε.Α.Π. λόγω της διαφορετικής ποιότητας των εδαφών και των ποικίλων καλλιεργειών, αλλά και λόγω της προσπάθειας να μη θιγεί το αίσθημα ισότητας των προσφύγων¹⁴⁴.

Ένας ακόμα αρνητικός παράγοντας για την ανάπτυξη του οικισμού ήταν το κλίμα που, λόγω των παρακείμενων ελών, ήταν ανθυγιεινό. Μέχρι το 1935, που ολοκληρώθηκαν τα εγχειροβελτιωτικά έργα στην περιοχή, η υγειονομική κατάσταση των Αξενών ήταν θλιβερή και η επιβίωση δύσκολη. Το μέγεθος του προβλήματος αποκαλύπτουν οι στατιστικές με βάση τις οποίες η νοσηρότητα από την ελονοσία έφθανε στην περιοχή των Γιαννιτσών το 435%¹⁴⁵. Το 1924 το 1/5 των προσφύγων που κατοικούσαν στην περιοχή Γιαννιτσών πέθανε. Οι Καππαδόκες κάτοικοι της Αξού, που δεν ήταν συνηθισμένοι σε τέτοιες περιβαλλοντικές συνθήκες, παρουσίαζαν υψηλά ποσοστά θανάτων, κυρίως τα πρώτα χρόνια¹⁴⁶. Ιδιαίτερα το καλοκαίρι και το φθινόπωρο η ελονοσία δεν ήταν απλώς ενδημική, αλλά επιδημική νόσος που προσέβαλλε όλους τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής. Ταυτόχρονα, επέτεινε τα κρούσματα φυματίωσης, τους πρόωρους τοκετούς, τις αποβολές. Εξάλλου, οι άθλιες συνθήκες ζωής και υγιεινής που επικρατούσαν τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης, η σκληρή εργασία, οι γέννες στα χωράφια, αύξαναν τα ποσοστά θνησιμότητας¹⁴⁷. Η κακή υγεία των κατοίκων επηρέαζε και την απόδοση στην εργασία. Ιδιαίτερα το καλοκαίρι και το φθινόπωρο οι γεωργοί υπέφεραν από την ελονοσία και δεν

¹⁴³ Βλ. Πελαγίδη, *Προσφυγική*, σ. 248. Πρβλ. Νοταρά, *Η αγροτική*, σ. 35. Ως συγκριτικό μέτρο ο Πάλλης αναφέρει ότι στη Θεσσαλία για σιτοκαλλιέργεια είχαν διανεμηθεί κατά μέσο όρο 130 στρέμματα, βλ. Αρχείο Πάλλη, Φακ. Β' - Γ', *Συλλογή*, σ. 21.

¹⁴⁴ Βλ. Αρχείο Πάλλη, *ό.π.*, σ. 20. Πρβλ. και Ch. Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο 1931, σ. 98. Για την αξία των γαιών αυτών, βλ. Νοταρά, *ό.π.*, σ. 36-38.

¹⁴⁵ Βλ. Ε.Α.Π. / Γ.Δ.Ε.Μ. / Γενική Υγειονομική Επιθεώρησης, *Ποσοστά νοσηρότητας από ελονοσία*, δημοσιεύονται στου Πελαγίδη, *ό.π.*, σ. 310. Γενικά στην περιφέρεια Γιαννιτσών επί 100 θανάτων οι 70 οφείλονταν στην ελονοσία, 25 σε τυφοειδείς πυρετούς και 5 σε διάφορες άλλες ασθένειες, βλ. Κωνσταντινίδη, *Τα εγχειροβελτιωτικά*, σ. 59.

¹⁴⁶ «...Πενήντα χρονώ και άνω δε ζούσε... Αν πας στα μνήματα από 50 χρονώ και πάνω δεν υπάρχει κανείς. Όχι μόνο από την ελονοσία. Δύσκολα ήταν τότε. Φάρμακο δεν υπήρχε...», βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

¹⁴⁷ «Ήταν πάρα πολύ δύσκολα τα πρώτα χρόνια, δηλαδή, πολύ δύσκολα γιατί άκουγες ότι πολλοί άνθρωποι πέθαιναν, πάρα πολλούς έχαναν. Γυναίκες ειδικά λεχώνες ή πάνω στις γέννες, χάνονταν πάρα πολλές, επειδή δεν υπήρχε περίθαλψη. Έπειτα, επιδρούσε και ο βάλτος, γεννούσαν και στα χωράφια... Δούλευαν πάρα πολύ σκληρά... Στην περιοχή αποδεκατίστηκαν ολόκληρα χωριά», βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2.

μπορούσαν να εργαστούν συστηματικά. Οι προσπάθειες που κατέβαλλε η Υγειονομική Υπηρεσία Μακεδονίας της Ε.Α.Π. από το 1925 που ιδρύθηκε, δεν απέδωσαν. Η υπηρεσία αυτή είχε ιδρύσει 4 αγροτικά ιατρεία στα χωριά Κουφάλια, Ν. Χαλκηδόνα, Παλαίφυτο και Δροσερό, για να εξυπηρετούν την περιφέρεια Γιαννιτσών, με προσωπικό 4 γιατρούς και 4 φαρμακοποιούς¹⁴⁸. Παρόλα αυτά το 1928 η εξέταση μαθητών από τα αγροτικά ιατρεία έδειξε ότι η αναλογία των ασθενών από ελονοσία στο σύνολο του πληθυσμού έφτανε στα Γιαννιτσά το 64%¹⁴⁹.

Η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται με την αποστράγγιση των ελών, τη συμπληρωματική διανομή και την ενασχόληση των Αξενών με το εμπόριο. Μετά και την αποξήρανση της λίμνης, που ξεκίνησε το 1933 και απέδωσε 217.000 στρέμματα, και την αποστράγγιση των ελών περιμετρικά της λίμνης, που απέδωσε άλλα 150.000 στρέμματα¹⁵⁰, ακολούθησε συμπληρωματική διανομή. Η διανομή αυτή αφορούσε όλα τα χωριά που βρίσκονταν περιμετρικά της τέως λίμνης των Γιαννιτσών. Ειδικότερα, στη δικαιοδοσία της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Γιαννιτσών (στο εξής Ε.Α.Γ.), η οποία ήταν υπεύθυνη για τη διανομή εκτάσεων της αποστραγγισμένης περιοχής, εκτός από το Παλαιό, υπάγονταν άλλα 9 χωριά. Οι διαδικασίες ήταν και πάλι ιδιαίτερα χρονοβόρες· χαρακτηριστικό είναι ότι η πρώτη ανακοίνωση για την εκδίκαση αιτήσεων των ενδιαφερομένων προς χορήγηση γεωργικού κλήρου, ανακοινώθηκε από την Ε.Α.Γ. στις 23-10-1933¹⁵¹, ενώ η συμπληρωματική διανομή έγινε στο Παλαιό μόλις το 1939. Στους κατοίκους του διανεμήθηκαν 4.193,273

¹⁴⁸ Οι γιατροί επισκέπτονταν δύο φορές την εβδομάδα κάθε συνοικισμό, αλλά και έκτακτα, αν χρειαζόταν, Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 185. Πρβλ. Κωνσταντινίδη, *Τα εγχειροβελτιωτικά*, σ. 59-60. Γενικότερα για την υγειονομική πολιτική της Ε.Α.Π., βλ. Κ.τ.Ε, *Η εγκατάσταση*, σ. 80-81· Eddy, *Greece*, σ. 101· Κρίμπα, «Το έργο», σ. 253-255.

¹⁴⁹ Βλ. Κ.τ.Ε, *ό.π.*, σ. 80. Πρβλ. Κωνσταντινίδη, *ό.π.*, σ. 59.

¹⁵⁰ Η αποστράγγιση της λίμνης άρχισε στις 15 Ιουνίου 1934, από την αμερικανική εταιρεία «Foudation Comprany», που είχε αναλάβει και το σύνολο των εγχειροβελτιωτικών έργων στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης. Ακολούθησε η κατασκευή περιφερειακής διώρυγας που συνέλεγε τα νερά των χειμάρρων, οι οποίοι ως τότε κατέληγαν στη λίμνη των Γιαννιτσών. Έτσι, μετά το 1934 αποστραγγίστηκαν 150.000 στρέμματα περιμετρικά της τέως λίμνης των Γιαννιτσών, τα οποία μετά την εκτέλεση εργασιών εκχέρσωσης από την άγρια βλάστηση αποδόθηκαν για καλλιέργεια. Τις εργασίες εκτέλεσε η Υπηρεσία Μηχανικής Καλλιέργειας (Υ.Μ.Κ.) του Υπουργείου Γεωργίας, Βλ. Κωνσταντινίδη, *ό.π.*, σ. 76-83. Κατά τον Αναγνωστόπουλο το τέναγος της λίμνης κάλυπτε 225.000 στρέμματα και οι ελώδεις εκτάσεις της περιοχής άλλα 150.000 στρέμματα, βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 175.

¹⁵¹ Η Ε.Α.Γ., με πρόεδρο τον Πρωτοδίκη Βεροίας Στυλιανό Τσιλιγκιρίδη, ανακοίνωσε στις 11-10-1933 ότι θα προβεί στις 23-10-1933 στην εκδίκαση αιτήσεων των ενδιαφερομένων προς χορήγηση γεωργικού κλήρου, για να μοιράσει εκτάσεις της αποστραγγισμένης περιοχής. Τα χωριά των οποίων οι κάτοικοι είχαν το δικαίωμα να υποβάλλουν αιτήσεις ήταν, εκτός του Παλαιού, η Καρυώτισσα, η Πέλλα, η Νέα Πέλλα, το Μάνδαλο, το Γυψοχώρι, το Δροσερό, το Παλαίφυτο, το Αρχοντικό και το Μεσιανό. Από τις αποστραγγισμένες εκτάσεις πήραν συμπληρωματικό κλήρο και χωριά των νομών Θεσσαλονίκης και Ημαθίας, βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ.φ. 158 / 22-10-1933, σ. 2.

στρέμματα που προέκυψαν μετά την αποστράγγιση των παρακειμένων ελών. Από αυτά τα 3.583,917 ήταν καλλιεργήσιμα. Από τους δικαιούχους, που έφθαναν τις 256 οικογένειες προσφύγων, πολλές πήραν συμπληρωματικό κλήρο, περίπου 10 στρέμματα η καθεμιά. Ταυτόχρονα, όμως, κλήροι 13,5 στρεμμάτων διανεμήθηκαν και σε νέους δικαιούχους που είχαν εν τω μεταξύ αποκτήσει οικογένεια. Μάλιστα αρκετοί νέοι, για να γίνουν δικαιούχοι κλήρου, παντρεύτηκαν¹⁵². Έτσι, αποκαταστάθηκαν άτομα που, ως μέλη μεγάλων οικογενειών, πλήττονταν από τον κατακερματισμό του ήδη μικρού κλήρου που είχε πάρει η οικογένειά τους με τη διανομή του 1930¹⁵³. Ένα, επίσης, νέο στοιχείο της συμπληρωματικής διανομής είναι ότι επιλέχθηκε ο μονοτεμαχισμός, δηλαδή κάθε κλήρος αποτελούνταν από ένα τεμάχιο γης, σε αντίθεση με την προηγούμενη διανομή¹⁵⁴. Πάντως, πληροφορητές εξέφρασαν παράπονα, υποστηρίζοντας ότι, με τη συμπληρωματική διανομή, το χωριό τους πήρε συνολικά λιγότερα στρέμματα σε σχέση με γειτονικά χωριά¹⁵⁵. Ακόμα κι αν δεν ευσταθεί απόλυτα ο ισχυρισμός αυτός, ο κλήρος που αθροιστικά πήρε κάθε οικογένεια δεν ήταν πάλι ικανοποιητικός, αφού δεν ξεπερνούσε τα 35 στρέμματα. Παρόλα αυτά οι περισσότεροι πληροφορητές εκθειάζουν τη συμπληρωματική διανομή, υποστηρίζοντας ότι βοήθησε πολλές οικογένειες να επιβιώσουν¹⁵⁶.

Ταυτόχρονα, με την πάροδο των χρόνων οι Αξενοί εδραιώθηκαν ως έμποροι και μεταπράτες στην περιοχή. Κάποιοι, μάλιστα, ασχολήθηκαν και με χονδρεμπόριο. Αξενός ήταν και ένας από τους μεγαλύτερους εργοστασιάρχες των Γιαννιτών¹⁵⁷. Το επιχειρηματικό δαιμόνιο των Αξενών φαίνεται και από το γεγονός ότι, εκτός των ατόμων που εργάστηκαν στα εγγειοβελτιωτικά έργα που εκτελέστηκαν στην περιοχή,

¹⁵² Βλ. Δαλακούρα, «Η εγκατάσταση», σ. 270.

¹⁵³ «Κλήρο και σπίτι δικαιούνταν όσοι ήταν παντρεμένοι. Αν είχαν παιδιά, καλύτερα, γιατί παίρναν κάτι παραπάνω. Οι ανύπαντροι δε δικαιούνταν. Μετά πήραν κλήρο το '39. Πάρα πολλά άτομα παντρεύτηκαν τότε γι' αυτό το λόγο...», βλ. μαρτυρία Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3. Πρβλ. και μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Όταν παντρεύτηκε ο πατέρας μου πήρε κλήρο. Εκείνη τη χρονιά, το 1936, την ίδια μέρα είχαν γίνει 30 γάμοι, ώστε με την αναδιανομή να πάρουν κλήρο». Βλ. και μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Ο πατέρας μου είχε κλήρο, όταν έγινε η διανομή, ως μέλος της οικογένειας του μεγάλου του αδελφού. Όταν η λίμνη αποξηράνθηκε και μετά, επειδή είχε παντρευτεί, είχε πάρει δικό του κλήρο».

¹⁵⁴ Βλ. Δ.Γ.Γ., «Μητρώα Αγροκτημάτων», *Ανακεφαλαιωτική κατάσταση οριστικής διανομής ΣΑΑΚ Αξός (Παλαιόν) Γιαννιτών (Αποστραγγ. Γαίαι) έτους 1939*, όπου ΣΑΑΚ, Συνεταιρισμός Αποκατάστασης Ακτιμόνων Καλλιεργητών. Επρόκειτο για συνεταιρισμούς που ιδρύθηκαν για την από κοινού προάσπιση των συμφερόντων των εποίκων, βλ. Κωνσταντινίδη, *Τα εγγειοβελτιωτικά*, σ. 94.

¹⁵⁵ Βλ. μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8.

¹⁵⁶ Βλ. μαρτυρία Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176).

¹⁵⁷ Πρόκειται για τον Βασίλη Εφαρμοστίδη, που είχε εκκοκιστήριο βάμβακος ήδη στη δεκαετία του 1940, βλ. Σινοπούλου, *Πέλλα*, σ. 152.

κάποιοι από αυτούς πήραν εργολαβίες¹⁵⁸. Αν και το οδικό δίκτυο δεν εξελίχθηκε ιδιαίτερα τη δεκαετία 1930-1940, οι Αξενοί έμποροι δεν αντιμετώπιζαν μεγάλα προβλήματα στις μετακινήσεις τους, ιδίως μετά την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης των εγχειοβελτιωτικών έργων στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης, χάρη στα οποία οι δρόμοι έπαψαν να πλημμυρίζουν¹⁵⁹. Καθώς τα χωριά με τα οποία συναλλάσσονταν ήταν στον κάμπο, η επικοινωνία μεταξύ τους ήταν εφικτή. Εξάλλου, η ίδια η Αξός δεν ήταν απομονωμένη, καθώς απείχε μόλις 5 χιλιόμετρα από τα Γιαννιτσία¹⁶⁰. Συγκοινωνία, βέβαια, δεν υπήρχε· οι Αξενοί μετέβαιναν στα Γιαννιτσία είτε πεζή είτε με κάρα. Στο ίδιο το χωριό οι δρόμοι ήταν όλοι χωμάτινοι. Μόλις στα τέλη της δεκαετίας του '40 ο κεντρικός δρόμος στρώθηκε με χαλίκι¹⁶¹.

Γίνεται φανερό ότι τις πρώτες δεκαετίες της εγκατάστασής των Αξενών οι συνθήκες ζωής στο χωριό ήταν ιδιαίτερα δύσκολες. Ο κλήρος ήταν μικρός και η παραγωγή τις πρώτες δεκαετίες μικρή¹⁶². Έτσι, οι πολυμελείς οικογένειες των Αξενών ζούσαν ιδιαίτερα φτωχικά. Τα προβλήματα επέτειναν οι πλημμύρες που κατέστρεφαν τις καλλιέργειες. Μια από τις χειρότερες χρονιές ήταν το 1928, όταν οι πλημμύρες κατέστρεψαν 1.072 στρέμματα καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Οι ζημιές ανήλθαν σε 214.400 δραχμές¹⁶³. Ταυτόχρονα, η άγνοια της χρήσης λιπασμάτων και ο δισταγμός να εφαρμόσουν νέες καλλιέργειες επέτεινε την εξαθλίωση. Παρά τις σημαντικές αλλαγές που υπήρξαν μετά την εκτέλεση των εγχειοβελτιωτικών έργων στην ευρύτερη περιοχή, η ζωή των προσφύγων δεν άλλαξε θεαματικά. Βέβαια, αποτελούν θετικά στοιχεία η συμπληρωματική διανομή και η μεγάλη μείωση της ελονοσίας. Ενδεικτικά, κατά τη δεκαετία του '30 η νοσηρότητα των μαθητών του

¹⁵⁸ Βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Ο πατέρας μου είχε ένα κάρο και ένα άλογο και δούλευε στα αναχώματα...τότε φορτώναν και κάναν τα αναχώματα για τις πλημμύρες. Πριν αποξηρανθεί η λίμνη. Δουλεύαν ένα μέρος εδωπέρα στον Παλιό Μυλότοπο από εκεί υπήρχε ένα ανάχωμα, αυτό που φέρνει το νερό της Αραβησσού. Και εργολάβος ήτανε ένας δικός μας...Έπαιρνε εργολαβία, μάζευε τα κάρα και κουβαλούσε χώμα». Πρβλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Ο πατέρας μου, πάντως, έλεγε ότι από μικρός πήγε στα έργα...Οι Ιταλοί εδω στην περιοχή μας, στο Μελίσσι είχαν κατασκευάσει μια γέφυρα, όπως ήταν η γέφυρα του Αξιού, ακριβώς, λίγο μικρότερη ήταν αυτή...και δούλευε τότε σ' αυτούς τους Ιταλούς. Και έλεγαν ότι δούλευε με μεροκάματο 1,5 δραχμή...αυτό πριν από το '30».

¹⁵⁹ Γενικά, οι επαρχιακοί δρόμοι ήταν βατοί από αυτοκίνητα και άμαξες, αλλά δεν ήταν σκυροστρωμένοι και δύσκολα χρησιμοποιούνταν, ιδίως το χειμώνα, κυρίως λόγω έλλειψης γεφυρών, αν και είχε κατασκευάσει αρκετές η Υπηρεσία Εποικισμού ως το 1928. Μετά το 1927 άρχισαν να κατασκευάζονται και επαρχιακοί δρόμοι που συνέδεαν τα Γιαννιτσία με τα γύρω χωριά. Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 161.

¹⁶⁰ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2.

¹⁶¹ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2.

¹⁶² Βλ. Eddy, *Greece*, σ. 109.

¹⁶³ Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 175.

χωριού μειώθηκε στο 10%¹⁶⁴. Ωστόσο, και κατά τη δεκαετία του '30, το χωριό χαρακτηριζόταν για τη ρυπαρότητα και την αθλιότητα, που οφείλονταν όχι μόνο στις ασθένειες, αλλά και στην άγνοια των κανόνων καθαριότητας και στην κακή διατροφή. Οι πληροφορητές συμφωνούν ότι οι συνθήκες ζωής βελτιώθηκαν ουσιαστικά από τη δεκαετία του '50¹⁶⁵.

4.1. ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΕΙΣ

Τα ποσά που διέθεσε η Ε.Α.Π. για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων προέρχονταν από το πρώτο προσφυγικό δάνειο του 1924¹⁶⁶. Επίσης, με βάση το Ν.Δ. της 6- 7-1923 «περί αγροτικής αποκαταστάσεως προσφύγων», οι πρόσφυγες είχαν τη νομική υποχρέωση να αποπληρώσουν όσα έλαβαν από την Ε.Α.Π. είτε σε είδος είτε σε χρήμα¹⁶⁷. Οι οφειλές των προσφύγων καταχωρήθηκαν σε μεριδολόγια και κάθε οικογένεια είχε ειδική χρεωστική μερίδα¹⁶⁸. Από το 1926 συστάθηκε ειδική υπηρεσία για να οργανώσει το έργο της είσπραξης των χρεών. Η ολοκλήρωση της χρέωσης θα γινόταν μετά την οριστική διανομή των γαιών¹⁶⁹. Ταυτόχρονα, εκκρεμούσε και το θέμα της αποζημίωσης των προσφύγων για τις περιουσίες που εγκατέλειψαν στην Τουρκία¹⁷⁰. Το έργο της εκτίμησης των περιουσιών των χριστιανών και μουσουλμάνων ανταλλαξιμών είχε αναλάβει η Μ.Ε.Α.Π.. Το 1924 συστάθηκε και η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών (στο εξής Γ.Δ.Α.Π.) που υπαγόταν στο Υπουργείο Γεωργίας και ιδρύθηκαν κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών για να συμβάλλουν στο έργο της εκκαθάρισης των περιουσιών¹⁷¹. Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το ψήφισμα της 7-4-1925 της Δ' Εθνοσυνέλευσης με το οποίο συστάθηκαν 1.114 Πρωτοβάθμιες Εκτιμητικές

¹⁶⁴ Βλ. Εκπαιδευτική περιφέρεια Γιαννιτών, *Εφτά χρόνια εργασίας στην Εκπαιδευτική περιφέρεια Γιαννιτών (1932-33 μέχρι 1937-38)*, Γιαννιτά 2000, σ. 101.

¹⁶⁵ Βλ. μαρτυρία Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ*, (ΜΑ 176): «Το '50 ο κόσμος χόρτασε ψωμί. Όχι φαί, ψωμί». Βλ. και μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

¹⁶⁶ Για τα ποσά που διέθεσε η Ε.Α.Π. ανά τομέα, βλ. Νοταρά, *Η αγροτική*, σ. 21-31. Συνοπτικό Πίνακα των δανείων που εκδόθηκαν για την αποκατάσταση – αποζημίωση των προσφύγων, βλ. Α.Α. Πάλλη, «Προσφυγικών ζητήμα», *ΜΕΕ*, 10 (χ.χ.), σ. 671. Ειδικότερα, για το δάνειο του 1924, βλ. Αρετή Τούντα – Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 146-163.

¹⁶⁷ Βλ. Νοταρά, *ό.π.*, σ. 7-9 και 92-93.

¹⁶⁸ Βλ. Νοταρά, *ό.π.*, σ. 55 και 93.

¹⁶⁹ Βλ. Νοταρά, *ό.π.*, σ. 93-94.

¹⁷⁰ Για την αποζημίωση, βλ. ΥΕ, *Συνθήκη*, Αθήνα 1923, άρθρο 9.

¹⁷¹ Η Γ.Δ.Α.Π. συστάθηκε με το Ν.Δ. της 2/3 Μαΐου 1924, βλ. Πρωτονοταρίου, *Το προσφυγικό*, σ. 99-100, όπου αναφέρονται και οι αρμοδιότητές της. Τα Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών συστάθηκαν με το Δ. 4/9 Ιουλίου 1924. Για τις τροποποιήσεις του διατάγματος και τις δικαιοδοσίες των γραφείων αυτών, βλ. στου ίδιου, *ό.π.*, σ. 106-108.

Επιτροπές. Σκοπός τους ήταν ο έλεγχος των δηλώσεων για τις περιουσίες που εγκατέλειψαν οι πρόσφυγες στην Τουρκία και ο καθορισμός του ποσού που δικαιούταν κάθε πρόσφυγας ως αποζημίωση¹⁷². Οι Πρωτοβάθμιες Επιτροπές λειτούργησαν από τον Αύγουστο του 1925 ως τον Ιούλιο του 1926. Επίσης, συγκροτήθηκαν Δευτεροβάθμιες Επιτροπές που λειτούργησαν περίπου ένα χρόνο ως την κατάργησή τους και την αντικατάστασή τους από τα Εφετεία της Ανταλλαγής με το Ν. 3381 της 5/20 Μαΐου 1927¹⁷³. Στην Αξό λειτούργησε η Πρωτοβάθμια Εκτιμητική Επιτροπή Χασάκοιου, της επαρχίας Ικονίου¹⁷⁴. Δυστυχώς στοιχεία για τη σύνθεσή της και τις εκτιμήσεις στις οποίες προέβη δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ).

Παρόλες τις διαμαρτυρίες των αγροτών προσφύγων ως το 1927 δεν είχε γίνει καμιά ενέργεια για να αποζημιωθούν, όπως οι αστοί οι οποίοι αποζημιώθηκαν με ομολογίες. Στις 7-11-1927 έγινε η συμφωνία Eddy - Παπαναστασίου με βάση την οποία ως τρόπος αποζημίωσης οριζόταν ο συμψηφισμός των αποζημιώσεων των αγροτών προσφύγων με τα χρέη που είχαν προς το ελληνικό δημόσιο¹⁷⁵. Οριστικές τροποποιήσεις στον τρόπο συμψηφισμού έγιναν με τη Σύμβαση για την εκκαθάριση της Ε.Α.Π., που υπογράφηκε στις 24-1-1930. Σύμφωνα με αυτές η μέση τιμή των γαιών ανά στρέμμα καθοριζόταν στις 400 δραχμές και στη μερίδα κάθε πρόσφυγα θα καταχωρούνταν για συμψηφισμό όχι μόνο η ατομική του αποζημίωση αλλά και των δικαιούχων μελών της οικογένειάς του¹⁷⁶. Ήδη η Ε.Α.Π. από τον Ιανουάριο του 1928 είχε συστήσει Υπηρεσία Αποζημιώσεως Αγροτών, η οποία υπαγόταν στην τότε Διεύθυνση Εισπράξεως Χρεών Προσφύγων. Η υπηρεσία συγκέντρωσε υπεύθυνες αγροτικές δηλώσεις, που παραδόθηκαν στην Διεύθυνση Ανταλλαγής του Υπουργείου Γεωργίας για την κατάρτιση Γενικού Μητρώου των δικαιούχων αποζημίωσης κατά εκκλησιαστικές επαρχίες και κοινότητες της Μικράς Ασίας και της Θράκης. Τα Μητρώα, η σύσταση των οποίων είχε θεσπιστεί με τα Ν.Δ. της 27ης Φεβρουαρίου και της 3ης Σεπτεμβρίου 1926, περιελάμβαναν το ονοματεπώνυμο, τον τόπο

¹⁷² Λεπτομέρειες για την οργάνωση και το έργο αυτών των Επιτροπών αλλά και για τη συγκρότηση Ειδικών Επιτροπών για τις ανεκδίκαστες υποθέσεις, βλ. Πρωτονοταρίου, *Το προσφυγικό*, σ. 112-113.

¹⁷³ Οι Δευτεροβάθμιες Επιτροπές έλεγχαν τις αποφάσεις των Πρωτοβάθμιων. Λεπτομέρειες για τη σύστασή των Δευτεροβάθμιων Επιτροπών και των Εφετείων, τον αριθμό τους και τους τόπους στους οποίους έδρευαν, βλ. Πρωτονοταρίου, *ό.π.*, σ. 115-120.

¹⁷⁴ Βλ. Υπουργική Απόφαση 39 / 27-4-1926 / ΦΕΚ 1926.

¹⁷⁵ Για το κείμενο της συμφωνίας βλ. Νοταρά, *Η αγροτική*, σ. 102-104, υποσ. 3. Η συμφωνία αυτή τέθηκε σε ισχύ μόλις το 1930, βλ. Μαργαρίτας Δρίτσα, «Εθνική τράπεζα και πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά*, 2 / 4 (1985), σ. 322.

¹⁷⁶ Βλ. Νοταρά, *Η αγροτική*, σ. 108-109.

καταγωγής και τον τόπο εγκατάστασης του πρόσφυγα¹⁷⁷. Επίσημα, η διαδικασία του συμψηφισμού άρχισε με τη δημοσίευση του Ν. 4745 / ΦΕΚ 172 (1930) «Περί καταβολής αποζημιώσεως εις τους αγροτικώς εγκατεστημένους ομογενείς δικαιούχους ανταλλαξιμους»¹⁷⁸. Για όσους μετά το συμψηφισμό υπήρχε πιστωτικό υπόλοιπο, δημοσιεύτηκε ο ειδικός νόμος 5207 / 31 Ιουλίου 1931 (ΦΕΚ 249 / 1931) «περί χρησιμοποίησης και εκδόσεως ομολογιών δια την πληρωμήν των αγροτικώς εγκατεστημένων δικαιούχων ανταλλαξιμών». Επρόκειτο για 250 εκατομμύρια ομολογίες που ανέγραφαν «6% Αγροτική» τις οποίες διέθεσε η Αγροτική Τράπεζα στους δικαιούχους πρόσφυγες μέσω της Υπηρεσίας Εισπράξεως Χρεών Προσφύγων¹⁷⁹.

Τον Οκτώβριο του 1931 η Α.Τ.Ε. Έδεσσας δημοσίευσε ειδοποίηση προσέλευσης των προσφυγικών συνουκισμών, για να παραλάβουν τα πιστωτικά υπόλοιπα που δικαιούνταν μετά το συμψηφισμό. Ως ημερομηνία για το Παλαιό ορίστηκε η 12^η Νοεμβρίου 1931¹⁸⁰. Με τη Σύμβαση της 3-4-1931 μεταξύ Δημοσίου – Ε.Τ.Ε. – Α.Τ.Ε., η Α.Τ.Ε. ανέλαβε την είσπραξη των χρεών των αγροτών και των αστών προσφύγων (κυρώθηκε με το νόμο 5151 / ΦΕΚ 207 / 1931)¹⁸¹. Από έγγραφο της 3-7-1934 του γερουσιαστή Ν. Γρηγοριάδη φαίνεται ότι, σε κάποιες περιπτώσεις, η Α.Τ.Ε. πίεζε τους αγρότες να καταβάλλουν τα χρέη τους. Η καταγγελία αναφέρει ότι κατά τη συγκέντρωση του σιταριού το 1933 εισπράχθηκε από τους αγρότες του νομού Πέλλας χρέος προς την Ε.Α.Π.. Ο Υπουργός Γεωργίας Ι. Θεοτόκης ζήτησε να μην ασκηθούν πιέσεις στους αγρότες πρόσφυγες να καταβάλλουν μέρος του χρέους τους προς την Ε.Α.Π. από το αντίτιμο του σιταριού που παρέδωσαν, σε περίπτωση που τα άτομα αυτά δεν είχαν τύχει συμψηφισμού ή δεν είχαν ακόμα αποζημιωθεί¹⁸². «Τα σπίτια τα χρωστούσαν...Και στα χωράφια χρωστούσαν, ένα συμβολικό ποσό...Το χρέος ήταν στην Αγροτική Τράπεζα. Μια ζωή...»¹⁸³.

¹⁷⁷ Για τον τρόπο κατάρτισης του Γενικού Μητρώου, βλ. Πρωτονοταρίου, *Προσφυγικόν*, σ. 127-133. Πρβλ. και Νοταρά, *Η αγροτική*, σ. 109-111.

¹⁷⁸ Για όσα προέβλεπε ο νόμος, βλ. Νοταρά, *ό.π.*, σ. 112-115.

¹⁷⁹ Κάθε ανταλλάξιμος έλαβε ομολογίες ίσες με το 15% της αξίας της εγκαταλειμμένης περιουσίας του με βάση την εκτίμηση των Τοπικών Επιτροπών, βλ. Πάλλη, «Προσφυγικόν ζήτημα», σ. 670. Πρβλ. και Νοταρά, *ό.π.*, σ. 116-119. Η υπηρεσία Εισπράξεως Χρεών Προσφύγων μεταβιβάστηκε από την Ε.Α.Π. στην Α.Τ.Ε. με τη Σύμβαση της 4-12-1930. Στις 31-12-1930 η Ε.Α.Π. διαλύθηκε, βλ. Νοταρά, *ό.π.*, σ. 157.

¹⁸⁰ Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 55 / 25-10-1931, σ. 4.

¹⁸¹ Βλ. Νοταρά, *ό.π.*, σ. 157. Πρβλ. Α.Τ.Ε., «Η αποκατάσταση των εκ Μικράς Ασίας και Ανατ. Θράκης προσφύγων και η εις ταύτην συμβολή της αγροτικής τραπέζης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 992 (24-4-1973), σ. 66.

¹⁸² Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 202 / 26-8-1934, σ. 1.

¹⁸³ Βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

5. ΕΚΚΛΗΣΙΑ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το θρησκευτικό συναίσθημα ήταν έντονο στους Αξενούς, όπως και σε όλους τους Καππαδόκες. Γι' αυτό από τα πρώτα αιτήματα μετά την εγκατάστασή τους ήταν η απόκτηση εκκλησίας¹⁸⁴, καθώς αποτελούσε το βασικό τους ψυχικό στήριγμα στην παλιά πατρίδα και το μέσο διαχωρισμού τους από τους Τούρκους¹⁸⁵. Τα πρώτα χρόνια εκκλησιάζονταν στον Άγιο Δημήτριο, την εκκλησία που είχε χτιστεί το 19ο αιώνα στον παλιό συνοικισμό του Εσκιτζέ. Στη συνέχεια, κατασκεύασαν μια μικρή ξύλινη εκκλησία στο κέντρο του χωριού¹⁸⁶. Την ονόμασαν Άγιο Γεώργιο, επειδή ο Άγιος αυτός καταγόταν από την Καππαδοκία. Αυτήν θυμούνται οι κάτοικοι ότι την έκαψαν το 1944 οι Γερμανοί, όπως και όλα τα δημοσία κτίρια και πολλά σπίτια, ως αντίποινα για τη δράση ανταρτών στην περιοχή. Στη θέση της χτίστηκε η σημερινή εκκλησία της οποίας τα εγκαίνια έγιναν το 1952, επί Αρχιεπισκόπου Διονυσίου. Στην εκκλησία δόθηκε και δεύτερο όνομα, αυτό του Αγίου Γρηγορίου¹⁸⁷. Οι κάτοικοι του χωριού δεν μπόρεσαν να δώσουν μια ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα, γιατί δεν αφιέρωσαν την εκκλησία στην Αγία Μακρίνα, πολιούχο τους στην Αξό. Ίσως για αυτό να ευθύνονται οι Τρεχέτες κάτοικοι του χωριού, που δεν ήθελαν να αφιερωθεί η εκκλησία μόνο στην πολιούχο των Αξενών. Σε διοικητικό επίπεδο η Αξός ανήκε στη Μητρόπολη Έδεσσας – Πέλλας. Από το 1912 Μητροπολίτης ήταν ο Κωνστάντιος. Το 1941 ανέλαβε ο Παντελεήμων¹⁸⁸.

Ένα δεύτερο αίτημα ήταν η απόκτηση σχολείου. Τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους οι Αξενοί έστελναν τα παιδιά τους στο δημοτικό σχολείο που λειτουργούσε από την εποχή της τουρκοκρατίας στον παλιό οικισμό. Στο σχολείο αυτό φοιτούσαν τα παιδιά των Αξενών ως και το 1928. Τη χρονιά αυτή ιδρύθηκε με το Δ. 256 / 15-12-1928 διτάξιο δημοτικό σχολείο στην Αξό, καθώς το χωριό πληρούσε τις προϋποθέσεις λόγω του μεγάλου του πληθυσμού¹⁸⁹. Επίσης, στο χωριό

¹⁸⁴ Για την εμμονή ίδρυσης εκκλησιών και σχολείων από τους πρόσφυγες, βλ. Α. Ι. Αιγίδη, *Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγες*, Αθήνα 1934, σ. 180.

¹⁸⁵ Για τη θρησκευτικότητα των Καππαδοκών, βλ. Κ.τ.Ε, *Η εγκατάσταση*, σ. 31. Ειδικότερα για τους Αξενούς βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 13.

¹⁸⁶ «Σα λυόμενο ήτανε εκειπέρα και βαμμένο με πίσσα, μαύρο ήτανε», βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

¹⁸⁷ Βλ. μαρτυρίες Θ. Κουρπανίδη, ΠΑΑΚ Α 10, Λ. Θωμαΐδου ΠΑΑΚ Α 2, Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3: «Παράγκες ήτανε και η εκκλησία και το σχολείο. Την εκκλησία την κάψανε οι Γερμανοί...». Πρβλ. και Εργασία μαθητών Δημοτικού Σχολείου Αξού, σ. 36.

¹⁸⁸ Βλ. Σινοπούλου, *Πέλλα*, σ. 105.

¹⁸⁹ Δ. 256 / 15-12-1928, τεύχος Α'.

λειτουργούσε και νηπιαγωγείο¹⁹⁰. Την ίδρυση σχολείων επεδίωκε και το ελληνικό κράτος, γιατί αποτελούσαν μηχανισμό κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία μέσω, κυρίως, του γλωσσικού εξελληνισμού¹⁹¹. Ταυτόχρονα, όμως, το κράτος αδυνατούσε να στηρίζει ουσιαστικά αυτήν την πολιτική· η περίπτωση του σχολείου της Αξού είναι αποκαλυπτική της αδυναμίας του να διαθέσει τα κατάλληλα κονδύλια για την αποπεράτωση των κτιριακών εγκαταστάσεων των νεοσύστατων σχολείων¹⁹².

Το κτίριο του σχολείου θεμελιώθηκε το 1928 και ήταν τύπου τετραταξίου δημοτικού με δύο ορόφους. Καθώς τα έργα περάτωσής του προχωρούσαν πολύ αργά, το 1932 υπήρχε μόνο η τοιχοποιία. Έτσι, από το σχολικό έτος 1928-29, που ιδρύθηκε το σχολείο και για μια δεκαετία, στεγάστηκε σε ξύλινη παράγκα στο κέντρο του χωριού¹⁹³. Μόλις το 1939 το σχολείο στεγάστηκε στο νέο κτίριο, καθώς είχε κατασκευαστεί η στέγη και είχε αποπερατωθεί ο πρώτος όροφος, που κάλυπτε επαρκώς τις διδακτικές ανάγκες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένα μέρος των χρημάτων που διατέθηκαν για την ανέγερση του σχολείου προήλθε από έρανο μεταξύ των χωρικών, ενώ πολλοί προσέφεραν και εθελοντική εργασία μεταφέροντας πέτρες, νερό και άμμο. Παρά τις προσπάθειες αυτές το σχολείο έμεινε ημιτελές¹⁹⁴. Κάτω από τις ίδιες συνθήκες κτίζονταν τα περισσότερα σχολεία όχι μόνο της περιφέρειας Γιαννιτσών, αλλά και όλης της Μακεδονίας, καθώς οι ανάγκες για κτιριακές εγκαταστάσεις ήταν μεγάλες και οι οικονομικές δυνατότητες του κράτους πεπερασμένες. Το κτίριο του σχολείου, όπως και τα άλλα δημόσια κτίρια του χωριού, πυρπολήθηκε από τους Γερμανούς το 1944 και ξαναχτίστηκε αργότερα. Στο οίκημα αυτό στεγάζεται και σήμερα το δημοτικό σχολείο του χωριού¹⁹⁵.

¹⁹⁰ Βλ. Ε.Π.Γ., *Επτά χρόνια*, σ. 118.

¹⁹¹ Βλ. Χαρακοπούλου, *Ρωμοί*, σ. 180.

¹⁹² Για την αδυναμία του κράτους να συμβάλλει οικονομικά στο χτίσιμο εκκλησιών και σχολείων, βλ. Pentzopoulos, *The Balkan*, σ. 234. Πρβλ. και Κρίμπα, «Το έργον», σ. 256.

¹⁹³ Βλ. μαρτυρία Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3: «Το σχολείο έγινε νωρίς. Όταν εγκαταστηθήκαν και χτίσαν τα πρώτα σπίτια, είχε γίνει και το σχολείο, δίπλα στην παλιά την εκκλησία, αν θυμάμαι καλά. Όταν έγινε το χωριό, έγινε και το σχολείο αλλά δεν ήταν σ' αυτήν τη μορφή». Πρβλ. και μαρτυρίες Μ. Αρνάκη, ΠΑΑΚ Α 9, Θ. Κουρπανίδη, ΠΑΑΚ Α 10, Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2.

¹⁹⁴ Συνολικά, ως το 1939, χρονιά που λειτούργησε, έστω και ημιτελές, το σχολείο, είχε διατεθεί το ποσό των 193.950 δραχμών από το οποίο οι 147.800 προέρχονταν από κρατικά κονδύλια, οι 46.150 από τον υποχρεωτικό έρανο μεταξύ των κατοίκων και οι 20.000 από την εθελοντική εργασία, Βλ. Ε.Π.Γ., *ό.π.*, σ. 234.

¹⁹⁵ «Το σχολείο, αυτό που υπάρχει, το κάψαν οι Γερμανοί και κλείσαν μάλιστα όσους συλλάβαν εκεί μέσα», μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2. Βλ. και μαρτυρία του σημερινού Διευθυντή του σχολείου Αποστόλου Τσολάκη, ΠΑΑΚ Α 12.

Ένα ακόμα πρόβλημα ήταν ότι ως το 1937 το σχολείο, που στεγαζόταν στην παράγκα, δε λειτουργούσε κανονικά λόγω έλλειψης διδακτικού προσωπικού. Η πλημμελής λειτουργία του σχολείου είχε επίπτωση στο χαρακτήρα των μαθητών που, σύμφωνα με τις αναφορές των δασκάλων, δε διακρίνονταν από ήθος και ευπρέπεια. Συνήθη φαινόμενα ήταν η κλοπή, το ψέμα, ο λιθοβολισμός διαβατών, το κυνηγητό πουλιών η καταστροφή δέντρων. Μετά το διορισμό του δασκάλου Γρηγόρη Τσοντίλη το 1937 στο χωριό έγιναν συστηματικές προσπάθειες για συνετισμό και νουθεσία των παιδιών. Ιδιαίτερες προσπάθειες κατέβαλε ο Τσοντίλης για τη βελτίωση των συνθηκών καθαριότητας και διατροφής των χωρικών και για την αντιμετώπιση της νοσηρότητας των μαθητών που έφθανε το 10%¹⁹⁶. Ακόμα, ίδρυσε και σχολικό κήπο το 1938 καλλιεργώντας, σε δύο στρέμματα που περιέφραξε γύρω από το διδακτήριο, 120 καλλωπιστικά και καρποφόρα δέντρα με πρωτοβουλία του, επίσης, οι μαθητές ασχολήθηκαν με το ποδόσφαιρο και τον αθλητισμό. Ως δεύτερος δάσκαλος, μαζί με τον Τσοντίλη, υπηρετούσε στο χωριό ο Χαρ. Βρέντας¹⁹⁷.

Η άγνοια κανόνων συμπεριφοράς οφειλόταν και στο γεγονός ότι οι Αξενοί που εγκαταστάθηκαν στην Αξό των Γιαννιτσών ήταν, σε πολύ υψηλό ποσοστό, αγράμματοι και γι' αυτό άξεστοι. Λίγοι, κυρίως άντρες, είχαν βγάλει το δημοτικό ή κάποιες τάξεις του στην παλιά πατρίδα και γνώριζαν γραφή και ανάγνωση, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών δεν είχαν πάει ποτέ σχολείο. Η νοοτροπία της απασχόλησης όλων των παιδιών στα χωράφια και, ειδικότερα, της παντριάς για τα κορίτσια κυριαρχούσε για, τουλάχιστον, δύο δεκαετίες. Μόλις από τα τέλη της δεκαετίας του '30 μια μικρή μειοψηφία άρχισε να στέλνει τα παιδιά της για περαιτέρω σπουδές. Επιδίωκαν μάλιστα να σπουδάσουν, κυρίως ιατρική, επιστήμη που θεωρούσαν ότι τους καταξίωνε κοινωνικά. Χρειάζεται, βέβαια, να επισημανθεί ότι σπούδαζαν τα παιδιά όσων είχαν αποκτήσει κάποια οικονομική άνεση. Πάντως, ως το 1950 ελάχιστοι ήταν οι μορφωμένοι στο χωριό.

«Οι δικοί μας δεν ήξεραν πολλά πράγματα, δεν είχαν μόρφωση· οι περισσότεροι... η μάνα μου δεν είχε πάει σχολείο, 7 χρονώ ήρθε από την Καππαδοκία· ούτε ο πατέρας μου. Ήταν σε μια ηλικία που δεν μπόρεσαν να μάθουν τίποτε. Και οι περισσότεροι ήταν αγράμματοι στο χωριό. Λίγοι άνθρωποι ήταν που ήξεραν να διαβάζουν, γιατί πιο πολύ στην παλιά πατρίδα απασχολούσαν στη δουλειά τα παιδιά, παρόλο που υπήρχαν κάποιοι μορφωμένοι άνθρωποι, όπως ήταν αυτός ο

¹⁹⁶ Βλ. Ε.Π.Γ., *Επτά χρόνια*, σ. 84, 90, 117 και 135.

¹⁹⁷ Βλ. Ε.Π.Γ., *ό.π.*, σ. 270.

Μαυροχαλυβίδης αλλά ήταν πολύ λίγοι...Κι εδώ, καταρχήν, επικρατούσε αυτή η νοοτροπία, “άστους να πηγαίνουν να δουλεύουν στα χωράφια, με κάποια τέχνη να απασχολούνται”...Τότε ήταν σκοπός να τελειώσουν το δημοτικό τα παιδιά. Μετά το δημοτικό τα απασχολούσαν σε γεωργικές εργασίες. Υπήρχε νοοτροπία τα κορίτσια να μη σπουδάσουν, υπήρχε φόβος να φύγουν από το σπίτι...Ήταν η νοοτροπία του κόσμου για το κορίτσι, μην τυχόν και πάθει τίποτα»¹⁹⁸.

6. ΚΟΙΝΟΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ - ΣΥΛΛΟΓΟΙ – ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ

Από τη αρχή της εγκατάστασης των προσφύγων στην Αξό στόχος των κοινοτικών αρχών ήταν η επίλυση των άμεσων προβλημάτων, ώστε να διασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Κατά τη διάρκεια της θητείας του πρώτου προέδρου της κοινότητας, του Μωυσή Σαμούρ (Σαμουρίδη) από την Τρεχό¹⁹⁹, έγινε η προσωρινή διανομή των χωραφιών και ρυμοτομήθηκε ο οικισμός²⁰⁰. Επίσης, κατασκευάστηκαν 2 πηγάδια, ένα στην αριστερή και ένα στη δεξιά άκρη του χωριού, καθώς η υδροδότηση αποτελούσε πρώτιστη ανάγκη, αφού η Αξός, ως νέος οικισμός, δε διέθετε πηγάδια ή βρύσες. Την άμεση κατασκευή τους διευκόλυνε το γεγονός ότι στην περιοχή υπήρχαν άφθονα νερά από τις πηγές της Αραβησσού και το Πάικο όρος. Έτσι, για 2 σχεδόν δεκαετίες, οι κάτοικοι εξυπηρετούνταν μεταφέροντας στα σπίτια τους νερό με στάμνες και κουβάδες²⁰¹.

Ακολούθησε ο Βασίλειος Βρεχτός στη θητεία του οποίου ιδρύθηκε το σχολείο και χτίστηκε η παράγκα στην οποία στεγάστηκε αρχικά²⁰². Στη συνέχεια, ως το 1933, που

¹⁹⁸ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Στη σειρά του αδελφού μου του Πρόδρομου (γενν. το 1938) άρχισε η τάση να σπουδάζουν. Ωστόσο, μετά το κάψιμο του σχολείου, το 1944, πολλοί σταμάτησαν το σχολείο. Μερικοί πήγαν δημοτικό στα Γιαννιτσά».

¹⁹⁹ Βλ. μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη ΠΑΑΚ Α 8: «Σαμούρ Μωυσής ήταν ο πρώτος πρόεδρος. Σαν κι εμένα, αγράμματος...». Βλ. και μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Πρώτος πρόεδρος ήταν του Φίλιππα ο πατέρας, Σαμούρ Μωυσής από την Τρεχό...».

²⁰⁰ Βλ. μαρτυρία Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3, που ο πατέρας του ήταν μέλος του πρώτου Κοινοτικού Συμβουλίου.

²⁰¹ Βλ. μαρτυρία Θ. Κουρπανίδη, ΠΑΑΚ Α 10: «Στην αρχή άνοιξαν δύο πηγάδια, ένα από τη δεξιά και ένα από την αριστερή άκρη του χωριού, από τα οποία έπαιρναν νερό, χρησιμοποιώντας κουβά και σκονινί». Πρβλ. και μαρτυρία Χρήστου Τεμπερικήδη, ΠΑΑΚ Α 7 / 1-4-2005 (Γεννήθηκε στην Αξό Γιαννιτσών το 1929 από γονείς Αξενούς. Γραμματέας της Κοινότητας Αξού από το 1951 ως το 1972. Κάτοικος Αξού Γιαννιτσών): «Γα πρώτα χρόνια η ύδρευση μας ήταν από πηγάδια». Βλ. και μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8: «Από την αρχή που ήρθαμε, μετά το '24-'25 είχαμε 2-3 πηγάδια. Μετά παίρναμε νερό από το Πάικο».

²⁰² Βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Τους φτιάξαν ένα σχολείο με σανίδα. Κι ο νουνός της αδελφής μου, μάλιστα, τόκανε, ο Βασίλης, αφού ήρθανε. Λεγότανε Βρεχτός Βασίλειος και ήταν πρόεδρος».

το χωριό είχε ενταχθεί στην κοινότητα Μυλοτόπου, ο πρόεδρος ήταν Μυλοτοπίτης, ο Εφραίμ Βασιλειάδης²⁰³. Το 1937 εκλέχτηκε πρόεδρος ο Ευδόκιμος Τσιρκινίδης με αντιπρόεδρο τον Νικόλαο Παπαδόπουλο²⁰⁴. Στη διάρκεια της θητείας τους, στη δεκαετία του '30, η Α.Τ.Ε. χορήγησε το ποσό των 55.000 δραχμών για έργα ύδρευσης στο χωριό. Ανοίχτηκαν 2 αρτεσιανά φρέατα των οποίων η κατασκευή είχε ολοκληρωθεί, πριν το 1939²⁰⁵.

Οι Αξενοί δε δημιούργησαν ποτέ κάποιον σύλλογο, που να αποσκοπεί στη διατήρηση της πολιτιστικής τους κληρονομιάς. Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και η βαρύτητα που έδιναν στον αγώνα για επιβίωση δε δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για συγκρότηση πολιτιστικού συλλόγου. Ταυτόχρονα, το γεγονός ότι ζούσαν σε έναν αμιγώς προσφυγικό οικισμό στον οποίο αποτελούσαν την πλειοψηφία των κατοίκων, δεν τους δημιουργούσε το αίσθημα ότι απειλούνται οι παραδόσεις τους. Οι πληροφορητές προσθέτουν ότι η έλλειψη συλλόγων σχετίζεται και με την ιδιοσυγκρασία των Αξενών. Καθώς κάθε τους δραστηριότητα αποσκοπούσε στο κέρδος, δεν ήταν διατεθειμένοι να δραστηριοποιηθούν σε έναν τομέα που δεν ήταν προσοδοφόρος. Πολλές από τις συνήθειες που υπήρχαν στην παλιά πατρίδα τις διατήρησαν μέσω του τρόπου ζωής τους και του σχολείου. Επίσης, ήθη και έθιμα αναβίωναν στις θρησκευτικές γιορτές και, ιδίως, στους γάμους. Σε αυτούς το γλέντι του γάμου διαρκούσε πολλές ημέρες²⁰⁶ και, συχνά, μαζεύονταν Αξενοί που κατοικούσαν σε άλλα χωριά. Επίσης, οι Αξενοί διατήρησαν τον παραδοσιακό τρόπο θέρμανσης και μαγειρέματος. Σε κάθε σπίτι εγκατέστησαν το ταντούρι, το οποίο συντηρούσαν με κοπριές ζώων, καθώς η ξυλεία ήταν δυσεύρετη²⁰⁷. Ακόμα, το γεγονός ότι στο χωριό κατοικούσαν μόνο Αξενοί και Τρεχέτες συνέβαλε στο να διατηρηθεί το αξενίτικο γλωσσικό ιδίωμα και να εμπεδοθεί στις επόμενες γενιές. Ως

²⁰³ «Όταν το χωριό εντάχθηκε στην κοινότητα Μυλοτόπου για μια τετραετία ο πρόεδρος ήταν Μυλοτοπίτης, ο Εφραίμ Βασιλειάδης...», βλ. μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 8. Πρβλ. και μαρτυρία Μ. Αρνάκη, ΠΑΑΚ Α 9.

²⁰⁴ Βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 118 / 7-2-1937, σ. 3: «Αποτελέσματα κοινοτικών εκλογών».

²⁰⁵ Για την υδροδότηση οικισμών της Μακεδονίας στους οποίους συμπεριλαμβάνεται και η Αξός, βλ. Α.Τ.Ε., «Η αποκατάστασις», σ. 66. Στο σχολείο υπήρχε γύρω στο 1950 μια βρύση που έφερνε νερό με τη βαρύτητα. Η υδροδότηση των σπιτιών του οικισμού έγινε γύρω στο 1953-1954 από το Πάικο, βλ. μαρτυρία Θ. Κουρπανίδη, ΠΑΑΚ Α 10: «Μετά τα πηγάδια βάλανε καρούλι και, αργότερα, τουλούμπες...μετά τα πηγάδια φέραν νερό από το Πάικο». Πρβλ. και μαρτυρία Χ. Τεμπερικήδη, ΠΑΑΚ Α 7: «...Εν συνεχεία βγάλαμε δύο αρίδες (αρτεσιανά με γεώτρηση) και το '53-'54 πήραμε νερό από το Πάικο. Μιλάμε για μετά που έγινε η εγκατάσταση και είχαμε στα σπίτια ολονών...Όταν ήμουν μικρός θυμάμαι ότι πάλι είχαμε νερό του Πάικου, αλλά μετά χάθηκε. Από αυτό το νερό είχαμε μια βρύση και πίνουμε από εκεί το χωριό νερό, στο κέντρο ήτανε, κοντά στο σχολείο. Άρα, πιο μπροστά τα πηγάδια, ύστερα τα αρτεσιανά και μετά το '53 ύδρευση».

²⁰⁶ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2.

²⁰⁷ Βλ. μαρτυρίες Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

πρόσφατα η γλώσσα που μιλούσαν στο οικογενειακό τους περιβάλλον ήταν η Αξενίτικη διάλεκτος. Βέβαια, για να ενσωματωθούν στο νέο περιβάλλον, ιδίως όσοι εμπορεύονταν, άρχισαν να χρησιμοποιούν την κοινή ελληνική ακόμα και τα τουρκικά, για να συνεννοούνται με τους τουρκοφώνους κατοίκους των γύρω χωριών²⁰⁸. Αντίθετα, όσοι πήγαν γυμνάσιο στα Γιαννιτσία απέφευγαν να χρησιμοποιήσουν τη διάλεκτο, για να μη διαφέρουν²⁰⁹.

Η μόνη συλλογική δραστηριότητα που ανέπτυξαν ήταν η ίδρυση Γεωργικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού το 1925²¹⁰. Με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του Συνεταιρισμού στις 30-9-1926 τροποποιήθηκαν και μια σειρά από άρθρα του καταστατικού²¹¹. Ο Πιστωτικός Συνεταιρισμός διευκόλυνε τους συνεταιίρους να αποπληρώσουν τα δάνειά τους, να αγοράσουν γεωργικά εργαλεία, σπόρους και λιπάσματα χωρίς να καταφύγουν σε τοκογλύφους. Γι' αυτό ως θεσμός είχε μεγάλη διάδοση στους πρόσφυγες²¹². Αρνητικό στοιχείο, όμως, ήταν ότι λειτουργούσε εποχιακά, καθώς είχε μετατραπεί σε απλό γραφειοκρατικό όργανο με αποκλειστικό στόχο τη χορήγηση δανείων στα μέλη του²¹³. Έτσι, δε βοηθούσε ουσιαστικά στη βελτίωση των καλλιεργειών, στην επίτευξη της αυτάρκειας και στην αντιμετώπιση επιβλαβών συνηθειών των Αξενών, όπως η χαρτοπαιξία και η οινοποσία, που ήταν προσφιλείς τους συνήθειες²¹⁴.

Ως προς την πολιτική τους τοποθέτηση οι περισσότεροι Αξενοί ήταν βενιζελικοί πολύ πριν έρθουν στην Ελλάδα. Η αγάπη για την μακρινή πατρίδα και τα

²⁰⁸ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Ο πατέρας μου είχε συναλλαγές με τα γύρω χωριά. Του άρεζε να μιλάει τουρκικά, που τα ήξερε από την πατρίδα».

²⁰⁹ Βλ. Δημήτρη Τομπαΐδη, «Η τύχη των μικρασιατικών ιδιωμάτων στον ελληνικό χώρο», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 9 (1992), σ. 245 και 248. Πρβλ. και μαρτυρία Χρ. Νεοκοσμίδου, ΠΑΑΚ Α 13: «Εμείς, ήμαστε τρεις αδελφές και μας αρέσει να τα μιλάμε μεταξύ μας... Αλλά δεν πρόκειται να κρατηθεί αυτή η γλώσσα. Δεν έχεις κάπου να το περάσεις. Τα παιδιά μου δεν τα έμαθα, γιατί δεν τους ευκολύνει πουθενά». Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Εμείς με τους γονείς μας, τουλάχιστον όσο ζούσε η μάνα μου, μιλούσαμε τη διάλεκτο. Γιατί δεν ήξερε να μιλάει ελληνικά και αναγκαστικά... Αισθανόμουνα κατωτερότητα, αν ξεχώριζα με τη γλώσσα μου και δεν ήθελα να φαίνεται αυτό, όταν πήγαινα σχολείο στα Γιαννιτσία. Γιατί ήμασταν από χωριό και στην πόλη ήταν διαφορετικά».

²¹⁰ Η συνεταιριστική μερίδα είχε οριστεί σε 200 δραχμές και η ευθύνη των συνεταιίρων στο τριακονταπλάσιο. Βλ. ΦΕΚ 106 / 28-4-1925 (Παράρτημα, τόμος Α'), «Καταστατικό 5893: Εγκρίνομεν το εξ άρθρων 77 υποβληθέν ημίν του γεωργικού πιστωτικού συνεταιρισμού Κάτω Εσκίτζε, Υποδιοικήσεως Γιαννιτσών, υπό την επωνυμίαν «Γεωργικός Πιστωτικός Συνεταιρισμός Εσκίτζε Συν – Π – Ε».

²¹¹ Βλ. ΦΕΚ 149 / 13-6-1927 (Παράρτημα), «Περί εγκρίσεως τροποποιήσεως καταστατικών Γεωργικών Συνεταιρισμών».

²¹² Οι συνεταιρισμοί ασκούσαν έργο πιστωτικού φορέα ως την ίδρυση της Α.Τ.Ε., βλ. Κ.τ.Ε., *Η εγκατάσταση*, σ. 91-92. Πρβλ. και Πελαγίδη, *Η αποκατάσταση*, σ. 186..

²¹³ Βλ. Ιωάννου Εμμ. Τσουδερού, *Οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί εν τω πλαισίου της ελληνικής κοινωνικής διαρθρώσεως*, Αθήνα 1960, σ. 57-58.

²¹⁴ Για τα κακώς κείμενα των συνεταιρισμών, την ανάγκη να μετατραπούν σε προμηθευτικούς και σε φορείς διαπαιδαγώγησης των μελών τους, βλ. Μαυρογορδάτου – Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 106-107.

αλτρωτικά οράματα, που αποτελούσαν βασικές πολιτικές θέσεις του βενιζελικού κόμματος, είχαν, και πριν την Ανταλλαγή, μεγάλη απήχηση στους Αξενούς²¹⁵. Ταυτόχρονα, η απόδοση των ευθυνών για τη Μικρασιατική Καταστροφή στην αντιβενιζελική παράταξη και η σαφής στήριξη που αυτή παρείχε στους ντόπιους²¹⁶, απαξιώνοντας τους πρόσφυγες, ενίσχυε την προσήλωσή τους στο βενιζελικό κόμμα²¹⁷. Ιδιαίτερα, για τους Αξενούς, που δεν είχαν αστική συνείδηση και μόρφωση, ο Βενιζέλος αντιπροσώπευε το σωτήρα που, με την Ανταλλαγή, τους είχε προστατεύσει από την αγριότητα των Τούρκων. Ταυτόχρονα, οι βενιζελικοί έλαβαν, από την εποχή της επαναστατικής κυβέρνησης Πλαστήρα το 1922, μέτρα για την αποκατάσταση των προσφύγων²¹⁸. Η προσκόλληση στη βενιζελική παράταξη αντανακλάται στη σαφή υπεροχή του κόμματος των «Φιλελευθέρων» στις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928 στο εκλογικό τμήμα Μυλοτόπου. Στο τμήμα αυτό ψήφισαν οι Αξενοί ως το 1933, χρονιά που αποσπάστηκε το χωριό τους από την εν λόγω κοινότητα. Στις εκλογές αυτές οι υποψήφιοι των «Φιλελευθέρων», σε σύνολο 321 ψηφισάντων, έλαβαν 268 ψήφους, συγκεντρώνοντας ποσοστό 86,17% έναντι 43 ψήφων και ποσοστού 18,83% των υποψηφίων του «Λαϊκού Κόμματος». Αν συνυπολογιστεί ότι στο τμήμα Μυλοτόπου ψήφισαν οι κάτοικοι του Παλαιού και Νέου Μυλοτόπου, του Παλαιού κα Νέου Παλαιού και του Μελισσίου, τότε φαίνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων αυτών των χωριών ψήφισαν τους Φιλελεύθερους. Ωστόσο, μετά τη Σύμβαση της Άγκυρας (10-6-1930)²¹⁹, με βάση την οποία αποφασίστηκε ο οριστικός συμψηφισμός των περιουσιών των ανταλλαγέντων, πολλοί απογοητεύτηκαν και άρχισαν να κατηγορούν το Βενιζέλο και για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν²²⁰. Η δυσαρέσκεια προς την πολιτική του Βενιζέλου εκφράστηκε στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 με τη στροφή πολλών ψηφοφόρων προς τα άλλα βενιζελογενή κόμματα και ιδιαίτερα προς την αριστερά. Σε

²¹⁵ Βλ. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ – Λος Άντζελες - Λονδίνο 1983, σ. 198. Πρβλ. και Βίκας Δ. Γκιζέλι, «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 9 (1992), σ. 75-76.

²¹⁶ Τα κόμματα της αντιπολίτευσης στήριζαν τους ντόπιους, γιατί πίστευαν ότι η προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων στόχευε στην αλλοίωση του εκλογικού αποτελέσματος, βλ. Μαρίας Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922 -1940)*, Διδ. Διατρ. (Ανεκδ.), Θεσσαλονίκη 2005, σ. 12.

²¹⁷ Για την απαξίωση των προσφύγων από το Λαϊκό κόμμα ως το 1930 και τη υποστήριξη των αιτημάτων των ντόπιων, βλ. Mavrogordatos, *ό.π.*, σ. 197-205.

²¹⁸ Βλ. Mavrogordatos, *ό.π.*, σ. 199-202.

²¹⁹ Για τη Συνθήκη της Άγκυρας, βλ. Δαφνή, *Η Ελλάς*, τ. 2, σ. 64-66. Για το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας, βλ. Ιφιγένειας Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, Αθήνα 1982.

²²⁰ Βλ. Pentzopoulos, *The Balkan*, σ. 192. Για τις ρήξεις που επήλθαν στις σχέσεις Βενιζέλου και προσφύγων μετά το 1929, βλ. Γιώτα, *ό.π.*, σ. 149.

σύνολο 377 ψηφισάντων το κόμμα των Φιλελευθέρων έλαβε μόλις 152 ψήφους, ενώ από τα βενιζελογενή, το «Εθνικοριζοσπαστικό» (Κονδύλης) έλαβε 33 και το «Προοδευτικό» (Καφαντάρης) 27. Η πλειοψηφία των δυσαρεστημένων ψήφισε τη μετριοπαθή αριστερά την οποία αντιπροσώπευε το «Αγροτικό κόμμα» που έλαβε 143 ψήφους. Το «Κομμουνιστικό κόμμα» πήρε 1 ψήφο, ενώ δεν υπήρξε στροφή προς το «Λαϊκό κόμμα» που έλαβε μόλις 21 ψήφους²²¹.

Μετά τη δημιουργία δικής τους κοινότητας οι Αξενοί μαζί με τους κατοίκους του Ποντοχωρίου ψήφισαν σε χωριστό εκλογικό τμήμα για πρώτη φορά στις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935. Όμως, τα αποτελέσματα αυτών των εκλογών δεν παρέχουν σαφή εικόνα της εκλογικής συμπεριφοράς των Αξενών, καθώς από αυτές απείχαν οι «Φιλελεύθεροι», ενώ πολλοί ψήφισαν τη «Μακεδονική Ένωση» του Γκοτζαμάνη με τοπικιστικά κριτήρια²²². Συγκεκριμένα, στο εκλογικό τμήμα Παλαιού σε σύνολο 158 ψηφισάντων τα «Συμπράτοντα Κυβερνητικά κόμματα» πήραν 60 ψήφους και η «Μακεδονική Ένωση» 53, ενώ υπήρχαν και 41 λευκά και 4 άκυρα²²³. Παρά τις όποιες παρεκκλίσεις που παρατηρήθηκαν στην εκλογική συμπεριφορά των Αξενών στη δεκαετία του 1930, τα αποτελέσματα των εκλογών της 26ης Ιανουαρίου του 1936 αποκαλύπτουν ότι οι βενιζελικές καταβολές ήταν ακόμα ισχυρές. Πράγματι, σε σύνολο 187 ψήφων, 142 έλαβε το «Κόμμα των Φιλελευθέρων», 27 ο «Δημοκρατικός Συνασπισμός» και μόλις 18 ψήφους συνολικά τα αντιβενιζελικά κόμματα – 3 η «Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση», 7 το «Λαϊκό κόμμα» και 8 το «Μεταρρυθμιστικό Εθνικό κόμμα» του Γκοτζαμάνη²²⁴. Στην ανανεωση της εμπιστοσύνης προς τους «Φιλελεύθερους» πρέπει να συνέβαλαν τα έργα αποξήρανσης της λίμνης των Γιαννιτσών και των ελών που την περιέβαλαν, που εκτελέστηκαν από την κυβέρνηση Βενιζέλου και βελτίωσαν ουσιαστικά τη ζωή των κατοίκων της περιοχής²²⁵.

²²¹ Για τις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932, βλ. Δαφνή, *Η Ελλάδα*, τ. 2, σ. 151-156.

²²² Ο Γκοτζαμάνης καταγόταν από τα Γιαννιτσά, ήταν αντιβενιζελικός και ένθερμος υποστηρικτής των διεκδικήσεων των ντόπιων. Όμως, μετά τη νίκη του «Λαϊκού κόμματος» στις εκλογές του 1933, πρωτοστάτησε στη διαμάχη μεταξύ των Μακεδόνων και των Παλαιοελλαδιτών αντιβενιζελικών και προσέλυσε ψηφοφόρους από κάθε πολιτικό χώρο στη Μακεδονία. Τα συνθήματά του κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας του 1935 ήταν τόσο προκλητικά που οι αντιβενιζελικοί τον κατήγγειλαν για προδοσία, βλ. Μανρογδάτος, *Stillborn*, σ. 202, 281-282.

²²³ Για τις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935, βλ. Δαφνή, *ό.π.*, τ. 2, σ. 358-359. Για τα αποτελέσματα, βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ.φ. 33 / 16-6-1935, σ. 1.

²²⁴ Βλ. Υ.Ε.Ο., Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936*, Αθήνα 1938, σ. 329-330.

²²⁵ Βλ. μαρτυρία Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176): «Αν δεν ήταν ο Βενιζέλος να αποξηράνει τη λίμνη, δεν είχε ζήση. Θα πεθαίναμε όλοι...».

7. ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟΥΣ ΓΗΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΥΠΟΛΟΙΠΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Στην Επαρχία Γιαννιτσών, όπου εγκαταστάθηκαν οι Αξενοί, οι πρόσφυγες πλειοψηφούσαν έναντι των γηγενών, αντιπροσωπεύοντας το 583,70% των κατοίκων²²⁶. Η ίδια η Αξός ήταν χωριό αμιγώς προσφυγικό, ενώ και στο Ποντοχώρι πλειοψηφούσαν οι Πόντιοι των ντόπιων σλαβοφώνων. Και στα γειτονικά από την Αξό χωριά εγκαταστάθηκε μια πανσπερμία προσφύγων. Στο Νέο Μυλότοπο, 3 χιλιόμετρα βορειοδυτικά, ήρθαν πρόσφυγες από τον Πόντο, την Κουρούμζα (Γαριπτσάς) και το Τασσί της περιφέρειας Φαράσων της Καππαδοκίας και Θρακιώτες²²⁷. Στον Παλιό Μυλότοπο, που βρίσκεται 5 χιλιόμετρα δυτικά της Αξού, κατοικούσαν ντόπιοι σλαβόφωνοι, Βλάχοι (μετακινήθηκαν από τα Χάσια) και Πόντιοι. Στο Αχλαδοχώρι, βορειοδυτικά της Αξού, εγκαταστάθηκαν Θρακιώτες και Καππαδόκες από τα χωριά των Φαράσων. Το Μελίσσι, 5 χιλιόμετρα νότια, είχε λίγες οικογένειες ντόπιων σλαβοφώνων, κυρίως Πόντιους και μερικές οικογένειες Αξενών. Στις Αμπελιές ήταν ντόπιοι και στην Αραβησσό Καππαδόκες από το ομώνυμο χωριό και το Ένεχιλ και ντόπιοι. Πολλοί από τους Καππαδόκες πρόσφυγες ήταν τουρκόφωνοι²²⁸. Στην πόλη των Γιαννιτσών κατοικούσαν γηγενείς, Πόντιοι, Καραμανλήδες, Βουλγαροπρόσφυγες, Καρυώτες, Στραντζαλήδες, Σαρακατσάνοι (Πίνακας 6)²²⁹. Το γεγονός ότι οι Αξενοί ίδρυσαν δικό τους χωριό σε μια περιοχή στην οποία υπερερούσε αριθμητικά το προσφυγικό στοιχείο, συνέβαλε στο να μην αισθανθούν καταπίεση ούτε να αντιμετωπίσουν απροκάλυπτο ρατσισμό από τους ντόπιους και τους υπόλοιπους πρόσφυγες. Ωστόσο, δεν έλειπαν οι αντιθέσεις και η τάση για διαχωρισμό μεταξύ τους.

Τα πρώτα, ιδίως, χρόνια μετά την έλευσή τους υπήρξαν αντιθέσεις και έριδες με τους ντόπιους σλαβοφώνους κατοίκους του παλιού οικισμού. Οι λόγοι ήταν πολλοί. Καταρχήν, η αναστάτωση που επέφερε στην περιοχή η εγκατάσταση των προσφύγων και το αίσθημα ότι οι τελευταίοι διεκδικούσαν σε βάρος των γηγενών

²²⁶ Pentzopoulos, *The Balkan*, σ. 188.

²²⁷ Βλ. μαρτυρία Δέσποινας Πουλουτζά, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, τ. 2, σ. 236. Πρβλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2. Ιδιαίτερα για τους πρόσφυγες από την Κουρούμζα, βλ. Αθανασίου Δ. Στεφανίδη, *Γενεές γενεών. Περιούσιες ρίζες ζωής για το προσφυγοχώρι μας στα Γιαννιτσά*, Έκδοση Ιερού Ναού Αγ. Γεωργίου Νέου Μυλοτόπου Γιαννιτσών 1991.

²²⁸ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Ο πατέρας μου με τους Μυλοτοπιανούς, που αυτοί μιλούσαν καθαρά τουρκικά, ήξερε να συνεννοείται. Ή με τους Αραβησιώτες, ήταν και αυτοί πρόσφυγες, ήξεραν να μιλάν τουρκικά. Ενώ οι δικοί μας ξεχώριζαν..., γιατί μιλούσαν τη δική τους διάλεκτο». Πρβλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4.

²²⁹ Βλ. μαρτυρία Χρήστου Δημόκα, ΠΑΑΚ Α 11 / 1-7-2004 (Γεννήθηκε στη Δεσκάτη Γρεβενών. Συναξαγιούχος δάσκαλος. Σύζυγος της Λίνας Θωμαΐδου. Κάτοικος Γιαννιτσών).

δημιούργησε εχθρικά αισθήματα στους τελευταίους. Από την πλευρά τους οι περισσότεροι Αξενοί, παρά τις εμπορικές δραστηριότητες που είχαν αναπτύξει στην πατρίδα, πριν την Ανταλλαγή, δεν είχαν αποβάλει τη νοοτροπία της κλειστής, εσωστρεφούς κοινωνίας και απέφευγαν την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων εκτός του χωριού τους. Ταυτόχρονα, ως πρόσφυγες, τα πρώτα χρόνια υποσιτίζονταν, ήταν χωρίς στέγη και μαστίζονταν από ασθένειες, γεγονός που τους δημιουργούσε το αίσθημα ότι είχαν στερηθεί την κοινωνική τους θέση· έτσι, προσπαθούσαν να αμυνθούν συσφίγγοντας τις σχέσεις μεταξύ τους²³⁰.

Επίσης, μεταξύ Αξενών και ντόπιων αναπτύχθηκε έντονος οικονομικός ανταγωνισμός²³¹. Οι ντόπιοι είχαν καταστραφεί οικονομικά από τους αλληπάλληλους πολέμους²³². Κατοικώντας για αιώνες ως κολλήγοι στα τσιφλίκια των Τούρκων αγάδων, περίμεναν τις απαλλοτριώσεις από τις οποίες προσδοκούσαν να εξασφαλίσουν μεγάλες εκτάσεις²³³. Με την έλευση των προσφύγων ακυρώθηκαν οι ελπίδες τους ότι, μετά την υποχρεωτική Ανταλλαγή των μουσουλμάνων της Μακεδονίας και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, θα οικειοποιούνταν τις εκτάσεις των μπέηδων²³⁴. Έτσι, η βασική αιτία τριβής μεταξύ τους ήταν τα κτηματικά²³⁵. Καθώς τα σύνορα των χωραφιών είχαν υποδειχθεί κατά προσέγγιση, δεν έλειπαν οι καταπατήσεις και οι διαμάχες. Οι Αξενοί προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τους ντόπιους, επεκτείνοντας το όριο των χωραφιών τους σε βάρος τους²³⁶. Ταυτόχρονα, η περιοχή που διανεμήθηκε στους Αξενούς για ανέγερση του νέου οικισμού καθώς και οι κλήροι που τους παραχωρήθηκαν για καλλιέργεια χρησιμοποιούνταν από τους ντόπιους ως βοσκοτόπια²³⁷. Μετά την εγκατάσταση των

²³⁰ Βλ. Pentzopoulos, *The Balkan*, σ. 209. Πρβλ. Mavrogordatos, *Stillborn*, σ. 193. Βλ. και μαρτυρία Α. Τσολάκη, ΠΑΑΚ Α 12: «Οι Αξενοί ήταν κλειστοί άνθρωποι. Και η επικοινωνία ήταν ανασταλτικός παράγοντας... αισθάνονταν ότι ήταν ξένοι».

²³¹ Για τις οικονομικές διαμάχες γηγενών-προσφύγων, βλ. Ιακώβου Δ. Μιχαηλίδη, «Προβλήματα ενσωμάτωσης προσφύγων στον αγροτικό μακεδονικό χώρο: Πρόσφυγες και γηγενείς», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Όψεις του Μικρασιατικού ζητήματος. Ιστορική θεώρηση και προεκτάσεις*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 128-129.

²³² Βλ. Pentzopoulos, *ό.π.*, σ. 144.

²³³ Βλ. Pentzopoulos, *The Balkan*, σ. 209. Πρβλ. Σινοπούλου, *Πέλλα*, σ. 109. Βλ. και Δαλακούρα, «Η εγκατάσταση», σ. 269.

²³⁴ Βλ. Mavrogordatos, *Stillborn*, σ. 195-196. Πρβλ. και Χαρακοπούλου, *Ρωμιοί*, σ. 119.

²³⁵ Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 183.

²³⁶ Βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη ΠΑΑΚ Α 4: «Εγώ δεν έχω, ερχόμουν σ' εσένα και έλεγα "δεν κάνει να μου δώσεις απ' εκείνο το χωράφι λίγο, να σπείρω κι εγώ στην άκρη;" Το λίγο, όμως, τόκανα περισσότερο, αρχινούσα και όργανα και του ντόπιου το χωράφι».

²³⁷ Βλ. μαρτυρία Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3: «Οι ντόπιοι μιλούσαν πάντα "ήρθατε και μας πήρατε τα χωράφια, μας πήρατε τα κτήματα". Γιατί είχαν τα πρόβατά τους, απλώναν παντού. Και οι δικοί μας δεν τους ήθελαν...εμείς τους πατήσαμε. Πολλά παιδιά, οικογένειες μεγάλες...οι ντόπιοι είχαν το κακό ελάττωμα ότι δεν είχαν πολλά παιδιά».

Αξενών συχνές ήταν οι καταστροφές των καλλιεργειών τους από κοπάδια, κυρίως μεγάλων ζώων, καθώς δεν υπήρχαν φυσικά ή τεχνητά εμπόδια (χαντάκια, φράκτες) και οι αγροφύλακες ήταν ελάχιστοι²³⁸. Από την άλλη, η ένδεια και η φτώχεια φαίνεται ότι ωθούσε κάποιους από τους κατοίκους του χωριού σε κλοπές σε βάρος των ντόπιων²³⁹.

Η αποξένωση και η καχυποψία μεταξύ Αξενών και ντόπιων ενισχυόταν και λόγω πολιτιστικών και κοινωνικών διαφορών. Οι φυλετικές διαφορές, η ιδιοσυγκρασία, η γλώσσα, τα ήθη και έθιμα, η γενικότερη κουλτούρα και οι συνήθειες αποτελούσαν στοιχεία που επέτειναν τον εκατέρωθεν ρατσισμό. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και η ιδιοσυγκρασία αποτέλεσαν σημαντικά στοιχεία διαφοροποίησης. Οι σκουρόχρωμοι ανατολίτες Αξενοί ήταν άτομα ανταγωνιστικά, με ανεπτυγμένη την καχυποψία και τον τοπικισμό. Ταυτόχρονα, ήταν ιδιαίτερα δραστήριοι και ευρηματικοί και προσπαθούσαν να επωφεληθούν από καθετί για να λύσουν τα βιοτικά τους προβλήματα και να προοδεύσουν²⁴⁰. Από την άλλη οι ντόπιοι, χρόνια υποτελείς στους Τούρκους αγάδες και διωκόμενοι από το ελληνικό κράτος λόγω της γλώσσας τους, είχαν χαρακτήρα δουλικό, ήταν κρυψίνοες και εχθρικοί προς τους πρόσφυγες. Οι Αξενοί αποκαλούσαν τους ντόπιους Βουλγάρους και οι ντόπιοι εκείνους τουρκόσπορους²⁴¹. Οι Αξενοί χρησιμοποιούσαν το γλωσσικό ιδίωμα της πατρίδας τους²⁴², ενώ οι ντόπιοι μιλούσαν σλαβομακεδονικά. Αλλά και τα έθιμα του γάμου, οι χοροί και τα τραγούδια, οι διατροφικές συνήθειες διέφεραν μεταξύ τους²⁴³. Τέλος, η εξιδανίκευση της παλιάς πατρίδας, το αίσθημα ότι εκεί η ζωή ήταν καλύτερη

²³⁸ Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 186-187. Κτηνοτρόφοι ήταν κατά κανόνα ντόπιοι, βλ. μαρτυρία Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3.

²³⁹ Βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Όταν ήρθαν οι Αξενοί, όταν δεν είχαν ορισμένα πράγματα, κλέβανε. Ενοχλούσανε τα σπίτια των εντοπίων...». Πρβλ. και μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2.

²⁴⁰ Για το χαρακτήρα των Καππαδοκών, βλ. Κ.τ.Ε, *Η εγκατάσταση*, σ. 28. Ιδιαίτερα για τους Αξενούς, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 364-365. Πρβλ. και μαρτυρίες Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2 και Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Οι σχέσεις με τους ντόπιους δεν ήταν καλές. Διότι οι δικοί μας τους ενοχλούσαν. Είχαν πάντα τις σκέψεις τους στο πονηρό. Να τους εκμεταλλευτούνε...Είχαν συναλλαγές...». Πρβλ. και μαρτυρία Κ. Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α 6.

²⁴¹ Βλ. Μαντογορδάτος, *Stillborn*, σ. 183 και 193-194. Πρβλ. Χαρακοπούλου, *Ρωμιοί*, σ. 18, όπου αναφέρονται και οι απαξιοτικοί προς τους πρόσφυγες χαρακτηρισμοί, τουρκόσποροι, αούτηδες και πρόσφυγες. Βλ. και μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Οι εντόπιοι δε σε θέλανε. Εμάς μας έλεγαν τότες Τούρκοι...». Πρβλ. μαρτυρία Χρ. Δημόκα, ΠΑΑΚ Α 11: «Περνούσαν από την Αξό ντόπιοι που πουλούσαν καρπούζια, και τους έλεγαν «Βούλγαροι». Βούλγαρε δώσε ένα καρπούζι...».

²⁴² Λόγω της γλωσσικής πολιτικής του ελληνικού κράτους οι Καππαδόκες αντιμετώπιζαν κοινωνικό αποκλεισμό, γιατί η γλώσσα τους ακουγόταν σαν ξένη, βλ. Pentzopoulos, *The Balkan*, σ. 214.

²⁴³ Για τα έθιμα και τον τρόπο ζωής των Αξενών, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σ. 206-326. Πρβλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1.

και η ελπίδα για επιστροφή δημιουργούσαν στους πρόσφυγες αισθήματα ανωτερότητας και ωθούσαν στην αποφυγή της ανάμειξης με τους ντόπιους²⁴⁴.

Οι αντιθέσεις αυτές, χωρίς να απαλειφθούν, αμβλύθηκαν μετά την οριστική διανομή του 1930, με την οποία καθορίστηκαν με ακρίβεια τα όρια κάθε ιδιοκτησίας. Ντόπιοι και πρόσφυγες πήραν το ίδιο μερίδιο κλήρου, γεγονός που αποκατέστησε το αίσθημα δικαιοσύνης και ίσης μεταχείρισης, ιδιαίτερα στη συνείδηση των προσφύγων²⁴⁵. Έπειτα, μετά τη Συνθήκη της Άγκυρας οι πρόσφυγες άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι δεν υπήρχε πιθανότητα επιστροφής και έπρεπε να προσαρμοστούν και να προοδεύσουν στη νέα τους πατρίδα. Ιδιαίτερα οι Αξενοί, με το επιχειρηματικό δαιμόνιο που τους διέκρινε, επιδίωξαν από τα πρώτα χρόνια της άφιξής τους την ανάπτυξη των συναλλαγών με τους ντόπιους, με σκοπό το κέρδος. Επίσης, δε δίστασαν να μιμηθούν τις πρακτικές των γηγενών στην καλλιέργεια και στην επιλογή των ζώων, καθώς οι τελευταίοι ήταν καλύτεροι γνώστες των συνθηκών της περιφέρειας²⁴⁶. Στο επίπεδο, όμως, των κοινωνικών συναναστροφών διατήρησαν για πολλές δεκαετίες τυπικές σχέσεις. Σύμφωνα με τους πληροφορητές οι γάμοι με τους ντόπιους ήταν αδύνατοι. «...Δουλειά μπορεί να κάναν μαζί μας οι ντόπιοι, αλλά κορίτσι ούτε έπαιρναν ούτε έδιναν...Όταν βγαίναμε έξω υπήρχε καλημέρα, καλησπέρα...αλλά δεν έδιναν, δεν έπαιρναν...»²⁴⁷.

Ο έντονος τοπικισμός και η επιθυμία για διάκριση που χαρακτήριζε τους Αξενούς διαφαίνεται και στις σχέσεις που ανέπτυξαν με τους άλλους πρόσφυγες. Ενδεικτικό είναι ότι στο νέο χωριό που δημιούργησαν μαζί με τους γείτονές τους στην Καρπαδοκία Τρεχέτες κατοίκησαν σε χωριστές γειτονιές· στην επάνω γειτονιά εγκαταστάθηκαν οι Τρεχέτες και στην κάτω οι Αξενοί²⁴⁸. «Το μισό χωριό, προς τα βόρεια, ήτανε οι Τρεχέται και το υπόλοιπο οι Αξενοί...Υπήρχε μια διαφορά ως προς το χαρακτήρα. Εμείς ήμασταν πιο ανοιχτοί, πιο γλεντζέδες, Οι άλλοι, τους θεωρούσαμε πιο σοβαρούς, πιο κλειστούς, δεν μπορούσες να τους καταλάβεις εύκολα

²⁴⁴ Βλ. Pentzopoulos, *ό.π.*, σ. 208. Πρβλ. και μαρτυρίες Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1, Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Τους ντόπιους σλαβομακεδόνες, τους βουλγαροπρόσφυγες, όλους αυτούς, τους είχανε για υποδεέστερους».

²⁴⁵ Βλ. Mavrogordatos, *ό.π.*, σ. 161.

²⁴⁶ Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σ. 219-220.

²⁴⁷ Βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ, Α 1: «Κορίτσ' ούτε επαιρναν ούτε διναν. Εντόπιοι! Αυτό ήταν...». Πρβλ. και μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Οι Αξενοί συνήθως κνηγούσανε το καραμαλίδικο. Τους ντόπιους τους θεωρούσαν υποβαθμισμένους...». Βλ. και μαρτυρία Μ. Αρνάκη, ΠΑΑΚ Α 9: «Δεν είχαμε επαφή με τους ντόπιους. Μια καλημέρα...».

²⁴⁸ Η «γκετοποίηση» χαρακτήριζε πρόσφυγες που κατοικούσαν σε αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς ή γειτονιές, βλ. Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924 – 1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988, σ. 231.

στο χαρακτήρα, πάντα ήταν πιο επιφυλακτικοί...και προσπαθούσανε οι Αξενοί να πάρουν Αξενό, να μην πάρουν Τρεχέτη»²⁴⁹. Τη συνήθεια να μη συναναστρέφονται κοινωνικά μεταξύ τους την κράτησαν για αρκετές δεκαετίες και οι πληροφορητές ισχυρίζονται ότι ακόμα και σήμερα υπάρχουν τριβές και έριδες. Γάμοι Αξενών και Τρεχετών αναφέρονται από τη δεκαετία του 1950 και οφείλονταν, κυρίως, σε οικονομικούς λόγους²⁵⁰. Κατά κανόνα οι Αξενοί συνέχισαν να παντρεύονται μεταξύ τους²⁵¹. Συχνοί ήταν και οι γάμοι με Αξενούς που είχαν εγκατασταθεί σε άλλα χωριά της Μακεδονίας και της Θράκης ακόμα και στην Κρήτη²⁵².

Ο ανταγωνισμός Αξενών και Τρεχετών καταγράφεται και στη διαμάχη για την ονοματοθεσία του χωριού. Όταν η πλειοψηφία του δημοτικού συμβουλίου αποφάσισε τη μετονομασία του χωριού από Νέο Παλαιό σε Αξό, οι Τρεχέτες προσπάθησαν και, σε μεγάλο βαθμό, επέβαλαν να αποκαλούνται οι κάτοικοι του χωριού Αξώτες και όχι Αξενοί, για να αποφύγουν την ταύτιση με τους κατοίκους της Καππαδοκικής Αξού²⁵³.

Και με τους πρόσφυγες κατοίκους των γύρω χωριών οι σχέσεις των Αξενών ήταν, κυρίως, επαγγελματικές. Με τους Πόντιους υπήρχε ανταγωνισμός, καθώς Πόντιοι και Αξενοί περηφανεύονταν για την καταγωγή τους, προσπαθώντας και οι δύο να αποδείξουν την ανωτερότητά τους²⁵⁴. Με τους Θρακιώτες δεν υπήρχε ιδιαίτερη επαφή, γιατί διέφεραν, σε μεγάλο βαθμό, ως προς το χαρακτήρα και τις

²⁴⁹ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2. Για τη γενικότερη τάση των προσφύγων να ζουν σε οικισμούς και γειτονιές στις οποίες επικρατούσαν ή σε αμιγείς οικισμούς, βλ. Manrogorodatos, *Stillborn*, σ. 193.

²⁵⁰ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Η αδελφή μου, η μεγάλη, ήταν παντρεμένη με Τρεχέτη. Είχαν μεσολαβήσει κάτι συγγενείς, ότι είναι ευκατάστατη η οικογένεια του γαμπρού και τέτοια, γιατί ήταν όμορφη κοπέλα η μεγάλη η αδελφή μου και ο πατέρας μου... τότε ποιο ήταν το όνειρο κάθε γονιού; Να έχει ο γαμπρός περιουσία, χωράφια». Πρβλ. μαρτυρία Μ. Αρνάκη, ΠΑΑΚ Α 9: «Δε δίναμε μεταξύ μας κορίτσια (ενν. με τους Τρεχέτες), δε θέλαμε. Ύστερα, σιγά-σιγά, συνηθίσαμε. Αλλά και το '50 ακόμα δε γινόντουσαν πολλοί γάμοι μεταξύ μας». Βλ. και μαρτυρία Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 3: «Κι εμείς, όχι, δεν παίρναμε ντόπιους ούτε Τρεχέτες...».

²⁵¹ Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών». Η συντριπτική πλειοψηφία των πληροφορητών πρώτης γενιάς ήταν παντρεμένοι με Αξενές - Αξενούς.

²⁵² Παράδειγμα αποτελούν οι πληροφορητές μας Ι. Γενίτσαρης από τη Χρυσή Αλμωπίας και Τ. Παπαδοπούλου από τον Άβαντα Αλεξανδρούπολης που γνωρίστηκαν και παντρεύτηκαν σε γάμο που γινόταν στην Αξό, Βλ. μαρτυρίες Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2 και Τ. Παπαδοπούλου, ΠΑΑΚ Χ 3. Για το φόβο πολιτιστικής διάβρωσης που οδηγούσε σε ανάλογες συμπεριφορές, βλ. Ιωάννας Πετροπούλου, «Κτερίσματα προσφύγων», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, σ. 172-173.

²⁵³ Βλ. μαρτυρίες Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2, Κ. Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α 6.

²⁵⁴ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου: «Υπήρχε αίσθημα ανωτερότητας... Τώρα άκουγα κάποιον δικό μας και έλεγε για τους Πόντιους - οι Πόντιοι είναι πολύ ρατσιστές και παραδέχονται μόνο τους εαυτούς τους, τους άλλους τους βλέπουν πιο παρακατιανούς- κι έλεγε ένας δικός μας "εμείς ήμαστε ανώτεροι! Πόσο κάνει το κιλό ο παστουρμάς; Και πόσο κάνουν τα λάχανα τα δικά σας;". Πήγαινε να το ρίξει έτσι».

συνήθειες²⁵⁵. Αλλά και με πρόσφυγες γειτονικών χωριών που κατάγονταν από την Καρπαδοκία είχαν σχέσεις επαγγελματικές, χωρίς να αναπτύξουν ιδιαίτερες κοινωνικές επαφές. Πολλοί από αυτούς ήταν τουρκόφωνοι, στοιχείο που έκανε τους Αξενούς να αισθάνονται διαφορετικοί²⁵⁶.

Παρά την καχυποψία και το αίσθημα διαφορετικότητας οι Αξενοί επεδίωξαν να αναπτύξουν με όλους αυτούς επαγγελματικές σχέσεις. Μετά τα πρώτα δύσκολα χρόνια της προσαρμογής και της προσπάθειας για επιβίωση, επέδειξαν μεγάλη δραστηριότητα. Πολλοί που ασχολούνταν με τη γεωργία, άρχισαν να νοικιάζουν χωράφια ντόπιων και προσφύγων και να παίρνουν εργάτες από γειτονικά χωριά²⁵⁷. Όσοι ήταν αποξενωμένοι από τη γεωργία, παρόλο που πήραν κλήρο, στράφηκαν στο οικείο σε αυτούς εμπόριο, στο οποίο επιδίδονταν με μεγάλη επιτυχία²⁵⁸. Ο ανταγωνισμός μεταξύ τους – που έτεινε στη ζηλοφθονία κατά τους πληροφορητές – βοήθησε πολλούς να προοδεύσουν²⁵⁹. Οι πληροφορητές ισχυρίζονται ότι τις επόμενες δεκαετίες οι Αξενοί διακινούσαν μεγάλο αριθμό προϊόντων και έλεγχαν τα γειτονικά χωριά²⁶⁰.

²⁵⁵ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Με τους Θρακιώτες σχεδόν... δεν είχαν καλές σχέσεις με αυτούς. Γιατί οι δικοί μας είναι φιλότιμοι, δίνουν, κάνουν... αυτοί, έλεγαν, να τους ζητήσεις κι ένα ποτήρι νερό δε θα σου δώσουν».

²⁵⁶ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Οι Αραβησιώτες, οι Μυλοτοπιανοί και στα χωριά της Καρυώτισσας μιλούσαν τουρκικά. Ενώ οι δικοί μας αισθάνονταν διαφορετικοί...».

²⁵⁷ Βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Ο πατέρας μου μια χρονιά έβγαλε 22.000 τόνους στάρι. Ήταν ο μεγαλύτερος παραγωγός μέσα στην Αξό. Καλλιεργούσε 500 στρέμματα». Πρβλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Ο πατέρας μου νοίκιαζε πάρα πολλά χωράφια. Και στην περιοχή της Καρυώτισσας και απ' το Μυλότοπο, Παλιό Μυλότοπο και από Αραβησιώτες... είχε παρτίδες με πολλούς... Εργάτες έπαιρνε οποιονδήποτε. Δεν ήταν ανάγκη να είναι Αξενός». Πολλοί πρόσφυγες νοίκιαζαν τα χωράφια τους, γιατί δεν τους απέφεραν ικανοποιητικό εισόδημα, βλ. Α.Τ.Ε., *Το έργον μας δεκαετίες*, Αθήνα 1940, σ. 34.

²⁵⁸ Βλ. μαρτυρία Χρ. Δημόκα, ΠΑΑΚ Α 11: «Αυτοί έχουν το εμπόριο στο αίμα τους...». Πρβλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «Όταν ήρθαν εδώ, φέρανε ανάπτυξη. Κοιτάζανε τι να κάνουνε, να βγάλουνε περισσότερα χρήματα, είχανε τάσεις να δουλεύει ο άλλος γι' αυτούς. Πήγαινε κι έφερνε ένα προϊόν από τη Θεσσαλονίκη, μέχρι να 'ρθει, το πουλούσε. Λέγανε εδώ το εξής. Αναπτύχθηκαν οι δικοί μας στα γρήγορα. Δουλέψανε από δω, κάνανε από κει, κομπίνες, ό,τι, και μετά τροφοδοτούσαν αυτά τα χωριά με στάρι, με λεφτά».

²⁵⁹ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 2: «Όταν κάποιος προόδευε οικονομικά, προσπαθούσε και ο άλλος να τον φτάσει. Κι επειδή γράμματα δεν ήξερε, προσπαθούσε με τη δουλειά». Πρβλ. μαρτυρία Μ. Αρνάκη, ΠΑΑΚ Α 9: «...η ζήλεια είναι κίνητρο. Ξεκινούσε ο ένας και τον ακολουθούσαν και οι υπόλοιποι...».

²⁶⁰ Βλ. μαρτυρία Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4: «...τους δίνανε στάρια και τα χωράφια τους τα καλλιεργούσαν οι δικοί μας, τα νοίκιαζαν! Τα νοίκιαζαν για ένα κομμάτι ψωμί! “Δεν έχω, δεν έχω”, έλεγε, ο Αξενός. “Βρε, πώς δεν έχεις! Να, να σου δώσω το χωράφι!” “Αν είναι να μου δώσεις το χωράφι, να το συζητήσουμε!” Τούδινε 100 κιλά στάρι και τούπαιρνε το χωράφι, 10 στρέμματα, και το καλλιεργούσε αυτός, έβγαζε περισσότερα... του χρόνου ξανά το νοίκιαζε. Όπως είναι η Αγροτική Τράπεζα και εκμεταλλευόταν τους αγρότες με τους τόκους και τα επιτόκια! Είχαν το Μυλότοπο, την Καρυώτισσα, το Μελίσσι, το Αχλαδοχώρι, τις Αμπελιές τις είχαν αποικίες, καθαρά αποικίες! Γι' αυτό λένε, Αξώτης είσαι!».

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΧΡΥΣΗ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

1. ΕΝΤΑΞΗ ΣΤΟ ΧΩΡΟ

Η Χρυσή¹ βρίσκεται στο οροπέδιο-λεκανοπέδιο της Αλμωπίας, 120 μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας², 6 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Αριδαίας. Πρόκειται για παραμεθόριο οικισμό, αφού η επαρχία Αλμωπίας κατέχει το βορειοανατολικό τμήμα του σημερινού νομού Πέλλας. Σε αντίθεση με την πεδιάδα των Γιαννιτσών, η έκταση του οροπεδίου της Αλμωπίας είναι περιορισμένη, καθώς αποτελεί ένα κλειστό πεταλοειδές υψίπεδο, 300 τετραγωνικών χιλιομέτρων³ με υψόμετρο γύρω στα 150 μέτρα⁴. Το οροπέδιο περικλείεται βορειοδυτικά από το όρος Καϊμακτσαλάν, βόρεια - βορειοανατολικά από τα όρη της Τζένας και ανατολικά από το Πάικο, στις παρυφές του οποίου βρίσκεται η Χρυσή. Νότια μια σειρά από λόφους κλείνει το υψίπεδο⁵. Γι' αυτό και το κλίμα είναι ηπειρωτικό με δριμείς χειμώνες και δροσερά καλοκαίρια. Καθώς οι βροχοπτώσεις είναι έντονες, υπάρχουν πολλές πηγές και δάση. Επίσης, από τους ορεινούς όγκους που περιβάλλουν την Αλμωπία πηγάζουν χείμαρροι και ποταμοί⁶, με κυριότερο το Μογλένιτσα ο οποίος ρέει σε μικρή απόσταση δυτικά της Χρυσής (Χάρτης 3)⁷.

¹ Στο εξής θα χρησιμοποιείται το νέο όνομα του οικισμού.

² Βάσεις δεδομένων Ι.Μ.Μ.Α. / Κ.Ε.Μ.Ι.Τ., *Αρχείο Δημογραφικών –Στοιχεία τόπων, Σλάτινα*.

³ Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 3: «Υποδιοικήσις Εδέσσης», σ. 64. 700 τετραγωνικά με τα γύρω βουνά, Βλ. Νομαρχία Πέλλης, *Πέλλα*, σ. 170.

⁴ Πρβλ. και την άποψη ότι το υψόμετρο του λεκανοπεδίου είναι 200-400 μέτρα, Ancel, *La Macedoine*, σ. 191.

⁵ Βλ. Νομαρχία Πέλλης, *ό.π.*, σ.186.

⁶ Το χειμώνα η θερμοκρασία φθάνει ως -10° C και το καλοκαίρι δεν υπερβαίνει τους 30° C, καθώς φυσούν οι άνεμοι από τους παρακειμένους ορεινούς όγκους. Η άνοιξη και το καλοκαίρι είναι μικρής διάρκειας λόγω των έντονων βροχοπτώσεων, Βλ. Αρβανίτου, *Η Μακεδονία*, σ. 65-66. Πρβλ. και Σινοπούλου, *Πέλλα*, σ. 123. Βλ. και Νομαρχία Πέλλης, *ό.π.*, σ. 21.

⁷ Ο Μογλένιτσα εισέρχεται στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης, στο βορειοανατολικό άκρο της, ανάμεσα στα χωριά Προφήτης Ηλίας και Καλή. Από εκεί ακολουθεί μια διαδρομή 18-20 χιλιομέτρων μέσα στην πεδιάδα με νοτιοδυτική κατεύθυνση, πριν εκβάλλει στη λίμνη των Γιαννιτσών. Γενικότερα γεωγραφικά στοιχεία για την περιοχή βλ. Κωνσταντινίδη, *Τα εγγειοβελτιωτικά*, σ. 16. Από τα παλαιότερα έργα πρβλ. επίσης, Σχινά, *Οδοιπορικά*, σ. κς', κζ' και λς'. Μαραβελάκη, *Γεωφυσικά*, σ. 20, 25. Ancel, *ό.π.*, σ. 191.

2. Η ΧΡΥΣΗ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

2.1. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ - ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ - ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Η Χρυσή είναι ένας από τους παλαιότερους οικισμούς στην περιοχή με ιστορία που φθάνει στα αρχαία χρόνια. Σε λόφο βορειοδυτικά του χωριού σώζονται τα ερείπια κάστρου, το οποίο ο M. Delacoulonche ταύτισε με τον αρχαίο Εύρωπο και την παλαιοχριστιανική πόλη του Ιεροκλέους Αλμωπία. Η πόλη αυτή μετά το 10ο αιώνα ονομαζόταν Μογλενά και ήταν πρωτεύουσα της ομώνυμης βυζαντινής επαρχίας⁸. Ήδη από το 14ο αιώνα, πριν την κατάληψη της περιοχής από τους Οθωμανούς, η πόλη των Μογλενών είχε παρακμάσει και είχε υποβαθμιστεί σε χωριό που ονομαζόταν Θεανώ⁹ χωρίς, όμως, να πάψει να κατοικείται. Σίγουρα, πάντως, εκτός των Ελλήνων κατοίκων, πρέπει την εποχή αυτή να κατοικούσαν στο χωριό και Σλάβοι, αρκετοί από τους οποίους εγκαταστάθηκαν μετά την κατάκτηση της περιοχής από το Στέφανο Ντουσάν¹⁰.

Δεν είναι επιβεβαιωμένο πότε ο οικισμός αυτός άρχισε να αποκαλείται με το σλαβικό όνομα Σλάτινα¹¹, με το οποίο ήταν γνωστός ως την απελευθέρωση. Για την προέλευσή του υπάρχουν δύο εικασίες. Σύμφωνα με την πρώτη οφείλεται σε ορυχεία χρυσού της εποχής του Μ. Αλεξάνδρου, που υπήρχαν νοτιοδυτικά του χωριού, καθώς Σλάτινο στα σλαβικά σημαίνει χρυσός. Η δεύτερη εκδοχή αναφέρει ότι προέρχεται από την Αγία Σλάνα (Σβέτα Σλάνα) που μαρτύρησε το 1765, όταν τη βασάνισαν οι Τούρκοι, για να αλλαξοπιστήσει¹². Το σίγουρο είναι ότι επικράτησε μετά την οθωμανική κατάκτηση και αποδεικνύει την υπεροχή του σλαβικού στοιχείου στο χωριό. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, η κάθοδος βουλγαρικών πληθυσμών που αναζητούσαν εργασία επεξηγεί την ανάδειξή τους σε κυρίαρχη σλαβική ομάδα στην ευρύτερη περιοχή της Αλμωπίας¹³.

⁸ Βλ. Δ. Ευγενίδου, «Το κάστρο της Χρυσής και το θέμα των Μογλενών», *Αμνητος, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 33. Πρβλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 178 / 11-5-1934, σ. 1. Βλ. και *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ἑλλιοσ*, στο λήμμα Μογλενά, τ. 13, σ. 702.

⁹ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φ. 21 / Υποφ. 1: «Αναφορά του Υποδιοικητή Ενωτίας προς την Γενικήν Διοίκησιν (Διεύθυνσιν Διοικητικού) Θεσσαλονίκης (7-12-1921), σ. 71.

¹⁰ Από το 10ο αιώνα υπήρχαν μικτά χωριά Ελλήνων και Σλάβων στην περιοχή. Το 14ο αιώνα, με την κατάκτηση της Μακεδονίας από το Στέφανο Ντουσάν (1331-1355), συντελέστηκε νέα κάθοδος Σλάβων. Βλ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 7 και 13-14.

¹¹ Ο οικισμός αναφέρεται και ως Σλάτινον ή Ζλάτινα. Εδώ θα υιοθετήσουμε την ονομασία Σλάτινα.

¹² Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

¹³ Για την υπεροχή των Βουλγάρων έναντι των Σέρβων σε όλη τη Νότια Μακεδονία κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, βλ. Βακαλοπούλου, *ό.π.*, σ. 153 και 245.

Γεγονός είναι ότι αμέσως μετά την επικράτηση των Οθωμανών στην περιοχή, στις αρχές του 15ου αιώνα, οι χριστιανοί κάτοικοι του χωριού, Έλληνες και Σλάβοι, εξισλαμίστηκαν, όπως συνέβη με την πλειοψηφία των χωριών της Αλμωπίας¹⁴. Μάλιστα, η Χρυσή αναφέρεται ως το πρώτο χωριό της περιοχής που οι κάτοικοί του εξόμωσαν, για να αποφύγουν τη βαριά φορολογία και την πίεση των Γιουρούκων εποίκων¹⁵ που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς¹⁶. Σύμφωνα με την παράδοση, τα χωριά της περιοχής εξισλάμισαν έξι Τούρκοι ιερωμένοι που είχαν έρθει από τη Θεσσαλονίκη¹⁷. Πάντως, την υπόθεση ότι κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας πρέπει να εγκαταστάθηκαν στο χωριό χριστιανοί βουλγαρικής καταγωγής, ενισχύει η ανέγερση χριστιανικής εκκλησίας, στα τέλη του 18ου αιώνα. Το τουρκικό φερμάνι που σώζεται σήμερα αναφέρει ότι έπρεπε να χτιστεί στη βορειοδυτική πλευρά του χωριού¹⁸.

Δε στάθηκε δυνατό να εξακριβωθεί, αν ήδη, πριν από την τουρκική κατάκτηση, την πλειοψηφία των κατοίκων της Χρυσής αποτελούσαν οι Σλάβοι. Την άποψη αυτή ενισχύει το γεγονός ότι, ως τις αρχές του 20ου αιώνα, η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν όλοι οι κάτοικοι του χωριού ήταν η σλαβομακεδονική (βουλγαρική), παρά την πάροδο 5 αιώνων από τον εξισλαμισμό τους και τη λειτουργία τουρκικού δημοτικού σχολείου στο χωριό¹⁹. Η αποτυχία να εκτουρκιστούν γλωσσικά οι εξισλαμισμένοι κάτοικοι οφείλεται στο ότι εξακολουθούσαν να μιλούν με τους οικείους τους σλαβομακεδονικά²⁰, αλλά και στο ότι πολλές οικογένειες δε στέλναν τα παιδιά τους στο σχολείο. Το σχολείο αυτό, που

¹⁴ Στην Αλμωπία υπήρχε παράδοση αλλαξοπιστίας, βλ. εφ. *Έδεσσα*, αρ. φ. 10 / 15-5-1919, σ. 1.

¹⁵ Πρόκειται για πολεμικούς μουσουλμανικούς πληθυσμούς που εγκατέστησαν οι Οθωμανοί σε πεδινές και ορεινές περιοχές της Μακεδονίας, για να παγιώσουν την κατάκτησή τους, βλ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 49.

¹⁶ Οι εξισλαμισμένοι χριστιανοί ονομάστηκαν Τσιτάκηδες από τον άσπρο φράκτη που είχαν τοποθετήσει μπροστά στα σπίτια τους, για να ξεχωρίζουν από τους άλλους χριστιανούς και να μην τους ενοχλούν οι φοροεισπράκτορες. Για τον εξισλαμισμό των χωριών της Αλμωπίας, βλ. Βακαλοπούλου, *ό.π.*, σ. 65. Για τον εξισλαμισμό της Νότιας, του τελευταίου χωριού που εξισλαμίστηκε μαζί με τον αρχιερέα του μόλις το 18ο αιώνα, βλ. στον ίδιο, *ό.π.*, σ. 327. Πρβλ. και άρθρο του Ευαγγέλλου Δ. Γιούση, «Ιστορικά σημειώσεις περί Καρατζόβης», εφ. *Έδεσσα*, αρ. φ. 9 / 1-5-1919, σ. 8.

¹⁷ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 21 / Υποφ. 1: «Αναφορά του Υποδιοικητή Ενωτίας προς την Γενικήν Διοίκησιν (Διεύθυνσιν Διοικητικόν) Θεσσαλονίκης», (31-12-1921), σ. 37. Για τη συμβολή των δερβίσηδων στον εξισλαμισμό των πληθυσμών της Μακεδονίας, όπου έδρασαν ως φανατικοί ιεραπόστολοι – κατηχητές, βλ. Βακαλοπούλου, *ό.π.*, σ. 64.

¹⁸ Βλ. Δήμος Εξαπλατάνου, Κοινοτικό Διαμέρισμα Χρυσής, Φερμάνι για την ανέγερση της εκκλησίας.

¹⁹ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 10 / Υποφ. 1: «Ο Υποδιοικητής Εδέσσης υποβάλλει πίνακες κωμοπόλεων και χωριών των Υποδιοικήσεων Καρατζόβας και Νότιας. Υποδιοικήσις Εδέσσης: Διοικητικό τμήμα Καρατζόβας» (19-11-1914).

²⁰ Για αντίστοιχο φαινόμενο στον Πόντο, βλ. Άρτεμης Ξανθοπούλου, «Η Έκθεση του Βρετανού Προξένου Alfred Biliotti (1885) για την εκπαίδευση στο Βιλαέτι της Τραπεζούντας», *Αρχαίον Πόντου*, 49 (2002), σ. 62-63.

στεγαζόταν σε οίκημα στο κέντρο του χωριού, λειτουργούσε ως την Ανταλλαγή των Πληθυσμών.

Κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας η Χρυσή ανήκε διοικητικά στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, στη Διοίκηση Θεσσαλονίκης και στο Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας της Υποδιοίκησης Βοδενών (Έδεσσας)²¹. Τα δύο πρώτα χρόνια μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος το χωριό εντάχθηκε στη Γ.Δ.Μ., χωρίς να επέλθουν άλλες αλλαγές στη διοικητική οργάνωση που ίσχυε επί τουρκοκρατίας. Το 1915 το Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας μαζί με το Διοικητικό Τμήμα Νότιας αναβαθμίστηκε σε Επαρχία του Νομού Θεσσαλονίκης και ονομάστηκε Ενωτία²². Από το 1917 που συστάθηκε ο Νομός Πέλλας υπάχθηκε σε αυτόν μαζί με τις Επαρχίες Έδεσσας και Γιαννιτσών²³. Με το Δ. 12-12-1927 (ΦΕΚ 304 / 21-12-1927) η Επαρχία Ενωτίας μετονομάστηκε σε Αλμωπίας²⁴.

Η Επαρχία Αλμωπίας στην οποία βρίσκεται η Χρυσή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον εθνολογικά, καθώς η πλειοψηφία των κατοίκων της ως την έλευση των προσφύγων ήταν μουσουλμάνοι, ενώ ήταν έντονη και η παρουσία των «βουλγαριζόντων». Η εμπιστευτική έκθεση που απέστειλε ο Διοικητικός Επίτροπος Βοδενών προς τη Γ.Δ.Μ. το 1913, αμέσως μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στην Ελλάδα, είναι αποκαλυπτική της μειονεκτικής θέσης του ελληνικού στοιχείου στην επαρχία αυτή. Συγκεκριμένα στο Διοικητικό Τμήμα Καρατζόβας 70% των κατοίκων ήταν μουσουλμάνοι και 40% χριστιανοί, από τους οποίους μόλις το 9% θεωρούνταν «ελληνόφρονες», οι οποίοι κατοικούσαν, κυρίως, στην κωμόπολη της Αριδαίας ή σε ορεινά χωριά²⁵. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο είναι ότι, από τους 33.966 κατοίκους του Διοικητικού Τμήματος Καρατζόβας το 1913, μόλις οι 4.500 μιλούσαν τουρκικά: οι υπόλοιποι ήταν σλαβόφωνοι. Αν προστεθεί και το γεγονός ότι η παραμεθόρια αυτή περιοχή του ελληνικού κράτους ήταν άντρο κομιτατζήδων και οι «βουλγαρόφρονες»

²¹ Η Υποδιοίκηση Βοδενών κατά την τελευταία φάση της τουρκοκρατίας και ως το 1917 αποτελούνταν από 3 διοικητικά τμήματα, Έδεσσας, Καρατζόβας και Νότιας, βλ. Φιλιππίδου, *Η Μακεδονία*, σ. 66-72. Πρβλ. και Αρβανίτου, *Η Μακεδονία*, σ. 60-61.

²² Βλ. Χουλιάρη, *Γεωγραφική*, σ. 112-113.

²³ Μετά τη σύσταση της Υποδιοίκησης Γουμένιστης με τα Β.Δ. της 13-11-1919 (ΦΕΚ 249 / 16-11-1919) και Β.Δ. 13-11-1919 (ΦΕΚ 274 / 28-11-1919) οικισμοί της Υποδιοίκησης Ενωτίας εντάχθηκαν σε αυτήν, βλ. Βλ. Χουλιάρη, *ό.π.*, σ. 172 και 175.

²⁴ Βλ. Χουλιάρη, *ό.π.*, σ. 307. Ο όρος Αλμωπία θα χρησιμοποιείται στο εξής για την περίοδο μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στην Ελλάδα.

²⁵ Κατά την τουρκοκρατία η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων του νομού Πέλλας κατοικούσε στα αστικά κέντρα. Οι υπόλοιποι είχαν καταφύγει στους ορεινούς όγκους, για να αποφύγουν βιαιοπραγίες σε βάρος τους, βλ. Καλογήρου, «Η γεωγραφία», *Βενιζελισμός*, σ. 85. Για την εγκατάσταση των Ελλήνων σε ορεινούς οικισμούς κατά την τουρκοκρατία, βλ. Αποστόλου Βακαλοπούλου, «Παράγοντες φθοράς του Ελληνισμού», *ΙΕΕ*, 10 (1974), σ. 72.

κάτοικοί της από τους πιο φανατικούς, γίνεται φανερό γιατί θεωρούνταν μια από τις πιο ευαίσθητες επαρχίες των «Νέων Χωρών» του ελληνικού κράτους (Πίνακας 5)²⁶.

Την εικόνα αναπαράγει σε μικρογραφία η πληθυσμιακή σύσταση της Χρυσής ως την έλευση των πρώτων προσφύγων. Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε, από μια στατιστική των κατοίκων της Μακεδονίας που έγινε στα τέλη του 19ου αιώνα, το χωριό κατοικούσαν 16 οικογένειες χριστιανών και 120 οθωμανών²⁷. Στη στατιστική αυτή δεν υπάρχει καμιά διευκρίνιση για τα εθνικά φρονήματα των χριστιανών κατοίκων. Η επόμενη απογραφή είναι του 1913 και διενεργήθηκε από το ελληνικό κράτος αμέσως μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας. Σύμφωνα με αυτή στη Χρυσή κατοικούσαν 657 άτομα, 335 άνδρες και 322 γυναίκες²⁸. Και εδώ δε δίνονται περαιτέρω στοιχεία, αφού η μόνη διάκριση που γίνεται είναι κατά φύλα. Κάπως πιο διευκρινιστική είναι η στατιστική της Γ.Δ.Μ. της ίδιας χρονιάς, που αυξάνει ελαφρά τον αριθμό των κατοίκων σε 662, και αναφέρει ότι από αυτούς οι 37 ήταν Έλληνες και οι 625 Τούρκοι²⁹. Από τα στοιχεία αυτά γίνεται σαφές ότι, ως την απελευθέρωση, η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων ήταν μουσουλμάνοι σλαβόφωνοι. Στους Έλληνες η στατιστική φαίνεται ότι περιλαμβάνει τους ντόπιους σλαβοφώνους και 5 οικογένειες αθιγγάνων, που είχαν έρθει επί τουρκοκρατίας από το γειτονικό χωριό Καπίνιανη (Εξαπλάτανο)³⁰ και εργάζονταν ως κολλήγοι στα κτήματα των μουσουλμάνων³¹. ωστόσο, το πιθανότερο είναι ότι οι σλαβόφωνοι κάτοικοι του χωριού είχαν βουλγαρική εθνική συνείδηση³².

²⁶ Και το Διοικητικό Τμήμα Νότιας που και αυτό εντάχθηκε το 1915 στην επαρχία Αλμωπίας είχε ιδιαιτερότητες, καθώς σε αυτό δεν κατοικούσαν Έλληνες. Το σύνολο των μουσουλμάνων, που αποτελούσαν περίπου το 34%, κατοικούσε στη Νότια. Περίπου το 43% των κατοίκων ήταν κουτσόβλαχοι υπό την επήρεια της ρουμανικής προπαγάνδας και 12% ήταν «βουλγαρόφρονες». Περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 3: «Υποδιοικήσις Εδέσσης», σ. 38-39.

²⁷ Βλ. Σχινά, *Οδοιπορικά*, τ. 3, σ. 837.

²⁸ Βλ. Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις Στατιστικής, *Απαρίθμησις των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Αθήνα 1915, σ. 17.

²⁹ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 52 / Υποφ. 2, «Πίναξ εμφανίων τους εις επαρχίαν Καρατζόβας υπαγομένους δήμους, κοινότητας και τον κατ' εθνότητος πληθυσμόν», (1913), χ.αρ. Πρβλ. *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, στο λήμμα Μογλενά, τ. 13, σ. 702. Τα στοιχεία του Χαλκιοπούλου ο οποίος, με βάση την απογραφή του Χιλμή πασά (1905), αναφέρει ότι στο χωριό κατοικούσαν 120 Έλληνες, ελέγχονται ως ανακριβή, Βλ. Χαλκιοπούλου, *Μακεδονία*, σ. 27.

³⁰ Η Καπίνιανη μετονομάστηκε σε Εξαπλάτανο με το Δ. της 6-6-1925 (ΦΕΚ 148 / 13-6-1925). Στο εξής θα χρησιμοποιείται το νέο όνομα του οικισμού.

³¹ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 3: «Υποδιοικήσις Εδέσσης» (1913), σ. 35-36. Πρβλ. *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, στο λήμμα Μογλενά, τ. 13, σ. 702.

³² Βλ. Ανωτάτη Επαρχιακή Περιφέρεια, Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Αλμωπίας, 3 / *Θέσιο Δημοτικό σχολείο Χρυσής*, χ.χ. Πρόκειται για έγγραφο της δεκαετίας του 1970 που περιέσωσε η Δάφνη Μητσάγκα από την καταστροφή των αρχείων του Δημοτικού Σχολείου Χρυσής που έγινε το 1985. Πρβλ. μαρτυρίες Δάφνης Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4 / 21-10-2004 (Γεννήθηκε στη Χρυσή Αλμωπίας το 1955 από γονείς ντόπιους. Παντρεύτηκε Πόντιο Αργυρούπολης. Ήταν γραμματέας της Κοινότητας

2.2. ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗ ΧΡΥΣΗ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Επί τουρκοκρατίας η πλειοψηφία των κατοίκων της Χρυσής, όπως και, γενικά, της Αλμωπίας ήταν γεωργοί οι υπόλοιποι ασχολούνταν με την κτηνοτροφία³³. Η Αλμωπία, παρά την αφθονία των νερών που καθιστούσαν τη γη εύφορη, επί τουρκοκρατίας και ως την έλευση των πρώτων προσφύγων, αναφέρεται ως μια καθυστερημένη περιοχή που παρήγε, κυρίως, κόκκινο πιπέρι και φασόλια³⁴. Η καθυστέρηση αυτή οφειλόταν στην αδιαφορία των Τούρκων μπέηδων, στους οποίους ανήκαν τα κτήματα, στην αμάθεια και στη δουλική συμπεριφορά των κατοίκων, που ως κολλήγοι καλλιεργούσαν τα κτήματα και στη νοοτροπία των μουσουλμάνων κατοίκων που ήταν λιτοδίαιτοι και ολιγαρκείς³⁵. Στη Χρυσή σε κάπως καλύτερη μοίρα βρίσκονταν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι του χωριού που διέθεταν δικά τους κτήματα. Σε αυτά καλλιεργούσαν λίγα δημητριακά, με επικρατέστερη την καλλιέργεια του αραβοσίτου έναντι του σιταριού. Επίσης, καλλιεργούσαν καπνό και αυτόν σε περιορισμένες ποσότητες. Κυρίως, ασχολούνταν με τη σηροτροφία, αλλά χωρίς να διαθέτουν συστηματικές γνώσεις³⁶. Πάντως, οι πληροφορητές μας αναφέρουν ότι, όταν έφθασαν οι πρόσφυγες, ο κάμπος γύρω από το χωριό ήταν γεμάτος μουριές³⁷. Επίσης, παρήγαν σε μικρές ποσότητες κριθάρι, σίκαλη, κροκάρι³⁸, ενώ είχαν και κοπάδια.

Οι ντόπιοι κάτοικοι της Χρυσής, ήταν σε χειρότερη μοίρα, αφού, μέχρι την έλευση των πρώτων προσφύγων, ζούσαν πρωτόγονα και τρέφονταν, κυρίως, με ψωμί από καλαμπόκι και φασόλια, που καλλιεργούσαν στις αυλές τους. Επίσης, οι αθίγγανοι, που ζούσαν στο χωριό πριν από την απελευθέρωση, ήταν ακτήμονες και απασχολούνταν ως κολλήγοι των Τούρκων μπέηδων, των οποίων έβοσκαν τα

Χρυσής και, σήμερα, του Δήμου Εξαπλατάνου στον οποίο υπάγεται η Χρυσή. Κάτοικος Έδεσσας) και Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ X 5.

³³ Όσοι ζούσαν στα ορεινά ασχολούνταν με την υλοτομία, βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 3: «Υποδιοικήσις Εδέσσης», σ. 64.

³⁴ Νομαρχία Πέλλης, Πέλλα, σ. 175.

³⁵ Βλ. Μαυρογορδάτου - Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 30-31.

³⁶ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 3: «Υποδιοικήσις Εδέσσης», σ. 65.

³⁷ Βλ. μαρτυρία Κώστα Τσελίδη, ΠΑΑΚ X 6 / 23-2-2005 (Γεννήθηκε το 1925 στη Χρυσή Αλμωπίας από γονείς Καυκάσιους. Κάτοικος Χρυσής Αλμωπίας. Γεωργός): «Οι Τούρκοι είχαν το μεταξοσκώληκα, ασχολούνταν πολύ. Και τον κάμπο που τώρα τον γέμισαν ροδάκινα και άλλα, τότε ήταν μωρεόδεντρα. Όπου κι αν πήγαινες στον κάμπο, μωρεόδεντρα θα συναντούσες». Πρβλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ X 5.

³⁸ Είδος βολβού κρεμμυδιού για μεταφύτευση, βλ. Εμμανουήλ Κριαρά, *Νέο Ελληνικό Λεξικό*, σ. 731.

πρόβατα³⁹. Τα σπίτια στα οποία ζούσαν ήταν άθλια και μισοερειπωμένα. Την εκμετάλλευσή τους από τους μπέηδες συμπλήρωνε η αδιαφορία της τουρκικής διοίκησης για τη γεωργία και ο φόρος της δεκάτης. Επίσης, οι επιδρομές των κομιτατζήδων, που κατέστρεφαν τις καλλιέργειες και λεηλατούσαν τις περιουσίες ακόμα και μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στην Ελλάδα, προκαλούσαν ανασφάλεια στους κατοίκους της περιοχής⁴⁰. Οι συνθήκες ζωής δε βελτιώθηκαν ούτε τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση, καθώς το ελληνικό κράτος ήταν απασχολημένο σε αλληπάλληλες πολεμικές αναμετρήσεις.

Σε όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας το χωριό, αν και κοντά στο Πάικο, δε διέθετε ούτε υποτυπώδες σύστημα ύδρευσης. Οι κάτοικοί του κάλυπταν τις ανάγκες τους σε νερό από τα πηγάδια που υπήρχαν στην αυλή κάθε σπιτιού. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το μηχανικό των Σέρβων είχε κατασκευάσει 2 διπλές βρύσες που βρίσκονταν στη βορειοδυτική είσοδο του χωριού κοντά στην παλιά εκκλησία. Από εκεί μετέφεραν οι κάτοικοι νερό στα σπίτια τους⁴¹.

Ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετώπιζε το χωριό επί τουρκοκρατίας ήταν η άθλια κατάσταση του οδικού δικτύου. Το πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα οξύ, καθώς δυτικά του χωριού και σε μικρή απόσταση από τα τελευταία σπίτια, έρρεε ο ποταμός Μογλένιτσας, που συχνά το χειμώνα μετατρέποταν σε χείμαρρο⁴². Καθώς χώριζε τη Χρυσή από τα γειτονικά χωριά, Ξυφώνεια και Υδρέα, καθιστούσε, για πολλούς μήνες το χρόνο, αδύνατη την επικοινωνία μεταξύ τους. Μόλις κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο συμμαχικός στρατός είχε κατασκευάσει μια ξύλινη γέφυρα στο δρόμο Χρυσής – Ξυφωνείας. Όμως, από τις πλημμύρες σάπισαν τα ξύλα και η γέφυρα κατέρρευσε, πριν την έλευση των πρώτων προσφύγων⁴³. Για την Υδρέα, μέσω της οποίας η Χρυσή απείχε μόλις 5 χιλιόμετρα από την Αριδαία, δεν υπήρχε γέφυρα. Οι κάτοικοι του χωριού, όταν είχε καλό καιρό και λιγότευε το νερό, διέσχιζαν το ποτάμι με τα κάρα. Όταν, όμως, ο Μογλένιτσας υπερχειλίζει, και αυτό συνέβαινε συχνά το χειμώνα, αναγκάζονταν να κάνουν κύκλο

³⁹ Βλ. μαρτυρία Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4: «Οι γύφτοι – λένε ότι τους έφερε ο Μ. Αλέξανδρος - ήταν χωρίς χωράφια. Δούλευαν εργάτες στους Τούρκους (έβοσκαν πρόβατα)».

⁴⁰ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 3: «Υποδιοικήσις Εδέσσης», σ. 62-63. Για τους λόγους παραμέλησης της γεωργίας επί τουρκοκρατίας, Πρβλ. και Μαυρογορδάτου – Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 30-31. Ειδικότερα για τη Χρυσή βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου ΠΑΑΚ Χ 5 και Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4.

⁴¹ Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6: «...Κι εδώ είχαμε μια βρύση, και στην εκκλησία την παλιά κοντά, πεταχτό νερό. Τάχαν κάνει οι Σέρβοι, το μηχανικό τους, τότε με τον πόλεμο». Πρβλ. και μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

⁴² Βλ. Κωνσταντινίδη, *Τα εγγειοβελτιωτικά*, σ. 34.

⁴³ Για την κατάρρευση γεφυρών στην Αλμωπία, βλ. εφ. *Έδεσσα*, αρ. φ. 22 / 5-12-1919.

και να πάνε μέσω Εξαπλατάνου στην Αριδαία διανύοντας 15 χιλιόμετρα⁴⁴. Μέσω Αριδαίας πήγαιναν οι κάτοικοι και στην Έδεσσα, διαδρομή, που αν και υπήρχε δρόμος, ήταν ιδιαίτερα μεγάλη⁴⁵.

3. Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗ ΧΡΥΣΗ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

Η ενσωμάτωση της Αλμωπίας στο ελληνικό κράτος δε μετέβαλε σημαντικά την πληθυσμιακή σύσταση των οικισμών της. Μωαμεθανοί και «βουλγαρίζοντες», εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν έδειξαν, αρχικά, καμία διάθεση να μεταναστεύσουν στα «αδελφά» σε αυτούς κράτη. Κι αυτό γιατί οι σλαβόφωνοι προσέβλεπαν στην ενσωμάτωση της περιοχής στη Βουλγαρία, ενώ οι μωαμεθανοί έτρεφαν την ελπίδα για ανάκτηση της Μακεδονίας από την Τουρκία⁴⁶. Η Χρυσή, όπως δείχνουν οι στατιστικές, δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα. Πληθυσμιακές ανακατατάξεις παρατηρούνται από το 1915, όταν εγκαταστάθηκαν στη Χρυσή 5-6 ελληνικές οικογένειες από το ορεινό γειτονικό χωριό Τούδορσι (Θεοδωράκι)⁴⁷. τρομοκρατημένοι από τους κομιτατζήδες που έκαναν επιδρομές στο χωριό τους και τους λήστευαν, μετακινήθηκαν στη Χρυσή, επειδή εκεί κατοικούσαν μουσουλμάνοι που οι κομιτατζήδες δεν τους παρενοχλούσαν. Επίσης, στο χωριό εγκαταστάθηκαν αυτήν την περίοδο οι ελληνικές οικογένειες Τάτση από το Γενίκιοϊ (Λιθαριά)⁴⁸ και Νάτσκου από την Υδραία, στους οποίους είχαν παραχωρηθεί επί τουρκοκρατίας εκτενείς εκτάσεις γης στη Χρυσή. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι, όταν εγκαταστάθηκαν οι οικογένειες αυτές, οι σλαβόφωνοι με βουλγαρική εθνική συνείδηση είχαν φύγει από το χωριό. Οι Έλληνες από το Θεοδωράκι

⁴⁴ Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6: «Όλα, δρόμοι, γαφύρια ήταν σε κακή κατάσταση. Το ποτάμι είχε μια γέφυρα με ξύλα, την είχε κάνει ο συμμαχικός στρατός, άντεξε αρκετό καιρό. Με τις πλημμύρες, σάπισαν τα ξύλα, έπεσαν. Έμειναν μόνο οι στύλοι, οι βάσεις... Τον καλό καιρό πηγαίναμε με τα κάρα από εδώ, μέσα από το ποτάμι, που λιγόστευε το νερό. Όταν έπαιρνε η μεγάλη πλημμύρα, φεύγαμε μέσω Εξαπλατάνου για την Αρδέα... Δεν μπορούσαμε να περάσουμε και κάναμε πολύ κύκλο».

⁴⁵ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 3: «Υποδιοίκησις Εδέσσης», σ. 67-68.

⁴⁶ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 4: «Εκθεση του Διοικητικού Επιτρόπου Εδέσσης για τα φρονήματα του πληθυσμού της επαρχίας του» (9-1-1914), σ. 78-89. Πρβλ. και Μιχαηλίδη, *Μετακινήσεις*, σ. 141-144, όπου αναφέρεται ότι στο β' εξάμηνο του 1923 είχαν υποβάλλει αίτηση για αναχώρηση μόλις 214 οικογένειες (466 άτομα) από την Επαρχία Έδεσσας. Ως το 1932 είχαν μεταναστεύσει 1.800 άτομα.

⁴⁷ Το Τούδορσι μετονομάστηκε σε Θεοδωράκι με το Δ. της 6-6-1925 (ΦΕΚ 148 / 13-6-1925). Στο εξής θα χρησιμοποιείται το νέο όνομα του οικισμού.

⁴⁸ Το Γενίκιοϊ μετονομάστηκε σε Λιθαριά με το Δ. 4-11-1927 (ΦΕΚ 306 / 21-12-1927). Στο εξής θα χρησιμοποιείται το νέο όνομα του οικισμού.

εγκαταστάθηκαν στη βόρεια πλευρά του χωριού, δεξιά από τον κεντρικό δρόμο, όπου κατοικούσαν και οι Αθίγγανοι⁴⁹.

Οι πρώτοι πρόσφυγες που έφθασαν στο χωριό το 1919 – 1920 ήταν Πόντιοι από τον Καύκασο⁵⁰. Αρχικά, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι αντέδρασαν στην έλευσή τους, προσπαθώντας, ανεπιτυχώς, να εμποδίσουν την εγκατάστασή τους στο χωριό⁵¹. Τελικά, οι Καυκάσιοι κατέλαβαν τα σπίτια των μουσουλμάνων που βρίσκονταν στον επάνω μαχαλά, στην ανατολική πλευρά του χωριού και αριστερά από τον κεντρικό δρόμο, ενώ οι μουσουλμάνοι περιορίστηκαν στα σπίτια που υπήρχαν στο κέντρο και στον κάτω μαχαλά⁵². Λόγω της έντονης κινητικότητας των προσφύγων, στο χωριό συνέχισαν να καταφθάνουν Καυκάσιοι ως το 1923⁵³. Αυτοί κατοίκησαν στα

⁴⁹ Βλ. Ανωτάτη Επαρχιακή Περιφέρεια, 3 / *θέσιο Δημοτικό σχολείο Χρυσής*. Πρβλ. και μαρτυρία Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4: «Πριν την Ανταλλαγή στη Χρυσή ζούσαν οι Αρδαιώτες (εννοεί τους Σλαβομακεδόνες), Τούρκοι, 5 οικογένειες γύφτων από τον Εξαπλάτανο (Αράπη, Καραμάνου, Τραγιά, Κρότση, Κότση), 5-6 οικογένειες από το Θοδωράκι (Σουγάρη, Μητσάγκα), η οικογένεια Γεωργίντζη από τη Λιθαριά. Οι οικογένειες από το Θοδωράκι έφυγαν το 1915 από εκεί, γιατί τους λήστευαν οι κομιτατζήδες, που έκαναν επιδρομές. Ήρθαν στη Χρυσή που είχε Τούρκους και δεν τους πείραζαν. Στο χωριό είχε έρθει και ένας Έλληνας από την Υδραία που ήταν τσιφλικός (ο Νάτσκος) και Τούρκοι, δούλευαν σ' αυτόν. Το 1915, όταν οι δικοί μας ήρθαν από το Θοδωράκι, οι Αρδεώτες είχαν φύγει. Μείναν: 5 οικογένειες γύφτων από τον Εξαπλάτανο, 5 οικογένειες από το Θοδωράκι, και 1 του Νάτσκου από την Υδραία. Αυτές οι οικογένειες είχαν πρόβατα – κτηνοτροφία, τα χωράφια τους ήταν πάνω στα βουνά, για να μην ενοχλούν τους άλλους». Πρβλ. και μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5: «Ο Νάτσκος από την Υδραία είχε πάρει κτήματα με φιρμάνι τουρκικό. Δικά του ήταν τα ορεινά χωράφια, προς το βουνό. Τα πεδινά και πιο εύφορα ήταν των Τούρκων». Για την τρομοκρατία που ασκούσαν οι κομιτατζήδες στη Μακεδονία, βλ. Μαυρογορδάτου – Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 31.

⁵⁰ Πρόκειται για Πόντιους που μετανάστευσαν στον Καύκασο κατά το 19ο αιώνα, βλ. Άρτεμης Ξανθοπούλου – Κυριακού, «Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19ο αιώνα», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 10 (1993), σ. 91-172. Για την εγκατάσταση των Καυκασίων στη Χρυσή, βλ. Ιωάννη Φ. Καζταρίδη, *Η «Έξοδος» των Ελλήνων του Καρς της Αρμενίας (1919 - 1920)*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 118, όπου και λεπτομέρειες για τη μετανάστευση ενός μέρους των Ελλήνων του Καυκάσου στην Ελλάδα. Πρβλ. και Ι. Κ. Χασιώτη, «Ο αγώνας για την κυριαρχία στην Υπερκαυκασία και η «έξοδος» των Ελλήνων (1917-1919)», *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 259-290 και στον ίδιο «Ο ξεριζωμός των Ελλήνων της Νότιας Ρωσίας (1917-1919)», *ό.π.*, σ. 291-304. Συνολικά, στη Μακεδονία εγκαταστάθηκαν 55.000 Καυκάσιοι, βλ. Α. Α. Πάλλη, *Στατιστική μελέτη των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα 1925, σ. 7.

⁵¹ «Όταν ήρθαν προς τα εδώ, εγκαταστάθηκαν στην Αριδαία κι από εκεί βγήκαν έξω, στα χωριά, ψάχνοντας να βρουν ένα καλό μέρος. Κι εδώ είχαμε μια βρύση, και στην εκκλησία την παλιά κοντά, πεταχτό νερό...Και μόλις είδαν αυτό το νερό, σου λέει από εδώ και καλύτερα δεν υπάρχει», βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6. Για την αντίδραση των μουσουλμάνων της περιφέρειας Έδεσσας στην εγκατάσταση Καυκασίων, που απειλούσαν με καταπήφιση την κυβέρνηση, βλ. Γιώτα, *Η πολιτική*, σ. 49.

⁵² «Τους στριμώξαμε τους Τούρκους, τους μοαμεθανούς προς τα κάτω. Στον επάνω μαχαλά εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες. Κι ήταν 2-3 οικογένειες σε ένα σπίτι», μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6. Για το συνωσισμό που επήλθε, καθώς οι Τούρκοι δεν είχαν ακόμα αναχωρήσει, βλ. Μαυρογορδάτου – Χαμουδοπούλου, *ό.π.*, σ. 23.

⁵³ Βλ. Προσωπικό Αρχείο Κασσ. Τσελίδου, *Προσφυγικό Βιβλιόριο Αλεξάνδρου Τσελίδη*, όπου αναγράφεται ότι εγκαταστάθηκε στη Χρυσή στις 8-12-1923. Για την περιπλάνησή του, πριν εγκατασταθεί μόνιμα, βλ. μαρτυρία του γιού του Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6: «Οι 2 αδελφές του μπαμπά μου κατέβηκαν στη Θεσσαλονίκη. Το μπαμπά μου τον κατέβασαν στη Μακρόνησο. Τον παππού μου μαζί με το θείο μου, εκείνους τους πήγαν στην Ήπειρο...στην Πάργα. Εκεί ο παππούς πέθανε και ο

τουρκόσπιτα που βρίσκονταν, επίσης, στην ανατολική πλευρά του χωριού, αλλά νοτιότερα, δεξιά της κεντρικής πλατείας. Ταυτόχρονα, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 έφτασαν στο χωριό Μικρασιάτες τουρκόφωνοι από την περιοχή της Προύσας (Προυσαλήδες), οι οποίοι συγκατοίκησαν με τους μουσουλμάνους, που δεν είχαν ακόμα ανταλλαγή, στα τουρκόσπιτα της κάτω γειτονιάς. Η υποχρεωτική παραχώρηση των σπιτιών τους και η συγκατοίκηση 2 και 3 οικογενειών φαίνεται ότι προκάλεσαν αρχικά την αντίδραση των μουσουλμάνων. Μάλιστα αναφέρεται και περιστατικό άρνησης μουσουλμάνου της κάτω γειτονιάς να εγκαταλείψει το σπίτι του. Επίσης, αναφέρεται η επέμβαση της αστυνομίας στην εκκένωση των επιταγμένων σπιτιών του χωριού⁵⁴. Οι Καππαδόκες και οι Πόντιοι της ενδοχώρας (Αργυρούπολη) άρχισαν να καταφθάνουν στη Χρυσή μετά την αναχώρηση των μουσουλμάνων, από το φθινόπωρο του 1924⁵⁵.

Οι Αξενοί που εγκαταστάθηκαν στη Χρυσή ανέρχονταν σε 22 οικογένειες (68 άτομα)⁵⁶. Η κινητικότητα τους⁵⁷, μέχρι την τελική επιλογή να εγκατασταθούν στη Χρυσή, υπήρξε μεγάλη. Από αυτούς μια ομάδα, που αποβιβάστηκε στη Θεσσαλονίκη, εγκαταστάθηκε απευθείας στη Χρυσή, όπως και σε άλλα χωριά της Αλμωπίας, γιατί υπήρχαν πληροφορίες ότι η περιοχή ήταν εύφορη, χωρίς ελονοσία. Μια άλλη ομάδα, που είχε αρχικά εγκατασταθεί στα Κύρια του νομού Δράμας, μετακινήθηκε στη Χρυσή, μετά από πληροφορίες συγγενών ότι οι συνθήκες στην Αλμωπία ήταν καλύτερες⁵⁸. Αυτή η ομάδα πέρασε πρώτα από τα Κουφάλια και μετά

θείος μου ήρθε στη Σκύδρα, αλλά εκεί υπήρχε ελονοσία. Ο άλλος αδελφός του μπαμπά μου είχε πάει στη Φλώρινα, σε ένα χωριό, λέγεται Καύκασος. Λέει στ' αδέρφια, "δεν έρχεστε εδώ;" Πήγαν, αλλά δεν ήθελαν να μείνουν κοντά στα σύνορα και φύγαν. Ψάχνοντας μέρος...έφτασαν και σε αυτό εδώ το χωριό. Βρήκε ένα συμμαθητή του και τα παιδιά του παπά του χωριού του, που ήταν συγγενείς τους, και έτσι έκατσαν στο χωριό».

⁵⁴ «Κάποιος μάγκας Τούρκος της κάτω γειτονιάς δεν ήθελε να φύγει από το σπίτι του. Στη συνέχεια, τους έβγαζε από τα σπίτια η αστυνομία...», βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ X 6. Για το ποιοι αποφάσιζαν και εκτελούσαν τις επιτάξεις οικημάτων, βλ. Βίκας Γκιζέλη, «Επίταξις ακινήτων, κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, σ. 75.

⁵⁵ Βλ. Αρχείο Πάλλη, Φακ. Β' - Γ', «Μεταφορά Ελλήνων ανταλλαξιμών ως 3-12-1924». Για τις Υποεπιτροπές Ανταλλαγής της ΜΕΑΠ που συστήθηκαν στη Μερσίνα, την Κωνσταντινούπολη και τη Σαμψούντα, βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 370. Πρβλ. μαρτυρία Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ X 4: «Οι Τουρκελήδες (έτσι αποκαλούσαν στο χωριό τους Πόντιους από την Αργυρούπολη) ήρθαν το 1924 με την Ανταλλαγή. Έψαχναν το θείο τους, που ήταν και παπάς του χωριού τους, τον οποίο είχαν διώξει οι Τούρκοι από το 1920. Εκείνος είχε εγκατασταθεί στη Χρυσή και έτσι ήρθαν εδώ και οι υπόλοιποι Παπαδοπουλαίοι».

⁵⁶ Βλ. Κοινοτικά Αρχεία Χρυσής, *Δημοτολόγιο*.

⁵⁷ Για την κινητικότητα των προσφύγων, βλ. Ι. Ν. Πολύζος, «Η πολεοδομική διαμόρφωση για την προσφυγική πλημμυρίδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 992 (26-4-1973), σ. 80.

⁵⁸ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ X 5. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ X 2.

από τη Σκύδρα, αλλά επειδή εκεί υπήρχε ελονοσία, μετοίκησε, τελικά, στη Χρυσή⁵⁹. Από τα Κουφάλια και τη Σκύδρα ήρθαν και άλλες οικογένειες Αξενών που είχαν εγκατασταθεί αρχικά εκεί, αλλά κατέληξαν στη Χρυσή, για τους ίδιους λόγους.

Μερικές από τις πρώτες οικογένειες Καππαδοκών που έφθασαν στο χωριό εγκαταστάθηκαν σε τουρκόσπιτα του κάτω μαχαλά που βρίσκονταν στη βορειοδυτική πλευρά του χωριού, δεξιά του κεντρικού δρόμου· οι υπόλοιπες οικογένειες Αξενών, που ήρθαν στο χωριό κατά τη διάρκεια των 2 επομένων χρόνων, δεν βρήκαν διαθέσιμα σπίτια. Όσοι ήρθαν καθυστερημένα φιλοξενήθηκαν από συντοπίτες τους που είχαν φτάσει το προηγούμενο χρονικό διάστημα, ενώ άλλοι έμειναν σε αντίσκηνα μέχρι να κατασκευαστούν τα σπίτια του εποικισμού⁶⁰.

Η βορειοδυτική και δυτική πλευρά του χωριού, όπου κατασκευάστηκαν τα νέα οικήματα, αποκαλείται από τους κατοίκους του χωριού συνοικισμός. Τα σπίτια του συνοικισμού χτίστηκαν γρήγορα από μικρή τοπική εταιρεία και αποτελούνταν από ένα δωμάτιο, ένα μικρό χολάκι και μια αποθηκούλα στην πίσω μεριά. Το δάπεδο ήταν από τσιμέντο, οι τοίχοι από τσιμεντόλιθους και η σκεπή από κεραμίδια⁶¹. Πολύ γρήγορα οι Αξενοί πρόσθεσαν ένα ακόμα δωμάτιο, για να στεγάσουν τις πολυπληθείς οικογένειές τους. Στο δωμάτιο αυτό τοποθέτησαν το παραδοσιακό ταντούρι, το οποίο χρησιμοποιούσαν για θέρμανση και για να παρασκευάζουν το φαγητό τους. Με τον

⁵⁹ Βλ. μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2: «Δεν έφτανε η προσφυγιά, η ανέχεια, είχανε και τις μετακομίσεις. Από το ένα μέρος στο άλλο...Πρώτα πήγαμε στα Κύρια (Δράμας). Από τη Σκύδρα περάσαμε...Διότι ο γέρος ο παππούς μου και ο πατέρας μου, όλοι οι μεγάλοι, η οικογένεια, ρωτούσανε, διότι στο δρόμο έρχοντας πέθαινε πολύς κόσμος από την ελονοσία και ρωτούσανε πού είναι ευαγέριο μέρος, να πάνε, για να επιβιώσουν έστω τις 2 - 5 μέρες που θα καθόντουσαν στα τσαντίρια. Και ρωτούσανε...να πάτε στο Εξαπλάτανο. Άντε να πάω εκεί. Πηαίναν εκεί, παίρναν όσους θέλανε να στεγάσουνε. Οι άλλες οικογένειες πού είναι; στη Χρυσή. Πού είναι; Κι έτσι έγινε. Πρβλ. και μαρτυρία Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1: «Πρώτα πήγαν στα Κύρια. Έφυε ο μπαμπάς μου ήρθε στα Κουφάλια. Δεν του άρεσε γιατί είχε κουνούπια τότε, ελονοσία. Πήγαν στη Σκύδρα, τα ίδια. Από εκεί έρχονται εδώ, βλέπουνε νερά, ποτάμια ωραία, πολλά, σου λέει εδώ είναι καλύτερα. Το κλίμα είναι καλό...Και άλλες οικογένειες Αξενών πήγαν πρώτα στα Κουφάλια και τη Σκύδρα, αλλά εξαιτίας της ελονοσίας, έφυγαν και ήρθαν εδώ».

⁶⁰ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5. Η πληροφορήτρια έφτιαξε σκαρίφημα του χωριού υποδεικνύοντας τα τουρκόσπιτα, τα σπίτια του εποικισμού και τους ιδιοκτήτες τους. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1: «Μείναμε στα τσαντίρια, μείναμε στα φιλικά σπίτια εδώ. Εμείς μείναμε σε έναν θείο, του παππού μου του αδελφού το σπίτι, το θείο Βλάση. Είχε έρθει νωρίτερα από εμάς στο χωριό και ζούσε στην κάτω γειτονιά, σε τουρκόσπιτο. Τα σπίτια του συνοικισμού τα κάναν γρήγορα».

⁶¹ Βλ. μαρτυρία Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Α 1. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2: «Εδώ ήταν ο συνοικισμός...το πρώτο σπίτι που μας χτίσανε ήταν με τσιμεντόλιθους». Πρβλ. και μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5. Για τα μεγέθη των σπιτιών της Ε.Α.Π. και τα υλικά που χρησιμοποιούνταν, βλ. Eddy, *Greece*, σ. 96-97. Για την επιλογή της Ε.Α.Π. να χτίσει σπίτια από τσιμεντόλιθους και τούβλα, ώστε να είναι πιο υγιεινά, βλ. Βίκας Δ. Γκιζέλη, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920 - 1930)*, Αθήνα 1984, σ. 199-200. Για τους τύπους των προσφυγικών σπιτιών που χτίστηκαν στην Ελλάδα και το κόστος τους, βλ. Πελαγίδη, *Προσφυγική*, σ. 238-245.

καιρό οι ίδιοι οι πρόσφυγες κατασκεύασαν ένα στάβλο χωριστό για τα ζώα⁶². Στη Χρυσή, σε αντίθεση με την Αξό, τα οικόπεδα που διανεμήθηκαν στους πρόσφυγες δεν ήταν ίσης έκτασης. Μεγαλύτερα ήταν τα προϋπάρχοντα οικόπεδα με τα τουρκόσπιτα των οποίων η έκταση κυμαινόταν από 1.850 – 700 τμ, ενώ όσα διανεμήθηκαν στο συνοικισμό ήταν μικρότερης έκτασης που κυμαινόταν από 900 – 500 τμ⁶³.

«Η ανατολική πλευρά κατοικήθηκε από τους Καυκάσιους που ήρθαν πρώτοι, η πλατεία και το ορεινό τμήμα του χωριού, το πιο ψηλό, ήταν από τους ντόπιους, τους γηγενείς, γιατί τ' άλλα τα σπίτια, τα καλύτερα, τάχαν οι Τούρκοι. Οι Μικρασιάτες πήγανε κοντά στο ποτάμι, στη δυτική πλευρά του χωριού και στη βορειοδυτική ήτανε οι Καππαδόκες. Οι Πόντιοι της Αργυρούπολης εγκαταστάθηκαν στο κέντρο»⁶⁴.

Τα τουρκόσπιτα στα οποία εγκαταστάθηκαν, κυρίως, οι Καυκάσιοι και μικρές ομάδες από τους άλλους πρόσφυγες ήταν διώροφα, πολύ μεγαλύτερα από τα σπίτια του εποικισμού. Στον επάνω όροφο ήταν η κατοικία και στον κάτω ο στάβλος. Κάθε δωμάτιο διέθετε και τζάκι για θέρμανση. Δεν ήταν, όμως, όλα σε καλή κατάσταση. Υπήρχαν μερικά που ήταν σχετικά καινούρια, αλλά πολλά ήταν ετοιμόρροπα και χρειάζονταν επισκευή⁶⁵.

3.1. ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ - ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Η πρώτη απογραφή του ελληνικού κράτους στην οποία περιλαμβάνονται πρόσφυγες έγινε το 1920. Σύμφωνα με αυτήν καταγράφεται στη Χρυσή μια μικρή μείωση πληθυσμού, καθώς οι κάτοικοι ήταν 641 άτομα, 319 άνδρες και 322 γυναίκες⁶⁶. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται οι ντόπιοι αθίγγανοι, οι οικογένειες που μετακινήθηκαν από το Θεοδωράκι και οι μουσουλμάνοι κάτοικοι που δεν είχαν ακόμα ανταλλαγή. Το γεγονός ότι, παρά τον ερχομό των ντόπιων από το Θεοδωράκι ο αριθμός των κατοίκων παραμένει σχεδόν αμετάβλητος ίσως να οφείλεται στη φυγή

⁶² Βλ. μαρτυρία Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ X 1 και Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ X 4.

⁶³ Βλ. Κτηματολόγιο, Πίναξ οριστικής διανομής Συνοικισμού «Χρυσή» Αλμωπίας έτους 1968.

⁶⁴ Στα σπίτια του εποικισμού εγκαταστάθηκαν οι Καππαδόκες και οι Πόντιοι της Αργυρούπολης, που έφθασαν τελευταίοι στο χωριό, βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ X 5. Πρβλ. μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ X 1.

⁶⁵ Βλ. Προσωπικό Αρχείο Κασσ. Τσελίδου, Προσφυγικό Βιβλιάριο Αλεξάνδρου Τσελίδη, όπου καταγράφονται οι χρεώσεις για το τουρκόσπιτο που του παραχωρήθηκε και τα υλικά για την επισκευή του. Για την κακή κατάσταση πολλών μουσουλμανικών σπιτιών στη Μακεδονία και την ανάγκη επισκευής τους, βλ. Μαυρογορδάτου – Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 23.

⁶⁶ Υ.Ε.Ο., *Απογραφή πληθυσμού 1920*, σ. 245.

των σλαβοφώνων με βουλγαρική εθνική συνείδηση, αλλά και σε απώλειες λόγω του πολέμου, καθώς η μείωση εντοπίζεται στους άνδρες. Σύμφωνα με την απογραφή του 1923 οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον οικισμό ως αυτήν τη χρονιά ανέρχονται σε 277 άτομα, 137 άνδρες και 140 γυναίκες⁶⁷. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται οι 81 οικογένειες των Καυκασίων και 39 οικογένειες Μικρασιατών από την Προύσα, που εγκαταστάθηκαν στο χωριό μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Από το 1924 με την Ανταλλαγή των πληθυσμών, προστέθηκαν στους κατοίκους του χωριού 25 οικογένειες Ποντίων από την ενδοχώρα (Αργυρούπολη) και οι 22 οικογένειες Καππαδοκών (68 άτομα), όλοι Αξενοί⁶⁸. Παρά την προσθήκη αυτή στην απογραφή των προσφύγων του 1928 αναφέρεται ότι στο χωριό κατοικούν 270 πρόσφυγες, 131 άνδρες και 134 γυναίκες. Το σύνολο των κατοίκων της Χρυσής με βάση τη γενική απογραφή του ίδιου χρόνου ανερχόταν σε 575 άτομα, 287 άνδρες και 288 γυναίκες⁶⁹. Η στατιστική της Γ.Δ.Ε.Μ. της ίδιας χρονιάς, όμως, αναφέρει ότι μόνο οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Χρυσή ανέρχονταν σε 664 άτομα (159 οικογένειες)⁷⁰.

Το πιθανότερο είναι οι αποκλίσεις αυτές να οφείλονται στη μεγάλη κινητικότητα των προσφύγων. Σύμφωνα με τους πληροφορητές στην αρχική διανομή περιλαμβάνονταν πάνω από 20 οικογένειες οι οποίες έφυγαν τελικά από το χωριό. Πολλές από αυτές μετακινήθηκαν στα Κουφάλια, στη Φλώρινα, στη Φλαμουριά του νομού Πέλλας, στην Έδεσσα⁷¹. Ωστόσο, παρά την κινητικότητα που παρουσίαζαν οι πρόσφυγες⁷², αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων του χωριού,

⁶⁷ Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως – Τμήμα Στατιστικής, *Απογραφή Προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923, Αριθμός προσφύγων κυρωθείς διά του από 18 Οκτωβρίου 1923 Β. Διατάγματος*, Αθήνα 1923.

⁶⁸ Βλ. Κοινοτικά Αρχεία Χρυσής, *Δημοτολόγιο*. Πρβλ. μαρτυρία Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4. Λεπτομέρειες για την εγκατάσταση των προσφύγων στη Χρυσή, βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6. Βλ. και μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5: «Δεν είχε από άλλα μέρη Καραμανλήδες. Μόνο από την Αξό είχε στη Χρυσή».

⁶⁹ Υ.Ε.Ο., Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15 -16ης Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Αθήνα 1935, σ. 283.

⁷⁰ Βλ. Ε.Α.Π. / Γ.Δ.Ε.Μ. / Τμήμα Στατιστικής, *Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών της Μακεδονίας με τας νέας ονομασίας*, Θεσσαλονίκη 1928, δημοσιεύεται στου Πελαγίδη, *Προσφυγική*, σ. 180.

⁷¹ Βλ. Ελληνική Δημοκρατία, Επιτροπή Απαλλοτριώσεως Γιαννιτών, *Αποφάσεις Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Γιαννιτών περί του συνοικισμού Χρυσής* της 30^{ης} Μαΐου 1934 και της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1936, όπου κηρύσσονται έκπτωτοι των γαιών τους κάτοικοι που εγκαταστάθηκαν αλλού. Πρβλ. και μαρτυρίες Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6 και Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5, οι οποίοι υπέδειξαν ονομαστικά ποιοι κάτοικοι μετακινήθηκαν και πού εγκαταστάθηκαν.

⁷² Για την κινητικότητα των Καυκασίων προσφύγων, βλ. ιδίως μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6.

καθώς με βάση τόσο τα κοινοτικά αρχεία όσο και την προσωρινή διανομή οι ντόπιοι δεν ξεπερνούσαν τις 19 οικογένειες (81 άτομα)⁷³.

Και στην Αλμωπία, στα πλαίσια οργάνωσης των νέων επαρχιών του ελληνικού κράτους, υπήρξαν διοικητικές αλλαγές. Η Χρυσή εντάχθηκε, αρχικά, με το Β.Δ. της 28-6-1918 (ΦΕΚ 152 / 8-7-1918) «Περί αναγνώρισεως κοινοτήτων εν τη Γενική Διοικήσει Θεσσαλονίκης», μαζί με τους οικισμούς Κωστούργιαννη και Ρούδινο (Άλωρο) στην κοινότητα Κωστούργιαννης⁷⁴. Ο οικισμός και η κοινότητα Κωστούργιαννης μετονομάστηκε σε Ξυφονείας με την απόφαση 20291 / 1922 του Υπουργείου Εσωτερικών (ΦΕΚ 41 / 1922, τ. Β΄)⁷⁵. Από την κοινότητα αυτή η Χρυσή αποσπάστηκε με το Δ. της 5-2-1930 (ΦΕΚ 43 / 8-2-1930) «Περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων και αποσπάσεων και ενώσεων συνοικισμών» και αποτέλεσε ίδια κοινότητα⁷⁶.

Όπως υπογραμμίστηκε και στην περίπτωση του Εσκιτζέ αμέσως μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας στόχος της Επιτροπής Τοπωνυμίων της Ελλάδας ήταν να αντικατασταθούν τα τουρκικά και σλαβικά ονόματα των οικισμών με ελληνικά, με κριτήρια το γεωγραφικό και φυσικό περιβάλλον ή την τοπική ιστορία της νέας πατρίδας. Για την επαρχία Αλμωπίας είχε εγκριθεί από τις 8-2-1922 η σύσταση Τοπικής Επιτροπής Τοπωνυμίων με αποστολή να συλλέξει τοπωνύμια και ονόματα τοποθεσιών της περιοχής και να τα θέσει υπόψη της Κεντρικής Επιτροπής⁷⁷. Την Επιτροπή αυτή αποτελούσαν ο εκάστοτε Υποδιοικητής Αλμωπίας, ο εκάστοτε Διοικητής του λόχου προκαλύψεως Σουμπόσκου (Αριδέας) και ο Αρχιερατικός Επίτροπος, Αρχιμανδρίτης Νίκανδρος⁷⁸. Η Τοπική Επιτροπή πρότεινε να μετονομαστεί η Σλάτινα σε Θεανώ, καθώς έτσι ονομαζόταν το χωριό το 14ο αιώνα, πριν καταληφθεί από τους Τούρκους⁷⁹. Η ονομασία απορρίφθηκε από την

⁷³ Βλ. Κοινοτικά Αρχεία Χρυσής, *Δημοτολόγιο*. Πρβλ. και Γ.Δ.Ε.Μ. / Γραφείον Εποικισμού Εδέσσης, αρ. πρωτ. 811, «Απόφασις για τον καθορισμόν κληρούχων δια τον συνοικισμόν Σλατίνου», Έδεσσα, 22-1-1926.

⁷⁴ Βλ. Χουλιάρη, *Γεωγραφική*, σ. 133.

⁷⁵ Βλ. Χουλιάρη, *ό.π.*, σ. 191. Με την ίδια απόφαση ο οικισμός Ρούδινο μετονομάστηκε σε Άλωρο.

⁷⁶ Βλ. Χουλιάρη, *ό.π.*, σ. 357.

⁷⁷ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 21 / Υποφ. 1: «Εγγραφο του προέδρου της Επιτροπής Τοπωνυμίων Ελλάδας προς το Υπουργείο Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 424», (8-2-1922), σ. 28. Μάλιστα, η Κεντρική Επιτροπή είχε επιπλήξει την Τοπική που δε συγκέντρωνε μόνο στοιχεία για τους οικισμούς, αλλά πρότεινε και ονόματα.

⁷⁸ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 21 / Υποφ. 1: «Αναφορά του Υποδιοικητή Ενωτίας προς την Γενικήν Διοίκησιν (Διεύθυνσιν Διοικητικού) Θεσσαλονίκης», (5-1-1922), σ. 31.

⁷⁹ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 21 / Υποφ. 1: «Αναφορά του Υποδιοικητή Ενωτίας προς την Γενικήν Διοίκησιν (Διεύθυνσιν Διοικητικού) Θεσσαλονίκης», (7-12-1921), σ. 71.

Επιτροπή Τοπωνυμίων της Ελλάδας ως ατυχή⁸⁰. Τελικά, με το Δ. της 2-3-1926 (ΦΕΚ 97 / 18-3-1926) η Σλάτινα μετονομάστηκε σε Χρυσή⁸¹. Επικράτησε δηλαδή, όπως, αρχικά τουλάχιστον, και στην περίπτωση της Αξού, το σκεπτικό των ατόμων της Κεντρικής Επιτροπής με βάση το οποίο το νέο όνομα ήταν προτιμότερο να δίνει ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της περιοχής. Έτσι, μεταφράστηκε το σλαβικό όνομα στα ελληνικά⁸².

4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ – ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ

Τη μέριμνα για την αγροτική αποκατάσταση στη Χρυσή είχε το Γραφείο Εποικισμού Έδεσσας που υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Διεύθυνσης Εποικισμού Κεντρικής Μακεδονίας. Στη δικαιοδοσία του ανήκαν 23 αμιγώς προσφυγικοί οικισμοί στους οποίους κατοικούσαν 2.134 οικογένειες (8.460 άτομα) και 49 μικτοί προσφυγικοί οικισμοί όπου είχαν εγκατασταθεί 3.806 οικογένειες (15.038 άτομα). Συνολικά ο αριθμός των προσφύγων που υπάγονταν στο Εποικιστικό Γραφείο Έδεσσας ανερχόταν σε 5.940 οικογένειες (23.498 άτομα)⁸³. Επίσης, είχαν οριστεί 9 έδρες επιστατών, 4 στην Επαρχία Έδεσσας και 5 στην επαρχία Αλμωπίας. Στην τελευταία, έδρες επιστατών ήταν η Πολυκάρπη, η Αριδέα, η Σωσάνδρα, ο Εξαπλάτανος και ο Εύρωπος. Η Χρυσή ανήκε στην έδρα επιστατών του Εξαπλατάνου⁸⁴.

Στη Χρυσή, όπως και σε όλους τους οικισμούς της Μακεδονίας που η γη ανήκε σε μουσουλμάνους, η εντατική καλλιέργεια της γης άρχισε με την έλευση των προσφύγων. Και εδώ, όπως στην Αξό, οι πρόσφυγες από την αρχή της εγκατάστασής τους παρέλαβαν γεωργικό κλήρο και εφόδια, για να μπορέσουν να καλλιεργήσουν τα χωράφια. Τους δόθηκαν τα χωράφια των μουσουλμάνων που βρίσκονταν στα πεδινά· οι ντόπιοι συνέχισαν να κατέχουν τα ορεινά χωράφια που βρίσκονταν ανατολικά του

⁸⁰ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 21 / Υποφ. 1: «Εγγραφο της Επιτροπείας των Τοπωνυμίων της Ελλάδας προς το Υπουργείον Εσωτερικών» (30-5-1922), σ. 25.

⁸¹ Βλ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική*, σ. 239.

⁸² Για τον τρόπο επιλογής των ονομάτων των οικισμών βλ. Κολοκοτρώνη, *Μελέτη*, σ. 5. Για το ότι οι περισσότεροι αμιγώς προσφυγικοί οικισμοί επέλεξαν ονομασίες από την παλιά πατρίδα. Βλ. και Πελαγίδη, *Η αποκατάσταση*, σ. 112-113.

⁸³ Βλ. Ε.Α.Π. / Γ.Δ.Ε.Μ. / Τμήμα Στατιστικής, *Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών*, δημοσιεύεται στον Πελαγίδη, *Προσφυγική*, σ. 178-180. Το 1926 η Ε.Α.Π. καταγράφει μεγαλύτερο αριθμό εγκατεστημένων προσφύγων στην περιφέρεια του Γραφείου Εποικισμού Έδεσσας. Αναφέρονται 6.409 οικογένειες, 25.590 άτομα, βλ. Ε.Α.Π. / Γ.Δ.Ε.Μ. / Τμήμα Στατιστικής, *Εποικιστικός Χάρτης Μακεδονίας*, δημοσιεύεται στον Πελαγίδη, *ό.π.*, παράρτημα.

⁸⁴ Ε.Α.Π. / Γ.Δ.Ε.Μ. / Τμήμα Στατιστικής, *Εποικιστικός Χάρτης Μακεδονίας*, δημοσιευμένο στον Πελαγίδη, *ό.π.*, παράρτημα.

χωριού προς τους λόφους⁸⁵. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης των προσφύγων στη Χρυσή το πρόβλημα της ανεπάρκειας των καλλιεργούμενων εκτάσεων ήταν εμφανές. Κι αυτό γιατί οι καλές κλιματολογικές συνθήκες της επαρχίας Αλμωπίας, μετέτρεψαν την περιοχή σε πόλο έλξης για πολλούς πρόσφυγες που αναζητούσαν ένα υγιεινό περιβάλλον για να κατοικήσουν. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ποσοστά νοσηρότητας από ελονοσία στην περιοχή δικαιοδοσίας του Εποικιστικού Γραφείου Έδεσσας, στο οποίο ανήκε η Χρυσή, ήταν ιδιαίτερα χαμηλά και ανέρχονταν σε 55 0 / 00⁸⁶. Γι' αυτό, εξάλλου, αν και η έκταση του υμιπέδου ήταν περιορισμένη, ήταν πυκνοκατοικημένο από την τουρκοκρατία. Έτσι, παρά τις επίσημες εκκλήσεις προς τους πρόσφυγες να μην εγκατασταθούν στην ήδη κορεσμένη από κατοίκους Αλμωπία⁸⁷, στην περιοχή συνέρρεαν συνεχώς νέες ομάδες. Μόνο στη Χρυσή το Γραφείο Εποικισμού Έδεσσας όρισε ως κληρούχους της προσωρινής διανομής, που έγινε το 1926, 193 οικογένειες προσφύγων και 19 οικογένειες γηγενών⁸⁸. Επόμενο ήταν ο βασικός κλήρος να είναι ιδιαίτερα μικρός, μόλις 17 στρέμματα⁸⁹, έκταση που δεν εξασφάλιζε την επιβίωση των κατοίκων. Επίσης, δόθηκαν 4 κλήροι σε επαγγελματίες, που μόνο ένας ήταν μικρότερος από τον κλήρο που δικαιούνταν ανάλογα με τα μέλη της οικογένειάς τους. Αρκετοί γηγενείς πήραν κλήρο αναλογικά μικρότερο από το μέγεθος της οικογένειάς τους, επειδή είχαν ήδη αγοράσει κτήματα από τους μουσουλμάνους μετά την εγκατάστασή τους στη Χρυσή. Οι γηγενείς ακτήμονες πήραν κανονικό μερίδιο στη διανομή⁹⁰.

Η οριστική διανομή των γαιών έγινε το 1927. Ο βασικός κλήρος, που καθορίστηκε στα 14 ½ στρέμματα, ήταν ακόμα μικρότερος απ' ό,τι στην

⁸⁵ Βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ X 5 και Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ X 4.

⁸⁶ Η περιφέρεια του Εποικιστικού Γραφείου Έδεσσας παρουσίαζε τη μικρότερη νοσηρότητα από ελονοσία στη Μακεδονία μετά την περιφέρεια Καστοριάς, Βλ. Ε.Α.Π. / Γ.Δ.Ε.Μ. / Γενική Υγειονομική Επιθεώρησης, *Ποσοστά νοσηρότητας από ελονοσία*, δημοσιεύονται στου Πελαγίδη, *Προσφυγική*, σ. 310.

⁸⁷ Βλ. σύσταση του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας να μη βιαστούν οι Καυκάσιοι να εγκατασταθούν στο νομό Πέλλας, εφ. Έδεσσα, αρ. φ. 15 / 15-8-1919, σ. 1, καθώς στην περιοχή είχαν ήδη εγκατασταθεί πολλοί Θρακιώτες. Ωστόσο, η προτροπή αυτή έπεσε στο κενό.

⁸⁸ Βλ. Γ.Δ.Ε.Μ. / Γραφείον Εποικισμού Εδέσσης, αρ. πρωτ. 811, «Απόφασις καθορισμού κληρούχων δια τον συνοικισμόν Σλατινού», Έδεσσα, 22-1-1926. Βλ. και μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ X 2: «...Μετά από ένα, ενάμισι χρόνο κάναμε διανομή».

⁸⁹ Βλ. Επιτροπή Απαλλοτριώσεως Γιαννιτσών (στο εξής Ε.Α.Γ.), *Απόφασις της επιτροπής απαλλοτριώσεως Γιαννιτσών περί του συνοικισμού Χρυσής* της 25^{ης} Οκτωβρίου 1933. Και εδώ ένας κλήρος αναλογούσε σε οικογένεια δύο ατόμων. Πρόκειται για τη συνήθη αναλογία κλήρου - αριθμού μελών της οικογένειας, βλ. Νοταρά, *Η αγροτική*, σ. 35. Για τις επιπτώσεις της κατάτμησης του κλήρου, βλ. Πάλλη, «Συλλογή των κυριότερων στατιστικών», σ. 20-21.

⁹⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στην αρχική διανομή του 1926 τετραμελής οικογένεια ντόπιων πήρε ¼ κλήρου και επταμελής ½ κλήρου, Βλ. Γ.Δ.Ε.Μ. / Γραφείον Εποικισμού Εδέσσης, «Απόφασις καθορισμού κληρούχων», 22-1-1927. Βλ. και μαρτυρία Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ X 4: «Οι ντόπιοι, αυτοί που ήρθαν από το Θοδωράκι, είχαν δικά τους κτήματα, αγορασμένα από τους Τούρκους».

προηγούμενη διανομή. Και εδώ επικράτησε ο πολυτεμαχισμός των κλήρων, καθώς κάθε δικαιούχος πήρε γη σε 3 διαφορετικές περιοχές⁹¹. Η τακτική της εκχέρσωσης χωραφιών, που ακολούθησαν οι Αξενοί κάτοικοι της Αξού Γιαννιτσών απαντάται και στη Χρυσή. Καθώς πολλά χωράφια έμειναν αδιάθετα, αρκετοί από τους πρόσφυγες, ιδίως Αξενοί, δε δίστασαν να εκχερσώσουν εκτάσεις και να τις οικειοποιηθούν. Οι πληροφορητές, μάλιστα, αναφέρουν ότι λόγω του ριψοκίνδυνου και αποφασιστικού χαρακτήρα τους οι τελευταίοι δε δίσταζαν να εφεύρουν δικαιολογίες, για να αποφύγουν την τιμωρία από τους αγροφύλακες⁹².

Η πλημμελής διανομή και η ανεπάρκεια των εκτάσεων οδήγησε στα επόμενα χρόνια σε μια σειρά από ενστάσεις προς την αρμόδια Γεωργική Υπηρεσία. Αυτή τις παρέπεμπε για εξέταση στην αντίστοιχη Επιτροπή Απαλλοτριώσεως⁹³. αιτούνταν κλήρο ακτήμονες, άτομα που είχαν πάρει μικρότερο μερίδιο κλήρου από ό, τι τους αναλογούσε, άλλοι που είχαν δημιουργήσει μετά την οριστική διανομή οικογένεια ή ζητούσαν την κατάτμηση του κλήρου μετά το θάνατο του αρχηγού της οικογένειάς τους, στον οποίο είχε δοθεί ονομαστικά ο κλήρος⁹⁴. Επίσης, ορισμένοι κληρούχοι κηρύχτηκαν έκπτωτοι λόγω της μετεγκατάστασής τους σε άλλες περιοχές και τα κτήματά τους διατέθηκαν σε δικαιούχους που πληρούσαν τις προϋποθέσεις⁹⁵. Στις αποφάσεις αυτές ενδιαφέρον είναι το στοιχείο των προστριβών ανάμεσα σε κληρούχους που στην οριστική διανομή αποτελούσαν μία ομάδα και

⁹¹Βλ. Διεύθυνσις Γεωργίας Εδέσσης, «Μητρώα Αγροκτημάτων», *Ανακεφαλαιωτική κατάσταση οριστικής διανομής Αγροκτήματος «Χρυσή» Αλμωπίας έτους 1927 (αναμόρφωσις έτους 1966 / Ν.Δ. 3958 / 59)*.

⁹² Για τις καταπατήσεις κλήρων στο χωριό, βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελιδου, ΠΑΑΚ Χ 5 και Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1.

⁹³ Ως το 1937 αρμόδια υπηρεσία, στην οποία οι ενδιαφερόμενοι έπρεπε να υποβάλλουν τις αιτήσεις και τα κατάλληλα δικαιολογητικά, ήταν η Γεωργική Υπηρεσία Γιαννιτσών. Ο προϊστάμενός της τα διαβίβαζε στον πρόεδρο της Ε.Α.Γ., που ήταν αρμόδια να εγκρίνει ή να απορρίψει τα αιτήματα. Από το 1939 το χωριό αποσπάστηκε στη δικαιοδοσία της Γεωργικής Υπηρεσίας Έδεσσας και οι αιτήσεις των κατοίκων του εκδικάζονταν από την Επιτροπή Απαλλοτριώσεως Έδεσσας (στο εξής Ε.Α.Ε.). Στις Επιτροπές Απαλλοτριώσεως πρόεδρος ήταν ο αρμόδιος για την περιοχή Πρωτοδίκης και μέλη ο προϊστάμενος της Γεωργικής Υπηρεσίας και ένας γεωπόνος. Σε κάθε επιτροπή συμμετείχε και ο γραμματέας της αντίστοιχης Γεωργικής Υπηρεσίας, Βλ. Ε.Α.Γ., *Απόφασις της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Γιαννιτσών περί του συνοικισμού Χρυσής* της 25^{ης} Οκτωβρίου 1933· Ε.Α.Ε., *Απόφασις της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Εδέσσης περί του συνοικισμού «Χρυσής» ανήκοντος εις το Δημόσιον ως διάδοχον της τέως Ε.Α.Π.* της 24^{ης} Οκτωβρίου 1939.

⁹⁴ Ο ελεύθερος τεμαχισμός του κλήρου απαγορευόταν από τον Αγροτικό Νόμο (Ν. 5496, ΦΕΚ / 235Α', 1932). Για τα προβλήματα και τις τροποποιήσεις του Αγροτικού Νόμου σε αυτό το θέμα, βλ. Νοταρά, *Η αγροτική*, σ. 212-215.

⁹⁵Βλ. Ε.Α.Γ., *Απόφασις της επιτροπής απαλλοτριώσεως Γιαννιτσών περί του συνοικισμού Χρυσής* της 25^{ης} Οκτωβρίου 1933. Βλ. και Ε.Α.Γ., *Απόφασις της επιτροπής απαλλοτριώσεως Γιαννιτσών περί του συνοικισμού Χρυσής* της 30^{ης} Μαΐου 1934.

αποκαταστάθηκαν μαζί⁹⁶. Επίσης, εκτός από τους πρόσφυγες, και ντόπιοι ζητούσαν την παραχώρηση συμπληρωματικού κλήρου ή τη χορήγηση οικήματος για διαμονή⁹⁷.

Τα έντονα προβλήματα που προκλήθηκαν οδήγησαν στην ακύρωση της διανομής, καθώς αποδείχθηκε ότι οι καταμετρήσεις δεν ήταν σωστές, ενώ δεν είχε ξεκαθαριστεί και το ιδιοκτησιακό καθεστώς των κτημάτων. Έτσι, η ανασφάλεια και οι καταπατήσεις συνεχίστηκαν ως την οριστική διανομή που έγινε μόλις το 1966⁹⁸.

Και στη Χρυσή η Ε.Α.Π. χορήγησε εφόδια, για να μπορέσουν οι πρόσφυγες να συντηρηθούν και να καλλιεργήσουν τα χωράφια τους. Αρχικά χορηγήθηκαν σε κάθε ομάδα δικαιούχων σιτάρι, καλαμπόκι και κριθάρι, για να εξασφαλίσουν τροφή ώσπου να πάρουν την πρώτη τους σοδειά. Επίσης, διανεμήθηκαν και σπόροι τα είδη των οποίων αποκαλύπτουν την τάση της Ε.Α.Π. να ενθαρρύνει καλλιέργειες που ήταν γνωστές στην περιοχή. Συγκεκριμένα, εκτός των σπόρων σιταριού, δόθηκε στους κατοίκους της Χρυσής και κουκουλόσπορος⁹⁹ στην προσπάθεια να ενθαρρυνθεί η ενασχόληση με τη σηροτροφία¹⁰⁰. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες τα προϊόντα που καλλιεργήσαν οι πρόσφυγες αμέσως μετά την εγκατάστασή τους στη Χρυσή ήταν το καλαμπόκι, τα φασόλια, οι φακές, τα ρεβύθια, τα κουκιά, το σιτάρι και το σουσάμι, που ήταν γνωστά στην περιοχή. Από το σουσάμι παρήγαν το λάδι που χρησιμοποιούσαν στο μαγείρεμα¹⁰¹. Επίσης, συνέχισαν την καλλιέργεια του καπνού καταρχήν σε λίγα στρέμματα, όπως και οι Τούρκοι. Οι πληροφορητές ισχυρίζονται

⁹⁶ Βλ. Ε.Α.Ε., *Απόφασις της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Εδέσεως περί του συνοικισμού «Χρυσής» ανήκοντος εις το Δημόσιον ως διάδοχον της τέως Ε.Α.Π.* της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1936.

⁹⁷ Βλ. Ε.Α.Γ., *Απόφασις της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Γιαννιτσών περί του συνοικισμού Χρυσής* της 25^{ης} Οκτωβρίου 1933· Ε.Α.Ε., *Απόφασις της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Εδέσεως περί του συνοικισμού «Χρυσής» ανήκοντος εις το Δημόσιον ως διάδοχον της τέως Ε.Α.Π.* της 24^{ης} Οκτωβρίου 1939.

⁹⁸ Διεύθυνσις Γεωργίας Εδέσεως, «Μητρώα Αγροκτημάτων», *Ανακεφαλαιωτική κατάστασις οριστικής διανομής Ανακεφαλαιωτική κατάστασις οριστικής διανομής Αγροκτήματος «Χρυσή» Αλμωπίας έτους 1927 (αναμόρφωσις έτους 1966 / Ν.Δ. 3958 / 59)* και Διεύθυνσις Γεωργίας Εδέσεως, Κτηματολόγιο, *Πίναξ αναμορφώσεως της οριστικής διανομής αγρόκτημα «Χρυσή» Αλμωπίας 1966.*

⁹⁹ Ενδεικτικά, στον πρόσφυγα Αλέξανδρο Τσελίδη, σύμφωνα με τις χρεώσεις που αναγράφονται στο προσφυγικό του βιβλιάριο, το πρώτο έτος της εγκατάστασής του στη Χρυσή (1923) χορηγήθηκαν 192 οκάδες αραβοσίτου και 50 οκάδες σιτάρι για σπορά. Τη δεύτερη χρονιά του χορηγήθηκαν ένα κουτί κουκουλόσπορος, 5 οκάδες κοκκάρι, 50 οκάδες κριθάρι, 40 οκάδες σιτάρι για σπορά, 120 οκάδες αραβόσιτου σε 2 δόσεις και 10 οκάδες πατάτες, βλ. Προσωπικό Αρχείο Κασσ. Τσελίδου, *Προσφυγικό βιβλιάριο Αλεξάνδρου Τσελίδη.*

¹⁰⁰ Τη σηροτροφία εγκατέλειψαν οι κάτοικοι στα τέλη της δεκαετίας του '50, γιατί δεν απέδιδε οικονομικά και ήταν πολύ κουραστική, βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6. Για τις χαμηλές τιμές των κουκουλιών και την ανάγκη κρατικής μέριμνας, βλ. και εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 194 / 1-7-1934, σ. 1.

¹⁰¹ Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6. Για τα προϊόντα που καλλιεργούνταν στην Αλμωπία μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, βλ. Σινοπούλου, *Πέλλα*, σ. 125-126.

ότι, αν και οι ποικιλίες που καλλιεργούσαν ήταν από τις καλύτερες, τα καπνά τους δεν έπιαναν καλές τιμές¹⁰².

Επειδή η Ε.Α.Π. δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσει σε όλους τους πρόσφυγες τα στοιχειώδη εργαλεία που απαιτούνταν για την καλλιέργεια των χωραφιών, εφάρμοσε το σύστημα της από κοινού ιδιοκτησίας τους. Έτσι, στη Χρυσή κάθε ομάδα δικαιούχων πήρε μισό άροτρο, μισή δοκάνια και μισό κάρο. Ταυτόχρονα, μοίρασε από ένα βόδι ή ένα άλογο¹⁰³. Με αυτόν τον τρόπο οι κάτοικοι ανέπτυξαν την αλληλεγγύη μεταξύ τους, για να μπορέσουν να καλλιεργήσουν τα χωράφια τους¹⁰⁴.

Ιδιαίτερα, οι Αξενοί γνώριζαν την καλλιέργεια των δημητριακών και των οσπρίων από την πατρίδα, στην οποία επιδόθηκαν με τις παραδοσιακές μεθόδους που τους ήταν οικείες, όπως το όργωμα με τα βόδια¹⁰⁵. Αργότερα, δημιούργησαν και μπαξέδες με ζαρζαβατικά, ενώ καλλιεργήσαν και καπνά, καρπούζια, πατάτες¹⁰⁶. Καθώς τα κληροτεμάχια που πήραν βρίσκονταν σε διαφορετικά σημεία του χωριού, καλλιεργήσαν προϊόντα ανάλογα με τις εδαφολογικές συνθήκες. «Στον Οβά, έτσι ονομάζεται η περιοχή κοντά στο ποτάμι όπου το έδαφος είναι υγρό και αμμώδες, καλλιεργήσαν καλαμπόκι και φασόλια. Στο Καραντερε, που βρίσκεται νοτιοδυτικά προς τα λατομεία και το έδαφος είναι ξερό, καλλιεργήσαν σιτάρι...»¹⁰⁷.

Οι Καυκάσιοι δεν γνώριζαν πολλά από γεωργία όπως και οι Προυσαλήδες. Οι ντόπιοι, που τα χωράφια τους ήταν προς το βουνό, έσπερναν λίγο σιτάρι και ασχολούνταν, κυρίως, με την κτηνοτροφία¹⁰⁸. Με την πάροδο του χρόνου οι

¹⁰² Για τις χαμηλές τιμές του καπνού της Αλμωπίας, βλ. Μαυρογορδάτου - Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 59. Για την καλλιέργεια καπνών ακόμα και με μικρή απόδοση, όπως στη Χρυσή, ως μέσο επιβίωσης των αγροτών με μικρό κλήρο, βλ. Κωστή, «Αγροτική», *Βενιζελισμός*, σ. 152.

¹⁰³ Βλ. Μαυρογορδάτου - Χαμουδοπούλου, *ό.π.*, σ. 38. Πρβλ. Α.Τ.Ε, *Το έργο*, σ. 47. Βλ. και Προσωπικό Αρχείο Κασσ. Τσελίδου, *Προσφυγικό βιβλιάριο Αλεξάνδρου Τσελίδη* μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2: «Ζώα δώσανε. Άλλος πήρε ένα βόδι, άλλος ένα άλογο, άλλος μια αγελάδα... και σπόρους, καλαμπόκι, σιτάρι...» μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6: «Το κράτος έδωσε σε όλους. Τους έδωσε από 4-5 πρόβατα, από ένα βόδι, κρίκες για το γυροβόλι, αυτό που αλωνίζουν τα σιτάρια, αυτό μισό».

¹⁰⁴ Βλ. Morgenthau, *Η αποστολή*, σ. 366. Πρβ. Χαρακοπούλου, *Ρωμιοί*, σ. 119. Βλ. και μαρτυρία Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1: «Είχε ένα ο ένας (βόδι), ένα ο άλλος. Δηλαδή στα δύο αδέρφια δίνανε από ένα βόδι».

¹⁰⁵ Βλ. μαρτυρία Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1: «Καλλιεργούσαμε τα χωράφια με τα ζώα. Κι εκεί στην πατρίδα με τον ίδιο τρόπο τον είχανε και εδώ...».

¹⁰⁶ «Οι καλλιέργειες ήταν βατές στους Αξενούς, γιατί και το στάρι και το καλαμπόκι ξέραν να καλλιεργούν από την πατρίδα και ήρθαν σε αυτές τις περιοχές. Με τα χρόνια άρχισαν να καλλιεργούν πατάτες, καρπούζια, να φτιάχνουν μπαξέδες», Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1. Βλ. και μαρτυρία Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Α 1. «Εμείς γνωρίζαμε από την πατρίδα και σιτηρά και απ' όλα. Μποστάνι είχαμε, οι πρώτοι ήμασταν. Αμπέλι, οι πρώτοι ήμασταν. Ο πρώτος καλλιεργητής καπνού στο χωριό ήταν ο μπαμπάς μου. Πολύ εργατικός ήτανε...»

¹⁰⁷ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

¹⁰⁸ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5: «Οι ντόπιοι είχαν χωράφια προς το βουνό, κυρίως βοσκοτόπια. Έσπερναν και λίγο σιταράκι...». Πρβλ. και Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4.

υπόλοιποι πρόσφυγες ιδιαίτερα οι Καυκάσιοι, που ήταν οι πιο εργατικοί, άρχισαν να εξοικειώνονται με τις καλλιέργειες. Παρακολουθώντας τους ντόπιους και, αργότερα, τους Αξενούς έμαθαν την καλλιέργεια των σιτηρών και των οσπρίων. Αλλά, κυρίως, επιδόθηκαν στη σηροτροφία και στα καπνά, καλλιέργεια που γνώριζαν από την πατρίδα τους¹⁰⁹. Αν και αντικατέστησαν τις ποικιλίες καπνών που καλλιεργούσαν οι μουσουλμάνοι, οι τιμές που έπαιρναν ήταν χαμηλές¹¹⁰. Οι Αξενοί¹¹¹, οι Προυσαλήδες και οι Πόντιοι της Αργυρούπολης δεν ασχολήθηκαν με την κτηνοτροφία. Περιορίστηκαν στην εκτροφή οικόσιτων ζώων, πουλερικών και, αργότερα, γουρουνιών και αροτριώντων ζώων, βοδιών και αλόγων¹¹². Αντίθετα, οι Καυκάσιοι, που προέρχονταν από ορεινές περιοχές, όπως και οι ντόπιοι από το Θοδωράκι, διατηρούσαν μικρά κοπάδια από πρόβατα. Οι ντόπιοι αθίγγανοι έβοσκαν τα κοπάδια των προσφύγων¹¹³.

«Οι δικοί μας δεν ήταν αγρότες (ο πληροφορητής είναι Καυκάσιος). Όταν τους διώξαν οι Τούρκοι (από τον Πόντο) έφυγαν να πάνε στα βουνά. 1.600 μέτρα υψόμετρο, τι γίνεται εκεί!...Το μέρος το δικό μας (εννοεί τον Καύκασο), εκεί που πήγανε και τους αφήσανε, ήτανε πολύ κρύο. Μόνο κτηνοτροφία είχανε...Και εδώ οι αρχές δεν μας κατεύθυναν τι να καλλιεργήσουμε. Βλέπαμε τους άλλους, τους εντόπιους τι σπέρνανε...»¹¹⁴.

¹⁰⁹ Βλ. Μαυρογορδάτου - Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 53.

¹¹⁰ Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6. Πρβλ. και μαρτυρία Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1: «...Μόνο λάχανο και πατάτα βγάζανε οι Πόντιοι και αυτά τρώγανε...Σιγά – σιγά μήκανε και γίνανε και καλύτεροι». Βλ. μαρτυρία Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4: «Οι δικοί μας (οι ντόπιοι) ήταν κτηνοτρόφοι. Λίγα ξέραν από γεωργία. Όταν θέλησαν να καλλιεργήσουν καπνά, τους έδειξαν οι Καυκάσιοι». Για την ενασχόληση με τα καπνά στην Αλμωπία, βλ. Μαυρογορδάτου – Χαμουδοπούλου, *ό.π.*, σ. 52-54. Για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η σηροτροφία στην Αλμωπία και τις προσπάθειες της Α.Τ.Ε. για την αναβάθμισή της, βλ. Α.Τ.Ε., *Το έργο*, σ. 50-53.

¹¹¹ «Οι δικοί μας δεν κάναν κτηνοτροφία, όπως κάναν οι άλλοι. Κανένας Καπαδόκης δεν έκανε κτηνοτροφία. Ούτε ένας. Ούτε μία οικογένεια δεν είχε πρόβατα, όπως άλλοι πρόσφυγες (Καυκάσιοι). Αυτοί καθαρά με γεωργία και με εμπόριο», βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Α 5. Πρβλ. και μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Α 1.

¹¹² Για τους λόγους περιορισμού της κτηνοτροφίας και τις προσπάθειες ανάπτυξής της με τη διανομή ζώων, βλ. Μαυρογορδάτου - Χαμουδοπούλου, *ό.π.*, σ. 93-94. Για τον μικρό αριθμό ορνιθοειδών στο νομό, αν και είναι κατάλληλος, ιδίως οι επαρχίες Έδεσσας και Αλμωπίας, για κτηνοτροφία και την ανάγκη βελτίωσης της εγχώριας ράτσας, βλ. «Εκθεση του Νομοκτηνιάτρου Πέλλης για την ορνιθοτροφία στο νομό», *Γεωργικόν Δελτίον*, 8 (1931), σ. 165-167. Για την εκτροφή βοοειδών μόνο ως αροτριώντων ζώων, βλ. Πασιόκα, «Περί της κτηνοτροφίας», σ. 25.

¹¹³ Για το πλήγμα που δέχτηκε η κτηνοτροφία μετά την έλευση των προσφύγων και την ανάγκη χωρικής και οικοσίτου κτηνοτροφίας, βλ. Μαυρογορδάτου – Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 92-99. Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5. Πρβλ. και μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6: «Εμείς τα πρόβατα τα πήραμε το '32...Το '55 πούλησα τα πρόβατα εγώ. Δεν είχαν εισόδημα. Τα κρατούσαμε σαν κουμπάρα. Μήπως έρθεις σε καμιά ανάγκη, να πουλήσεις κανένα ζώο, να συντηρηθείς».

¹¹⁴ Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6. Για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες, βλ. Κ. Μαλούχου (Προέδρου Ομοσπονδίας Συνεταιρισμών), «Η γεωργική μας παραγωγή και η χρησιμοποίηση του προσφυγικού δανείου», Κ. Δ. Καραβίδα, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και*

Οι Αξενοί κάτοικοι του χωριού, εκτός από τη γεωργία, πολύ γρήγορα επιδόθηκαν στο εμπόριο, καταρχήν ως γυρολόγοι, επάγγελμα που εξασκούσαν και στην πατρίδα. Οι γυρολόγοι πουλούσαν, κυρίως, είδη ένδυσης στα χωριά. Άλλοι πουλούσαν στην αγορά της Αριδαίας¹¹⁵ μαλλιά που τα αγόραζαν από τους ντόπιους κτηνοτρόφους του χωριού. Γι' αυτό πολλοί Καπαδόκες προτίμησαν να πάρουν, αντί για βόδια, άλογα, που τα χρησιμοποιούσαν για τις μεταφορές προϊόντων και στην πατρίδα¹¹⁶. Επίσης, Αξενοί ήταν και οι δύο-τρεις Αξενοί μανάβηδες του χωριού. Αυτοί αγόραζαν γεωργικά προϊόντα από άλλα χωριά και τα μεταπουλούσαν. Αργότερα, άρχισαν να εμπορεύονται αυτά τα προϊόντα στη Σκύδρα και στη Θεσσαλονίκη και να φέρνουν μικροαντικείμενα για πώληση στο χωριό¹¹⁷.

Στο χωριό υπήρχαν και λίγοι τεχνίτες που κάλυπταν βασικές ανάγκες, οι οποίοι ήταν πρόσφυγες. Αξενός ήταν ο σιδεράς – καροποιός του χωριού, που επισκεύαζε τα κάρα. Επίσης, από τους δύο μυλωνάδες, ο ένας, που είχε μύλο στην Υδραία, ήταν Αξενός· ο δεύτερος, που νοίκιαζε το μύλο της Χρυσής κοντά στα βυζαντινά κάστρα, Προυσαλής. Επίσης, ένας Προυσαλής είχε ξυλουργείο στο χωριό¹¹⁸.

Όλοι οι πληροφορητές συμφωνούν ότι οι συνθήκες διαβίωσης ήταν ιδιαίτερα δύσκολες τις πρώτες δεκαετίες. Ο μικρός κλήρος δεν επαρκούσε, για να θρέψει τις πολυμελείς οικογένειες, ενώ δεν υπήρξε καμιά καθοδήγηση για την εξέλιξη ή αλλαγή των καλλιεργειών και των μεθόδων καλλιέργειας. Χρειάζεται να συνυπολογιστεί και το γεγονός ότι πολλοί δε γνώριζαν από γεωργία¹¹⁹. Συχνά, τα χωράφια που βρίσκονταν κοντά στο ποτάμι πλημμύριζαν και η σοδειά καταστρεφόταν. Ένα παράδειγμα αποτελούν οι πλημμύρες της άνοιξης του 1928. Τότε καταστράφηκαν εν

κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαβικαίς χώραις. Μελέτη συγκριτική, Αθήνα 1931, σ. 561-565.

¹¹⁵ Η αγορά της Αριδαίας δημιουργήθηκε το 1924, βλ. Σινοπούλου, *Πέλλα*, σ. 147.

¹¹⁶ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

¹¹⁷ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5: «Οι Αξενοί όλοι δήλωσαν γεωργοί για να πάρουν γη, αλλά άρχισαν πολύ σύντομα να εξασκούν το εμπόριο. Γίνανε γυρολόγοι μέχρι και τελευταία. Εμπορευόντουσαν και μαλλιά προβάτων. Οι ντόπιοι εδώ του χωριού μας είχαν τα μαλλιά, αλλά δεν ξέρανε από εμπόριο, ενώ οι δικοί μας που ήταν χρόνια εκεί στο εμπόριο, τα παίρνανε αλλά ήταν και κουτοπόνηροι. Τα βάζανε το βράδυ στην υγρασία, βαραίναν το μαλλί και τα πουλούσαν στα γύρω χωριά. Πάντα δίνανε και ένα μπαξίσι παραπάνω, μια χούφτα, και αυτό άρεζε στις νοικοκυρές, γιατί ο πωλητής τούς είχε δώσει κάτι παραπάνω, ενώ εκείνος του είχε καλοβγάλει, γιατί ήτανε...υγρά και είχαν βάρος περισσότερο...Από τη δεκαετία του '40 και μετά ασχολήθηκαν και με άλλα επαγγέλματα. Ο θείος μου είχε τυροκομείο, άλλος υλικά οικοδομών...».

¹¹⁸ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5: «Υπήρχε μυλωνάς που ήταν και σιδηρουργός, έκανε τα κάρα. Κι αυτός Αξενός παππούς, που πρέπει την τέχνη να την ήξερε από την πατρίδα. Βασικά οι τεχνίτες ήταν πρόσφυγες. Οι ντόπιοι δεν ξέραν από τέτοια...Τους λέγαν καροποιούς, γιατί τότε όλα τα κάρα που χρησιμοποιούσαν ήταν χαλασμένα, ήθελαν επιδιόρθωση και οι ίδιοι κάναν περιουσίες με αυτά...Τον ξυλουργό ακόμα τον θυμάμαι που κατασκεύαζε τα φέρετρα».

¹¹⁹ Για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι εγκατασταθέντες ως αγρότες πρόσφυγες, βλ. Μαυρογορδάτου – Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 44-45.

μέρει 50 στρέμματα καλλιεργειών. Η ζημιά ανερχόταν στις 20.000 δραχμές¹²⁰. Παρά τις προσπάθειες των τοπικών παραγόντων, δάνεια για τους πλημμυροπαθείς δεν είχαν δοθεί μέχρι τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου¹²¹. Επίσης, και ο Καρατζοβίτης, αέρας που φυσούσε από τα βόρεια, προξενούσε ζημιές στις καλλιέργειες¹²². Οι πληροφορητές αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι στη Χρυσή οι άνθρωποι δεν πέθαιναν από την ελονοσία, όπως στην Αξό, αλλά από τη φτώχεια και τον υποσιτισμό¹²³. Αναφέρουν ότι, παρόλες τις προσπάθειες, ήταν αδύνατο να επιβιώσουν από τη γεωργία¹²⁴. Γι' αυτό αρκετοί, παράλληλα, ασχολήθηκαν με το μικρεμπόριο που τους έδωσε διέξοδο και τη δυνατότητα να συντηρήσουν τις οικογένειές τους. Παρόλα αυτά μόλις στη δεκαετία του '50 οι συνθήκες ζωής άρχισαν να γίνονται αισθητά καλύτερες.

4.1. ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΕΙΣ

Οι κάτοικοι της Χρυσής, όπως και όλοι οι πρόσφυγες, είχαν στην κατοχή τους προσφυγικά βιβλιάρια στα οποία καταγράφονταν τα χρέη τους προς την Ε.Α.Π.¹²⁵. Πολλοί από αυτούς, για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες τους, πήραν δάνεια¹²⁶, τα οποία χρωστούσαν μαζί με τη γη, το σπίτι και τα εφόδια που τους είχαν παραχωρηθεί. Τα δυσβάστακτα γι' αυτούς χρέη έγειραν διαμαρτυρίες για την καθυστέρηση της εκκαθάρισης των περιουσιών που είχαν εγκαταλείψει¹²⁷. Από την πλευρά του το κράτος, για να χορηγήσει κάποια προκαταβολή έναντι των περιουσιών τους, με το ψήφισμα της 7-9-1925, σύστησε Πρωτοβάθμιες Εκτιμητικές Επιτροπές, οι οποίες έλεγχαν τις δηλώσεις των προσφύγων και επιδίκαζαν το σύνολο της αποζημίωσης που δικαιούνταν. Οι Αξενοί κάτοικοι του χωριού υπάγονταν στη δικαιοδοσία της δεύτερης Εκτιμητικής Επιτροπής που είχε συγκροτηθεί για το χωριό Χασάκιοϊ (Νάξο) της επαρχίας Ικονίου. Η επιτροπή αυτή συστάθηκε με την

¹²⁰ Βλ. Ι.Α.Μ / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 22 / Υποφ. 1: «Εκθεση του Νομάρχη Πέλλας με τις ζημιές που προκλήθηκαν από τις πλημμύρες στις κοινότητες και τα χωριά της περιφέρειάς του», σ. 15.

¹²¹ Βλ. Ι.Α.Μ / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 22 / Υποφ. 2: «Εγγραφο της Γεωργικής Τράπεζας Μακεδονίας προς το Υπουργείο Γεωργίας για χορήγηση δανείων προς τους πλημμυροπαθείς», σ. 4-5.

¹²² Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 84 / 21-5-1932, σ. 3.

¹²³ Βλ. μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1.

¹²⁴ Για τους λόγους, βλ. Α.Τ.Ε, *Το έργο*, σ. 40.

¹²⁵ Βλ. Προσωπική Αρχείο Κασσ Τσελίδου, *Προσφυγικό βιβλιάριο Αλεξάνδρου Τσελίδου*.

¹²⁶ Για την εκμετάλλευση σε βάρος των αγροτών από τοκογλύφους, βλ. Μαυρογορδάτου - Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 47.

¹²⁷ Για να αφομοιωθούν οι πρόσφυγες έπρεπε να τους δοθεί ως οικονομική ενίσχυση το 25% της περιουσίας τους, βλ. Γιώτα, *Η πολιτική*, σ. 53.

Υπουργική Απόφαση 39 / 27-4-1926 με στόχο να επιταχυνθούν οι διαδικασίες εκδίκασης των δηλώσεων της κοινότητας Αζού της Καπαδοκίας. Είχε έδρα την Αριδαία και εξυπηρετούσε τους Αξενούς κατοίκους της επαρχίας Αλμωπίας. Από τις 2-3-1926 έως τις 12-5-1928 πρόεδρός της ήταν ο Ανέστης Μαυροχαλυβίδης, μέλη της ο Βασίλης Δουμανίδης (τακτικό) και ο Αθανάσιος Κατεμλιάδης (αναπληρωματικό). Γραμματείς ήταν ο Αριστείδης Αναστασιάδης και ο Κων/νος Αδαμόπουλος. Μετά τις 12-5-1928 πρόεδρος διετέλεσε ο Χρήστος Χατζησυλβέστρος¹²⁸.

Οι πρόσφυγες καλούνταν να δηλώσουν την ακίνητη και κινητή περιουσία που διέθεταν στην πατρίδα, τη σοδειά που είχαν χάσει και τα εισοδήματα που είχαν από τα κτήματά τους¹²⁹. Τα ποσά, όμως, που επιδικάστηκαν ήταν κατά πολύ μικρότερα από αυτά που ζητούσαν οι δικαιούχοι. Το στοιχείο αυτό αποκαλύπτει την τάση που είχαν οι πρόσφυγες να δηλώνουν δυσανάλογα μεγάλα περιουσιακά στοιχεία σε σχέση με τα όσα είχαν στην πατρίδα. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του Βλάσιου Γενίτσαρη του Προδρόμου που ζητούσε 2.400 Λ.Τ. για την ακίνητη και 315 Λ.Τ. για την κινητή του περιουσία. Το ποσό που, τελικά, του επιδικάστηκε ήταν 422,30 Λ.Τ.¹³⁰.

Λίγοι δικαιούχοι παραπέμφθηκαν σε Δευτεροβάθμια Επιτροπή¹³¹. Οι πληροφορητές υποστηρίζουν ότι λίγοι πήραν αποζημίωση, ενώ των περισσότερων οι περιουσίες συμψηφίστηκαν βάσει του Ν. 4745 / ΦΕΚ 172 (1930)¹³². Για όσους προέκυπταν πιστωτικά υπόλοιπα, αυτοί, μετά τη δημοσίευση του ειδικού νόμου 5207 / 31 Ιουλίου 1931 (ΦΕΚ 249 / 1931), κλήθηκαν να τα εισπράξουν υπό μορφή ομολογιών. Τις πληρωμές αυτές είχε αναλάβει να πραγματοποιήσει η Α.Τ.Ε. με ομολογίες που ανέγραφαν «6% Αγροτική» μέσω της Υπηρεσίας Εισπράξεως Χρεών

¹²⁸ Βλ. Υπουργική Απόφαση 39 / 27-4-1926, ΦΕΚ 1926, Τεύχος Β', «Περί συστάσεως εκτιμητικής επιτροπής 50090: Εκτός της εν Εσκιτζέ (Γενιτσών) συσταθείσης κοινοτικής εκτιμητικής επιτροπής Χασάκιοϊ (Νάξος) συνιστώμεν και την κάτωθι δευτέραν επιτροπήν της αυτής κοινότητος αφ' ης ανέλαβε υπηρεσία προς ταχύτεραν εκδίκασιν των δηλώσεων της ειρηνένης κοινότητος με έδρα το Άρδειον (Γενιτσών). Μέλη: Ανέστης Μαυροχαλυβίδης, Σάββας Λαμπρίδης, Νικόλαος Τσιναριώτης. Αναπληρωταί: Αθανάσιος Καδεμλιάδης, Χρήστος Χατζησυλβέστρου, Βασίλειος Δουμανίδης».

¹²⁹ Βλ. Πρωτονοταρίου, *Το προσφυγικόν*, σ. 113.

¹³⁰ Βλ. ΓΑΚ, Δημόσια Αρχεία 20^{ου} αιώνα, *Εκτιμητικές Επιτροπές Ανταλλαζίμων Υπουργείου Γεωργίας*, Φακ. 1702, 1703.

¹³¹ Βλ. περίπτωση του Βασιλείου Δουμάνογλου του Νικολάου, ο οποίος ζήτησε 12.040 Λ.Τ. για την ακίνητη και 750 για την κινητή του περιουσία. Η Δευτεροβάθμια Επιτροπή Δράμας του επιδίκασε 4.690,60 Λ.Τ. με την απόφαση 2419, Βλ. ΓΑΚ, Δημόσια Αρχεία 20^{ου} αιώνα, *Εκτιμητικές Επιτροπές*, Φακ. 1702.

¹³² Βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5, Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6, Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2.

Προσφύγων. Για τους δικαιούχους της Χρυσής η Α.Τ.Ε. Έδεσσας κατέβαλε τα πιστωτικά υπόλοιπα στις 4 Δεκεμβρίου 1931¹³³.

5. ΕΚΚΛΗΣΙΑ – ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Και οι πρόσφυγες, που εγκαταστάθηκαν στη Χρυσή, διακρίνονταν για το βαθύ θρησκευτικό τους αίσθημα. Αν και στη Χρυσή υπήρχε η μονόχωρη βασιλική του 18ου αιώνα¹³⁴, λόγω του μικρού μεγέθους της, δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες του εκκλησιάσματος. Έτσι, οι πρόσφυγες, παρόλο που ζούσαν ιδιαίτερα φτωχικά, ξεκίνησαν την κατασκευή μιας νέας εκκλησίας, δίπλα στην παλιά, η οποία αποπερατώθηκε μόλις το 1954. Η εκκλησία αυτή, που ήταν επίσης μονόχωρη βασιλική, αλλά αρκετά μεγαλύτερη, αποκαλείται προσφυγική και ήταν αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου¹³⁵.

Η Χρυσή ανήκε εκκλησιαστικά στην Μητρόπολη Φλώρινας. Την εποχή που εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες Μητροπολίτης Φλωρίνης και Μογλενών ήταν ο Πολύκαρπος¹³⁶. Πρώτος παπάς του χωριού, μετά την έλευση των προσφύγων, διετέλεσε ο παπα – Μιχαήλ Κετικίδης, Πόντιος από την Αργυρούπολη, που παρέμεινε σε αυτήν τη θέση ως το θάνατό του, το 1954. Τον διαδέχθηκε ο ανεψιός του, ο παπα – Χαράλαμπος Παπαδόπουλος¹³⁷.

Όπως αναφέρθηκε, στη Χρυσή λειτουργούσε ως την Ανταλλαγή τουρκό σχολείο, αφού οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν την πλειοψηφία των κατοίκων του χωριού. Μετά το 1915 οι ντόπιοι, που μετακινήθηκαν στη Χρυσή από τα γειτονικά χωριά Θεοδωράκι και Υδραία, προέβησαν σε ενέργειες για την κατασκευή και λειτουργία και ελληνικού σχολείου. Στην ανέγερσή του, που ξεκίνησε το 1919 συνέδραμαν, εκτός της Σχολικής Εφορείας και της κοινότητας του χωριού, ο Επιθεωρητής Στοιχειώδους Εκπαίδευσης Έδεσσας Σαμαράκης και ο Αρχιερατικός Επίτροπος Νίκανδρος¹³⁸. Ο χώρος που επιλέχθηκε βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του

¹³³ Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 55 / 25-10-1931, σ. 4.

¹³⁴ Η εκκλησία αυτή κήκε το 1955. Βλ. μαρτυρίες Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4 και Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

¹³⁵ Η καινούρια εκκλησία που λειτουργεί σήμερα και βρίσκεται στην πλατεία του χωριού χτίστηκε πρόσφατα, στη δεκαετία του 1990. Βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Α 5 και Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1.

¹³⁶ Βλ. εφ. *Έδεσσα*, αρ. φ. 7 / 1-4-1919, σ. 8.

¹³⁷ Βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5, Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4.

¹³⁸ Γενικά, προωθούνταν η ανέγερση ελληνικών σχολείων σε κοινότητες όπου πλειοψηφούσαν οι μουσουλμάνοι για εθνικούς λόγους, Βλ. εφ. *Έδεσσα*, αρ. φ. 19 / 15-10-1919, σ. 6.

χωριού και, σύμφωνα με τους πληροφορητές, στη θέση ενός παλιού νεκροταφείου. Το σχολείο, αν και σχετικά μικρό, ήταν διώροφο στο ισόγειο στεγαζόταν το νηπιαγωγείο και στον πρώτο όροφο το δημοτικό. Εκεί υπήρχαν δύο μικρές αίθουσες διδασκαλίας και ένα γραφείο¹³⁹. Με το Β.Δ. 63 / 16-5-1920¹⁴⁰ ιδρύθηκε και επίσημα ως μονοθέσιο μικτό δημοτικό σχολείο και λειτούργησε για πρώτη φορά το σχολικό έτος 1920 - 1921 με δάσκαλο στρατιώτη. Το σχολείο αυτό είχε το 1923 56 μαθητές, ενώ στη δεκαετία του '30, μετά την εγκατάσταση του συνόλου των προσφύγων, οι μαθητές έφθαναν τους 200¹⁴¹. Καθώς αύξανε συνεχώς ο αριθμός των μαθητών, το σχολείο προήχθη σε διθέσιο το 1937 (ΦΕΚ 406 / 14-10-1937), σε τριθέσιο το 1940 (ΦΕΚ 376 / 19-11-1940) και σε τετραθέσιο το 1956 (ΦΕΚ 303 / 1954). Ταυτόχρονα, το 1931 είχε γίνει πρόταση από το Εποπτικό Συμβούλιο της περιφέρειας Έδεσσας να ιδρυθεί νυχτερινή σχολή στη Χρυσή για την εκπαίδευση ενηλίκων, η οποία δεν ευοδώθηκε¹⁴².

Ως το 1924 το διδακτήριο του ελληνικού σχολείου ήταν επαρκές, αλλά λειτουργούσε με ελλιπή εξοπλισμό που ήταν αναγκαίο να αγοραστεί¹⁴³. Από το 1924 ως το 1937, λόγω της πληθώρας των παιδιών, χρησιμοποιήθηκε και το παλιό τουρκικό σχολείο, που εντωμεταξύ είχε διακόψει τη λειτουργία του μετά την Ανταλλαγή¹⁴⁴. Η χρησιμοποίηση του κτιρίου αυτού σταμάτησε οριστικά το 1937 τη χρονιά αυτή εκποιήθηκε από τη Σχολική Εφορία και λειτούργησε από τότε ως καφεενείο¹⁴⁵. Στη δεκαετία του '50 χτίστηκε νέο σχολείο, πέτρινο, επί προεδρίας του Συλβέστρου Γενίτσαρη. Το σχολείο αυτό βρίσκεται πίσω από τη νέα εκκλησία, στην πλατεία του χωριού και λειτουργούσε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, οπότε και έκλεισε λόγω έλλειψης μαθητών¹⁴⁶.

¹³⁹ Βλ. Ανωτέρα Επαρχιακή Περιφέρεια, Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαιδευσεως Αλμωπίας, 3 / *θέσιο Δημοτικό σχολείο Χρυσής*. Πρβλ. και μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ X 6: «Το παλιό σχολείο βρισκόταν εκεί που είναι σήμερα το ρολόι» και Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ X 1: «Εκεί που ήταν το σχολείο έθαβαν... τους Τούρκους».

¹⁴⁰ Βλ. Β.Δ. 63 / 16-3-1920 (ΦΕΚ / 1920).

¹⁴¹ Βλ. Ανωτέρα Επαρχιακή Περιφέρεια, 3 / *θέσιο Δημοτικό σχολείο Χρυσής*. Πρβλ. και μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ X 6

¹⁴² Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 46 / 23-8-1931, σ. 4.

¹⁴³ Βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 60 / Υποφ. 1: «Κατάστασις διδακτηρίων, σχολικών σκευών κλπ. Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Εδέσσης (29-12-1924)». Σύμφωνα με αυτήν απαιτούνταν 10.000 δραχμές για την αγορά σχολικού εξοπλισμού.

¹⁴⁴ Βλ. Ανωτέρα Επαρχιακή Περιφέρεια, 3 / *θέσιο Δημοτικό σχολείο Χρυσής*. Βλ. και μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ X 6: «Σε εκείνο το σχολείο δε χωρούσαν τα παιδιά... Το μισό ήταν εδώ για τρίτη - τετάρτη τάξη. Στο παλιό, κι εκεί ήταν κάποιες τάξεις».

¹⁴⁵ Βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 153 / 3-10-1937, σ. 4. Πρβλ. και μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ X 6.

¹⁴⁶ Βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ A 5: «Έγινε καινούριο σχολείο επί προεδρίας του παππού μου του Συλβέστρου» και Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ A 1.

Για τους δασκάλους που υπηρέτησαν στη Χρυσή, τα περισσότερα στοιχεία που διαθέτουμε αφορούν στη δεκαετία του 1930, πολλά από τα οποία προέρχονται από τον πληροφορητή Κώστα Τσελίδη. Δυστυχώς, τα αρχεία του σχολείου κήκκαν στα μέσα της δεκαετίας του '80. «Στη δική μου εποχή, από το '30-31 και μετά, είχαμε πρώτα μια δασκάλα, την Ασπασία. Φεύγει εκείνη, μας έρχεται ένας δάσκαλος από το χωριό μας, Ξενιτίδης Βασίλης λεγότανε. Φεύγει μετά από 3 χρόνια, μας έρχεται ένας δάσκαλος από τη Σωσάνδρα, Αργυρίου λεγότανε¹⁴⁷. Και μετά από εκείνον μας έρχεται άλλος Πασχαλίδης από την Πελοπόννησο. Πρόσφυγας ήταν, αλλά από ορφανοτροφείο. Μετά κάποιος άλλος Μπαλόγλου, Αρδεώτης. Πέρασαν αρκετοί». Για τον Πασχαλίδη γνωρίζουμε ότι ήταν διευθυντής του σχολείου τα σχολικά έτη 1936-37 και 1937-38. Επίσης, νηπιαγωγοί στο χωριό το 1937 ήταν η Βηθλεέμ Προδρομίδου και η Σεβαστή Νικολαΐδου¹⁴⁸.

Η τάση να σπουδάσουν διέκρινε, κυρίως, τους Πόντιους¹⁴⁹. πολλοί από τους Καυκάσιους είχαν σπουδάσει δάσκαλοι στην παλιά πατρίδα και, μάλιστα, κάποιοι από αυτούς εξάσκησαν στην Ελλάδα αυτό το επάγγελμα¹⁵⁰. Από τις οικογένειές τους προέρχονταν οι πρώτοι επιστήμονες του χωριού. Αν και για να φοιτήσει κανείς στο γυμνάσιο έπρεπε να πηγαίνει στην Έδεσσα, που απείχε από το χωριό 5 ώρες με τα πόδια, ήδη από το 1940 υπήρχαν Καυκάσιοι που είχαν σπουδάσει γιατροί, δικηγόροι και πολλοί δάσκαλοι¹⁵¹. Επίσης, σε απόφαση της Ε.Α.Ε. του 1939 αναφέρεται ο Δημήτριος Ξενιτίδης, ως απόφοιτος της Μέσης Γεωργικής Σχολής Λάρισας¹⁵². Μετά το '50 αρκετοί μορφωμένοι προέρχονταν από τους Πόντιους της Αργυρούπολης. Οι

¹⁴⁷ «Η αδελφή μου η Σοφία, που είναι γεννημένη το 1924, είχε δάσκαλο τον Αργυρίου», βλ. μαρτυρία Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1.

¹⁴⁸ Βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 138 / 20-6-1937, σ. 2 και 189 / 5-6-1938, σ. 2, όπου άρθρα για τις γυμναστικές επιδείξεις στη Χρυσή κατά το τέλος του σχολικού έτους.

¹⁴⁹ Η τάση αυτή συνδέεται με την άνοση της εκπαίδευσης στον Πόντο κατά το 19ο αιώνα, Ξανθοπούλου, «Η Έκθεση», σ. 72-83.

¹⁵⁰ «Οι δικοί μας ήταν οι περισσότεροι μορφωμένοι εδώ που ήρθαν... Και ο πατέρας μου είχε πάρει το πτυχίο του δασκάλου στο Εριβάν της Τσετσενίας. Αλλά δεν εξάσκησε το επάγγελμα στην Ελλάδα, γιατί, για να αναγνωριστεί το πτυχίο του, έπρεπε να δώσει 3.000 δραχμές, που δεν τις είχε», βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6. Για τον τρόπο αναγνώρισης των πτυχίων των προσφύγων δασκάλων, βλ. Β.Δ. 90 / 4-4-1923.

¹⁵¹ Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6: «Πηγαίναμε από εδώ το πρωί στην Έδεσσα και ερχόμασταν με τα πόδια στο χωριό, 5 ώρες δρόμο. Ερχόμασταν, πλενόμασταν, την άλλη μέρα το σακίδιο στην πλάτη και πάλι δρόμο. Ύστερα, το χειμώνα, μετά κάμποσο καιρό, άλλαξε η μόδα. Πηγαίνανε κάτι γριές εκεί που είχαν σπίτι και φυλάγανε τα παιδιά 2-3 οικογενειών. Με τη σειρά πήγαιναν οι γυναίκες εκεί, τους μαγείρευαν».

¹⁵² Βλ. Ε.Α.Ε., *Απόφασις της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Εδέσσης περί του συνοικισμού Χρυσής* της 24^{ης} Οκτωβρίου 1939.

Καπαδόκες, ως πρόσφατα, αδιαφορούσαν για τις σπουδές και προτιμούσαν την ενασχόληση με το εμπόριο¹⁵³.

6. ΚΟΙΝΟΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ - ΣΥΛΛΟΓΟΙ – ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ

Από τη στιγμή που άρχισαν να συρρέουν οι πρόσφυγες στη Χρυσή άρχισαν να οργανώνουν την κοινότητά τους, για να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους. Οι περισσότεροι από τους προέδρους ήταν Καυκάσιοι, αφού αυτή η ομάδα προσφύγων υπερτρερούσε αριθμητικά στο χωριό. Έτσι, στη δεκαετία του '20 διετέλεσε Πρόεδρος ο Καυκάσιος Νικόλαος Θεοδωρίδης¹⁵⁴. Αν και υπήρχαν στο χωριό οι κοινόχρηστες βρύσες που είχαν κατασκευαστεί κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, επειδή βρίσκονταν σε μεγάλη απόσταση από τα περισσότερα σπίτια, από τις πρώτες ενέργειες που έκανε ήταν να κατασκευάσει νέες που να εξυπηρετούν τους κατοίκους. Το 1925 έγιναν τα ανάλογα έργα, για να φέρουν νερό από το Πάικο και κατασκευάστηκαν τρεις νέες βρύσες: η πρώτη βρισκόταν στην πάνω γειτονιά, η δεύτερη στην πλατεία του χωριού και η τρίτη στην κάτω γειτονιά¹⁵⁵. Μέχρι τότε πολλές οικογένειες που κατοικούσαν σε τουρκόσπιτα, προτιμούσαν για ευκολία να χρησιμοποιούν τα πηγάδια που βρίσκονταν στις αυλές τους.

Το 1931 Πρόεδρος στο χωριό ήταν ο, επίσης, Καυκάσιος Κοσμάς Ηλιάδης¹⁵⁶. Στη διάρκεια της θητείας του, το καλοκαίρι του 1932, ξεκίνησε η πρώτη μελέτη για

¹⁵³ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5: «Από τους Καυκάσιους ήδη από το '40 υπήρχαν γιατροί, ο Σιδηρόπουλος, ο Ζαχαριάδης...Δικηγόρος είχε σπουδάσει ο Ξενιτίδης. Επίσης, βγήκαν πολλοί δάσκαλοι από εκεί και πέρα. Ακολούθησαν οι της Αργυρούπολης. Οι Καπαδόκες ήταν αδιάφοροι. Προτιμούσαν το εμπόριο...». Πρβλ. και μαρτυρία Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1.

¹⁵⁴ Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6: «...Όλοι τον φωνάζανε Μουχτάρ. Ακόμα και σήμερα αποκαλούν τα παιδιά του, τα παιδιά του Μουχτάρ. Αλλά δεν έκανε πολύ καιρό πρόεδρος λόγω των οικογενειακών του υποχρεώσεων».

¹⁵⁵ Για τη διοχέτευση του νερού των πηγών σε κοινόχρηστες βρύσες, βλ. Γ. Π. Καρακασώνη, *Μικρά εξυγιαντικά έργα*, Αθήνα 1960, σ. 19. Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6: «Πολλοί βαριόμασταν να πάμε προς τα εκεί (ενν. τις βρύσες που είχαν κατασκευάσει οι Σέρβοι) να πάρουμε νερό, είχαμε πηγάδια. Και βολευόμασταν με τα πηγάδια μέχρι το '25...Έχουμε ένα βουνό, εκεί είναι καλό νερό, να πάμε να το φέρουμε. Κι όπως κι έγινε. Μετά εκείνο εκεί το φέραμε στο χωριό κι είχαμε βρύση στην πλατεία...». Πρβλ. και μαρτυρία Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1: «Νερό ερχόταν από το βουνό. Είχαμε πηγή και ερχόταν στην πλατεία που έχουμε κάτι βρύσες τρεχούμενες, από εκεί. Πηγαίναμε και παίρναμε. Μετά που γίναν τα πράγματα κάπως καλύτερα, βγάζαν 1-2 γεωτρήσεις, εδώ στα μνήματα κοντά. Κάπως δεν του άρεσε του Χατζηδημητρίου του γιατρού, βγάζει εδώ στο βουνό επάνω για πιο καλό, αλλά και αυτό έχει ασβέστιο. Και τώρα στα σπίτια μας έχουμε από αυτό...Γύρω στο '60 βγάζαμε νερό από τη γη, με τουλούμπα».

¹⁵⁶ Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 46 / 23-8-1931, σ. 4.

την κατασκευή αρδευτικού καναλιού με στόχο να αρδευτούν 1.000 στρέμματα¹⁵⁷. Όμως, με βάση τις μαρτυρίες των πληροφορητών, το έργο αυτό δεν εκτελέστηκε.

Μετά τον Ηλιάδη Κοινοτάρχη εκλέχτηκε ο ντόπιος Ανδρέας Μητσάγκας. Οι πληροφορητές υποστηρίζουν ότι τον στήριξαν οι Αξενοί, αλλά και άτομα από άλλες ομάδες προσφύγων, γιατί θεωρούνταν δραστήριος¹⁵⁸. Ο Μητσάγκας καθιέρωσε τον καθαρισμό των αυλακιών του χωριού, ώστε να προστατεύονται τα σπίτια από πλημμύρες. Ιδίως ο κεντρικός δρόμος, που κατέβαινε από το βουνό, είχε στο ύψος της επάνω γειτονιάς αυλάκια που γέμιζαν από φερτά υλικά. Γι' αυτό επέβαλε την εθελοντική εργασία (αγγαρεία) κάθε Σάββατο οι άνδρες, χωρισμένοι σε ομάδες των 5, καθάριζαν αυτά τα αυλάκια. Επίσης, πολλοί κατασκεύασαν στους μπαξέδες τους αυλάκια, για να αποστραγγίζονται από τα νερά, τα οποία διοχέτευαν στο ποτάμι¹⁵⁹.

Μετά το 1934 Πρόεδρος ήταν ο Αργυρουπολίτης Νικόλαος Σαραμπασίδης¹⁶⁰, ο οποίος επανεξελέγη το 1937. Κατά τη δεύτερη θητεία του αντιπρόεδρος εξελέγη ο Πασχάλης Πασχαλίδης¹⁶¹, που ήταν Προυσαλής. Ένα από τα έργα που εκτέλεσε ο Σαραμπασίδης ήταν η κατασκευή, με διαγωνισμό, κοινοτικού υδρομύλου¹⁶². Ο υδρόμυλος ήταν ιδιαίτερα χρήσιμος, γιατί εξυπηρετούσε τις ανάγκες των κατοίκων και, ταυτόχρονα, αποτελούσε πηγή εσόδων για την κοινότητα.

Ένα από τα πάγια αιτήματα των κατοίκων αποτελούσε η κατασκευή γέφυρας στο Μογλένιτσα, ώστε να επιτραπεί η επικοινωνία με τις μεγάλες πόλεις του νομού και τα γειτονικά χωριά. Ωστόσο, μόλις στις αρχές του 1937 είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή προσωρινής ξύλινης γέφυρας στον ποταμό, που ένωνε το χωριό με την Ευφώνεια και είχε κοστίσει 5.000 δραχμές¹⁶³. Αλλά η γέφυρα αυτή, λόγω των πλημμυρών, δεν άντεξε πολλά χρόνια¹⁶⁴. Επίσης, την ίδια χρονιά, είχε εκπονηθεί

¹⁵⁷ Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 87 / 12-6-1932, σ. 3.

¹⁵⁸ Βλ. μαρτυρίες Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4 και Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1.

¹⁵⁹ Βλ. μαρτυρία Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4, η οποία μας ανέφερε ότι ο καθαρισμός των αυλακιών γινόταν με αγγαρεία κάθε Σάββατο, όταν πρόεδρος στο χωριό ήταν ο παππούς της Ανδρέας Μητσάγκας στις αρχές της δεκαετίας του '30.

¹⁶⁰ Βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 32 / 9-6-1935, σ. 2.

¹⁶¹ Βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 118 / 7-2-1937, σ. 3.

¹⁶² Το καλοκαίρι του 1934 (19 Αυγούστου) ο πρόεδρος της κοινότητας προκήρυξε διαγωνισμό για την ανακατασκευή του με προϋπολογισμό 85.000 δραχμές Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 198 / 29-7-1934, σ. 2. Μετά την αποπεράτωσή της ο υδρόμυλος διέθετε 3 μολόπετρες, 2 για άλευρα και 1 για πληγούρι. Στις 16-6-1935 η κοινότητα οργάνωσε πλειοδοτικό διαγωνισμό για την εκμίσθωσή του. Ο εκμισθωτής θα μπορούσε, εκτός της εκμετάλλευσης του υδρομύλου, να καλλιεργήσει για ατομική του χρήση παρακείμενο από το μύλο αγρό. Η εκμίσθωση ήταν διάρκειας 3 χρόνων, Βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 32 / 9-6-1935, σ. 2. Η δημοπρασία επαναλήφθηκε μετά από 3 χρόνια, στις 25-9-1938, βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 204 / 18-9-1938, σ. 3.

¹⁶³ Βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 116 / 24-1-1937, σ. 1.

¹⁶⁴ Βλ. εφ. *Έδεσσα*, αρ. φ. 22 / 5-12-1920, σ. 5.

μελέτη για την κατασκευή μόνιμης γέφυρας ανοίγματος 2 επί 5,5 μέτρων, το κόστος της οποίας υπολογιζόταν σε 81.000 δραχμές¹⁶⁵. Σύμφωνα με τους πληροφορητές μας η γέφυρα αυτή δεν κατασκευάστηκε ποτέ. Η γέφυρα που, σήμερα, ενώνει την Ξυφώνεια με τη Χρυσή χρονολογείται μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1990¹⁶⁶.

Κατά τη διάρκεια των 2 πρώτων δεκαετιών μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στη Χρυσή, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλε η κοινότητα, εκρεμμούσε η εκτέλεση σημαντικών δημοσίων έργων που ήταν απαραίτητα για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στην ευρύτερη περιοχή. Ένα από τα σημαντικότερα αιτήματα των κατοίκων της Χρυσής ήταν η εκτέλεση έργων στο Μογλένιτσα, ώστε να προφυλάσσεται το χωριό από τις πλημμύρες. Όμως, μόλις στη δεκαετία του '60 έγινε διευθέτηση της κοίτης του ποταμού. Το παράπονο των πληροφορητών για την έλλειψη μέριμνας από τις αρχές σχετικά με τα πρόβλημα αυτό είναι εύλογο. «...Τα τελευταία σπίτια του χωριού, που απείχαν 200-400 μέτρα από το ποτάμι, συχνά πλημμύριζαν»¹⁶⁷. «...Ερχόταν καιρός αυτά τα χωράφια μας, όσα βρίσκονταν κοντά στο ποτάμι, όλα πλημμύριζαν...Κανείς δε μας βοήθησε. Ό,τι κάναμε μόνοι μας»¹⁶⁸.

Αλλά και η προσπάθεια οδικής σύνδεσης της ευρύτερης περιοχής με τα αστικά κέντρα προχωρούσε με αργούς ρυθμούς. Ενδεικτικό είναι ότι η κατασκευή της οδού Έδεσσας – Αριδαίας άρχισε το 1920¹⁶⁹ και ως το 1937 δεν είχε ολοκληρωθεί, όπως και η οδός Γιαννιτσών – Αριδαίας που ενώ η μελέτη κατασκευής της ξεκίνησε το 1919, δεν είχε ολοκληρωθεί ως το 1935¹⁷⁰.

Ένα ακόμα αίτημα των κατοίκων του χωριού και, συνολικά, της Αλμωπίας ήταν η εξαγορά της σιδηροδρομικής γραμμής Ντεκωβίλ (Decauville) που είχε κατασκευαστεί από τους συμμάχους κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η γραμμή αυτή, που συνέδεε τη Σκύδρα με την Αριδαία και είχε μήκος 28 χιλιόμετρα, περνούσε σε απόσταση 2 χιλιομέτρων από τη Χρυσή, αλλά από την άλλη πλευρά του ποταμού κοντά στην Ξυφώνεια και την Υδρέα. Η χρησιμότητά της ήταν μεγάλη, καθώς εξυπηρετούσε τη μεταφορά εμπορευμάτων και αγαθών. Καταστράφηκε, όμως, από

¹⁶⁵ Βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 118 / 7-2-1937, σ. 1.

¹⁶⁶ Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6: «Η γέφυρα, αυτή που έχουμε, έχει γίνει εδώ και καμιά δεκαριά χρόνια». Πρβλ. και μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

¹⁶⁷ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

¹⁶⁸ Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6. Πρβλ. και Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5: «Τα κάτω σπίτια, εκεί στον Καδεμλιάδη (Αξενός), πλημμύριζαν».

¹⁶⁹ Βλ. εφ. *Έδεσσα*, αρ. φ. 27 / 15-3-1920.

¹⁷⁰ Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 12 / 15-6-1919, σ. 6-7 και εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 16 / 10-2-1935, σ. 4.

τους Γερμανούς, όπως και μεγάλο τμήμα του σιδηροδρομικού δικτύου της περιοχής, στη διάρκεια της αποχώρησής τους με τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹⁷¹.

Και στη Χρυσή οι Αξενοί δε δημιούργησαν κάποιο πολιτιστικό σύλλογο. Ο Μαυροχαλυβίδης, που εργαζόταν ως δάσκαλος στην Έδεσσα, προσπάθησε να οργανώσει σύλλογο Αξενών στην Αλμωπία, αλλά δεν υπήρξε ενδιαφέρον από τους κατοίκους¹⁷². Είναι γεγονός ότι η έλλειψη παράδοσης κοινοτικής οργάνωσης στην παλιά πατρίδα αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για την ίδρυση ή συμμετοχή σε συλλόγους. Ταυτόχρονα, οι πληροφορητές αποδίδουν την έλλειψη αυτή στις δύσκολες συνθήκες ζωής και στον αγώνα για επιβίωση. Χαρακτηριστικό είναι το παράπονο του πληροφορητή Ι. Γενίτσαρη ότι οι μεγαλύτεροι τους απαγόρευαν ακόμα και να διασκεδάσουν, γιατί προείχε η εργασία¹⁷³. Αλλά ούτε και οι άλλες προσφυγικές ομάδες ανέπτυξαν συλλογική δράση. Μάλιστα, παρόλο που, από το 1921 είχε συσταθεί παράρτημα του Συλλόγου Καυκασίων στην Έδεσσα με έδρα το Βερτεκόπ (Σκύδρα)¹⁷⁴, οι Καυκάσιοι πληροφορητές δε θυμούνται κάποιον χωριανό τους που να συμμετείχε ενεργά σε αυτόν. Επίσης, κανένας από τους πληροφορητές δεν αναφέρθηκε στην ύπαρξη του Παμπροσφυγικού Συλλόγου Εδέσσης «Η Ομόνοια» ο οποίος δραστηριοποιούνταν στην περιοχή στη δεκαετία του '30¹⁷⁵.

Και στη Χρυσή, όπως στην Αξό Γιαννιτσών, οι πρώτες γενιές Αξενών διατήρησαν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής, τη χρήση του ταντουριού για θέρμανση και κατασκευή φαγητού, την παρασκευή γνωστών από την παλιά πατρίδα φαγητών, τους χορούς. Όμως, τα περισσότερα έθιμά τους, σιγά – σιγά, ατόνισαν. Επικράτησαν αυτά των Ποντίων, γιατί οι τελευταίοι αποτελούσαν την πλειοψηφία των κατοίκων

¹⁷¹ Για το αίτημα να εξαγοραστεί η γραμμή, βλ. εφ. *Έδεσσα*, αρ. φυλ.19 / 15-10-1919, σ. 6. Για τη διαδρομή που ακολουθούσε το Ντεκωβίλ και το ξήλωμά του, βλ. Νομαρχία Πέλλης, *Πέλλα*, σ. 177. Πρβλ. Δημητρίου Ι. Παπαδημητρίου – Χρήστου Π. Καλεμκέρη, *Τα τρένα στο βορειοελλαδικό χώρο (1871-1965)*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 43.

¹⁷² Βλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6: «Κινήθηκε τότε ο δάσκαλος, ο Μαυροχαλυβίδης, αλλά εσείς δε δώσατε σημασία, δεν τον ακούσατε. Ήρθε και εδώ να κάνει σύλλογο, αλλά...».

¹⁷³ Βλ. μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2: «Εμείς ήρθαμε πρόσφυγες. Φέραμε απ' εκεί κάποια έθιμα, χορούς, τραγούδια...Φέραμε, αλλά δεν τα κρατήσανε...Μόνο θυμάμαι μια φορά βγήκαμε εδώ στην πλατεία, στου Αντίψωμα το σπίτι μπροστά, βγήκανε σεινάμενοι, κουνάμενοι, που λέει ο λόγος, κοπέλες, νέοι, τα χέρια έτοιμοι να χορέψουν και ήρθε ένας...φώναζαν οι γέροι, οι μεγάλοι "για χορό, για χορό είμαστε; Εδώ τα ζώα περιμένουν έξω, να πάμε στη δουλειά". Έτσι...σταματήσαν. Εκείνο ήταν, δε ξαναχορέψαν». Πρβλ. και μαρτυρία Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1: «Είχαμε ένα χορό, το Τσίκτημα. Μπρος- πίσω πηγαίναν. Θυμάμαι ότι τον χόρεψαν σε κάποιου το γάμο... Όταν ήρθαν από την πατρίδα η νεολαία, μαζευόντουσαν στα σπίτια, χτυπούσαν εδώ ντέφι (ένα ταψί) και χορεύανε. Και τη φτώχεια, την πείνα δεν τη βάζανε...Τραγουδώντας. Ούτε όργανα ούτε τίποτα. Τραγουδώντας, χορεύανε».

¹⁷⁴ Βλ. εφ. *Νέα Έδεσσα*, αρ. φ. 8 / 29 -8-1921, σ. 4.

¹⁷⁵ Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 105 / 16-10-1932, σ. 3, αρ.φ. 162 / 19-11-1933, σ. 4, αρ.φ. 169 / 6-1-1933, σ. 2.

του χωριού¹⁷⁶, αλλά και από ανάγκη. Ιδιαίτερα το έθιμο των Ποντίων να δίνουν χρήματα στους γάμους υιοθετήθηκε από τους Αξενούς γρήγορα, γιατί η συγκέντρωση χρημάτων αποτελούσε μια ανακούφιση για τις οικογένειες¹⁷⁷. Και η αξενίτικη διάλεκτος, σε αντίθεση με την Αξό Γιαννιτσών, όπου μιλιέται και σήμερα, χωρίς να χαθεί εντελώς, εγκαταλήφθηκε, ήδη από τη δεύτερη γενιά, λόγω της συμβίωσης με άλλους πρόσφυγες και ντόπιους. Όσοι από τους νεότερους τη γνωρίζουν το οφείλουν στην επαφή που είχαν με τα ηλικιωμένα μέλη των οικογενειών τους που δε γνώριζαν άλλη γλώσσα. Ταυτόχρονα, η επιθυμία για επαγγελματική πρόοδο και επικοινωνία με τους κατοίκους των γύρω χωριών οδήγούσε στην εγκατάλειψη του γλωσσικού ιδιώματος¹⁷⁸.

Οι μόνοι σύλλογοι στους οποίους συμμετείχαν κάποιοι κάτοικοι της Χρυσής ήταν επαγγελματικού και οικονομικού χαρακτήρα. Όσοι ήταν σηροτρόφοι έγιναν μέλη του Σηροτροφικού Συνεταιρισμού Καρατζόβας που ιδρύθηκε το 1927¹⁷⁹. Ακόμα και νεότεροι πληροφορητές θυμούνται ότι οι κάτοικοι πήγαιναν τη συγκομιδή των κουκουλιών στην Αριδαία, που ήταν η έδρα του Συνεταιρισμού¹⁸⁰, ενώ από την Έδεσσα, όπου έδρευε το μονοπώλιο, έπαιρναν σπόρο. Το 1928, όταν το χωριό υπαγόταν ακόμα στην κοινότητα Ξυφωνείας, αποφασίστηκε η συμμετοχή της στο Σύνδεσμο Κοινοτήτων Αλμωπίας¹⁸¹, που και αυτός ασχολούνταν με τη διάθεση των προϊόντων των κοινοτήτων.

Σε πολιτικό επίπεδο οι προσφυγικές ομάδες που εγκαταστάθηκαν στη Χρυσή υποστήριζαν αρχικά και αυτές το Βενιζέλο. Στις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928 στο εκλογικό τμήμα Ξυφωνείας, όπου ψήφιζαν και οι κάτοικοι της Χρυσής, το «Κόμμα των Φιλελευθέρων» συγκέντρωσε το 88,8 % των ψήφων έναντι 11,2% του «Λαϊκού Κόμματος». Δηλαδή, σε σύνολο 368 ψηφισάντων, από 325 ψήφους έλαβαν οι 2 υποψήφιοι των «Φιλελευθέρων» έναντι 41 των υποψηφίων του «Λαϊκού

¹⁷⁶ Βλ. μαρτυρία Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 2: «Μπλεχτήκαμε με τους Πόντιους και ακολουθήσαμε τα δικά τους τα έθιμα...ήταν πιο...οργανωμένοι στο φανατισμό και φέραν τα έθιμα».

¹⁷⁷ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

¹⁷⁸ Βλ. Τομπαΐδη, «Η τύχη», σ. 245 και 248. Πρβλ. και μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Α 5: «Δε μιλώ με τη μαμά μου. Τα μιλούσα, όμως, με τη γιαγιά μου...Πολλοί άλλαξαν και τα ονόματά τους, γιατί στο "ογλου" οι άλλοι έφευγαν...».

¹⁷⁹ Η συνεταιριστική μερίδα είχε οριστεί στις 100 δραχμές και η ευθύνη κάθε συνεταίρου στο πενταπλάσιο του ποσού των μερίδων. Βλ. ΦΕΚ 267 / 28-10-1927 (Παράρτημα), Περί εγκρίσεως του εξ άρθρων 72 καταστατικών του εν Καρατζόβη Ν. Πέλλης ιδρυθέντος Γεωργικού Συνεταιρισμού υπό την επωνυμία «Σηροτροφικός Συνεταιρισμός Καρατζόβης Συν. Π. Ε.».

¹⁸⁰ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

¹⁸¹ Βλ. Δ. 9-8-1928 (Τεύχος Α'), Περί συμμετοχής κοινοτήτων εις τον Σύνδεσμον Κοινοτήτων Ενωτίας και μετονομασίας αυτών εις σύνδεσμον Κοινοτήτων Αλμωπίας. Για το σύνδεσμο κοινοτήτων Αλμωπίας, βλ. και Σινοπούλου, *Πέλλα*, σ. 215.

κόμματος»¹⁸². Σταθεροί υποστηρικτές του «Λαϊκού Κόμματος» ήταν οι ντόπιοι που παραδοσιακά ήταν βασιλικοί, καθώς ο βασιλιάς αποτελούσε γι' αυτούς σύμβολο της χώρας¹⁸³. Ταυτόχρονα, ο αντιβενιζελισμός τους εκπορευόταν και από τον οικονομικό ανταγωνισμό με τους πρόσφυγες¹⁸⁴. Η κατάρρευση της ελπίδας να καρπωθούν τα κτήματα των μουσουλμάνων μετά την Ανταλλαγή και το αίσθημα ότι οι βενιζελικές κυβερνήσεις μεροληπτούσαν υπέρ των προσφύγων¹⁸⁵, καθόριζε την εκλογική τους συμπεριφορά, ταυτίζοντάς τους με την αντιβενιζελική – βασιλική παράταξη¹⁸⁶.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 η αδυναμία ικανοποίησης των οικονομικών συμφερόντων των προσφύγων από τη βενιζελική κυβέρνηση, που κορυφώθηκε με την κρίση του 1929-1932 και η Σύμβαση της Άγκυρας επηρέασε την πολιτική συμπεριφορά των προσφυγικών ομάδων της Χρυσής¹⁸⁷. Η δυσαρέσκειά τους προς την πολιτική του Βενιζέλου εκφράστηκε στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932, κατά τις οποίες μεγάλο τμήμα του εκλογικού σώματος ψήφισε το βενιζελικό «Αγροτοεργατικό Κόμμα» του Παπαναστασίου. Σε σύνολο 379 ψηφισάντων, ο Παπαναστασίου έλαβε 254 ψήφους έναντι 48 των Φιλελευθέρων και 58 των Λαϊκών. Από 5 ψήφους έλαβαν το κόμμα των «Αγροτικών» και των «Κομμουνιστών»¹⁸⁸. Όμως, στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933 κατά τις οποίες τα βενιζελικά κόμματα συνασπίστηκαν υπό τη επωνυμία «Εθνικός Συνασπισμός», μεγάλο τμήμα των δυσαρεστημένων ψηφοφόρων στράφηκε στο «Λαϊκό κόμμα» που διπλασίασε τις ψήφους του¹⁸⁹. Στροφή προς τα αριστερά καταγράφεται για πρώτη φορά στις εκλογές της 9ης Ιουλίου 1935, όπου το «Ενιαίο Μέτωπο» των Κομμουνιστών έλαβε 64 ψήφους. Σε αυτές τις εκλογές και το «Λαϊκό Κόμμα» έλαβε

¹⁸² Βλ. Υ.Ε.Ο., Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19ης Αυγούστου του 1928*, Αθήνα 1931.

¹⁸³ Βλ. Pentzopoulos, *The Balkan*, σ.173.

¹⁸⁴ Για τον οικονομικό ανταγωνισμό προσφύγων και ντόπιων, βλ. Mavrogordatos, *ό.π.*, σ. 195-196.

¹⁸⁵ Για τους λόγους που οι σλαβόφωνοι έγιναν οπαδοί του λαϊκού κόμματος, βλ. Γούναρη, «Οι Σλαβόφωνοι», σ. 221-224. Πρβλ. Γιώτα, *Η πολιτική*, σ. 57.

¹⁸⁶ Την εχθρότητα καλλιεργούσαν και οι ίδιοι οι αντιβενιζελικοί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Γκοτζαμάνης που το 1934 προπαγάνδιζε την «επιστροφή» των κτημάτων στους ντόπιους, βλ. Mavrogordatos, *ό.π.*, σ. 202.

¹⁸⁷ Για τους λόγους της μεταστροφής των προσφύγων προς το Λαϊκό κόμμα, βλ. Mavrogordatos, *Stillborn*, σ. 210. Πρβλ. και Μαργαρίτας Δρίτσα, «Πρόγραμμα εθνικής ανάπτυξης και πρόσφυγες», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα 1997, σ. 224.

¹⁸⁸ Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ.φ. 103 / 2-10-1932, σ. 2.

¹⁸⁹ Συγκεκριμένα, στο εκλογικό τμήμα Ξυφωναίας οι 2 υποψήφιοι του «Εθνικού Συνασπισμού» έλαβαν 270 και 20 ψήφους, αντίστοιχα, ενώ οι υποψήφιοι της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως» 100 και 93 ψήφους, αντίστοιχα, βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ.φ. 126 / 12-3-1933, σ. 2.

131 ψήφους¹⁹⁰. Βέβαια, οι εκλογές αυτές δεν είναι αντιπροσωπευτικές, καθώς απείχαν οι βενιζελικοί, είναι, όμως, ενδεικτικές των τάσεων που άρχισαν να διαμορφώνονται. Σύμφωνα με τους πληροφορητές οι Καυκάσιοι, πολλοί από τους οποίους θεωρούσαν το Βενιζέλο υπεύθυνο για τον ξεριζωμό τους¹⁹¹, αλλά και για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στη νέα πατρίδα, ήταν εκείνοι που, κατά τη δεκαετία του '30, άρχισαν να εκδηλώνουν τάσεις ριζοσπαστικοποίησης και ένταξης στην αριστερά¹⁹². Οι Πόντιοι της Αργυρούπολης και οι Προυσαλήδες, αντίθετα, άρχισαν να στρέφονται σε συντηρητικές θέσεις, υποστηρίζοντας το «Λαϊκό Κόμμα»¹⁹³. Οι Αξενοί του χωριού δεν είχαν μια συγκεκριμένη πολιτική τοποθέτηση. Υπήρχαν ανάμεσά τους βενιζελικοί, αριστεροί αλλά και υποστηρικτές του «Λαϊκού Κόμματος». Η στάση τους είναι αποκαλυπτική του γεγονότος ότι οι ιστορικοί και οικονομικοί δεσμοί προσφύγων - Βενιζέλου ήταν εύθραστοι και ασταθείς, καθώς οι πρόσφυγες άρχισαν να κατευθύνουν τις ψήφους τους στον ηγέτη που τους υποσχόταν περισσότερα¹⁹⁴. Είναι χαρακτηριστικό το σχόλιο πληροφορήτριας ότι «οι Αξενοί δεν είχαν συγκεκριμένες πολιτικές θέσεις, γιατί ήταν άνθρωποι που προσπαθούσαν να βολευτούν, να προωθήσουν τα συμφέροντά τους χωρίς να εμπλακούν σε πολιτικές διενέξεις»¹⁹⁵. Πάντως, παρά την απομάκρυνση από το «Κόμμα των Φιλελευθέρων» μεγάλης μερίδας των ψηφοφόρων της Χρυσής, στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936 οι «Φιλελεύθεροι» αναδείχθηκαν πάλι πρώτο κόμμα. Σε σύνολο 145 ψήφων έλαβαν 70, ενώ 23 ψήφους πήρε ο «Δημοκρατικός Συνασπισμός» και μόλις 18 το «Λαϊκό κόμμα»¹⁹⁶.

¹⁹⁰ Βλ. Υ.Ε.Ο., Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των εκλογών εθνικής συνέλευσεως της 9ης Ιουλίου 1935*, Αθήνα 1935.

¹⁹¹ Η συμμετοχή της Ελλάδας στην αποτυχημένη αντιμπολσεβικική εκστρατεία στην Ουκρανία (Ιανουάριος – Μάιος 1919) ανάγκασε χιλιάδες Έλληνες να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να έρθουν στην Ελλάδα, βλ. Α. Αλεξανδρή, «Η ανάπτυξη του εθνικού πνεύματος των Ελλήνων του Πόντου 1918 -1922: Ελληνική εξωτερική πολιτική και τουρκική αντίδραση», *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 427 - 474.

¹⁹² Βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5, Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6. Για την προσέγγιση των προσφύγων από το ΚΚΕ και την αλλαγή πολιτικής του μετά το 1936, βλ. Mavrogordatos, *Stillborn*, σ. 218-228. Οι Καυκάσιοι της Θεσσαλονίκης ήταν οι πρώτοι πρόσφυγες που, ήδη από το 1923, εξέφρασαν την επιθυμία να συνεργαστούν με κόμματα που υποστήριζαν τα συμφέροντα των προσφύγων και των γεωργών και όχι να αποτελούν πολιτική πελατεία συγκεκριμένου κόμματος, βλ. Γιώτα, *Η πολιτική*, σ. 20. Το γεγονός αυτό εξηγεί και τη στροφή τους, μετά τα μέσα της δεκαετίας του '30, προς τα αριστερά.

¹⁹³ Βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5, Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6.

¹⁹⁴ Γενικά για τις τάσεις αυτονόμησης των προσφύγων, βλ. Mavrogordatos, *ό.π.*, σ. 107.

¹⁹⁵ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

¹⁹⁶ Υ.Ε.Ο., Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936*, Αθήνα 1938, σ. 331-332.

7. ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟΥΣ ΓΗΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΛΛΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Όταν έφτασαν οι Αξενοί, στη Χρυσή είχαν ήδη εγκατασταθεί οι υπόλοιπες ομάδες προσφύγων. Οι Καυκάσιοι, που αποτελούσαν και την πολυπληθέστερη ομάδα προσφύγων στο χωριό, στην αρχή κράτησαν αποστάσεις και δε συγχρωτίστηκαν με τους Αξενούς. Η ετερογλωσσία αλλά και η στενοχωρία, καθώς οι εκτάσεις για καλλιέργεια ήταν περιορισμένες, συνέβαλαν στην αρχική καχυποψία μεταξύ τους. Ενδεικτικό είναι ότι οι Καυκάσιοι δεν κάλεσαν τους Αξενούς σε γάμο που έγινε λίγο μετά την άφιξη των τελευταίων. Όμως, το αίσθημα του πρόσφυγα και ο αγώνας για επιβίωση στη νέα πατρίδα, που αποτελούσαν κοινά προβλήματα των προσφυγικών ομάδων του οικισμού ενίσχυσαν τη επιθυμία για αρμονική συμβίωση¹⁹⁷. Πολύ γρήγορα, ήδη από το 1926, άρχισαν και οι μικτοί γάμοι, αν και οι Αξενοί, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, συνέχισαν να παντρεύονται μεταξύ τους¹⁹⁸. Πάντως, καθιερώθηκε η συνήθεια να είναι όλοι προσκαλεσμένοι στους γάμους, να γλεντούν μαζί, χωρίς να πάψει να υποβόσκει το αίσθημα ανωτερότητας που διέκρινε κάθε προσφυγική ομάδα.

Η αμοιβαία καχυποψία που υπήρχε μεταξύ των Αξενών και των ντόπιων σλαβοφώνων δεν επέτρεψε την ανάπτυξη ουσιαστικών σχέσεων μεταξύ τους. Αν και οι τελευταίοι είχαν έρθει την προηγούμενη δεκαετία από το γειτονικό χωριό Θεοδωράκι, για να γλιτώσουν από τις διώξεις και την πίεση που τους ασκούσαν οι κομιτατζήδες¹⁹⁹, η σλαβοφωνία τους δημιουργούσε ανασφάλεια στους Αξενούς και στους υπόλοιπους πρόσφυγες του χωριού. Ενδεικτικό είναι ότι αποκαλούνταν από Αξενούς και Πόντιους, Βούλγαροι, αν και διέθεταν ελληνική εθνική συνείδηση²⁰⁰.

¹⁹⁷ Ενδεικτική είναι η στάση ενός από τους «ηγέτες» των Αξενών, του Σουλβέστρου Γενίτσαρη, που παραπονέθηκε στους Πόντιους ότι τους απαξίωσαν, επειδή δεν τους κάλεσαν σε γάμο. Όταν στον επόμενο Ποντιακό γάμο προσκλήθηκαν οι Αξενοί, έδωσαν για δώρο περισσότερα χρήματα, γεγονός που τους έκανε αποδεκτούς και σύσφιξε τις σχέσεις μεταξύ τους, βλ. μαρτυρίες Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1 και Κ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

¹⁹⁸ Βλ. Κοινοτικά Αρχεία Χρυσής, *Δημοτολόγιο* και μαρτυρία Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4, η οποία υπέδειξε άτομα διαφορετικών εθνοτικών ομάδων που παντρεύτηκαν τη δεκαετία του '20 και του '30 μεταξύ τους. Το 1926 η Ταμάμα Γεωργιάδου παντρεύτηκε τον Πόντιο (Αργυρούπολης) Θεόφιλο Κετικίδη. Τα 1930 η Ελένη Φράγγου και η Κατίνα Κατεμλιάδη παντρεύτηκαν Προυσαλήδες. Το 1932 η Ελένη Γενίτσαρη παντρεύτηκε Καυκάσιο. Επίσης, και 2-3 Πόντιες παντρεύτηκαν αυτήν την περίοδο Αξενούς. Για την έντονη τάση ενδογαμίας που χαρακτήριζε τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν και στη Θεσσαλία, βλ. Χαρακοπούλου, *Ρωμιοί*, σ. 149.

¹⁹⁹ Για τη Βουλγαρική προπαγάνδα στην Αλμωπία, βλ. Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 84 / Υποφ. 1 και 4.

²⁰⁰ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5: «Οι γονείς και, ιδιαίτερα, οι παππούδες μας, δεν άφηναν να κάνουμε παρέα με τα παιδιά των ντόπιων. “Τι δουλειά έχετε μ’ αυτά τα βουλγαράκια”, έλεγαν». Για την περιθωριοποίηση όλων συνολικά των σλαβοφώνων, βλ. Γούναρη, «Οι Σλαβόφωνοι», σ. 235-236.

Επίσης, οι πρόσφυγες παρότρυναν τα παιδιά τους να μη συγχρωτίζονται στο σχολείο ούτε να αναπτύσσουν φιλικές σχέσεις με τα παιδιά των ντόπιων. Προβλήματα μεταξύ τους προκλήθηκαν, όταν οι ντόπιοι ισχυρίστηκαν ότι είχαν αγοράσει κτήματα από τους μουσουλμάνους²⁰¹, πριν την έλευση των προσφύγων. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους που συνετέλεσα στην ακύρωση της οριστικής διανομής του 1927 η οποία πραγματοποιήθηκε μόλις το 1968²⁰². Από την άλλη, οι σλαβόφωνοι δεν ήταν εύκολο να αποδεχτούν ότι οι πρόσφυγες που μιλούσαν ποντιακά και αξενίτικα ήταν Έλληνες. Όμως, καθώς οι πρόσφυγες αποτελούσαν την πλειοψηφία των κατοίκων του χωριού, οι σλαβόφωνοι δεν ήταν σε θέση να εκδηλώσουν αποκάλυπτα αισθήματα υποτίμησης απέναντί τους. Ταυτόχρονα, ο περιορισμός των εκτάσεων που τους διανεμήθηκαν σίγουρα προκάλεσε πικρίες και εξανέμησε τις ελπίδες να καρπωθούν τη γη των μουσουλμάνων που ανταλλάχτηκαν. Έτσι, για πολλές δεκαετίες, ως πρόσφατα, οι σχέσεις μεταξύ τους ήταν απόμακρες και τηρούνταν αυστηρή ενδογαμία. Οι ντόπιοι παντρεύονταν αποκλειστικά μεταξύ τους ταυτόχρονα, κανένας Αξενός δεν πήρε ντόπια²⁰³.

Τους ντόπιους αθιγγάνους οι Αξενοί και οι Πόντιοι τους αντιμετώπιζαν πάντα ως υποδεέστερους – ενδεικτικό είναι ότι τους αποκαλούν και σήμερα «μαύρους» - και, φαίνεται, ότι και εκείνοι συμπεριφέρονταν δουλικά. Έχοντας μάθει να υπηρετούν τους Τούρκους μπέηδες και χωρίς ιδιαίτερες γνώσεις για την καλλιέργεια των χωραφιών, οι περισσότεροι από αυτούς συνέχισαν να εργάζονται ως βοσκοί στα κοπάδια των προσφύγων²⁰⁴.

Παρόλα αυτά οι μαρτυρίες συγκλίνουν στο ότι μεταξύ των ομάδων που συνυπήρχαν στη Χρυσή υπήρχε ανοχή, χωρίς βέβαια να εκλείψουν οι προκαταλήψεις και οι αφορισμοί. Μάλιστα, διαμορφώθηκαν και στερεότυπες αντιλήψεις, καθώς υπερτονίστηκαν ιδιαιτερότητες και χαρακτηριστικά κάθε κοινωνικής ομάδας²⁰⁵. Την ανοχή μεταξύ τους αποδίδουν οι πληροφορητές στις συνετές φωνές των κεφαλών του χωριού, που πίστευαν ότι είχαν κοινά βάσανα και έπρεπε όλοι μαζί να αγωνιστούν,

²⁰¹ Βλ. μαρτυρία Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4. Τέτοια φαινόμενα παρατηρήθηκαν αρκετά στην Αλμωπία, βλ. Μιχαηλίδη, «Προβλήματα», σ. 130.

²⁰² Βλ. Διεύθυνσις Γεωργίας, Εδέσσης, Κτηματολόγιον, *Πίναξ οριστικής διανομής συνοικισμού «Χρυσή» Αλμωπίας έτους 1968*.

²⁰³ Βλ. Αρχαία Κοινότητα Χρυσής, *Δημοτολόγιο* και μαρτυρία Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ 4. Η ενδογαμία είναι χαρακτηριστική ένδειξη της ξενοφοβίας που προκαλούνταν από την αίσθηση των προσφύγων ότι αποτελούν ξεχωριστή ομάδα, βλ. Δρίτσα, «Πρόγραμμα», σ. 226.

²⁰⁴ Βλ. μαρτυρία Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5.

²⁰⁵ Βλ. Χαρακοπούλου, *Ρωμοί*, σ. 151.

για να δημιουργήσουν μια ευημερούσα κοινότητα²⁰⁶. Η αλληλεγγύη και η συλλογικότητα που επέδειξαν οι πρόσφυγες μεταξύ τους για την αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες για την κοινωνικοποίησή τους στη νέα πατρίδα. Την υπέρβαση των προκαταλήψεων και την ένταξη των προσφυγικού στοιχείου στην ελληνική κοινωνία υποβοηθήσαν οι εθνικές περιπέτειες κατά και μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, που άμβλυαν τις διαφορές μεταξύ προσφύγων – ντόπιων του χωριού.

Με τους ντόπιους της ευρύτερης περιοχής, πολλοί από τους οποίους δε διέθεταν ελληνική εθνική συνείδηση²⁰⁷, οι σχέσεις κάθε άλλο παρά εγκάρδιες ήταν. Μια μερίδα των σλαβοφώνων, που στο νομό Πέλλας αποτελούσαν το 20% των κατοίκων²⁰⁸, αντέδρασαν έντονα στην εγκατάσταση προσφύγων, επειδή ήλπιζαν, ιδιαίτερα μετά το Πρωτόκολλο Πολίτη – Καρφώφ (29-9-1924)²⁰⁹, ότι θα διατηρούσαν τη γη και θα αναπτέρωνονταν τα αλυτρωτικά τους οράματα. Οι Αξενοί ως έμποροι είχαν συναλλαγές μαζί τους, χωρίς να αναπτύξουν άλλου είδους σχέσεις. Ακόμα και σήμερα Αξενοί δεύτερης και τρίτης γενιάς που ζουν στο νομό Πέλλας δεν έχουν απεγκλωβιστεί από τις στερεότυπες αντιλήψεις και συνεχίζουν να εκφράζονται απαξιωτικά για τους ντόπιους, υποστηρίζοντας ότι δεν είχαν ούτε έχουν ελληνική συνείδηση στηριζόμενοι, συνήθως, σε σαθρά επιχειρήματα²¹⁰.

²⁰⁶ Βλ. μαρτυρίες Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1, Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5, Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6.

²⁰⁷ Για τους λόγους που δυσχέραιναν την εθνική αφομοίωση των σλαβοφώνων, βλ. Διβάνη, *Ελλάδα*, σ. 331-339.

²⁰⁸ Υ.Ε.Ο., *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15 -16ης Μαΐου 1928*, σ. 330-332.

²⁰⁹ Βλ. Mavrogordatos, *Stillborn*, σ. 248-249. Για το Πρωτόκολλο Πολίτη – Καρφώφ, βλ. γενικά, Δαφνή, *Η Ελλάς*, σ. 264-265. Λεπτομέρειες, βλ. Αρετής Τούντα – Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη – Καρφώφ, 1924 – 1925*, Θεσσαλονίκη 1986.

²¹⁰ Βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5 και Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ 1.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Αξό(ς) Καππαδοκίας ήταν ένα από τα πιο φτωχά χωριά του Μπουντάκ-οβά, τουλάχιστον ως τα τέλη του 19ου αιώνα. Η θέση της στο κέντρο της άνυδρης αυτής πεδιάδας δεν ευνοούσε την οικονομική της ανάπτυξη, αφού ακόμα και όσοι κατείχαν μεγάλες εκτάσεις γης ζούσαν απλά ανεκτά. Οι μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την περίοδο του Τανζιμάτ επηρέασαν και τη ζωή στην Αξό που, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, άρχισε να βελτιώνεται. Η ενασχόληση με το επάγγελμα του μαγγανατζή, του γυρολόγου και του ψιλικατζή στα ελληνικά και τουρκικά χωριά της ευρύτερης περιοχής στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και οι εμπορικές δραστηριότητες των Αξενών που μετανάστευσαν σε αστικά κέντρα απάλλαξαν πολλές οικογένειες από το φάσμα της πείνας. Ταυτόχρονα, δημιουργήθηκε μια τάξη μικρεμπόρων που προσπάθησε να ανατρέψει τον παραδοσιακό χαρακτήρα της Αξενίτικης κοινωνίας και να προωθήσει την κοινοτική και εκπαιδευτική της οργάνωση που, ως τα τέλη του 19ου αιώνα, ήταν υποτυπώδης. Όμως, δε διέθεταν το μορφωτικό επίπεδο ούτε την οικονομική ευρωστία, για να στηρίξουν στη διάρκεια αυτήν την προσπάθεια. Γι' αυτό και η λειτουργία των «Φιλοεκπαιδευτικών Αδελφοτήτων» και των «Εφορειών», που συστάθηκαν από το 1895 ως το 1920, με στόχο την αναβάθμιση των κοινοτικών θεσμών και την ίδρυση οργανωμένου σχολείου, ήταν βραχύβια. Επίσης, η λειτουργία του σχολείου που χτίστηκε μόλις το 1909 ήταν πλημμελής. Έτσι, ως την Ανταλλαγή, οι Αξενοί, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, ήταν αγράμματοι, ενώ η κοινωνία τους δεν ξεπέρασε την εσωστρέφεια. Είναι σαφές ότι οι συνθήκες ζωής των περισσότερων Αξενών στην Καππαδοκία κάθε άλλο παρά ιδεώδεις ήταν. Ωστόσο, οι Αξενοί είχαν βρει τρόπους να επιβιώνουν και, τις τελευταίες δεκαετίες, πολλοί από αυτούς, χάρη στην ενασχόληση με το εμπόριο, είχαν βελτιώσει την ποιότητα ζωής τους και συμβίωναν αρμονικά με τους Τούρκους.

Ο ξεριζωμός των κατοίκων της Αξού από την πατρογονική τους εστία αποτέλεσε, όπως για το σύνολο των προσφύγων, τραυματική εμπειρία. Παρόλο που δεν εκδιώχθηκαν βίαια από την πατρίδα τους, η απουσία οργανωμένης Επιτροπής Ανταλλαγής στο χωριό ταλαιπώρησε τους Αξενούς και, ιδιαίτερα, τους άπορους. Η ταλαιπωρία τους συνεχίστηκε και στην Ελλάδα εξαιτίας της πλημμελούς οργάνωσης

του ελληνικού κράτους που προώθησε τις πρώτες ομάδες Αξενών σε περιοχές με κλίμα και περιβαλλοντικές συνθήκες εντελώς διαφορετικές από της Καππαδοκίας, όπως η Ήπειρος και η Κρήτη· εκεί πολλές οικογένειες αποδεκατίστηκαν. Σημαντικά προβλήματα προσαρμογής αντιμετώπισαν και οι οικογένειες που διεσπάρησαν στη Μακεδονία και τη Θράκη.

Η περιοχή στην οποία ιδρύθηκε η Αξός Γιαννιτσών ήταν μουσουλμανικό τσιφλίκι και κατοικούνταν από σλαβοφώνους με βουλγαρική εθνική συνείδηση, που ως κολλήγοι του Τούρκου μπέη ζούσαν υπό άθλιες συνθήκες. Την περιοχή υπέδειξε στην επιτροπή των Αξενών η Ε.Α.Π., καθώς τα τσιφλίκια γύρω από τη λίμνη των Γιαννιτσών λόγω των ανθυγιεινών συνθηκών δεν είχαν εποικισθεί ασφυκτικά από πρόσφυγες. Παρά την ελονοσία και τις μολυσματικές ασθένειες που μάστιζαν την περιοχή, ελάχιστοι Αξενοί εγκατέλειψαν τον οικισμό. Αντίθετα, η ασφάλεια που παρείχε η συμβίωση με συντοπίτες από την παλιά πατρίδα συνετέλεσε να μετακινηθούν και να εγκατασταθούν στην Αξό Γιαννιτσών και Αξενοί που είχαν αποβιβαστεί σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Η Χρυσή, πριν την έλευση των προσφύγων, ήταν ελεύθερο χωριό που κατοικούνταν από μουσουλμάνους σλαβοφώνους και λίγους ντόπιους και αθιγγάνους, που και αυτοί ήταν σλαβοφώνοι. Και εδώ η πλειοψηφία των κατοίκων ζούσε στερημένα. Από τη μεγάλη ομάδα των Αξενών που κατευθύνθηκαν προς την Αλμωπία λόγω των πληροφοριών για το καλό της κλίμα, στη Χρυσή εγκαταστάθηκαν, αρχικά, λίγες οικογένειες. Στη συνέχεια κατεύθασαν και άλλες οικογένειες συγγενικές με τις πρώτες που αρχικά είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή της Δράμας και μετακινήθηκαν μετά από παραίνεση των συγγενών τους.

Σε δημογραφικό επίπεδο οι δύο οικισμοί αποτελούν ένα καλό παράδειγμα της πολιτικής των ελληνικών κυβερνήσεων για πύκνωση του ελληνικού πληθυσμού σε περιοχές φυλετικά ευαίσθητες ή με δημογραφικό κενό και για εισαγωγή νέων πολιτιστικών προτύπων¹. Η εγκατάσταση των Αξενών στα χωριά του Νομού Πέλλας, ενός Νομού ιδιαίτερα ευαίσθητου εθνολογικά, υπηρετούσε ακριβώς τους παραπάνω στόχους. Καθώς στις Επαρχίες Γιαννιτσών και Αλμωπίας τα ποσοστά των σλαβοφώνων με βουλγαρική εθνική συνείδηση ήταν ιδιαίτερα υψηλά, ακόμα και μετά την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος το 1913, οι Βούλγαροι δε σταμάτησαν να εγείρουν αλυτρωτικές διεκδικήσεις. Οι επιδρομές των κομιτατζήδων

¹ Βλ. Κοντογεώργη, «Προσφυγικές», σ. 51· Καλογήρου, «Η γεωγραφία», *Βενιζελισμός*, σ. 87-88.

στα χωριά συνεχίζονταν καθώς και η τρομοκρατία. Τα στατιστικά στοιχεία αποκαλύπτουν ότι η εγκατάσταση των προσφύγων μετέβαλε άρδην την πληθυσμιακή τους σύσταση (Πίνακες 4 και 5). Ειδικότερα, η ίδρυση από τους Καππαδόκες, Αξενούς και Τρεχέτες, της Αξού Γιαννιτών μετέβαλε τους ντόπιους σλαβοφώνους κατοίκους του παλιού οικισμού σε μειοψηφία, αναγκάζοντας άτομα με βουλγαρική εθνική συνείδηση να μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία. Και στη Χρυσή παρατηρείται μια άρδην μεταβολή της πληθυσμιακής σύστασης, καθώς με την Ανταλλαγή οι μουσουλμάνοι του χωριού μετανάστευσαν στην Τουρκία. Έτσι, το 80% των κατοίκων της μετά το 1924 ήταν πρόσφυγες, ενώ ελληνική συνείδηση διέθετε και η συντριπτική πλειοψηφία των ντόπιων². Η κάλυψη του δημογραφικού κενού, που δημιούργησε η αναχώρηση των μουσουλμάνων, από τους πρόσφυγες απέτρεψε τον κίνδυνο της κυριαρχίας των βουλγαριζόντων στην παραμεθόρια Αλμωπία (Πίνακας 7).

Τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Αξενοί στους 2 υπό μελέτη οικισμούς ήταν ιδιαίτερα έντονα. Ιδίως, όσοι εγκαταστάθηκαν στην Αξό Γιαννιτών βρέθηκαν να κατοικούν σε ένα ιδιαίτερα ανθυγιεινό περιβάλλον λόγω της γειννίας με τη λίμνη και αποδεκατίζονταν από την ελονοσία και τις μολυσματικές ασθένειες. Ταυτόχρονα, ο περιορισμένος κλήρος που δόθηκε σε όσους εγκαταστάθηκαν στην Αξό και τη Χρυσή δεν εξασφάλιζε την επιβίωσή τους. Για τουλάχιστον δύο δεκαετίες μετά την εγκατάστασή τους οι συνθήκες ζωής των Αξενών και στους 2 οικισμούς ήταν ιδιαίτερα δύσκολες.

Σε οικονομικό επίπεδο η περιγραφή της κατάστασης στα 2 χωριά αποκαλύπτει τα εγγενή προβλήματα που προέκυψαν από την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων τις 2 πρώτες δεκαετίες μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Καταρχήν, η κατάτμηση της αγροτικής γης σε πολύ μικρούς κλήρους και η κυριαρχία των μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων δεν εξασφάλισε, αρχικά τουλάχιστον, την οικονομική αυτάρκεια των κατοίκων. Ταυτόχρονα, η προσκόλληση των προσφύγων σε καλλιέργειες οικείες από την πατρίδα σε συνδυασμό με την αδυναμία του κράτους να προωθήσει νέες αποδοτικές καλλιέργειες αλλά και να εκσυγχρονίσει την καλλιέργεια δημητριακών επέτεινε την ανέχεια και υπερχρέωσε τους πρόσφυγες που έπαιρναν δάνεια για να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες τους. Επίσης, η μετατροπή

²Για τον εξελληνισμό της Μακεδονίας χάρη στην έλευση των προσφύγων, βλ. Πάλλη, «Προσφυγικόν ζήτημα», σ. 671. Ειδικότερα για τις εθνολογικές αλλαγές στις περιφέρειες Γιαννιτών και Αλμωπίας, βλ. Pentzopoulos, *The Balkan*, σ. 136. Πρβλ. και Αιγίδη, *Η Ελλάς*, σ. 168.

των βοσκοτόπων σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις συνετέλεσε στην παρακμή της κτηνοτροφίας³.

Από την άλλη δεν πρέπει να αγνοηθεί ότι η απαλλοτρίωση των μεγάλων μουσουλμανικών ιδιοκτησιών αποδέσμευσε τεράστιες εκτάσεις για καλλιέργεια. Στην Αξό και τη Χρυσή για πρώτη φορά εκχερσώθηκαν όλες οι διαθέσιμες εκτάσεις και καλλιεργήθηκαν εντατικά⁴. Επίσης, άρχισε η εκτέλεση έργων με σημαντικότερο την αποξήρανση της λίμνης των Γιαννιτσών και των γύρω ελών που μετέβαλλε την επαρχία Γιαννιτσών στην οποία βρίσκεται η Αξός σε μια από τις ευφορότερες στην Ελλάδα. Αλλά και η, έστω με αργούς ρυθμούς, προσπάθεια για βελτίωση των υποδομών, συνετέλεσε στην αναμόρφωση των χωριών. Φαίνεται, λοιπόν, ότι, αν και η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων δεν πέτυχε άμεσα τους οικονομικούς της στόχους, έθεσε, όμως, τις βάσεις για τη μελλοντική τους πραγμάτωση⁵. Ταυτόχρονα, χρειάζεται να συνυπολογιστεί η ενασχόληση των Αξενών κατοίκων των χωριών με το εμπόριο που συνέβαλε στη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαφορές ανάμεσα στους 2 υπό μελέτη οικισμούς που εντοπίζονται σε κοινωνικό επίπεδο. Οι διαφορές αυτές οφείλονται σε μεγάλο βαθμό, στο γεγονός ότι οι Αξενοί κάτοικοι της Αξού Γιαννιτσών αριθμούσαν 200 περίπου οικογένειες, αποτελώντας την πλειοψηφία των κατοίκων του χωριού στο οποίο συγκατοικούσαν με Καπαδόκες. Το γεγονός ότι αναδείχθηκαν στην κυρίαρχη κοινωνική ομάδα του χωριού συνέβαλε στη διατήρηση του γλωσσικού ιδιώματος, των εθίμων και, γενικότερα, των παραδοσιακών χαρακτηριστικών της κοινωνίας τους ενώ, ταυτόχρονα, επιβράδυνε την κοινωνική προσέγγιση με τις προσφυγικές ομάδες της ευρύτερης περιοχής. Αντίθετα, οι Αξενοί κάτοικοι της Χρυσής, μόλις 22 οικογένειες, αποτελούσαν μια μικρή μειοψηφία των προσφύγων του χωριού. Γι' αυτό και γρήγορα, ήδη από τη δεύτερη γενιά, εγκατέλειψαν το γλωσσικό τους ιδίωμα και αφομοίωσαν τα έθιμα των Ποντίων, της κυρίαρχης στο χωριό προσφυγικής ομάδας.

³Βλ. Κωστή, «Αγροτική», *Βενιζελισμός*, σ. 153-155, όπου αναφέρεται ότι, ενώ το 70% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας ασχολείται στον αγροτικό τομέα, η χώρα δεν μπορεί να καλύψει τις ανάγκες της σε γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα. Επίσης, η αγροτική αποκατάσταση δεν ενίσχυσε τη βιομηχανία, αφού δεν απορρόφησε προϊόντα της – λιπάσματα, γεωργικά μηχανήματα.

⁴ Στη δεκαετία 1929-1939 η εισαγωγή σιτηρών μειώθηκε από 67% σε 26%, βλ. Α.Τ.Ε., *Το έργον*, σ. 24.

⁵ Αρκετοί είναι οι επιστήμονες που πρεσβεύουν ότι η αθρόα έλευση των προσφύγων καθυστέρησε την ανάπτυξη της Ελλάδας και δημιούργησε τεράστιο δημοσιονομικό έλλειμμα, βλ. ενδεικτικά, Πάλλη, «Προσφυγικόν ζήτημα», σ. 671. Πρβλ. Κωστή, «Η ιδεολογία», σ. 31-46. Για την άποψη ότι οι πρόσφυγες συνέβαλαν ουσιαστικά στην πρόοδο της χώρας, βλ. ενδεικτικά, Σινοπούλου, *Πέλλα*, σ. 108. Πρβλ. Αιγίδη, *Η Ελλάς*, σ. 70 Πελαγίδη, *Η αποκατάσταση*, σ. 197-204 Δρίτσα, «Το πρόγραμμα», σ. 220-225.

Ταυτόχρονα, ζώντας στο ίδιο χωριό οι προσφυγικές ομάδες της Χρυσής προσέγγισαν γρηγορότερα μεταξύ τους, αναπτύσσοντας φιλικές σχέσεις και συνάπτοντας γάμους. Διαφορά εντοπίζεται και σε πολιτικό επίπεδο, καθώς οι Αξενοί κάτοικοι της Αξού Γιαννιτσών λειτουργούσαν, σε μεγάλο βαθμό, ως συμπαγής πολιτική ομάδα, ενώ οι Αξενοί της Χρυσής εκδήλωναν ατομικές πολιτικές συμπεριφορές. Χρειάζεται, όμως, να αναζητηθούν και άλλα στοιχεία, ώστε να διερευνηθεί σε βάθος και να τεκμηριωθεί η πολιτική ένταξη των Αξενών κατοίκων των 2 οικισμών. Επίσης, ενδιαφέρον θα ήταν να καταγραφεί η οργάνωση των κοινοτήτων στα πλαίσια του ελληνικού κράτους και να επιχειρηθεί σύγκριση με την αντίστοιχη στην Καππαδοκία. Όμως, η προσέγγιση αυτή δεν ήταν εφικτή, λόγω της καταστροφής των αρχείων των κοινοτήτων.

Κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά των Αξενών που εγκαταστάθηκαν στα 2 υπό μελέτη χωριά αποτελούν η κλίση τους στο εμπόριο και η καθυστερημένη, σε σχέση με άλλες προσφυγικές ομάδες, εκτίμηση προς την εκπαίδευση. Ενδιαφέρον είναι ότι στη Χρυσή το παράδειγμα, ιδίως των Καυκασίων προσφύγων οι οποίοι ήταν μορφωμένοι και επεδίωκαν να σπουδάσουν και τα παιδιά τους, δε μετέβαλε τις στερεότυπες αντιλήψεις των Αξενών για την εκπαίδευση. Επίσης, η υποτίμηση και η καχυποψία προς τους ντόπιους σλαβοφώνους απαντάται και στα 2 χωριά. Οι κτηματικές διεκδικήσεις, ο οικονομικός ανταγωνισμός, η γλωσσική και, γενικότερα, η πολιτισμική ετερότητα, η αμοιβαία αμφισβήτηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης ακύρωναν οποιαδήποτε πιθανότητα προσέγγισης μεταξύ Αξενών και ντόπιων. Αν και δεν εμπίπτει στους στόχους της παρούσας έρευνας, καθώς αποκλίνει από τα χρονικά όρια που τέθηκαν, ενδιαφέρον θα ήταν να διερευνηθούν οι λόγοι που διαιωνίζουν, ακόμα και σήμερα, την καχυποψία και τους αφορισμούς, ιδίως όσον αφορά την εθνική συνείδηση, μεταξύ ατόμων προσφυγικής καταγωγής και γηγενών.

Η αγάπη για την παλιά πατρίδα ήταν διάχυτη ανάμεσα στους Αξενούς, οι οποίοι, όπως και οι περισσότεροι πρόσφυγες, είχαν εξιδανικεύσει τη γενέτειρά τους. Η υπερτίμηση της πατρογονικής εστίας δικαιολογείται από το αίσθημα του πρόσφυγα, που τους κατάτρυχε τα πρώτα, ιδίως, χρόνια. Ο ξεριζωμός, οι δυσκολίες επιβίωσης, οι πολλοί θάνατοι από τις άθλιες συνθήκες ζωής δικαιολογούν τη στάση τους αυτή⁶. Ταυτόχρονα, η απαξίωση με την οποία αντιμετωπίζονταν από τους ντόπιους, αλλά

⁶ Βλ. Pentzopoulos, *The Balkan*, σ. 202-205.

και από τον αντιβενιζελικό τύπο, καθώς εμφανίζονταν ως τεμπέλικα παράσιτα⁷, δημιουργούσε την ανάγκη να υπεραμυνθούν της ζωής στην παλιά πατρίδα. Αν και υπήρχαν Αξενοί που υποστήριζαν ότι εκεί ζούσαν καλύτερα⁸, οι περισσότεροι ήταν ρεαλιστές και εξέφραζαν την πεποίθηση ότι οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή δεν επέτρεπαν την παραμονή τους στα πάτρια εδάφη⁹. Η πικρία που εκφράζουν είναι για την αδυναμία του κράτους να συμβάλλει στην ανάπτυξη του τόπου, για τα πολιτικά πάθη και τον αδελφοκτόνο εμφύλιο¹⁰.

Οι πληροφορητές συμφωνούν ότι μετά το 1950 άρχισε να βελτιώνεται ουσιαστικά το επίπεδο ζωής τους. Πολλοί μορφώθηκαν και εγκαταστάθηκαν σε αστικά κέντρα. Σήμερα, η Αξός παραμένει ένα ζωντανό χωριό, με δημοτικό σχολείο. Οι περισσότεροι από τους κατοίκους ασχολούνται με τη γεωργία και, μετά το 1970, με τις μεταφορές¹¹. Αρκετοί, κυρίως όσοι μορφώθηκαν, κατοικούν στα Γιαννιτσά, διατηρώντας, όμως, έντονο το ενδιαφέρον για το χωριό τους. Αξενός, ο Σίμος Τοπσής, συνέβαλε στην ανασύσταση του «Συλλόγου Μικρασιατών» στα Γιαννιτσά που είχε αδρανήσει και φιλοδοξεί να ιδρύσει και τοπικό σύλλογο στο χωριό, καθώς τα τελευταία χρόνια εντείνεται όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον των Αξενών για την πατρογονική γη. Στη Χρυσή, σήμερα, κατοικούν περίπου 350 άτομα, κυρίως ηλικιωμένοι, και το δημοτικό σχολείο έχει κλείσει, αφού οι νεότεροι διαμένουν στην Έδεσσα, την Αριδαία, τη Θεσσαλονίκη. Τα τελευταία χρόνια εντείνεται η τάση της μόνιμης διαμονής στη Χρυσή και νέων που ασχολούνται με το εμπόριο και τη γεωργία, ενώ άλλοι επιστρέφουν στο χωριό μετά τη συνταξιοδότησή τους¹². Πάντως, οι περισσότεροι έχουν ανακαινίσει τα σπίτια τους και επισκέφτονται το χωριό στις γιορτές και τις διακοπές. Πολλοί πληροφορητές, ιδίως από την Αξό αλλά και από τη

⁷ Βλ. Pentzopoulos, *The Balkan*, σ.195.

⁸ Βλ. μαρτυρία Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2: «Η μάνα μου συχνά τα έβαζε με το Βενιζέλο που τους έφερε εδώ. Γιατί έφυγε 7 χρονών, είχε μνήμες και έλεγε πως στην πατρίδα ζούσαν καλύτερα».

⁹ Βλ. μαρτυρία Δ. Μισαηλίδη, Η Έξοδος, *Μαρτυρίες*, σ. 213. Πρβλ. και μαρτυρία Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176): «Οι Αξενοί δε θέλανε να γυρίσουν πίσω. Τι να πήγαιναν να κάνουν μες την Τουρκία;»

¹⁰ Βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1: «Εδώ είναι πατρίδα. Δεν έχει άλλο...Δε νοσταλγούσαμε στην αρχή την πατρίδα. Τώρα που γεράσαμε το λέω. Καλύτερα εκεί, παρά εδώ. Εκεί είχε μπόλικά χωράφια. Οι Τούρκοι δεν είχανε να κάνουνε δουλειές. Όλα ήταν οι χριστιανοί...Το εκεί εμπόριο που κάναμε, οι Τούρκοι δεν το έχουν. Άμα πας εκεί θα δεις πόσο παραμελημένο είναι το χωριό...Εμείς ήμασταν καλύτερα από τους Τούρκους. Αν γινότανε, η ορθοδοξία αν γινόταν, εμείς θα ήμασταν πασάδες όλοι...Να σε πω ένα πράμα. Με το Μεταξά, με τον εμφύλιο πόλεμο...ούτε οι Τούρκοι τα φτιάχνουν αυτά. Τραβήξαμε πολλά στον εμφύλιο, μας σακάτεψαν».

¹¹ «Το μπαμ το έκαναν τη δεκαετία του '70, όταν άρχισαν να γυρνάνε από τη Γερμανία Αξενοί που είχαν πάει εκεί μετανάστες, φέρνοντας χρήματα τα οποία επένδυσαν σε νταλικές. Ελέγχουν το 17% των μεταφορών στη χώρα μας», βλ. μαρτυρία Κ. Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α 6.

¹² Με βάση την απογραφή του 1997 στη Χρυσή οι μόνιμοι κάτοικοι ανέρχονται σε 129 οικογένειες – 312 άτομα, βλ. Υ.Ε.Ο., Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος,

Χρυσή, έχουν επισκεφθεί την πατρίδα ή εκφράζουν την επιθυμία να την επισκεφθούν στο μέλλον¹³. Ο Πρόεδρος του Κοινοτικού Συμβουλίου της Αξού, Θεόδωρος Κουρπανίδης, μας πληροφόρησε ότι σχεδιάζουν ένα ομαδικό ταξίδι στην Καπαδοκία¹⁴.

¹³ Πρόκειται για τους πληροφορητές Ι. Νεοκοσμίδη, Πρ. Θωμαΐδη, Κ. Κόρσαββα, Κ. Γενίτσαρη. Μια ομάδα 30 Αξενών εγκατεστημένων στην Αξό Γιαννιτσών και στην Κρήτη είχε επισκεφθεί την Αξό Καπαδοκίας το 1970 με πρωτοβουλία του Πρ. Θωμαΐδη.

¹⁴ Βλ. μαρτυρία του Προέδρου του Κοινοτικού Συμβουλίου Αξού Θ. Κουρπανίδη, ΠΑΑΚ Α 10.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄ ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

1. ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

(α) ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΑΞΟΥ (ΑΞΟΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ):

Εργασία μαθητών δημοτικού σχολείου Αξού, *Αξός του νομού Πέλλας*, (αδημοσίευτη).

(β) ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΥ ΕΞΑΠΛΑΤΑΝΟΥ (ΕΞΑΠΛΑΤΑΝΟΣ ΑΛΜΩΠΙΑΣ):

Δημοτολόγιο Κοινότητας Χρυσής

(γ) ΑΡΧΕΙΟ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ (ΓΙΑΝΝΙΤΣΑ):

«Μητρώα Αγροκτημάτων», *Ανακεφαλαιωτική κατάσταση οριστικής διανομής αγροκτήματος Παλαιό Γιαννιτσών (1930)*.

«Μητρώα Αγροκτημάτων», *Ανακεφαλαιωτική κατάσταση οριστικής διανομής ΣΑΑΚ Αξός (Παλαιόν) Γιαννιτσών (Αποστραγγ. Γαίαι) έτους 1939*.

Συνοικισμός «Αξός» Γιαννιτσών, Διανομή 1968 και 1971.

(δ) ΑΡΧΕΙΟ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ Ν. ΠΕΛΛΑΣ (ΕΔΕΣΣΑ):

Γ.Δ.Ε.Μ. / Γραφείον Εποικισμού Εδέσσης, αρ. πρωτ. 811, «Απόφασις για τον καθορισμόν κληρούχων δια τον συνοικισμόν Σλατίνου», Έδεσσα, 22-1-1926.

Διεύθυνσις Γεωργίας Εδέσσης, «Μητρώα Αγροκτημάτων», *Ανακεφαλαιωτική κατάσταση οριστικής διανομής Αγροκτήματος «Χρυσή» Αλμωπίας έτους 1927 (αναμόρφωσις έτους 1966 (Ν.Δ. 3958 / 59)*.

Ε.Α.Γ., *Απόφασις της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Γιαννιτσών περί του συνοικισμού Χρυσής της 25^{ης} Οκτωβρίου 1933*.

Ε.Α.Γ., *Απόφασις της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Γιαννιτσών περί του συνοικισμού Χρυσής της 30^{ης} Μαΐου 1934*.

Ε.Α.Ε., *Απόφασις της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Εδέσσης περί του συνοικισμού «Χρυσής» ανήκοντος εις το Δημόσιον ως διάδοχον της τέως Ε.Α.Π. της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1936*.

Ε.Α.Ε., *Απόφασις της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως Εδέσσης περί του συνοικισμού «Χρυσής» ανήκοντος εις το Δημόσιον ως διάδοχον της τέως Ε.Α.Π. της 24^{ης} Οκτωβρίου 1939*.

Κτηματολόγιο, Πίναξ οριστικής αναμορφώσεως της διανομής, Αγρόκτημα «Χρυσή» Αλμωπίας 1966.

Κτηματολόγιο, Πίναξ οριστικής διανομής Συνοικισμού «Χρυσή» Αλμωπίας, 1968.

(ε) ΑΡΧΕΙΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (Κ.Μ.Σ.) ΑΘΗΝΑ:

Αρχεία Μικρασιατικής Επαρχίας Καππαδοκίας / Περιφέρεια Νίγδης / Φάκελος Αξό, ΚΠ 207.

Α, 133 α' - ιστ'.

Ιακωβίδης Μηνάς, *Χειρόγραφο αρ. 83 α /α , 404.*

Καππαδοκία / Έξοδος / Περιφέρεια Νίγδης / Αξό, ΚΠ 26α.

Κώδικες Αξού αρ. 82, 354, 355, 356, και ένας χωρίς αριθμό (Στο Κ.Μ.Σ. υπάρχουν οι μεταφράσεις των κωδίκων, από τα караμανλίδικα, του Γ. Μαυροχαλυβίδη. Οι πρωτότυποι κώδικες βρίσκονται στα ΓΑΚ).

Φ: Μακεδονία / Α' – Γ' / Σημερινή Εγκατάσταση Προσφύγων, Περιφέρεια Γιαννιτσών, Νέο Παλαιό ή Αξός, ΣΕ 44.

(στ) ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΑΘΗΝΑ):

Δημόσια Αρχεία 20ου αιώνα, *Εκτιμητικές Επιτροπές Ανταλλαζίμων Υπουργείου Γεωργίας*, Φακ. 1702, 1703.

(ζ) ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΑΡΧΕΙΟ Α. Α. ΠΑΛΛΗ (ΑΘΗΝΑ):

Φακ. Β' - Γ': «Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορωσών την Ανταλλαγήν των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων», Αθήνα 1929 (Πολυγραφημένο κείμενο του Α. Α. Πάλλη), σελίδες 42.

Φακ. Β'-Γ': Έγγραφο της ΜΕΑΠ προς Α. Α. Πάλλη, Κων / πολη, 28 Δεκ. 1924 (στα γαλλικά): α) «Transport d' emigrants musulmans jusqu' au 18 Decembre 1924», β) «Transport d' emigrants Grecs jusqu' au 5 Janvier 1925».

(η) ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ / ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ (ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ):

Βάσεις δεδομένων Ι.Μ.Μ.Α. / Κ.Ε.Μ.Ι.Τ., *Αρχείο Δημογραφικών – Στοιχεία τόπων, Εσκιτζέ.*

Βάσεις δεδομένων Ι.Μ.Μ.Α. / Κ.Ε.Μ.Ι.Τ., *Αρχείο Δημογραφικών –Στοιχεία τόπων, Σλάτινα.*

**(θ) ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ / ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
(ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ):**

Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 10 / Υποφ. 1, «Υποδιοικήσεις Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής, Καρατζόβας, Γιαννιτσών, Εδέσσης, Λαγκαδά, Κατερίνης, Κιλκίς. Πίνακες των πόλεων που ανήκουν σε αυτές και των αρχών που είναι εγκατεστημένες» (Νοέμβριος 1914), σ. 1-49.

Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 3, «Υποδιοικήσεις Εδέσσης: Πολιτική και εθνολογική κατάσταση, δήμοι και κοινότητες, εκπαίδευση, γεωργία, συγκοινωνία» (1913)», σ. 34-77.

Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 4, «Έκθεση Διοικητικού Επιτρόπου Βοδεών για τα φρονήματα του πληθυσμού της Επαρχίας του» (9 -1- 1914) , σ. 78-89.

Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 21 / Υποφ. 1: «Γενικά θέματα Κοινοτήτων και επαρχιών Πέλλης, Κοζάνης, Κατερίνης, Λαγκαδά, Λιγκοβάνης, Ενωτίας. Συγχωνεύσεις, επανασυστάσεις και μετονομασίες κοινοτήτων, αποσπάσεις συνοικισμών σε Κοινότητες » (1921 - 1922), σ. 1-119.

Ι.Α.Μ / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 22 / Υποφ. 1: «Έκθεση του Νομάρχη Πέλλας με τις ζημιές που προκλήθηκαν από τις πλημμύρες στις κοινότητες και τα χωριά της περιφέρειάς του», σ. 15.

Ι.Α.Μ / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 22 / Υποφ. 2: «Εγγραφο της Γεωργικής Τράπεζας Μακεδονίας προς το Υπουργείο Γεωργίας για χορήγηση δανείων προς τους πλημμυροπαθείς», σ. 4-5.

Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φάκ. 52 / Υποφ. 2: «Πίναξ εμφάνων τον πληθυσμόν της περιφέρειάς Γενιτσών κατά τας παραμονάς του πρώτου πολέμου» (1913-14), χ.αρ.

Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 60 / Υποφ. 1: «Εκπαιδευτικές περιφέρειες Κοζάνης, Κιλκίς, Βεροίας, Έδεσσας, Σιδηροκάστρου, Φλώρινας, Σερρών, Ανασελίτσης, Πολυγύρου. Εκθέσεις των Επιθεωρητών για την κατάσταση των σχολείων, τους δασκάλους και, γενικά, για την κατάσταση του πληθυσμού, τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας, την αύξηση των μαθητών, την εγκατάσταση των προσφύγων» (1924-25), σ. 1-28, 37-57.

Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 84 / Υποφ. 1 και 4.

(ι) ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΑΦΝΗΣ ΜΗΤΣΑΓΚΑ (ΕΔΕΣΣΑ):

Ανωτέρα Επαρχιακή Περιφέρεια, Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Αλμωπίας,
3 / θέσιο Δημοτικό Σχολείο Χρυσής, χ.χ.

(ια) ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΚΑΣΣΙΑΝΗΣ ΤΣΕΛΙΔΟΥ (ΕΛΕΥΣΣΑ):

Έγγραφο της Εκτιμητικής Επιτροπής της κοινότητας Λάλογλου της Επαρχίας Κάρς, για τα περιουσιακά στοιχεία του Αλεξάνδρου Τσελίδη

Προσφυγικό Βιβλιάριο Αλεξάνδρου Τσελίδη

Πρωτόκολλο Εκτιμήσεως και Παραδόσεως Οικήματος στον Αλέξανδρο Τσελίδη (1928).

2. ΣΥΛΛΟΓΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

(κατά αλφαβητική σειρά των ονομάτων των πληροφορητών):

(α) ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ Α΄ ΓΕΝΙΑΣ

ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς (ΜΑ 176), μαρτυρία Προδρόμου Αρνάκη / 23-10-1997.

ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς (ΜΑ 161), μαρτυρία Προδρόμου Σαββαΐδη / 16-8-1996.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Βασιλείου Βασιλειάδη / 18-12-1954.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Ανέστη Διονυσιάδη / Σεπτέμβριος 1953.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Προδρόμου Εζντερίδη.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Ζαχαρία Ζαχαριάδη / Σεπτέμβριος 1953.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Λουκά Ζαχαριάδη / 18-12-1954.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 26α, μαρτυρία Προδρόμου Ζαχαριάδη / 18-4-1954.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Κατίνας Ζαχαριάδου / Σεπτέμβριος 1953.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Συμεών Καρατζά.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Χρήστου Λελίδη (από το Μιστί).

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Δημητρίου Λαδόπουλου (από τα Ποτάμια)

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Γεωργίου Μαυροχαλβίδη / 30-3-1948.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207 και ΚΠ 26α, μαρτυρία Δημητρίου Μισαηλίδη / 21-1-1958.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Ανέστη Μπλεμπλέ / 18-12-1954.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Λουκά Μουσιδή (από το Τσαρικό).

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Ισαάκ Ξενίδη / 18-4-1954.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Προδρόμου Ξενίδη / Σεπτέμβριος 1953.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Μαρίας Παναγιωτίδου / 18-12-1954.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Αναστασίας Παντελίδου / 18-12-1954.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Κωνσταντίνου Παπαδόπουλου (από το Μπόρ) / 1957.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207 και ΚΠ 26α, μαρτυρία Δανιήλ Σαββίδη / 18-12-1954.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Βασιλείου Τεμπεκίδη / 18-12-1954.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Γεωργίου Τζήττα / Καλοκαίρι 1953.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Τριαντάφυλλου Τριανταφυλλίδη / 18-12-1954.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Ελευθερίου Τσιμένογλου / 13-4-1935.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Ευδόκιμου Τσιρκινίδη / 18-12-1954.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Ανέστη Χατζήμπαλη / 25-2-1948 και 18-1-1953.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Μαγδαληνής Χατζήμπαλη / 15-5-1956.

Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, μαρτυρία Γρηγόρη Χοτζαμανίδη / Σεπτέμβριος 1953.

ΠΑΑΚ Α 1, μαρτυρία Ιορδάνη Νεοκοσμίδη / 9-10-2003.

ΠΑΑΚ Α 9, μαρτυρία Μωυσή Αρνάκη / 1-4-2005.

ΠΑΑΚ Χ 2, μαρτυρία Ιορδάνη Γενίτσαρη / 1-7-2003 και 7-9-2003.

ΠΑΑΚ Χ 8, μαρτυρία Σοφίας Γενίτσαρη / 23-2-2005.

ΠΑΑΚ Χ 3, μαρτυρία Ταμάμας Παπαδοπούλου / 7-9-2003.

(β) ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ Β' ΓΕΝΙΑΣ

ΠΑΑΚ Α 14, μαρτυρία Μιχάλη Γενίτσαρη / 8-10-2006.

ΠΑΑΚ Χ 1, μαρτυρία Φωτούλας (Φούλας) Γενίτσαρη / 2-7-2003.

ΠΑΑΚ Α 11, μαρτυρία Χρήστου Δημόκα / 1-7-2004.

ΠΑΑΚ Α 3, μαρτυρία Αντώνη Θωμαΐδη / 1-7-2004.

ΠΑΑΚ Α 2, μαρτυρία Αποστολίνας (Λίνας) Θωμαΐδου / 1-7-2004.

ΠΑΑΚ Α 4, μαρτυρία Προδρόμου Θωμαΐδη / 1-7-2004.

ΠΑΑΚ Α 8, μαρτυρία Ιορδάνη Θωμαΐδη / 1-4-2005.

ΠΑΑΚ Α 6, μαρτυρία Κυριάκου Κόρσαββα / 18-3-2004.

ΠΑΑΚ Α 10, μαρτυρία Θεοδώρου Κουρπανίδη / 1-4-2005 και 20-5-2005.

ΠΑΑΚ Χ 9, μαρτυρία Ανέστη Μελετιάδη / Πάσχα 2006.

ΠΑΑΚ Χ 4, μαρτυρία Δάφνης Μητσάγκα / 21-10-2004.

ΠΑΑΚ Α 13, μαρτυρία Χρυσάνθης Νεοκοσμίδου / 9-10-2003.

ΠΑΑΚ Α 7, μαρτυρία Χρήστου Τεμπερικήδη / 1-4-2005.

ΠΑΑΚ Χ 5, μαρτυρία Κασσιανής Τσελίδου / 2-7-2003 και 21-10-2004.

ΠΑΑΚ Χ 6, μαρτυρία Κώστα Τσελίδη / 23-2-2005.

ΠΑΑΚ Α 12, μαρτυρία Αποστόλου Τσολάκη / 1-4-2005.

ΠΑΑΚ Α 5, μαρτυρία Σιμετούλας Χατζηαντωνίου / 23-10-2005.

Β΄ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Έδεσσα: Εφημερίς των τοπικών συμφερόντων (Εβδομαδιαία). Διευθυντής: Σ. Η. Θαλασσινός. Ερευνήθηκαν: Έτος Α΄, 19 Ιανουαρίου 1919 – 27 Μαρτίου 1920.

Νέα Έδεσσα: Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική. Όργανο τοπικών συμφερόντων (Εβδομαδιαία). Διευθυντής: Ε. Στουγιαννάκης, Ιδιοκτήτης: Ηφ. Κολιούσκας (Κυκλοφόρησε ως το 1922). Ερευνήθηκαν: Έτος Α΄, 2 Ιουλίου 1921 – 24 Σεπτεμβρίου 1921.

Εμπρός: Εβδομαδιαία Πολιτικοκοινωνική και Φιλολογική Εφημερίς εκδιδόμενη εν Εδέσση. Οικονομικός Διευθυντής και Υπεύθυνος: Δ. Γ. Στουγιαννάκης. Ερευνήθηκαν:

Έτος Α΄, 5 Οκτωβρίου 1930 – 4 Οκτωβρίου 1931

Έτος Β΄, 18 Οκτωβρίου 1931 – 2 Οκτωβρίου 1932

Έτος Γ΄, 9 Οκτωβρίου 1932 – 17 Σεπτεμβρίου 1933

Έτος Δ΄, 24 Σεπτεμβρίου 1933 – 23 Σεπτεμβρίου 1934

Έτος Ε΄, 7 Οκτωβρίου 1934 – 20 Ιανουαρίου 1935

Έτος Στ΄, 29 Μαρτίου 1935 – 27 Σεπτεμβρίου 1936

Ελεύθερος Λόγος: Εβδομαδιαία Πολιτική Εφημερίς εν Εδέσση. Διεύθυνσις και διαχείρισις: Α. Φίστα (Κυκλοφόρησε από το 1933 ως το 1941). Ερευνήθηκαν:

Έτος Α΄, 1 Ιανουαρίου 1935 – 25 Δεκεμβρίου 1935

Έτος Γ΄, 24 Ιανουαρίου 1937 – 17 Οκτωβρίου 1937

Έτος Δ΄, 31 Οκτωβρίου 1937 – 2 Οκτωβρίου 1938

Έτος Ε΄, 23 Οκτωβρίου 1938 – 6 Νοεμβρίου 1938

2. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ (ΦΕΚ)

Ερευνήθηκαν:

1919 Τεύχος Α΄

- 1920 Τεύχος Α΄ (Τόμος Α΄)
 1922 Τεύχος Α΄, Β΄
 1923 Τεύχος Α΄
 1924 Τεύχος Α΄, Β΄
 1925 Τεύχος Α΄, Παράρτημα τόμος Α΄, Β΄ και Τεύχος Γ΄
 1926 Τεύχος Α΄, Τόμοι Α΄, Β΄
 1927 Τεύχος Α΄, Τόμοι Α΄, Β΄, Παράρτημα Τεύχος Β΄
 1928 Τεύχος Α΄, Β΄ και Γ΄

3. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΥΠΟΥΡΓΕΙΩΝ

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Απαρίθμησις των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Αθήνα 1915.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Απογραφή πληθυσμού 1920*, Αθήνα 1923.

Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως – Τμήμα Στατιστικής, *Απογραφή Προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923, Αριθμός προσφύγων κυρωθείς διά του από 18 Οκτωβρίου 1923 Β. Διατάγματος*, Αθήνα 1923.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. *IV. Τόπος γεννήσεως – Θρησκεία και γλώσσα – Υψηκοότης*, Αθήνα 1930.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15 -16ης Μαΐου 1928. I. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός – Πρόσφυγες*, Αθήνα 1933.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15 -16ης Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Αθήνα 1935.

Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15 -16ης Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος (Δευτέρα έκδοσις). Περιέχουσα τους μέχρι τέλους του έτους 1934 Διοικητικές μεταβολάς*, Αθήνα 1935.

Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940. Πραγματικός πληθυσμός*, Αθήνα 1950.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928*, Αθήνα 1931.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των εκλογών εθνικής συνελεύσεως της 9ης Ιουνίου 1935*, Αθήνα 1936.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936*, Αθήνα 1938.

Υπουργείον Εξωτερικών, *Συνθήκη ειρήνης μετά της Τουρκίας υπογραφείσα εν Λωζάννη τη 24 Ιουλίου 1923*, Αθήνα 1923.

Υπουργείον Εξωτερικών, *Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών, υπογραφείσα εν Λωζάννη τη 30 Ιανουαρίου 1923*, Αθήνα 1923.

Γ' ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αιγίδης Α. Ι., *Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγες*, Αθήνα 1934.
- Ακακιάδης Ιωάννης, *Η Καρβάλη Ναζιανζού και ο βίος Γρηγορίου του Θεολόγου. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή μετ' αρχαιοτήτων και των πέριξ χωρίων*, Αθήνα 1928.
- Ακτσόγλου Ιάκωβος Ζ., *Η Γενική Διοίκηση (VILAYET) Θεσσαλονίκης το έτος εγείρας 1318*, Διατριβή επί διδακτορία, υπό δημοσίευση.
- Αλαμανή Έφη - Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Η ελληνική απόβαση στη Σμύρνη. Προετοιμασία και πραγματοποίηση», *ΙΕΕ*, 10 (1978), σ. 116-118.
- Αλεξανδρής Α., «Η ανάπτυξη του εθνικού πνεύματος των Ελλήνων του Πόντου 1918-1922: Ελληνική εξωτερική πολιτική και τουρκική αντίδραση», *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980.
- Αλεξανδρής Αλέξης, «Απόπειρα δημιουργίας Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας στην Καππαδοκία», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 4 (1983), σ. 159-210.
- Αναγνωστάκης Ηλίας – Μπαλτά Ευαγγελία, *Η Καππαδοκία των «ζώντων μνημείων». Η ανακάλυψη «της πρώτης πατρίδας της ελληνικής φυλής» (19ος αι.)* Αθήνα 1990.
- Αναγνωστόπουλος Χαράλαμπος, «Γεωργική περιγραφή περιφέρειας Γιαννιτσών», *Γεωργικόν Δελτίον*, 16-18 (1933-1934), σ. 155-227.
- Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19ος αι. – 1919. Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα ²1998.
- Αναστασιάδου Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, Αθήνα 1982.
- Ancel Jacques, *La Macedoine. Son evolution contemporaine*, Παρίσι 1930.
- Αποστολόπουλος Φώτης Δ. – Ανδρεάδης Ε., «Τα βαφτιστικά ονόματα ανδρών και γυναικών της Καππαδοκίας», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 1 (1977), σ. 89-135.
- Αρβανίτης Ανδρέας Ι., *Η Μακεδονία εικονογραφημένη*, Αθήνα 1919.
- Ασβέστη Μαρία, *Επαγγελματικές ασχολίες των κατοίκων της Καππαδοκίας*, Αθήνα 1980.
- Α.Τ.Ε., *Το έργον μιας δεκαετίας*, Αθήνα 1940.
- Α.Τ.Ε., «Η αποκατάσταση των εκ Μ. Ασίας και Ανατ. Θράκης προσφύγων και η εις ταύτην συμβολή της Αγροτικής Τραπέζης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 992 (26 Απριλίου 1973), σ. 66.

- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, «Παράγοντες φθοράς του Ελληνισμού», *ΙΕΕ*, 10 (1974), σ. 72.
- Berkes Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Μόντρεαλ 1964.
- Brancoff D.M., *La Macedoine et sa population Chretienne*, Παρίσι 1905.
- Χαλκιάπουλος Αθανάσιος, *Η Μακεδονία. Εθνολογική Στατιστική βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Αθήνα 1910.
- Χαρακόπουλος Μάξιμος, *Ρωμοί της Καππαδοκίας*, Αθήνα 2003.
- Χασιώτης Ι. Κ., «Η ελληνική Μακεδονία μετά την απελευθέρωση: Γενικές παρατηρήσεις και κύριες φάσεις», *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, επιμ. Ιωάννη Κολιοπούλου – Ιωάννη Χασιώτη, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 9-23.
- Χασιώτης Ι. Κ., «Ο αγώνας για την κυριαρχία στην Υπερκαυκασία και η «έξοδος» των Ελλήνων (1917-1919)», *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτη, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 259-290.
- Χασιώτης Ι. Κ., «Ο ξεριζωμός των Ελλήνων της Νότιας Ρωσίας (1917-1919)», *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτη, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 291-304.
- Χατζηβρέττας Δημήτρης, «Η πόλη κατά την Τουρκοκρατία», *Εν Γενιτσοίς (sic). Τα Γιαννιτσά και η ιστορική διαδρομή τους*, Δήμος Γιαννιτσών 1994, σ. 8-9.
- Χουλιάρκης Μιχαήλ Γ., *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. 2, Αθήνα 1975.
- Χωλόπουλος Β. Σάββας, «Μονογραφική ιστορία Ζήλης ή Σύλατας», *Ξενοφάνης*, 2 (1904-1905), σ. 95-96.
- Δαλακούρα Βερονίκη, «Η εγκατάσταση των προσφύγων της Καππαδοκίας στον Ελληνικό χώρο», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 11 (1995-96), σ. 267 – 320.
- Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τ.1-2, Αθήνα ²1997.
- Dawkins R. M., *Modern Greek in Asia Minor. A study of the dialects of Silli, Cappadocia and Farasa, with grammar, texts, translations and glossary*, Καίμπρητζ 1916.
- Δημητριάδης Βασίλης, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Διβάνη Λένα, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα ³1999.

- Δρίτσα Μαργαρίτα, «Εθνική Τράπεζα και Πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά*, 2/4 (1985), 313-326.
- Δρίτσα Μαργαρίτα, «Το πρόγραμμα Εθνικής Ανάπτυξης της Ελλάδας και οι πρόσφυγες του 1922», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα* (11 και 12 Απριλίου 1997), σ. 217-229.
- Dumont Paul, «La periode de Tanzimat (1839-1878)», *Histoire de l' Empire Ottoman*, επιμ. Robert Mantran, Παρίσι 1989, σ. 459-522.
- Ε.Α.Π., *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων κλπ. αφορώντων την Ε.Α.Π.*, Αθήνα 1926.
- Ε.Α.Π. / Γ.Δ.Ε.Μ. / Τμήμα Στατιστικής, *Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών της Μακεδονίας με τας νέας ονομασίας*, Θεσσαλονίκη 1928.
- Eddy Ch., *Greece and the Greek refugees*, Λονδίνο 1931.
- «Εκθεσις του Νομοκτηνιάτρου Πέλλης για την ορνιθοτροφία στο νομό», *Γεωργικόν Δελτίον*, 8 (1931), σ. 165-167.
- Εκπαιδευτική περιφέρεια Γιαννιτσών, *Εφτά χρόνια εργασίας στην Εκπαιδευτική περιφέρεια Γιαννιτσών (1932-33 μέχρι 1937-38)*, Γιαννιτσά 2000.
- Ευγενίδου Δ., «Το κάστρο της Χρυσής και το θέμα των Μογλενών», *Άμμος, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Φαρασόπουλος Συμεών Σ., *Τα Σύλλατα. Μελέτη του νομού Ικονίου υπό γεωγραφικήν, φιλολογικήν και εθνολογικήν έποψιν*, Αθήνα 1895.
- Φιλιππίδης Δημήτριος, *Η Μακεδονία ιστορικώς, εθνολογικώς, γεωγραφικώς, στατιστικώς*, Αθήνα 1906.
- Γεωργίου Ι., «Η εν Καππαδοκία Νέβσεχιρ», *Μ. Χ.*, 1 (1938), σ. 413-468.
- Γιώτα Μαρία, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922 -1940)*, Διδ. διατρ. (ανεκδ.), Θεσσαλονίκη 2005.
- Γκιζέλη Βίκα Δ., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920 – 1930)*, Αθήνα 1984.
- Γκιζέλη Βίκα, «Επίταξις ακινήτων, κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα* (11 και 12 Απριλίου 1997), σ. 69-87.
- Γούναρης Βασίλης Κ., «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», *Μακεδονικά*, 29 (1993-94), σ. 209-237.
- Γουσίδης Δημήτριος, «Η πολεοδομική διαμόρφωση της Θεσσαλονίκης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 992 (26-4-1973), σ. 91-92.

Griswold W. J., «Djelali», *The Encyclopaedia of Islam*², Supplement fasc. 3-4, σ. 338-339.

Ιωαννίδης Αθανάσιος, «Οδοιπορικά σημειώσεις», *Ξενοφάνης*, 1 (1896-1897), σ. 322-325.

Ιωαννίδης Ιωάννης, *Οι μητροπολίτες Καισαρείας και διάφορες πληροφορίες*, ελλην. μετάφρ. από τα караμανλίδικα Χρήστου Χρησιτίδη, αδημοσίευτη (*Μητροπολιτερί βε μααλουμάτη μουτενεβία*, Κωνσταντινούπολη 1896).

Jennings Ronald C., «The population, and economy of the Region of Erciyes dagi in the Sixteenth Century», *Contributions a l'histoire economique et sociale de l' Empire Ottoman*, επιμ. J. L. Bacque-Grammont et Paul Dumont, Λουβαίν 1983, σ. 149-251.

Καλογήρου Νίκος, «Η γεωγραφία του εκσυγχρονισμού: οι μετασχηματισμοί του βορειοελλαδικού χώρου στο μεσοπόλεμο», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου– Χρήστου Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο ²1992, σ.83-91.

Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, εισαγωγή – εποπτεία Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, επιμ. Γιάννη Μουρέλου, τ. 2, Αθήνα 1982.

Κ.Μ.Σ., *Ο τελευταίος Ελληνισμός της Μικράς Ασίας. Το έργο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 1930-1973*, Αθήνα 1974.

Κάλφογλους Ι. Η., *Το εν τη κόμη Ζιντζίδερε ευρισκόμενον μοναστήρι Ιωάννου Προδρόμου ή η μονή Φλαβιανών*, ελλην. μετάφρ. από τα караμανλίδικα για το Κ.Μ.Σ. από τους Χρήστο Τουργούτη και Γεώργιο Μαυροχαλυβίδη, αδημοσίευτη (τιτλ. πρωτ. *Ζιντζίδερε καργεσινδέ πουλουναν Ιωάννης Πρόδρομος Μοναστηρί γιαχόδ Μονή Φλαβιανών*, Κωνσταντινούπολη 1898).

Καραβίδας Κ. Δ., *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαβικαίς χώραις. Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα 1931.

Καραδήμου – Γερολύμπου Αλέκα, «Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των βορειοελλαδικών πόλεων», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, (11 και 12 Απριλίου 1997), σ. 89-118.

Καραθανάσης Αθανάσιος Ε., *Καππαδοκία. Συμβολή στην ιστορία και τον πολιτισμό του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας*, Θεσσαλονίκη 2001.

Καρακασσώνης Γ. Π., *Μικρά εξυγιαντικά έργα*, Αθήνα 1960.

Καρατζά Ελένη Σ., *Καππαδοκία. Ο τελευταίος ελληνισμός της περιφέρειας Ακσεράϊ-Γκέλβερι (Καρβάλης)*, Αθήνα 1985.

- Καρολίδης Παύλος Κ., *Καππαδοκικά*, τ.1, Κωνσταντινούπολη 1874.
- Καρολίδης Παύλος, *Γλωσσάριον Συγκριτικόν Ελληνοκαππαδοκικών λέξεων ήτοι η εν Καππαδοκία λαλουμένη ελληνική διάλεκτος*, Σμύρνη 1885.
- Καρολίδης Παύλος, *Σημειώσεις τινές περί της Μικρασιατικής Αρίας Ομοφυλίας*, Αθήναι 1886.
- Karpat Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and social Characteristics*, University of Wisconsin Press 1985.
- Καζταρίδης Ιωάννης Φ., *Η «Εξοδος» των Ελλήνων του Καρς της Αρμενίας (1919 – 1921)*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Κεσίσογλου Ι. Ι., «Το λινόλαδο», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 1 (1977), σ. 289-297.
- Κυριακίδης Στίλπων, *Οδηγία δια την μετονομασίαν κοινοτήτων και οικισμών εχόντων τουρκικόν ή σλαβικόν όνομα*, Αθήνα 1926.
- Κύριλλος, Οικουμενικός Πατριάρχης, *Ιστορική περιγραφή του εν Βιέννη προεκδοθέντος χωρογραφικού πίνακος της Μεγάλης αρχισατραπείας Ικονίου*, Πατριαρχικό Τυπογραφείο 1815, Φωτοτυπία από το πρωτότυπο στο Κ.Μ.Σ.
- Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, ελλην. μετάφρ. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου, Αθήνα 1977 (τιτλ. πρωτ. Societe des Nations, *L' Etablissement de refugies en Grece*, Γενεύη 1926).
- Κολιόπουλος Ιωάννης Σ., *Λεηλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία*, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη ²1994.
- Κολοκοτρώνης Κ., *Μελέτη περί εξελληνισμού των ξένων τοπωνυμίων της Μακεδονίας, μετά τινών παρατηρήσεων επί της διοικητικής διαιρέσεως του ελληνικού κράτους*, Αθήνα 1925.
- Κωνσταντινίδης Κωνσταντίνος Αγαμ., *Τα εγγειοβελτιωτικά έργα στην πεδιάδα Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1989.
- Κοντογιάννης Π., *Γεωγραφία της Μ. Ασίας*, Αθήνα 1921 (Ανατύπωση 1995).
- Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 10 (1998), σ. 197-224.
- Κοντογιώργη Έλσα, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 9 (1992), σ. 47-59.
- Κωστάκης Θανάσης, *Το Μιστί της Καππαδοκίας*, τ. 1-2, Αθήνα 1977.
- Κωστής Κ., «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 9 (1992), σ. 31-46.

- Κωστής Κώστας, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα: 1917-1940», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου – Χρήστου Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο ²1992, σ. 131-157.
- Κρίμπας Βασίλειος Δ., «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Ε.Α.Π.», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 13 (1999-2000), σ. 225-268.
- Ladas L.S., *The Exchance of Minorities. Bulgaria, Greece end Turkey*, Νέα Υόρκη 1932.
- Λαμέρας Κ, «Περί του θεσμού των επί Τουρκοκρατίας δημογερόντων», *Μ.Χ.*, 3 (1940), σ. 32-36.
- Λαζαρίδης Σπύρος, *Από το Βαρδάρη ως το Δερβένι. Ιστορική καταγραφή μέχρι το 1920. Μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Λεβίδης Αναστάσιος, *Αι εν μονολιθίοις μοναί της Καππαδοκίας και Λυκαονίας*, Κωνσταντινούπολη 1899.
- Λογοθέτη-Μερλιέ Μέλπω, «Οι Ελληνικές κοινότητες στη σύγχρονη Καππαδοκία», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 1 (1977), σ. 29-74.
- Μακρόας Δ., «Η Μαλακοπή», *Ξενοφάνης*, 4 (1904), σ. 409-431, 518-535.
- Μαλούχος Κ., (Πρόεδρος Ομοσπονδίας Συνεταιρισμών) «Η γεωργική μας παραγωγή και η χρησιμοποίηση του προσφυγικού δανείου», στου Καραβίδα Κ. Δ., *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαβικαίς χώραις. Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα 1931.
- Μαμώνη Κυριακή, «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μ. Ασία. Σύλλογοι Καππαδοκίας και Πόντου», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 6 (1986-87), σ. 355-388.
- Μαραβελάκης Μ.- Βακαλόπουλος Α., *Αι προσφυγικαί εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955.
- Μαραβελάκης Μάξιμος Ιωσήφ, *Γεωφυσικαί έρευναι εν Μακεδονία*, τ. 1, *Γεωμορφολογία – Κλιματολογία – Υδρογεωλογία*, Θεσσαλονίκη 1926.
- Μαυρογορδάτου Γεωργίου Θ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γεωργίου Θ. Μαυρογορδάτου – Χρήστου Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο ²1992, σ. 9-19.
- Μαυρογορδάτος Μ. Ι. - Χαμουδόπουλος Α. Χ., *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη 1931.
- Μαυροχαλυβίδης Γεώργιος – Κεσίσογλου Ιωάννης, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Αζού*, Αθήνα 1960.
- Μαυροχαλυβίδης Γεώργιος, *Η Αζό Καππαδοκίας*, τ. 1-2, Αθήνα 1990.

Mavrogordatos George Th., *Stillborn Republic. Social Coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ – Λος Άντζελες - Λονδίνο 1983.

Mazawer Marc, «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1932 -1936», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου – Χρήστου Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο ²1992, σ. 171-181.

Μυστακίδης Βασίλειος Α., «Καππαδοκικά. Περιγραφή γεωγραφική, στατιστική, εκπαιδευτική, εμπορική, εκκλησιαστική της μητροπόλεως Καισαρείας», *Παρνασσός*, 15 (1892), σ. 368-379, 445-458, 600-615.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., «Προβλήματα ενσωμάτωσης προσφύγων στον αγροτικό μακεδονικό χώρο: Πρόσφυγες και γηγενείς», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Όψεις του Μικρασιατικού ζητήματος. Ιστορική θεώρηση και προεκτάσεις*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 127-134.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, «Η Μακεδονία του 1930 μέσα από τις στατιστικές – Η περίπτωση των σλαβοφώνων», *ΙΕ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (27 – 29 Μαΐου 1994)*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 409 – 421.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., *Μετακινήσεις Σλαβοφώνων Πληθυσμών (1912-1930): Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα 2003.

Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης*, ελλην. μετάφρ. Σήφης Κασεσιάν, Αθήνα 1994 (τιτλ. πρωτ. *I was sent to Athens. An International Drama*, Νέα Υόρκη 1929).

Μουρατίδης Σπυρίδων, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα (1922-1932)*, Αθήνα 2005.

Μουράτογλου Αρ. Θ., «Οι σιδηρόδρομοι της Μικράς Ασίας», *Ξενοφάνης*, 5 (1907-1908), σ. 169-173.

Μπαλλιάν Άννα, «Η Καππαδοκία μετά την κατάκτηση των Σελτζούκων και οι χριστιανικές κοινότητες από το 16ο έως το 18ο αιώνα», *Καππαδοκία. Περιήγηση στη Χριστιανική Ανατολή*, Αθήνα 1991, σ. 30-39.

Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν. Μεθοδική και συστηματική συμπύκνωση και εκλαΐκευσις όλων των ανθρωπίνων γνώσεων, Έκδοσις της Εγκυκλοπαιδικής Επιθεωρήσεως «Ήλιος», Αθήνα χ.χ.

Νομαρχία Πέλλης, *Πέλλα. Η χώρα του Μ. Αλεξάνδρου*, 1973.

Νοταράς Μιχ. Ι., *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, Αθήνα 1934.

Οικονόμου Νικόλαος, «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις Ιουνίου - Σεπτεμβρίου 1921», *ΙΕΕ*, 10 (1978), σ. 172-186.

Παΐζη – Αποστολοπούλου Μάχη, *Ο θεσμός της Πατριαρχικής Εξαρχίας, 14ος – 19ος αιώνας*, Αθήνα 1995.

Πάλλης Α.Α., «Προσφυγικόν Ζήτημα», *MEE*, 10 (χ.χ.), σ. 667-672.

Πάλλης Α.Α., *Περί ανταλλαγής πληθυσμών και εποικισμού εν τη Βαλκανική κατά τα έτη 1912-1920*, Κωνσταντινούπολη 1920.

Πάλλης Α.Α., *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα 1925.

Παντελεάκη Νότα, «Η φυσιογνωμία και η ιστορία της Καππαδοκίας από την αρχαιότητα μέχρι το τέλος των Βυζαντινών χρόνων», *Καππαδοκία. Περιήγηση στη Χριστιανική Ανατολή*, Αθήνα 1991, σ. 8-29.

Παπαδημητρίου Δημήτριος Ι. – Καλεμκέρης Χρήστος Π., *Τα τραίνα στο Βορειοελλαδικό χώρο, 1871-1965*, Θεσσαλονίκη 1997.

Παπαδόπουλος Στέφανος Ι., *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970.

Παπαστάθης Χαράλαμπος Κ., «Η ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο Ελληνικό κράτος», *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, επιμ. Κολιοπούλου Ιωάννη – Χασιώτη Ιωάννη, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 24-39.

Πασιόκας Χρήστος, «Περί της κτηνοτροφίας εν Ελλάδι», *Γεωργικόν Δελτίον*, 3 (1930), Παράρτημα 3ου τεύχους, Ειδική έκδοσις των πρακτικών του κτηνοτροφικού συνεδρίου 1-6-1930, σ. 15-44.

Πατρινέλης Χ., «Η οργάνωση του γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του», *IEE*, 10 (1974), σ. 92-113.

Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων της Δ. Μακεδονίας (1923-30)*, Θεσσαλονίκη 1992.

Πελαγίδης Στάθης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930), Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997.

Pentzopoulos D., *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, Λονδίνο 2002 (α' εκδ. Χάγη 1962).

Πετροπούλου Ιωάννα, «Κτερίσματα προσφύγων», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, (11 και 12 Απριλίου 1997), σ. 163-180.

«Πίνακας Στατιστικής της θρησκευτικής και εκπαιδευτικής καταστάσεως των ομογενών εν Μικρά Ασία κοινοτήτων, Στατιστικός πίνακας επαρχίας Ικονίου», *Ξενοφάνης*, 3 (1905-1906), σ. 44-47.

Πολύζος Ι. Ν., «Η πολεοδομική διαμόρφωση για την προσφυγική πλημμυρίδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 992 (26-4-1973), σ. 80-82.

Πρωτονοτάριος Αθανάσιος Β., *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1929.

Ρενιέρη Ειρήνη, «Ανδρονίκειο: ένα Καππαδοκικό χωριό κατά το 19ο αιώνα», *Μνήμων*, 15 (1993), σ. 9-67.

Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924 – 1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988.

Ρίζος Ν., *Καππαδοκικά, ήτοι Δοκίμιον ιστορικής περιγραφής της αρχαίας Καππαδοκίας, και ιδίως των επαρχιών Καισάρειας και Ικονίου*, Κωνσταντινούπολη 1856.

Σαραντίδης Αρχέλαος Ι., *Η Σινασός. Ήτοι θέσις, ιστορία, ηθική και διανοητική κατάστασις, ήθη, έθιμα και γλώσσα της εν Καππαδοκία κωμοπόλεως Σινασού, εν επιμέτρω δε και σύντομος περιγραφή των εν ταις επαρχίαις Καισαρείας και Ικονίου Ελληνικών κοινοτήτων, ως και των εν αυταίς σωζομένων ελληνικών διαλέκτων εν σχέση προς την εν Σινασώ λαλουμένων*, Αθήνα 1899.

Σινόπουλος Νικόλαος Αθ., *Πέλλα. Έδεσσα. Γιαννιτά. Αρδέα*, Θεσσαλονίκη 1948.

Σολδάτος Χρήστος Σπ., *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τ. 1-2, Αθήνα 1989 και τ. 3, Αθήνα 1991.

Στεφανίδης Στέφανος, *Γενεές γενεών. Περιούσιες ρίζες ζωής για το προσφυγοχώρι μας στα Γιαννιτά*, Έκδοση Ιερού ναού Αγ. Γεωργίου Ν. Μυλοτόπου Γιαννιτών 1991.

Σχινάς Νικόλαος Θ., *Οδοιπορικαί Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οριοθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, Τεύχ. 1 - 3, Αθήνα 1887.

Τάχος Αναστ. Ι., *Η συμβολή της ελληνικής διοικήσεως στην παλιγγενεσία των νέων χωρών (Τα πρόσωπα υπεράνω των θεσμών)*, Θεσσαλονίκη 1979.

Texier Ch., *Γεωγραφική, ιστορική και αρχαιολογική περιγραφή των πόλεων και των επαρχιών της Μικράς Ασίας, συγγραφείσα μεν γαλλιστί υπό του ακαδημαϊκού Καρόλου Τεξιέ, μεταφρασθείσα δε και πολλαίς σημειώσεσιν επαυξηθείσα υπό Πέτρου Γερακάρη ιερέως και εκδοθείσα προς όφελος του ιερού εν Σμύρνη Γραικικού Νοσοκομείου*, Σμύρνη 1873 (τιτλ. πρωτ. *Asie Mineure, description géographique, historique et archeologique des provinces et des villes de la chersonnese d'Asie*, Παρίσι 1862).

- Thompson Paul, *Φωνές από το παρελθόν - Προφορική Ιστορία*, ελλην. μετάφρ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιάνος, επιμ. Κ. Μπάδα - Ρ. Β. Μπούσχοτεν, Αθήνα 2002 (τιτλ. πρωτ. *The Voice of the Past – Oral History*, Oxford University Press, 1978).
- Τομπαΐδης Δημήτρης, «Η τύχη των Μικρασιατικών ιδιωμάτων στον Ελληνικό χώρο», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 9 (1992), σ. 241-250.
- Τούντα – Φεργάδη Αρετή, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη – Καλώφ, 1924 – 1925*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Τούντα – Φεργάδη Αρετή, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Τσαλίκογλου Εμμανουήλ Ι., *Πότε και πώς ετουρκοφώνησεν η Καππαδοκία*, Αθήνα 1970.
- Τσουδερός Ιωάννης Εμμ., *Οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί εν τω πλαισίου της ελληνικής κοινωνικής διαρθρώσεως*, Αθήνα 1960.
- Νγιονίς Σπερος Jr., *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)*, ελλην. μετάφρ. Κάτιας Γαλαταριώτου, Αθήνα 2000 (τιτλ. πρωτ. *The Decline of Medieval Hellenism and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, Λονδίνο 1971).
- Ξανθοπούλου – Κυριακού Άρτεμη, «Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19ο αιώνα», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 10 (1993), σ. 91-172.
- Ξανθοπούλου Άρτεμη, «Έκθεση του Βρετανού Προξένου Alfred Biliotti (1885) για την εκπαίδευση στο Βιλαέτι της Τραπεζούντας», *Αρχαίον Πόντου*, 49 (2002), σ. 43-127.
- Zurcher Erik Jan, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, ελλην. μετάφρ. Βαγγέλης Κεχριώτης, επιστ. επιμ. Σωκράτης Πετμεζάς, Αθήνα 2004 (τιτλ. πρωτ. *Turkey. A Modern History*, Λονδίνο 1993).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΧΑΡΤΕΣ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΑΣ ΜΕ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥΣ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

[Πηγές: Αρχαία Κ.Μ.Σ., Αρχαία Καππαδοκίας / Περιφέρεια Νίγδης, Φάκελος Αζό, ΚΠ 207 και ΚΠ 26α, Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, εισαγωγή-εποπτεία Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, επιμ. Γιάννη Μουρέλου, τ. 2, Αθήνα 1982, σ. 53, 77, 107, 126, 170, 201, 206, 219, 225-226, 228, 231, 233, 238, 246 253, 265, 314, 320, 322, Γ. Π. Μαυροχαλυβίδης, *Η Αζό Καππαδοκίας*, τ. 1, Αθήνα 1990, σ. 62-64, *Καππαδοκία και Κεντρική Ανατολία, Σειρά: Ταξιδιωτικοί οδηγοί / 2*, Αθήνα 2002, σ. 136, 190, 206, 243, 248, 249, 301, 312, 347, 366, 368, 376, 382, Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.- 1919. Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμίων στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 2^η 1998, σ. 229, 257-262, Euro-Carte Touristique, *Turkiye Cappadoce*, 1:250.000, Βερολίνο 1994 /5, Χρήστος Σπ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τ. 1, Αθήνα 1989, σ. 28, 33-35, 38, 67, 77, 168-9].

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΟΝΟΜΑ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΝ ΟΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ	ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΟΝΟΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟ Κ.Μ.Σ. (ως τις αρχές του 20ου αιώνα)	ΣΗΜΕΡΙΝΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΟΝΟΜΑ
Άγιος Κωνσταντίνος	Ντέβελι ή Αι-Κωστέν	Develi	Develi
Άγκυρα	Άγκυρα	Ankara	Ankara
Άδανα	Άδανα	Adana	Adana
Ακσεραϊ	Άκσεραϊ	Aksaray	Aksaray
Άκσεχιν	Άκσεχιν	Aksehir	Aksehir
Ανακού	Ανακού ή Ένεγι	Enegi	Kaymakli
Ανταβάλ	Ανταβάλ	Andavalkoy ή Aktas	Aktas
Αραβανί	Αραβανί	Aravani	Kumluka
Αραβησσός	Αραβισός	Arapsum	Gulsehir
Αφσάρι	Αφσάρι	Avsar	Afsar
Βέξε	Βέξε	Vekse	Ozluce
Γούρδονος	Γούρδονος	Gourdonos	Hamanli
Δήλα (Ανακσός)	Δήλα (Δήλος)	Til ή Tilkoy	Tilkoy
Ένεχιλ	Ένεχιλ	Dikilitas	Dikilitas
Έρεγλι	Έρεγλι	Eregli	Eregli
Έρχιλετ (Αρχαλα)	Έρχιλετ, Έριχλετ	Erkilet	Erkilet
Ζίλε ή Ζήλα	Ζίλε	Zile	Zile
Κόνιο	Κόνυα	Konya	Konya
Ιντζέσου	Ιντζέσου	Incesu	Incesu
Καραμάν	Καραμάν	Karaman	Karaman
Καράτζορεν (Βερεκιού)	Καράτζορεν	Karacaoren	Karacaoren
Καρβάλη	Γκέλβερι, Κέλβερι	Gelveri	Guzelyurt
Καισάρεια	Καισάρεια	Kayseri	Kayseri

Κεσκίν	Κεσκίν	Keskin ή Denekmaden	Keskin
Κίσκα	Κίσκα	Kisge	Yaylacik
Λίμνα	Λίμνα ή Γκολτζϋκ	Golcuk	Yesilgolcuk
Μαλακοπή	Μαλακοπή, Μαλακόπια, Μελιγκόπ	Melegubu ή Melegob	Derinkuyu
Μάταλα	Μάταλα, Μάνταλα	Balli	Balli
Μερσίνα	Μερσίνα	Mersin	Mersin
Μιστί	Μιστί ή Μισθί	Misli	Konakli
Μουταλάσκη	Τάλας	Talas	Talas
Μπερεκετλί- Μαντέν	Μπερεκετλί – Μαντέν	Bereketli - Maden	Bereketli-Maden
Μπουγά - Μαντέν	Μπουγά - Μαντέν	Madenkoy	Madenkoy
Νεάπολη	Νέβσεχρ	Nevsehir	Nevsehir
Νίγδη	Νίγκντε - Καγιάμπασι	Nigde - Kayabasi	Nigde
Ούλαγατς	Ούλαγατς	Uluagac	Uluagac
Ουλούκισλα	Ουλούκισλα	Ulukisla	Ulukisla
Πόρος	Μπορ	Bor	Bor
Ποτάμια	Ντερέκιοϊ	Derekoy	Derekoy
Προκόπι	Προκόπι ή Ουργιούπ	Urgup	Urgup
Σαμψούντα	Σαμψούντα	Samsun	Samsun
Σεμέντρα ή Σήμαντρα	Σεμέντερε, Σεμέντιρε	Semendire Koyu	Ovacik
Σίλλη ή Σύλλη	Σίλλη	Sille	
Σινασός	Σινασός, Συνασός	Sinasos	Mustafapasa
Σκοπή	Σκοπή ή Σκόμπι	Uskupi ή Uskubu	Subasi
Σουλούτζοβα	Σουλούτζοβα	Sulucaova	Sulucaova
Σύλλατα	Σίλατα, Σύλατα	Sivarzile ή Zile	Ozluce
Τ' Αξενού το χωριό	Μπέικιοϊ	Beykoy	Beykoy
Ταξιάρχης	Ταξιάρχης ή Ταρσιάχ	Darsiyak	Kayabag
Τασσί	Τασσί		Bakirdagi
Τελμησσός	Τελμησός, Ντελμισσόν, Ντελμοσό	Hancereli ή Dulmucum	Hancerli
Τζαλέλα	Τζαλέλα ή Ζαλέλα	Zelil	Cemilkoy
Τροχός	Τρεχός ή Τιρχάν	Tirhan	Tirhan
Τσαρικλί	Τσαρικλί	Carikli	Carikli
Τσάτ	Τσάτ	Catkoy	Catkoy
Φάρασα (Βαρασσός)	Φάρασα	Farasa	Camlica
Φερτέκι	Φερτέκι	Fertek	Uzumlu
Φλαβιανά	Τζιντζίντερε	Zinzidere ή Zincirli	Zinzidere
Φλογητά	Φλοϊτά ή Σουβερμέζ	Suvermez	Suvermez

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΤΟΥΡΚΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΑΣ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΟ
ΚΕΙΜΕΝΟ

[Πηγές: Αρχαία Κ.Μ.Σ., Αρχαία Καππαδοκίας / Περιφέρεια Νίγδης, Φάκελος Αξό, ΚΠ 207 και ΚΠ 26α, Κ.Μ.Σ., Γ. Π. Μαυροχαλυβίδης, *Η Αξό Καππαδοκίας*, τ. 1, Αθήνα 1990, σ. 62-64, *Καππαδοκία και Κεντρική Ανατολία, Σειρά: Ταξιδιωτικοί οδηγοί / 2*, Αθήνα 2002, σ. 89, Euro-Carte Touristique, *Turkiye Cappadoce*, 1:250.000, Βερολίνο 1994 /5].

ΟΝΟΜΑ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΝ ΟΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ	ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΟΝΟΜΑ (ως τις αρχές του 20ου αιώνα)	ΣΗΜΕΡΙΝΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΟΝΟΜΑ
Αβανός	Avanos	Avanos
Ακσέλ	Akcel	Akcel
Ακτσέ Χισάρ, Αγτσέσερ	Agcasar	Agcasar
Αλάι ή Αλαή	Alay	Alaykoy
Αντραβασό	;	Haciabdullah
Ατλαντί	Atladi	;
Γαράσαρ, Γαρασλάν	Garaser	;
Γένιτζε	Genitze	Genitze
Ερζερούμ	Erzerum	Erzurum
Ερζιγιάν	Ergiyan	;
Ινλί	Inli	Inli
Κιλέτερε	Kiletere	Kiletere
Κισάσαρ	Kisasar	Kisasar
Κομϋρτζήγες	Kumurcu	Kumurcu
Κοτσεσάρ	Kocesar	Kocesar
Μερκέζ	Merkez	Merkez
Μουρταντό	Murtaza	;
Μπάγλαμα ή Πλάπλωμα	Baglama	Baglama
Ντιαρμπεκίρ	Diyarbakir	Diyarbakir
Σαράι Ινί	Saray Ini	Saray Ini
Τζίναρα	Cinarli	Cinarli
Τριβούνια	Dirvin	Dirvin
Τσαρντάχ	Cardak	Cardak
Χαϊμανά	Haymana	Haymana
Χοϊδούς	;	;

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου
ΑΙΩΝΑ¹⁵

Εθνότητες	Κατά την ελληνική άποψη ¹⁶	Κατά τη βουλγαρική άποψη (Brancoff) 1905 ¹⁷	Κατά την τουρκική απογραφή (Hilmi Pasa) 1905 ¹⁸
Μουσουλμάνοι	48%	-	35%
Έλληνες	43%	-	16,8%
Βούλγαροι	9%	100% (64% εξαρχικοί, 33% πατριαρχικοί, 3% σερβίζοντες, προτεστάντες, ουνίτες)	45,7% (25,7% θεωρούνται Έλληνες εξαρχικοί)

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ
ΜΕΤΑ ΤΟ 1912

Εθνότητες	Κατά Α. Α. Πάλλη (1912) ¹⁹	Κατά Γ.Δ.Μ. (1913) ²⁰	Κατά Γ.Δ.Μ. (1925) ²¹	Στατιστική του 1928 ²²
Μουσουλμάνοι	39%	26,7%	-	-
Έλληνες	56%	11,3%	56,1% (πρόσφυγες), 3,7% (γηγενείς)	78,9% και 5,9% τουρκόφωνοι
Βουλγαρίζοντες	5%	53%	4,5%	13,4% (σλαβόφωνοι)
Κουτσόβλαχοι	-	-	3,7%	1,2%
Αθίγγανοι	-	-	-	-

¹⁵ Για τους λόγους που οι 3 αυτές στατιστικές ελέγχονται ως επισφαλείς, βλ. Κοντογεώργη, «Σλαβόφωνοι», σ. 200. Πρβλ. και Μιχαηλίδη, *Μετακινήσεις*, σ. 58-66.

¹⁶ Βλ. Αρβανίτου, *Μακεδονία*, σ. 100.

¹⁷ D. M. Brancoff, *La Macedoine*, σ. 158-159.

¹⁸ Χαλκιοπούλου, *Η Μακεδονία*, σ. 27-32.

¹⁹ Βλ. Αρχείο Πάλλη, *Συλλογή, χ.χ.*

²⁰ Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 3, «Υποδιοικήσις Εδέσσης», σ. 34-39.

²¹ Βλ. Ancel, *La Macedoine*, σ. 121. Πρβλ. και Μιχαηλίδη, «Η Μακεδονία του 1930», σ. 417-420.

²² Βλ. Υ.Ε.Ο., *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15 -16ης Μαΐου 1928*, σ. 330-332.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΛΜΩΠΙΑΣ
ΜΕΤΑ ΤΟ 1912

Εθνότητες	Κατά Α. Α. Πάλλη (1912) ²³	Κατά Γ.Δ.Μ. (1913) ²⁴	Κατά Γ.Δ.Μ. (1925) ²⁵	Στατιστική του 1928 ²⁶
Μουσουλμάνοι	54%	55,3%	-	-
Έλληνες	-	6,2%	64% (πρόσφυγες), 15,6% (γηγενείς)	68% και 8,4% τουρκόφωνοι
Βουλγαρίζοντες	46%	26,7%	15,6%	20,6% (σλαβόφωνοι)
Κουτσόβλαχοι	-	12,5%	1%	2,4%
Αθίγγανοι	-	-	-	-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΞΟ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

[Μιχαήλ Γ. Χουλιάρκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. 2, Αθήνα 1975, σ. 240, 288, Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 164-166, Μαρτυρίες Λίνας Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α 2, Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α 4, Θεοδώρου Κουρπανίδη, ΠΑΑΚ Α 10, Χρήστου Δημόκα, ΠΑΑΚ Α 11].

ΝΕΟ ΟΝΟΜΑ	ΠΑΛΙΟ ΟΝΟΜΑ	ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
Αμπελιές	Κρουσιάρ	Ντόπιοι
Αραβησός	Όμπαρ	Καπαδόκες (Αραβησός και Ένεχιλ) και λίγοι ντόπιοι
Ασβεσταριά	Ραδομίρ	Ντόπιοι, Καπαδόκες (50 οικογένειες από το Ρούμκαβακ)
Αγλαδοχώρι	Κρουσάρ	Θρακιώτες, Καπαδόκες (από τα χωριά των Φαράσων)
Γιαννιτσία	Γενιτσία ή Γενιτζέ Βαρδάρ	Πόντιοι, Καπαδόκες, Καρυώτες,

²³ Βλ. Αρχείον Πάλλη, *Συλλογή*, χ.αρ.

²⁴ Ι.Α.Μ. / Γ.Δ.Μ. / Φακ. 17 / Υποφ. 3, «Υποδιοικήσις Εδέεσης», σ. 34-39.

²⁵ Βλ. Ancel, *ό.π.*, σ. 121. Μιχαηλίδη, *ό.π.*, σ. 417-420.

²⁶ Βλ. Υ.Ε.Ο., *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15 -16ης Μαΐου 1928*, σ. 330-332.

		Αν. Ρωμυλία (Βουλγαροπρόσφυγες), Στραντζαλήδες, Σαρακατσάνοι, ντόπιοι σλαβόφωνοι
Δαμνιανό	Δάμνιανη	Καπαδόκες (140 οικογένειες από το Σιβρίχισαρ)
Καρνώτισσα	-	Θρακιώτες
Μελίσσι	Μπάλιτσα	Πόντιοι, λίγες οικογένειες Καπαδοκών (Αξενών) και ντόπιων σλαβοφώνων
Νέος Μυλότοπος		Καπαδόκες (150 οικογένειες από την Κουρούμζα και 15 από το Τασσί Φαράσων), Πόντιοι,Θρακιώτες, και μετεγκατασταθέντες από την Κρόμνη (9 χιλ. από το Ν. Μυλότοπο).
Παλαίφυτο	Λωζάνοβο	Ντόπιοι, Θρακιώτες
Παλιός Μυλότοπος	Βούδριστα	Βλάχοι, ντόπιοι σλαβόφωνοι και Πόντιοι

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

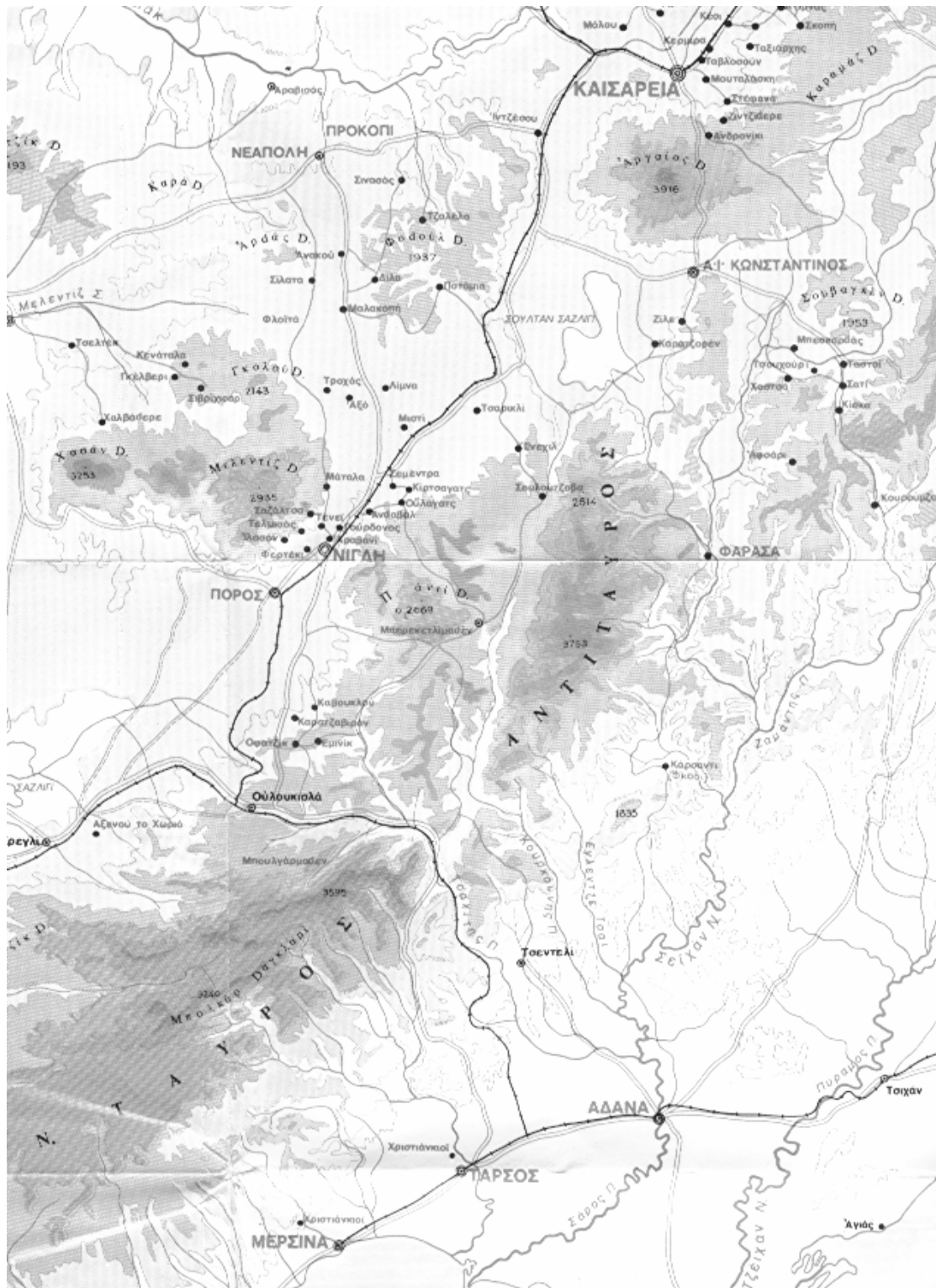
ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΧΡΥΣΗ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

[Μιχαήλ Γ. Χουλιάρης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. 2, Αθήνα 1975, σ. 240, 288, Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 178-180, Μαρτυρίες Κώστα Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ 6, Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ 5].

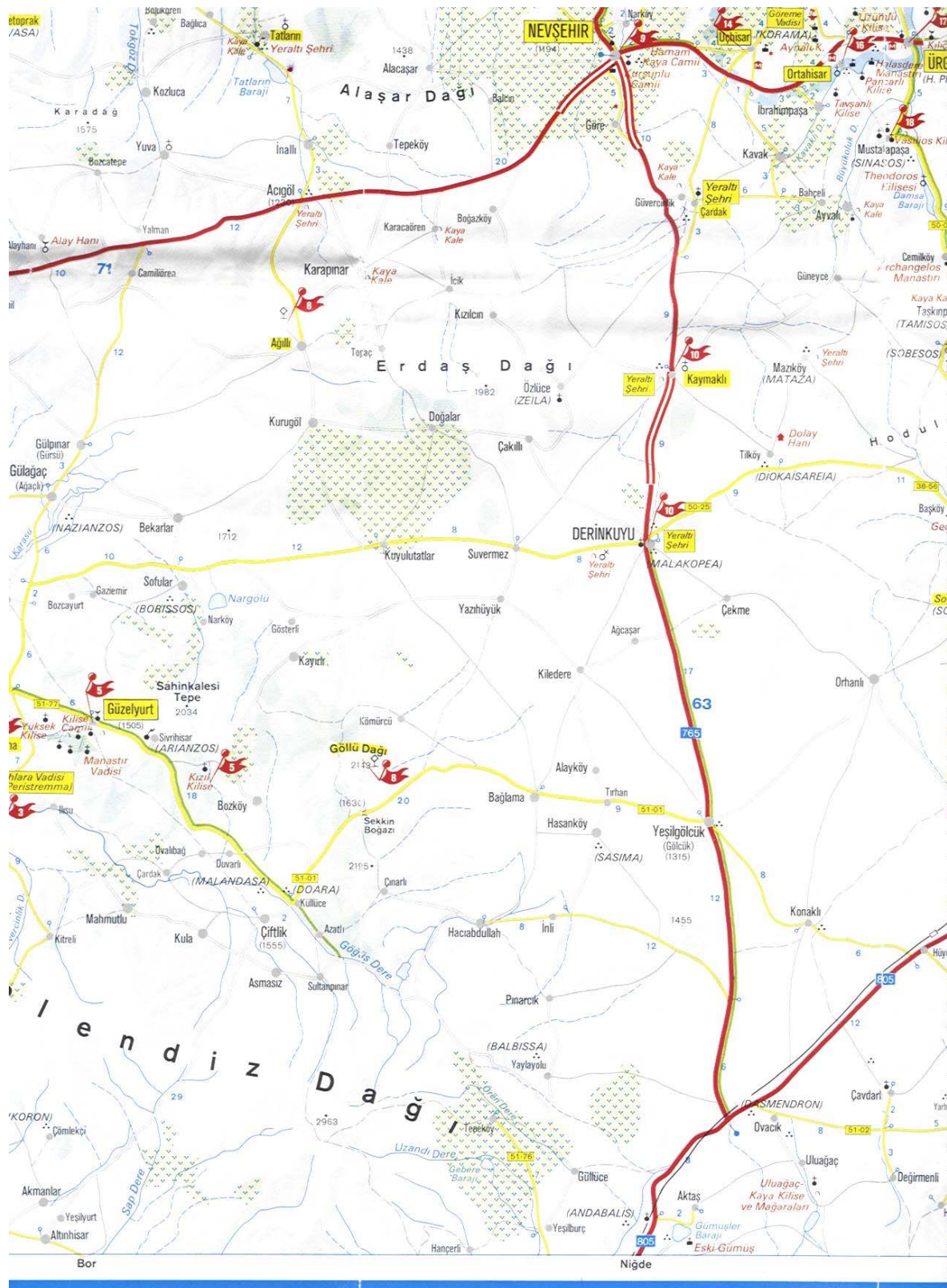
ΝΕΟ ΟΝΟΜΑ	ΠΑΛΙΟ ΟΝΟΜΑ	ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
Άλωρο	Ρούδινο	Πόντιοι (Αργυρούπολης, Απεσλήδες, Καρασαρλήδες), Θρακιώτες, ντόπιοι σλαβόφωνοι
Αριδαία	Σούμποσκο	Πολλοί ντόπιοι, Αθίγγανοι, Θρακιώτες, Μικρασιάτες (από παράλια, Καπαδόκες - Αξενοί, Πόντιοι - Αργυρούπολης, Καυκάσιοι).
Εξαπλάτανος	Καπίνιανη	Πολλοί Αθίγγανοι, ντόπιοι σλαβόφωνοι, Μικρασιάτες Χιλιώτες, Αϊβαλήδες και Καπαδόκες Αξενοί, Θρακιώτες

Θεοδωράκι	Τούδορσι	Ντόπιοι σλαβόφωνοι
Θηριόπετρα	Τρέστενικ	Καππαδόκες (50 οικογένειες από το Ρούμκαβακ) και 2 οικογένειες Αθιγγάνων
Ίδα	Στράϊτσα	Ντόπιοι σλαβόφωνοι, Πόντιοι Μενταλήδες
Κωνσταντία	Κωστελούπ	Μικρασιάτες τουρκόφωνοι και Πόντιοι
Μηλιά	Καρλάτ	Μικρασιάτες (Καππαδόκες Αξενοί και τουρκόφωνοι), λίγοι Αθίγγανοι
Ξιφιανή (Ξιφώνεια)	Κωστούργιανη	Πόντιοι (Απεσλήδες, Καρασαρλήδες), ντόπιοι σλαβόφωνοι
Πολυκάρπη	Πόλιανη	Μικρασιάτες τουρκόφωνοι, Θρακιώτες, 15 οικογένειες ντόπιων σλαβοφώνων
Τσάκωνες	Τσάκω - Μαχαλάς	Μικρασιάτες (Χιλιώτες), Καυκάσιοι και ντόπιοι σλαβόφωνοι
Υδρέα	Βόλιτσα	Ντόπιοι σλαβόφωνοι, Πόντιοι Αργυρούπολης
Φιλώτεια	Κουζούσιανη	Ντόπιοι σλαβόφωνοι, Αθίγγανοι, Μικρασιάτες (Χιλιώτες)
Χρύσα	Τσάκω - Τσιφλίκ	Ντόπιοι σλαβόφωνοι και λίγοι Πόντιοι Αργυρούπολης

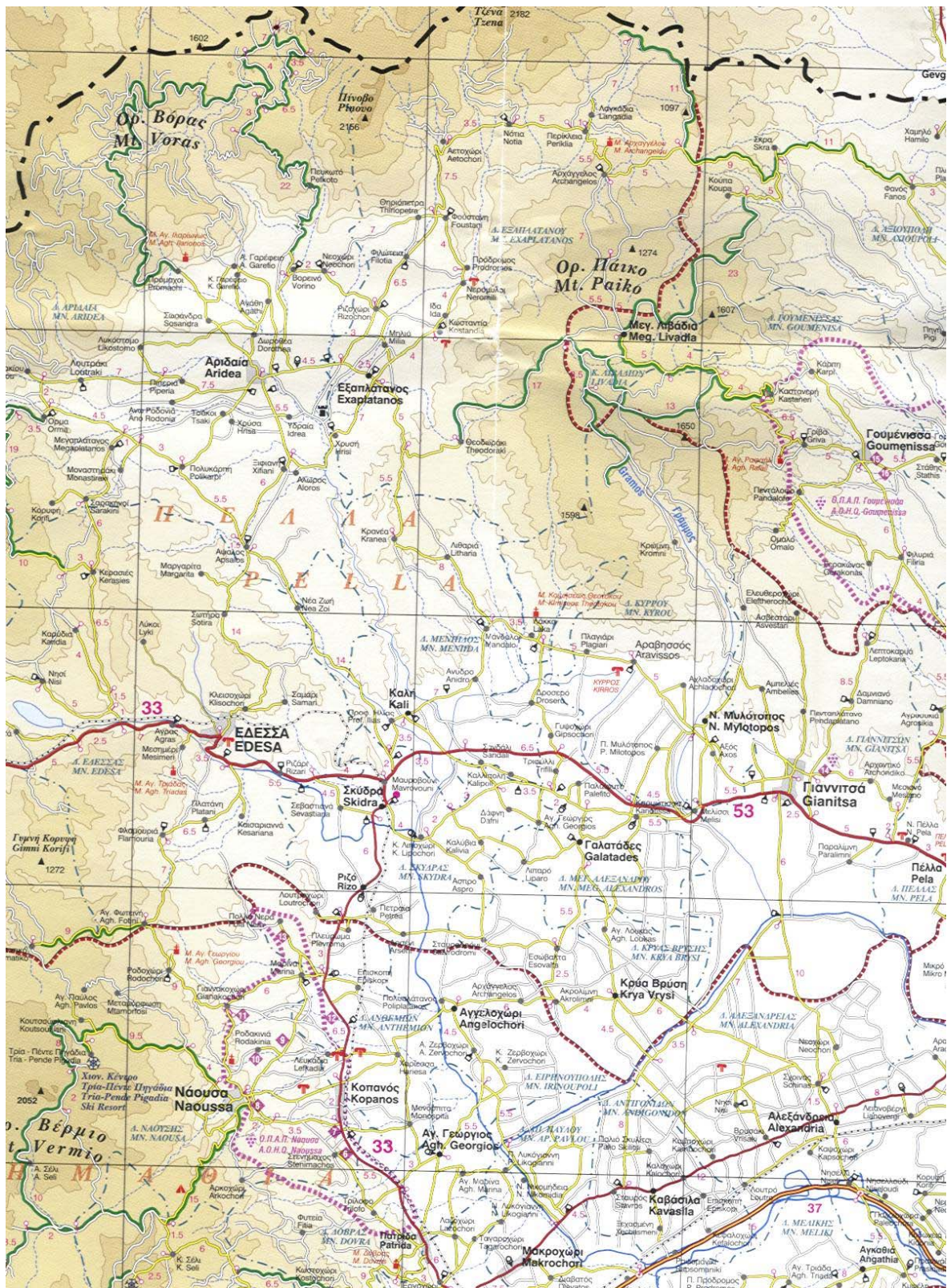
ΧΑΡΤΕΣ



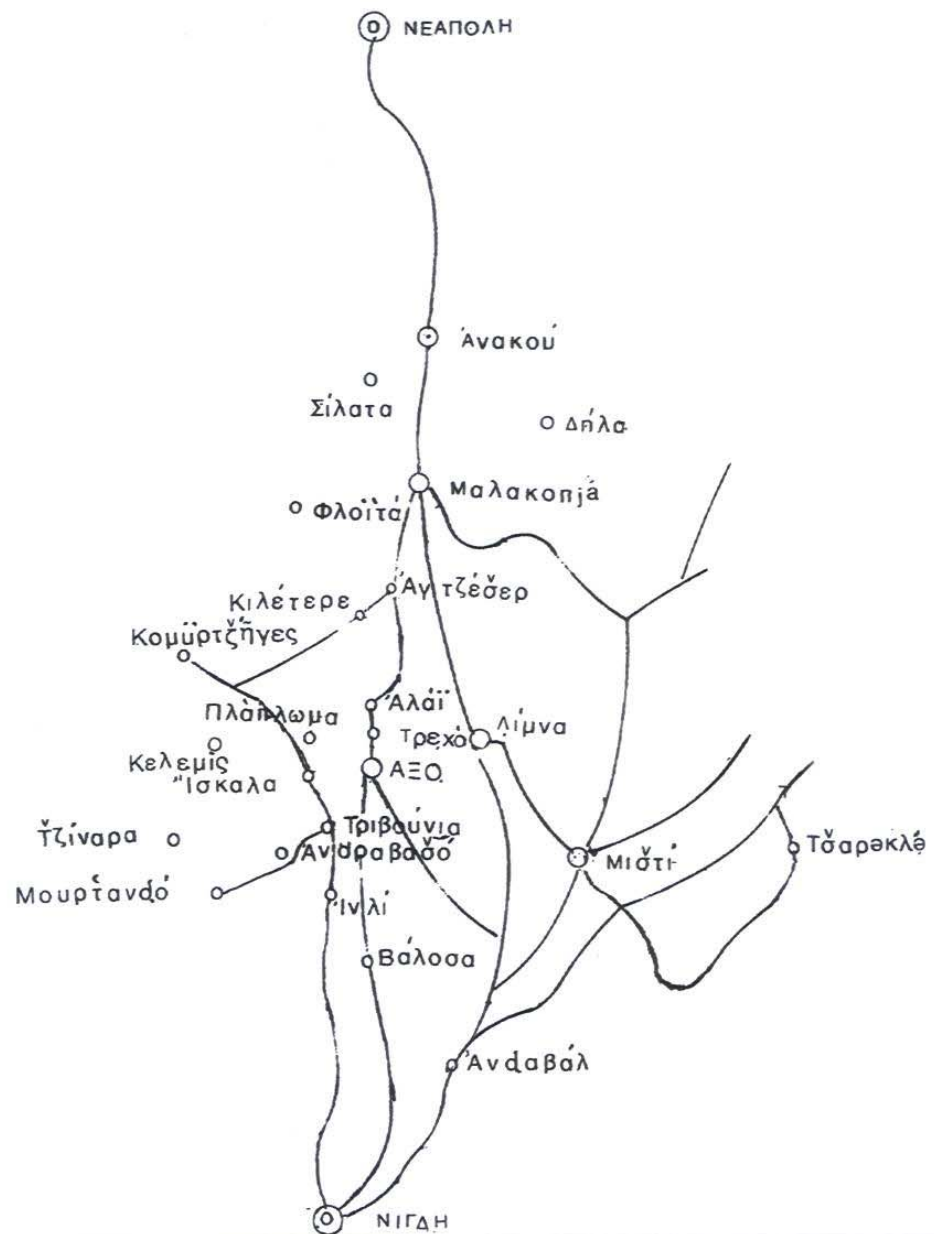
1. Οι ελληνικοί οικισμοί της Καππαδοκίας πριν την Ανταλλαγή
 (Κ.Μ.Σ., Η Ξεodus, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας
 Μικρασίας, τ. 2, Αθήνα 1982)



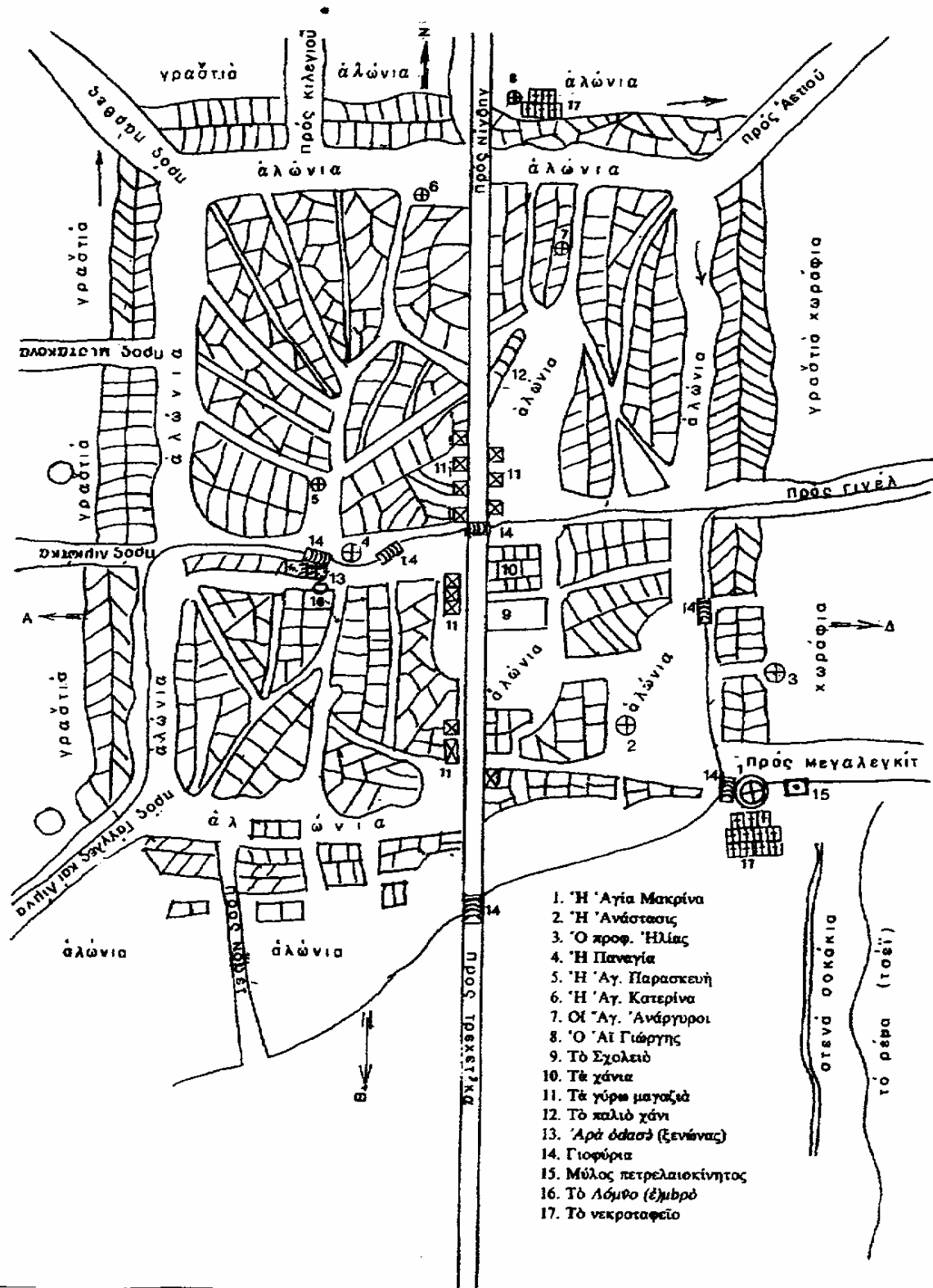
2. Σύγχρονος Χάρτης του Μπουντάκ – οβά της Καππαδοκίας
 (Euro – Carte Touristique, Turquie Cappadoce, 1:250.000, Βερολίνο 1994 /5)



3. Σύγχρονος Χάρτης του Νομού Πέλλας (Road Editions, Μακεδονία, Χάρτης 2, 1:250.00, Αθήνα χ.χ., χ.α.ρ.)

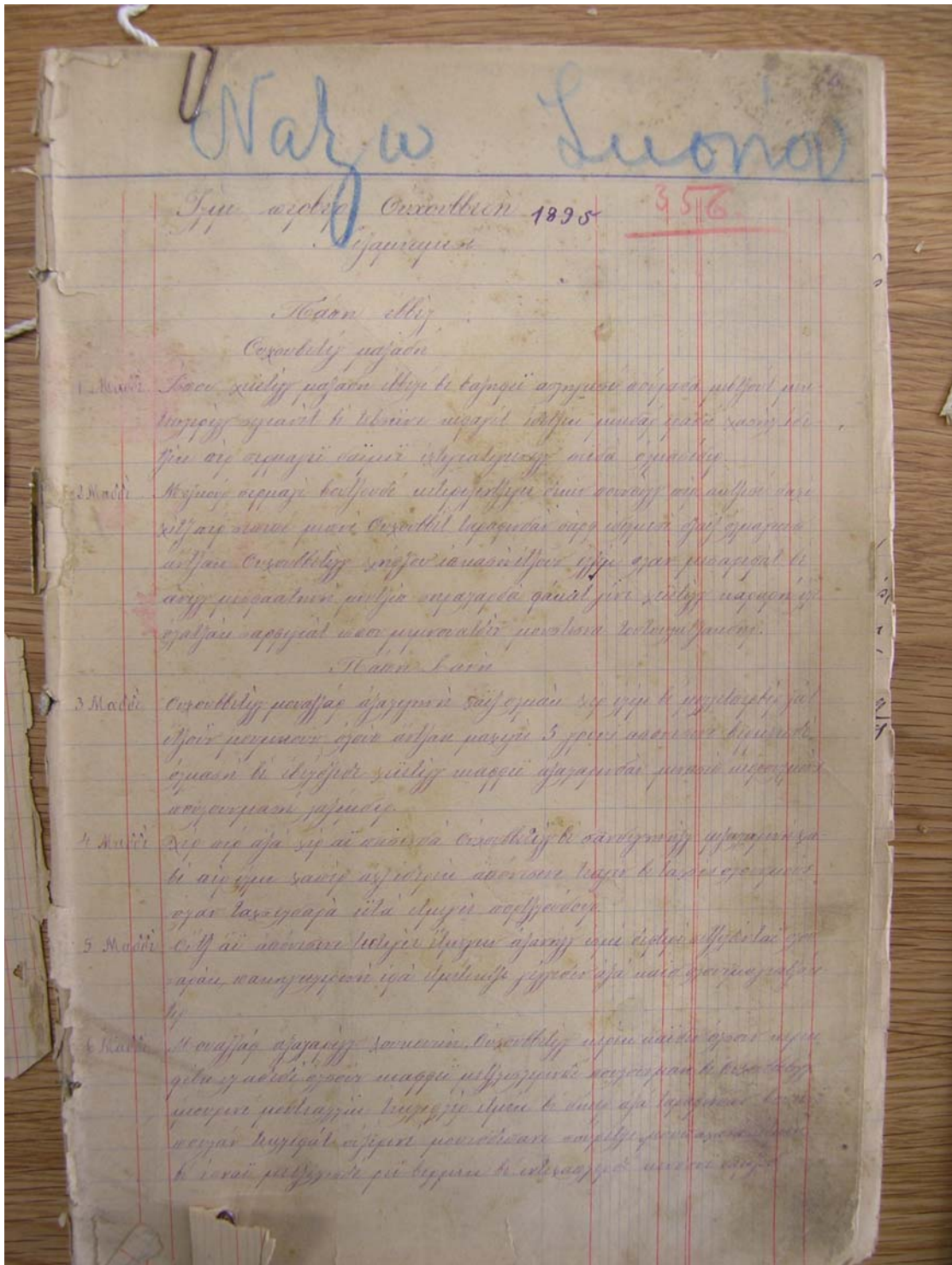


4. Σκαρίφημα με τα γειτονικά, ελληνικά και τουρκικά, στην Αξό Καππαδοκίας χωριά κατά τις αρχές του 20ου αιώνα (Γ. Π. Μαυροχαλυβίδης, Η Αξό Καππαδοκίας, τ. 1, Αθήνα 1990)



5. Σκαρίφημα της Αξού Καππαδοκίας (Γ.Π. Μαυροχαλυβίδης, Η Αξό Καππαδοκίας, τ.1, Αθήνα 1990)

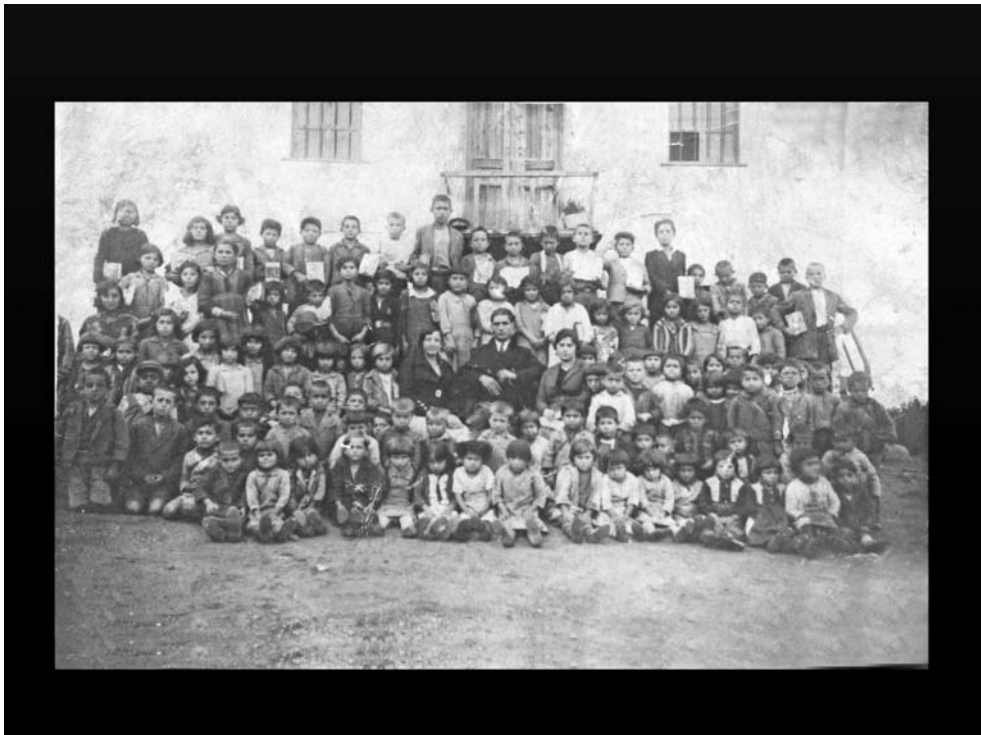
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ



1. Η πρώτη σελίδα του κώδικα 356 της Αξού (ΓΑΚ)



2. Προσφυγικό βιβλιάριο του Αλεξάνδρου Τσελίδη, Καυκάσιου που εγκαταστάθηκε στη Χρυσή (Αρχείο Κασσιανής Τσελίδου)



3. Μαθητές του δημοτικού σχολείου Χρυσής στη δεκαετία του 1930 με το δάσκαλο Αργυρίου (Αρχείο Ιορδάνη Γενίτσαρη)

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ

ΟΡΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΑΓΡΟΚΤΗΜΑΤΟΣ ΠΑΛΑΙΟ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Εκτάσεις αγροκτήματος ΠΑΛΑΙΟ	Στο 13685 688
α εκ Μυλοτόπου	Στο 963.750
Αμπελιές	42 375
	1006 125
α δι Γιαννιτσά	406 750
α όριογραμ. Γιαννι-	195 512
	14691 813
εθέντα διά Μυλοτόπων	786 500
Σημερινή έκτασις αγροκτήματος	13303 051

ΚΛΗΡΟΥΧΟΙ	Αριθμός			ΚΛΗΡΟΙ		Μη καλλιεργούμεναι έκτασις						
	Πρόσφυγες	Γηγενείς	Σύνολον	Σύνολον κλήρων	Ποσότης βασικ. κληρ		Είδος	Παραχωρηθέντα		Έξιμεθέντα		
					Στρ.	Μ ²		Στρ.	Μ ²	Στρ.	Μ ²	
ο γοί	270	9	279	342.1/2	24	000	Βοσκή πεδινή	1488	680			
	1		1	1	30	750	• ελώδης					
κός γεωργ.			1	1	30	750	• όρεινή	1857	270			
γ. γεωργ.	1		1	2	29	000	Αίμνη	16	375			
άιμα	3		3	1	37	300	Χέρσα	479	050			
				3	24	000	Έλη					
			285	350.1/2			Χάνδαξ	3	000			
Καλλιεργούμεναι Έκτασις - Ανάλυσις Κλήρων							Συνολικ. έκτασις κατ'εργασίας	602366				
Είδος αγρού καλλιεργεα δι' ην προορίζεται	Ποσότης κλήρου	Σύνολον κλήρων	Ολική Έκδοσις κατ'εργασίας		Είδος	Ποσότης	Στρ.	Μ ²	Στρ.	Μ ²	Στρ.	Μ ²
			Στρ.	Μ ²								
Άγρός	2000	350.1/2	703	905	Βοσκή πεδινή	1488	680					
"	2800		966	714	• ελώδης							
"	3000		1527	093	• όρεινή	1857	270					
"	6700		2335	093	Αίμνη	16	375					
"	8700		2919	087	Χέρσα	479	050					
Καθαρώς διανεμηθέντα έκτασις			8452	036	Χάνδαξ	3	000					
Ίδιοκτησία καλλιεργούμεναι			40	000	Συνολικ. έκτασις κατ'εργασίας	602366						
Σύνολον καλλιεργουμένων έκτάσεων			8492	036	• Αλώνια	30	750					
					Αρόμιοι	36	000					
					Νεκροταφείον							
					Ρεύματα	138	000					
					Χάνδακας							
					οίκια μετ' οίκου	1	550					
					Εκκλ. Νεκρ.	11	454					
					Δραμ. διαν.	146	520					
					Άθροισματα	4811	045					
					Σύνολον καλλιεργ. έκτασ.	8492	036					
					Όλική Έκτασις αναλυτικώς							
					Σημερινή έκτασις αγροκτήματος	13303	051					

Συντ. έκτασις = 8492.036 = 0.639
 Σύνολον = 13303.051
 Άλλοι = 4811.015 = 0.361

Έν τῇ 195

4. Ανακεφαλαιωτική κατάσταση οριστικής διανομής Αγροκτήματος «Παλιό» Γιαννιτσών (Δ.Γ.Γ)



5. Οικογένεια στην Αξό Γιαννιτσών τη δεκαετία του 1930 (Αρχείο δημοτικού σχολείου Αξού Γιαννιτσών)



6. Το χάνι στην Αξό Καππαδοκίας όπως είναι σήμερα, Μάιος 2005 (Αρχείο Αγνής Κολιαδήμου)



7. Το ερειπωμένο κτίριο του σχολείου στην Αξό Καπαδοκίας, Μάιος 2005 (Αρχείο Αγνής Κολιαδήμου)



8. Η εκκλησία της Αγίας Μακρίνας στην Αξό Καπαδοκίας, Μάιος 2005 (Αρχείο Αγνής Κολιαδήμου)



9. Προσφυγική κατοικία στην Αξό Γιαννιτσών, Απρίλιος 2005 (Αρχείο Αγνής Κολιαδήμου)



10. Το δημοτικό σχολείο της Αξού Γιαννιτσών στεγάζεται στο κτίριο του 1928, που έχει ανακαινιστεί (Αρχείο Αποστόλου Τσολάκη)